118.940

VLADO ŠEGRT

RATNE USPOMENE

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA PEDESET DEVETA

REDOVNA IZDANJA

KNJIGA TRIDESET ČETVRTA

UREĐIVAČKI ODBOR

PETAR BRAJOVIĆ, MILINKO ĐUROVIĆ, VELJKO KOVAČEVIĆ, VIKTOR KUČAN, NIKOLA LJUBIČIĆ, PETAR MATIĆ, BRANKO PEROVIĆ, FRANC POGLAJEN, SVETISLAV SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA — »VOJNO DELO«

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 118.940

VLADO ŠEGRT

RATNE USPOMENE

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

BEOGRAD 1964.

DIO PRVI

I

Aprila 1941. kada su Nijemci i Talijani napali na Jugoslaviju nalazio sam se kao vojnik u 150. pješadijskom puku na Crkvicama, u ljutom i vrletnom kršu, poviše Boke Kotorske. Postrojenim jedinicama puka govorio je komandant pukovnik Savo Orović[1]. Na njegove riječi da su Hitler i Musolini napali na našu zemlju, vojnici su, nošeni borbenošću koju je razvijala partijska organizacija puka, jedinstveno istupili uzvicima: »Branićemo zemlju! Borićemo se!« koji su najjače odjekivali kad je Orović, nabrajajući naše saveznike, rekao da imamo na Istoku svog »baćušku«.

U toku govora pukovnika Orovića njemačke »štuke« i talijanske »savoje« počeše da nadlijeću i bombarduju Boku Kotorsku. Naša artiljerija ih je gađala. Dok smo posmatrali kako se »štuke« u grupama obrušavaju na pojedine objekte, oficiri su nam govorili: »Ono naša artiljerija obara neprijateljske avione«. Na žalost, ubrzo se pokazalo da ni oficiri ne poznaju njemačko oružje i nje-

---

[1] Pukovnika Orovića sam poznavao odranije. U njegovu jedinicu sam dolazio na vojnu vježbu. I tada se među vojnicima šaputalo da je Orović dobar čovek, da simpatiše Ruse, i da ne progoni komuniste. Zato smo se u njegovoj jedinici slobodnije osjećali, otvorenije razgovarali sa vojnicima, mogli smo smjelije da istupamo i govorimo. Ovdje, na Crkvicama, 1940. godine, kad smo bili na vježbi, izveli smo i jedan vojnički štrajk po direktivi PK KPJ za Crnu Goru. Tada smo otvorili i zatvor i pustili zatvorenike. Zbog toga smo kasnije razmješteni u druge jedinice i po kazni, umjesto dva, služili osam mjeseci.

mačku taktiku. »Štuke« su se poslije obrušavanja vraćale i ponovo nadlijetale Boku.

Naš puk dobi naređenje da krene u pravcu Boke Kotorske. Tada smo vidjeli kako je ta naša vojska bila opremljena. Borci mitraljeske čete, u kojoj sam i ja služio, dobili su umjesto pištolja samo futrole napunjene slamom. Izgovor je bio da nemamo pištolja. Pokret prema Boki Kotorskoj bio je dosta spor i težak. Pukovska komora je bila sastavljena od mazgi i konja koji su rekviririrani od seljaka; obuća nam nije odgovarala po veličini, pa je veliki broj vojnika u dvodnevnom maršu onesposobljen za dalji pokret. Za vojsku nije organizovana kuhinja, iako su vojni magacini u Boki Kotorskoj bili puni hrane.

U toku dana, dok smo marševali od Kotora prema Budvi njemačke »štuke« i talijanske »savoje« neprekidno su tukle vojne objekte i time demoralisale i samo stanovništvo. U Kotoru su bile porušene zgrade, po putu unakaženi leševi. Pojedini vojnici počeše otvoreno da protestuju zašto vojska nema hljeba, zašto gladuje dok njemački avioni razbijaju i uništavaju prepune magacine hrane. Kod sela Radovića, između Budve i Kotora, dobismo naređenje da posjednemo položaje kako bismo spriječili eventualno iskrcavanje Talijana.

Ipak, u toku tih nekoliko ratnih dana moral vojske bio je na visini. Jutrom su pred strojem čitane zapovijesti i obavještenja o tome kako je Nedić proglašen za vojvodu, kako je u Kačaničkom tjesnacu uništio njemačku tenkovsku kolonu, kako je pukovnik Bajo Stanišić sa svojom jedinicom prodro u Albaniju, kako su Skadar i Zadar odavno već u našim rukama, a da Maribor već peti put mijenja gospodara i sl.

Oficiri su postali gotovo neprimjetni. Pojedinci su očekivali skoru kapitulaciju, što su, očigledno, priželjkivali. Većina ih je bila zamišljena i uplašena. Jedne i druge mogli smo otpisati kao starješine.

Poslije večere, tih nekoliko noći prije kapitulacije, kada bi se vojnici povukli pod šatore i spremali se za spavanje, do mene bi dolazio kurir komandira čete i obraćao mi se riječima: »Traže te oficiri«.

Zaticao sam po nekoliko oficira na okupu. Neki od njih su ponešto neodređeno pitali, dok su ostali ćutali. Znali su da sam komunista. Kad bi razgovor otpočeo, navaljivali su s pitanjima: »Šta će biti s nama? Šta će da učine Rusi? Ima li smisla da sami pružamo otpor Osovini?«.

Uskoro se pronese vijest da su neki oficiri, koji su rado očekivali kapitulaciju, nestali. Kuda su otišli, niko nije znao.

Desetak dana nakon početka rata kroz naš logor počeše da prolaze gomile vojnika u dugačkim šinjelima i teškim čizmama. Bili su to vojnici tvrđavske artiljerije. Išli su bez reda, bez komande. S čuđenjem su nas pitali: »Šta tu radite? Zar ne znate da je kapitulacija i da se može ići kuda ko hoće?«

U našoj četi većina vojnika je bila iz okoline Čapljine i Ljubuškog. Svi smo bili spremni za borbu. To smo i dokazali. Ostali smo do poslednjeg časa na okupu u jedinici. Mislili smo o ratu, bili smo odlučili da se bijemo na život i smrt. Pravili smo planove i o otporu u planinama. Da se pomirimo s ropstvom? Nikako!

Komandir čete pozvao je oficire, podoficire i vojnike i predložio da četa pođe u planine Crne Gore i rekao da on vjeruje da će se naći još rodoljubivih ljudi koji će pružati otpor. Čitava četa je pristala. I pošli smo u pravcu Lovćena. Kad smo stigli na Trojicu, raskršće puteva za Cetinje, Budvu i Kotor, zatekosmo tamo masu vojnika. U neredu bježe u pravcu Cetinja. U tom trenutku Musolinijevi crnokošuljaši pobjedonosno projuriše pored nas na motociklima. Za njima kolone tenkova i kamiona. Tu se naša mitraljeska četa raspala. Konji i mazge pobjegoše od velike huke tenkovskih motora. Oružje osta rasuto po putu. Tada sam poslednji put vidio komandanta puka. Konj ga je bacio sa sebe i on osta ležeći. Nas nekolicina riješismo da se probijemo u pravcu svog rodnog mjesta. Spustili smo se prema Kotoru. Poznate Lovćenske strane nadnijele se nad zaliv, gotovo vertikalno. Duž ceste puno neprijateljske vojske. Naši se ljudi sklanjaju, izbiegavaju susret sa pobjednikom koji je nastupao u oblacima prašine i uz tutnjavu motora. Čovjek koji

nije doživio tu sliku ne može je zamisliti. Teško je biti izdan i bez svoje krivice postati rob tuđinu. Morali smo da obilazimo Kotor preko kamenjara, iznad grada. Sa brda iznad Perasta, ugledasmo naš ratni brod — razarač koji nije htio da se preda talijanskoj mornarici. Mornari ga miniraše. Gledali smo kako tone.

Krenusmo cestom ka Risnu i dalje prema Crkvicama. Želimo da najkraćim putem stignemo u Grahovo. Znamo da ćemo tamo naći Savu Kovačevića i da ćemo se s njim dogovoriti o našim zadacima. Talijanske jedinice još juče su projurile tim putem. Sada vrvi narod, seljaci s brda i Bokelji, staro i mlado, muško i žensko, svi žure tamo-amo i raznose vojnu opremu, vuku džakove, sanduke, tjeraju konje i volove. Gledamo taj metež. Jedna baba s vrećom brašna na leđima. Prolazimo pokraj još nedirnutih stovarišta ratnog materijala i hrane. Idemo žurno, ne razgovaramo, mislim samo: da li ćemo naći Savu i kako li je on prošao u ovom metežu. Da li ćemo stići da se okupimo u partijskoj organizaciji i da li ćemo se snaći ili će nas kakvi neslućeni događaji preteći? Moje sumnje su se povećale kad mi u Risnu Mirko Samardžić, predsjednik opštine, inače komunista, reče: »Juče, čim su došli Talijani, jedan oficir se interesovao kod mene koliko ima komunista u mjestu«. Pitao sam ga za Nikolu Đurkovića, sekretara Okružnog komiteta za Boku Kotorsku, koga sam poznavao već desetak godina. Nikola Đurković je bio advokatski pripravnik u Kotoru, najpopularniji čovjek u Boki Kotorskoj, poznat kao komunista i borac za radnička prava. S njim sam se više puta sastajao. Bili smo zajedno na sastancima i savjetovanjima na Dragalju, kad se formirao Narodni front slobode, na Begovim Koritima (Bijela gora) gdje smo organizovali skup komunističke omladine Grahova, Boke Kotorske i Trebinja, kada je Sava Kovačević, uprkos prisustvu žandarmerije, držao govor. Tada je i Đurković govorio. Želio sam da se sad sastanem s Nikolom, ali mi Mirko reče da se on još juče sklonio u planinu.

Donijeli smo odluku da odmah, u toku noći, krenemo uz Risansko brdo, u pravcu Grahova. I tako, stigosmo u

Krivošije, u selo Dragalj.[2] Gledamo kako neki vojnici bacaju oružje. Teško mi to pada. Ima pojedinaca koji nose i po dvije puške i po čitav ranac municije i govore onima što bacaju oružje da ga ponesu neka se nađe kod kuće, jer će vjerovatno zatrebati.

Poslije ponoći stigosmo u Grahovo. U mjestu ljudi još ne spavaju. Tih dana i inače se malo spavalo. Ne znam kako su se u to vrijeme osjećali i šta su mislili oni koji su do tada vladali zemljom, ali narod bijaše pritisla, to se svuda osjećalo, briga i teška neizvjesnost.

Za Savu Kovačevića je već odavno znalo i staro i mlado u tom kraju. On je godinama imao u selima u okolini Grahova veliki broj svojih prijatelja i drugova koji su pomagali borbu komunista. Sada su svi redom gledali u Savu i Pavla i od njih i njihovih drugova očekivali riječi ohrabrenja.

Grahovljani nam ispričaše, da su žandarmi, neposredno uoči kapitulacije, kad je država već izdisala, bili uhapsili Savu Kovačevića i da ga je narod oslobodio prije nego su Talijani došli.

»Od više vlasti je došlo naređenje da Savu likvidiraju« pričali su Grahovljani.

O tome su vodili računa, a o ratu protiv Talijana nisu mislili.

Ovdje u Grahovu od stvaranja Jugoslavije postojala je organizacija Komunističke partije koja je neprekidno radila pod vrlo teškim ilegalnim uslovima. Temelje partijskoj organizaciji postavio je Nikola Kovačević koji je sav svoj život posvetio stvari radničke klase. On je, pošto su ga vlastodršci protjerali iz Beograda u rodno mjesto, po direktivi Partije 1928. godine emigrirao u Sovjetski Savez. Nikola je u to vrijeme na našu generaciju vršio neizbrisiv vaspitni uticaj i pomagao nam da postanemo članovi Partije i borci za radnička prava.

Sada u Grahovu postoji vrlo jaka partijska organizacija i nema ni jednog zaseoka u kome nema članova Partije.

---

[2] Ovdje smo pred rat, na jednom zboru, razbili čitavu žandarmerijsku četu koja je došla da nas onemogući i uspjeli da održimo zbor. Organizatori zbora bili su: Pavle Kovačević, Sava Kovačević i Nikola Đurković.

Tu sam doznao da se Sava nalazi kod svoje kuće u selu Nudolu, pa sam iste noći produžio tamo. Kada me ugleda, Sava raširi ruke i nasmeja se svojim tvrdim osmjehom, podižući kačket sa gustih obrva.

»Dobro si stigao«, — reče. »Mogao si pasti u talijansko ropstvo«.

Miran kao i uvijek, glasom koji je ulijevao povjerenje Sava mi je pričao:

»Talijani su već izdali naređenje da se oružje predaje. Raspituju se za komuniste. Govori se da neće raspustiti žandarmerijske stanice, da će čak i opštine da ostanu. Narod je zbunjen, nema čovjeka koji ne pita šta će sada da bude. A nemaju koga drugog da pitaju nego nas komuniste. Sada Partija mora da sačuva to povjerenje koje joj ljudi poklanjaju u ovom teškom vremenu. . . Partija traži — nastavi Sava zavijajući cigaretu — da sklanjamo oružje i da objašnjavamo narodu stanje u kome smo se našli poslije okupacije«.

Sava mi potom reče da je potrebno da što prije odem u Trebinje, da se tamo povežem sa drugovima, da razmotrim s njima nove događaje i da otuda donesem vijesti.

Tako smo radili godinama. Moje rodno selo Aranđelovo nalazi se u susjedstvu Nudola, a iz Aranđelova preko Lastve vodi put u Trebinje. Tim putem pred rat održavana je veza između nikšićke i trebinjske partijske organizacije.

Kod kuće sam našao sve na okupu. Dvoje starih roditelja i Olgu s djetetom. Bili su se već zabrinuli šta se sa mnom dogodilo. Potišteni su i zbunjeni, naročito stari otac koji je ratovao na Solunskom frontu.

»Ta nesretna i jadna vojska« — gunđao je moj stari. »A gdje su vam oficiri?«

»Polagano, stari, još rat nije završen« tješio sam ga.

Kad sam sutradan rekao da idem u Trebinje, majci mi nije bilo drago. »Ne idi nipošto, opasno je« — reče. »Poslušaj mene, ne idi im na oči, Talijani su tamo. Drukčije je ovo vrijeme ima i domaćih špijuna«.

Trebinje, centar sreza, bili su već zaposjeli Talijani. Šepurili su se po ulicama, upadali u radnje, pljačkali kada bi im nešto za oči zapelo. Grad pun tovarnih konja,

mazgi, kamiona. U Trebinju su petokolonaši odbranili magacine od naroda i sve uredno predali Talijanima. Danima su Talijani nosili plijen i slali svojim kućama, uzgred šaljući i ono što su uzeli od civila. Ranije, kad bih došao ovamo, trgovci i činovnici su okretali glave od mene. Žandarmi su me neprestano pratili. Komunista je tada za taj svijet predstavljao čovjeka najgore vrste, a sada, javljali su mi se mještani sa raznih strana, pozdravljali me srdačno. Promjena je bila očigledna. Srbi su naročito bili preplašeni. Oni su već bili saznali da ustaše govore o nekakvoj osveti. Komunisti u gradu se nisu bili sasvim snašli.

Održali smo sastanak Sreskog komiteta Partije i na njemu razmotrili situaciju. Diskutovali smo dugo i opširno. Govoreno je o čuvanju kadrova, o mogućnosti skorog ustanka. Zaključili smo da ćemo u svom radu morati tražiti saradnju Srba, muslimana i Hrvata, da ćemo imati teškoća, ukoliko dozvolimo da neprijatelj zavede pojedine ljude, a znaci mržnje već su bili očigledni. Složili smo se da istupamo otvorenije i da tražimo saradnju svih ljudi koji mrze ropstvo i koji su se u prošlosti pošteno držali. Složili smo se da je to osnovni uslov za politički uspjeh.

Vratio sam se iz grada i odmah sutradan sazvao u Lastvi konferenciju domaćina sa članovima i simpatizerima Partije. Tu još nije bilo gotovo nikakve vlasti i ljudi su mogli slobodnije da se kreću, sakupljaju i razgovaraju. Na konferenciju su došli svi koje smo poznavali. Bilo je i Srba i muslimana. Razgovarali smo o bratstvu i jedinstvu Srba i muslimana. Prisutni su, vidjelo se, iz sveg srca prihvatili liniju koju je Partija zastupala.

»Ljudi, ovo je od danas do sutra« — veli jedan stari musliman. »Tuđin će pokušati da zapodjene bratoubilačko klanje, ali mi to ne smijemo da dozvolimo. Švabo i Talijan će jednog dana otići, a mi ćemo i dalje ovdje ostati zajedno«.

Opravdan je bio strah kod ljudi. Po selima se već uveliko govorilo o pretnjama pojedinih ustaša i njihovih pristalica.

Uz moje rodno mjesto nalazi se muslimansko selo Župa. U tom kraju prema Trebinju ima čitav niz musli-

manskih sela. U Hercegovini, naročito u njenom južnom dijelu, narod je izmiješan — Srbi, Hrvati i muslimani. Sada, sa propašću kraljevine, propala je i velikosrpska vladavina. U toku dvadeset i tri godine vladavine antinarodnog režima raspirivana je mržnja politički zaostalih muslimanskih masa prema Srbima. Ta zaostala masa nije mogla da shvati da je srpski narod nedužan, da on nije kriv za ono što je radila velikosrpska gospoda. Mržnju je sada okupator viešto koristio i raspaljivao.

Srbima smo govorili da muslimani i Hrvati nisu protiv nas, da ćemo im pružiti ruku da idemo zajedno, ma šta nas snašlo na tom putu, da radnim ljudima, ako se ujedine, niko ništa ne može.

Poslije tih naših konferencija u selima se govorilo: »Ako bude borbe, boriće se zajedno Srbi i muslimani protiv Talijana i protiv ustaša, Hitlerovih najamnika, a boriće se svi narodi u našoj zemlji. Bez bratstva naroda i njegovog jedinstva nećemo biti u stanju da spremni dočekamo i prebrodimo ove teške dane«.

Komunistima je data direktiva da sklaniaju oružje i municiju i da upućuju seljake da ga ne predaju vlastima.

Često me je Sava pozivao ili bi on dolazio kod mene. Pričali smo o situaciji i izmjenjivali mišljenja.

Jednog dana stiže poruka od Save. Javlja mi se da je u istočnu Hercegovinu došao Miro Popara[3], sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Hercegovinu. Miro se nalazio u bilećkom srezu i Sava mi poručuje da uspostavim vezu s njim. Ubrzo smo se povezali i preko pisama dogovorili da se sastanemo u Trebinju.

---

[3] Mira Poparu sam poznavao još od prije rata. To je bio poznati partijski radnik, komunista sa Beogradskog univerziteta, koji je svojim držanjem i radom doprineo popularizaciji naše Partije u istočnoj Hercegovini. Dolazio je češće među nas, pa su ga poznavali svi komunisti u Hercegovini i veliki broj radnika i seljaka. Išli smo zajedno na izlet u Bijelu Goru i na partijsko savjetovanje koje je održano u kući Save Kovačevića. Na tom savjetovanju učestvovali su, pored ostalih, Sava i Pavle Kovačević, Nikola Đurković, Savo Ilić i još desetina drugova. Tom prilikom Miro je podnio referat o spoljnopolitičkoj situaciji sa čijom smo se ocjenom svi složili.

Uskoro nam on najavi svoj dolazak sa zahtjevom da pripremimo sastanak Sreskog komiteta, na kome će nam prenijeti uputstva za rad.

Nesmetano sam ušao u Trebinje i našao se s drugovima. U grad se uvukla neka nervoza i nespokojstvo, ljudi su strahovali. Talijani su završili pljačku. Već su se upoznali i povezali sa špijunima i svojim pristalicama. Osim Talijana primijetio sam nekakvu vojsku. Ovi vojnici su imali uniforme stare jugoslovenske vojske, samo su zamijenili izgled šajkače i na nju stavili slovo »U«. To su bile ustaše koje su preuzimale vlast od Talijana. Tada još nismo pretpostavljali da će oni ubrzo otpočeti masovne pokolje. Znali smo da nama komunistima prijeti opasnost. Vladalo je zatišje poput onoga pred buru kad se najednom sruči provala oblaka i oluja. Ljudi su razgovarali šapatom. Sa strahom su gledali na nas komuniste i tražili da im damo savjet ili da im reknemo šta se to sprema.

U ugovoreno vrijeme dođe Miro. On je bio uvijek tačan. I u ovom uzburkanom vremenu izbio je iznenadno među nas. Na sastanku komiteta bilo nas je osam: Zaim Adžović, krojački radnik i sekretar Sreskog komiteta, Dragica i Rade Pravica, Asim Zupčević, stolarski radnik iz Trebinja, Stevo Bratić, student prava, Mićo Aleksić, Sava Kovačević i ja. Miro nam je tom prilikom rekao ono što do tada nismo znali. »Fašisti će, nema sumnje, napasti Sovjetski Savez. Napašće, jer je Sovjetski Savez velika prepreka koja im stoji na putu ka njihovom cilju — porobljavanju čitavog svijeta«.

Prvi put smo na partijskom sastanku, iz usta partijskog rukovodioca, slušali o mogućnosti fašističkog napada na SSSR i to nam je, u tom teškom vremenu, otvaralo izvjesnu perspektivu. Vidjeli smo mogućnosti izlaza iz tmurne situacije.

»To nam govori da moramo biti spremni, ne smijemo dozvoliti da nas događaji zateknu nespremne« — nastavio je Miro. »Moramo se dobro pripremiti. Naša će Partija, u pogodnom trenutku, pozvati narod na ustanak«.

Zatim je Miro naglasio da je naročito važno očuvati kadrove Partije da ne padnu u ruke fašistima. Upoznao nas je i sa direktivama Partije o primanju novih, mlađih drugova u njene redove.

Na sastanku se govorilo o borbi koja uskoro treba da otpočne protiv okupatora. Nismo raspravljali o tome kako će se rat završiti. Bili smo uvjereni u pobjedu Crvene armije i u svoju pobjedu. Konačna pobjeda Partije za nas je tada bila prirodna i razumljiva stvar. Svi smo se složili s tim i zaključili da moramo biti budni, da se od ustaša može očekivati samo zlo i da će ta rulja najprije udariti na komuniste.

Poslije sastanka vrlo kratko sam se zadržao u gradu. Poznanici su mi na ulici prilazili i šaputali:

»Bolje bi bilo da ideš iz Trebinja. Ustaše znaju da si komunista. Stradaćeš ako ostaneš duže«.

To je bio moj posljednji boravak u okupiranom Trebinju. Sutradan, poslije sastanka Komiteta, bio sam kod kuće u Lastvi kad puče glas po selima: »U Trebinju ustaše kolju ljude. Poklaće sve, niko živ neće ostati«.

Začas se, kao i obično što idu takve vijesti, pronese kroz selo ta uzbudljiva i jeziva novost. Narod se uskomešao. Ljudi su ostavljali rad na njivama, silazili iz brda, govorili jedan drugom:

»Jednostavno ubijaju. Bez suda, bez ikakvog razloga!«

»Zar i to može biti?«

»Sretne čovjeka na ulici i ubije ga!«

Vijest je već bila zavirila u svaki zaseok i u svaku kuću. Brzo se panika širila. Sve se prepalo, muško i žensko, svuda pitanja šta će biti s nama.

Na sastanku Komiteta smo riješili da se u slučaju opasnosti odmah organizuju seoske straže i da se čuvaju sela. Ako neko pođe — dočekati ga!

U selima je bilo pušaka da se naoružaju ljudi. Iz Trebinja su javili da su ustaše ubile devet uglednih ljudi i da njihovi leševi leže po ulicama.

Zaređaše pokolji, svakog dana stižu nove vijesti, teže od težih. Hercegovinom teče krv nedužnog srpskog naroda koga su ustaše listom osudile na smrt. U naše selo dobježa iz Trebinja željeznički radnik Vlačić koga su ustaše udarile maljem u glavu, a zatim bacile u jamu. Uspio je, kad se pribrao, da se izvuče iz jame i da pobjegne. Uskoro smo saznali da su ustaše u Koritsku jamu, na cesti između Bileće i Gacka, bacile blizu dvije stotine

ljudi iz gatačkog sreza. Pristižu prve izbjeglice iz južnih srezova Hercegovine: iz Ljubinja, Stoca, Popova polja, pričaju o desetinama jama sličnih Koritskoj. Izgledalo je da ima čitavih krajeva u Hercegovini u kojima niko živ neće ostati. Sela su živjela u nespokojstvu. Panika je obuzela čitav narod i svakog dana dolaze ljudi kod Save Kovačevića i interesuju se šta će da bude s njima, traže uputstva. U ovim sudbonosnim danima imali smo pune ruke posla. Sava daje uputstva o organizaciji seoskih straža i naređuje da se na svaki pokušaj ustaša da upadnu u sela odgovori borbom.

Ljudi pitaju šta je s Rusijom, hoće li ona ratovati!

Tih dana, formirana je po selima organizacija Narodne straže. Ljudi su danju, na čukama iznad kuća, s puškama ležali i pažljivo motrili okolinu, čuvali puteve i prilaze koji vode u sela. Po sačinjenom spisku, svaki borac je išao na stražu. Bio je to početak stvaranja naše vojničke organizacije. Disciplina pripadnika Narodne straže bila je na visini. Nije prošla ni nedjelja dana, a već se pokazalo da smo pravilno radili.

Jednog dana iz Trebinja je krenulo nekoliko kamiona punih ustaša koji su pošli da izvide Bijelu goru. Prolazeći preko Zubaca pohvatali su desetak seljaka iz ovih sela i krenuli u pravcu Bijele gore. Tamo su ih dočekali borci Narodne straže. Iznenada, u jutarnjoj tišini, odjeknuli su prvi puščani plotuni. Ovaj prvi sukob sa ustašama bio je vrlo kratak. Napadači nisu mogli ni u snu sanjati da će im se neko oružjem suprotstaviti. Iznenađeni i preneraženi nisu ni pokušali da se odupru nego su strmoglavo pobjegli preko Orahovca u pravcu Trebinja. Bježeći, ubili su sedam Čurića iz Zubaca koje su prvi dan pohvatali.

Daleko odjeknuše prvi plotuni narodnog oružja. Otpor Narodne straže osokoli i još više uzbudi narod, a strah zavlada među ustašama u Trebinju. Istina, bilo ih je koji su prijetili odmazdom, ali se predstojnik i oni što su bili u stanju da trezvenije misle smrtno uplašili. Jednog dana na položaj stiže kurir od sreskog predstojnika iz Trebinja i traži da se neko od naše komande sastane sa njegovim izaslanikom. Sava Kovačević je odredio mene da, u ime naše komande, pregovaram sa predstojnikovim izaslanikom.

Kod naše vojske na položaju zavladalo veliko interesovanje o tome šta traži kotarsko predstojništvo.

Drugovi mi rekoše:

»Mi ćemo držati zasjedu pa ako šta pokušaju, odmah ćemo ih pobiti«.

Uskoro stigoše pregovarači. Bila su to tri žandarma, među njima komandir stanice iz Lastve i jedan poznat mi građanin. Čim smo se pozdravili, narednik otpoče:

»Poslao nas je gospodin predstojnik, traži da se pomirimo, da svi ljudi idu slobodno svojim kućama, a gospodin predstojnik garantuje svakom domaćinu da može slobodno da obrađuje svoje imanje i da će svi biti slobodni građani Nezavisne Države Hrvatske. Uslov je da borci predaju oružje.«

Bio sam dosta kratak i strog.

»Ne vraćamo se kućama do konačne pobjede. Poruči predstojniku da ne priznajemo Nezavisnu Državu Hrvatsku. Oružje nećemo ostaviti dok tu ustašku, nazovi, državu ne uništimo. I reci tvom predstojniku da ćemo ubuduće s predstavnicima te Hitlerove prćije razgovarati samo preko nišana. Sve zlikovce, ubice koje prolijevaju nevinu krv naših naroda nemilosrdno ćemo kazniti. Ostalima, koji žele slobodu i vole svoj narod, mjesto je u našim redovima, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Ako neko od vas želi može da pođe s nama, da se borimo zajedno. A ko neće — smjesta nek se gubi s naše slobodne teritorije, inače će biti uhapšen.«

Pokupiše se i odoše oborenih glava.

Uskoro se desi ono što je popravilo naš položaj i što nam je dalo snage da istrajemo u borbi. Bijaše nedjelja, miran i tih sunčan dan kad sam se vratio na položaj. Radoznalost boraca bila je velika. Pitaju šta hoće sreski predstojnik. Kada sam im rekao da traži da odložimo oružje — borci počeše da negoduju i govore da puške nikad neće odložiti. Smiju se kako žandarmi bježe sa slobodne teritorije. Obilazio sam stražarska mjesta. Pogledah na put kad jedan čovjek juri na konju, viče koliko ga grlo nosi:

»Zaratila Rusija! Zaratila Rusija!«

Za tren oka iskupi se selo, graja kao da je nekakav praznik. Zapraštaše puške. Nisam uspio da zabranim da se ne puca bez potrebe. Ko je god imao bilo kakvo oružje izvadio ga je i pucao ne štedeći municiju koje nismo imali mnogo.

»Rat je gotov, samo petnaest dana i sve je svršeno! Rusi su jutros krenuli preko Karpata ovamo« — komentarisali su okupljeni.

Bio sam i sam iznenađen, pomalo zbunjen, dosad sam se nadao nečemu i iščekivao, a sada najednom izgledi na uspjeh postaše veliki. Smjesta riješih da odem do Save Kovačevića da vidim kako on izgleda u ovim velikim događajima, da čujem kakvi su izgledi za ustanak o kome smo ranije govorili na sastancima. Kod njega su se okupljali komunisti iz susjednih opština. U Savinom selu nalazio se radio-aparat, onaj isti koji je prvi saopštio veliku novost čitavom kraju. Ovdje je ranije bila narodna čitaonica. Osnovao ju je Sava, tu smo se okupljali, slušali radio-vijesti i vodili razgovore.

U Nudolu, Savinom rodnom selu, bilo je kao na kakvoj svečanosti. Pred čitaonicom okupilo se blizu stotinu ljudi, starijih i mlađih, i među njima, na stočiću, uz veliki brijest, postavljen radio. Ljudi pričaju, rekao bih, svi u jedan glas. Sava me dočeka stojeći široko raskriljenih ruku, zagrli me i toplo drugarski se izljubismo kao braća koja se dugo nisu srela.

»Nismo sami u ratu« — reče Sava poslije nekoliko trenutaka. »Sada ćemo tek da bijemo fašiste, imamo saveznika, imamo pomoć Crvene armije«.

II

Seoska straža bila je u mnogim selima dobro organizovana i disciplinovana. Već smo imali nešto s čime smo mogli da počnemo. Trebalo je samo da nam se da znak, da dobijemo direktivu i da pođemo u napad. Sa nestrpljenjem sam očekivao šta će Sava da javi. On se tih dana često nalazio na sektoru Grahova i Nikšića i kao član Okružnog komiteta, držao vezu sa Pokrajinskim komitetom za Crnu Goru i Boku.

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 118940

Sporo su prolazili dani. Iz drugih krajeva Hercegovine dolazili su ljudi i pričali šta se tamo dešava. Pokolji su kod njih i dalje trajali. U Nevesinju i Gacku vode se borbe. Drugi dan po Hitlerovom napadu na Sovjetski Savez u Nevesinju se narod digao na ustanak. Ustaše tamo ne mogu bez krvi upadati u sela. Još u junu, u dva navrata, naoružani narod potukao je ustašku vojsku i odnio veliku pobjedu nad ustaškim zlikovcima. 3. jula na Trusini je ubijen čuveni ustaški vođa Mijo Babić. Sada nevesinjske čete vode borbe oko samog grada. U Gacku je ustanak u junu uveliko plamsao. Na Vidovdan jedna četa ustanika dočekala je kolonu Talijana. U žandarmerijskoj stanici ubijeno je desetak žandarma, zaplijenjeno desetak pušaka i više sanduka municije. Kasnije su Gačani oborili jedan Pavelićev avion. Na planinama Iliji i Sitnici narod je u zbjegovima od kada su počeli ustaški pokolji. Na tim planinama se viju crveni barjaci. Ustaški avioni mitraljiraju po njima. Iz raznih mjesta Hercegovine dolaze seljaci i traže puške. Oni su često bili i kuriri koji su raznosili vijesti širom Hercegovine. Najzad stiže kurir, koga smo toliko željno čekali, i donese mi pismo od Save Kovačevića:

»Ima vrlo važnih vijesti, doći najhitnije. Obavijesti druga Radovana Šakotića da i on dođe. S tobom neka pođe Ljubo, moj brat, i Gojko Gobović. Sastanak će biti na Bojanju Brdu u kući Gajovića.«

Na brdu iznad pješčanog Grahovskog polja okupilo se tridesetak ljudi, predstavnici seoskih četa iz čitave grahovske opštine. Među njima primijetih mnogo starih poznatih drugova. Bilo je tu i oficira bivše jugoslovenske vojske.

»Pozvani su i oficiri da prisustvuju kao stručnjaci«, reče mi jedan drug.

Sava, veseo kao nikad do tada, nešto diktira. Pavle Kovačević nasmijan i vedar, kaže mi:

»Došlo vrijeme, Partija naređuje, treba ovu fašističku bandu da tjeramo iz naše zemlje.«

U međuvremenu Sava je završio diktiranje proglasa Grahovljanima i Korjenićanima.

Savjetovanje otpočinje. Sava stoji namršten, gleda od jednog do drugog i objašnjava da je Centralni komitet KPJ odlučio da naš narod i naša Partija otpočnu borbu protiv njemačkih i talijanskih fašističkih okupatora i domaćih izdajnika, da je naš sveti zadatak da pomognemo sovjetskoj braći i slavnoj Crvenoj armiji koja uništava Hitlerove podivljale bande.

Poslije dugog Savinog izlaganja govorio je Pavle Kovačević, istaknuti komunista i revolucionar, vrlo popularan čovjek u našim krajevima. I ostali drugovi u svojim govorima su se izjasnili za otpočinjanje oružane borbe. Pročitan je i proglas koji je savjetovanje jednodušno usvojilo.

Na ovom savjetovanju izvršili smo raspored četa i odredili zadatke koje imaju da izvrše onda kad im se dadne znak za otpočinjanje borbe. Predviđene su i čete koje treba da ostanu na položajima prema ustašama. Jedan vod Lastvanske čete, čiji sam ja bio komandir, imao je zadatak da sruši most na kolskom putu koji vodi iz Trebinja u Lastvu. Drugi vod je dobio zadatak da eksplozivom uništi željeznički most na pruzi Trebinje — Bileća. Povjeren nam je i zadatak da porušimo put koji spaja Trebinje sa crnogorskom teritorijom, jedan od glavnih putova u tom kraju. Naglašeno je da nipošto ne smijemo dozvoliti prodor talijanskih pojačanja iz Trebinja prema Grahovu i drugim garnizonima, koje su napadali Crnogorci. Ostali dijelovi Lastvanske čete određeni su da, u sastavu Grahovskog bataljona, napadaju na garnizone Grahovo i Viluse.

Kada smo izlazili sa savjetovanja Sava reče:

»Put temeljito porušite. Talijani mogu proći, ali samo preko vas mrtvih.«

Tako je Sava izdavao naređenja.

U mojoj četi je bilo četrdeset ljudi iz moga sela. Ostali borci bili su iz susjednih zaselaka. Gotovo svaki je imao pušku, ali ih je malo znalo dobro da rukuje njome. Gotovo ni jedan od tih mladića nije ranije učestvovao u borbama. Malo vojničkog znanja stekli su na kratkoj obuci koju smo izvodili pripremajući se za ustanak. Sava, Pavle i ostali na savjetovanju nisu govorili o tome kako

treba izvoditi akcije, kako treba da se držimo u njima. To je svaki komandir morao sam da uči na licu mjesta. Svaki od nas je u susretu s neprijateljem morao da uči vještinu komandovanja i rukovođenja. U spremnost naših boraca nikad nisam ni najmanje sumnjao. Bio sam siguran, mada su to mladi, neiskusni ljudi, da će bez ikakvog dvoumljenja hrabro poći u prvi boj.

Brzo se pronesoše vijesti o skorom početku ustanka, iako smo se pripremali u najvećoj tajnosti. To se vidjelo na licima ljudi. Svi su s nestrpljenjem očekivali nove događaje.

Bijaše vedra noć, 13. jula, ponoć već minula i sve čudnovato tiho i mirno. S borcima sam krenuo rano iz sela, stazicom kroz kamenjar prema cesti. Išli smo brzo, ali oprezno. Pazili smo na svaki kamenčić pod nogom, nismo govorili ni jedne suvišne riječi. Neobično je to i do tada nepoznato osjećanje. Idemo kroz tamu, u koloni po jedan, s puškama o ramenu i bombama oko pasa.

Ispod kamene kose, pred nama se u noći ukaza bjeličasta i široka traka puta. Dio puta koji je trebalo da porušimo bio je ranije utvrđen. To je jedan nasip u stijeni. Nema pogodnijeg mjesta za rušenje. S gornje strane visoka litica, a dolje duboka provalija. Čim smo stupili na cestu, odmah je počeo naš posao, zazvoniše udarci alata po kamenu.

Radili smo užurbano i uprkos opreznosti ipak bi ponekad zveknula gvozdena šipka ili bi se srušila zidina i zaurlala u provaliju kao da se čitavo brdo prevrnulo. U tom zapraštaše oko nas neprijateljski puškomitraljezi i puške. Kroz gluvu, ponoćnu tišinu prva pucnjava daleko je odjeknula. Ustaše iz Briještana, odmah sam se sjetio. Na svega trista metara od nas nalazi se njihova straža. Preplašilo ih rušenje puta pa otvorili vatru. Pucali su u noć onako bez cilja, ali se nisu usuđivali da krenu prema nama. Zadržasmo se na cesti skoro tri sata. Znoj je kiptio niz ljude. Neki su skinuli i kaputе i zasukali rukave. Kad je put bio do temelja porušen, tako da ni pješak nije mogao proći, povukli smo se na ranije određene položaje, odakle je trebalo da branimo prilaze i onemogućimo opravku porušenog puta.

Kad smo krenuli, u daljini se začuo mitraljez. Odjeknuše i puške. Malo kasnije začuše se i topovski pucnji. Iz nekoliko pravaca dopirala je do nas pucnjava, na raznim stranama čula se borba.

Sa istoka, iza ogranaka Bijele gore, već je zarudjela zora, svitao je trinaesti juli 1941. Izjutra smo saznali da je zauzeto Grahovo, da se Talijani drže samo još u školi. Rekoše nam da Vilusi nisu oslobođeni jer se neprijatelj dobro utvrdio i otuda pruža žestok otpor.

Te noći i još nekoliko narednih dana i noći u selima se nije spavalo. Svaki čas je stizala poneka vijest o pobjedama ustanika. Ubrzo smo saznali da je zauzet Danilov Grad, da je Nikšić blokiran, da je Šavnik u našim rukama, Žabljak također. I tako redom. Nezapamćeno oduševljenje ponijelo je borce.

Ustanici su se naoružavali zaplijenjenim neprijateljskim oružjem. Opširno se pričalo o zarobljenim talijanskim vojnicima, koji plaču, i oficirima, koji pričaju da su ratovali u Abisiniji i Španiji.

Nekoliko dana potrajalo je raspoloženje i borbeni zanos. Budno smo, pri tom, pazili da ustaše ne iskoriste priliku, da nas ne iznenade i upadnu u sela koja čuvamo. Nekoliko puta sam silazio prema Lastvi i na ugovorenim mjestima se sastajao s našim ljudima muslimanima. Oni su mogli slobodno da ulaze u gradove i da se kreću putovima. Zato smo ih slali u gradove da nam nabave najnužnije stvari i donesu obavještenja o neprijateljima. Uskoro nam javiše da je iz Dubrovnika u Trebinje došla talijanska divizija i da kreće u pravcu Lastve. Naš obavještajac jedan stari musliman, moj komšija, bio je zbunjen i uplašen:

»Ide velika sila, brate mili, svi su izgledi da će na nas.«

Ponovo smo dobro pregledali prepreke na putu, pojačali ih i još više raskopali kameni nasip.

Pošao sam da se posavjetujem sa Savom. On je već imao pravi vojnički štab, smješten u kolibi na jednoj šumom obrasloj glavici poviše Vilusa. Ustanici pod njegovom komandom vodili su neprekidne borbe. Sava je neposredno rukovodio borbom na ovom tada najznačajni-

jem sektoru. Sava je bio obuzet događajima na frontu. Umjesto civilnog kaputa sada je na sebi imao oficirsku bluzu, pritegnutu opasačem na kome se nalazio mali talijanski pištolj. Odmah sam primijetio da je neraspoložen. Nisam ga pitao šta mu je, sam mi je ispričao:

»Situacija ne valja. Talijani su upali u Crnogorsko primorje i pale crmnička sela, idu i na nas iz nekoliko pravaca, imaju velike snage.«

»Pa, šta ako idu, dočekaćemo ih« — rekoh.

»Nećemo ih dočekati Vlado« — odgovori Sava. »Izdali smo naređenje da se naše jedinice povlače. Danas napuštamo i opsadu Vilusa«.

III

Nalazili smo se u vrlo teškoj situaciji, naročito mi Hercegovci. Ne možemo ostati u Crnoj Gori, a u Hercegovini nas čekaju ustaše. Najteže je sada narodu objasniti zašto se povlačimo. Istovremeno ga je trebalo uvjeriti da to ne znači da ostavljamo oružje. Trebalo je spriječiti da panika ne obuzme borce i narod. Talijani su brzo nastupali, namjeravali su da munjevitim naletom u vidu kaznene ekspedicije, po kratkom postupku uguše ustanak i umire narod. Najviše im je bilo stalo do toga da kazne one koji su izazvali bunu. Već sutradan ujutro iznad moga sela, nepunih hiljadu metara od kuća, Talijani postaviše topove. Počeli su da grme ujutro i nisu prestali sve do noći. Gađali su granatama kuću po kuću, rušili ih i palili. Očigledno s njima je bilo ljudi koji su znali čija je koja kuća i kuda treba upraviti topovsku vatru. Narod se uplašio. Zavladala je panika. Moji roditelji izašli iz kuće, sklonili se pod neku stijenu pa gledaju i krste se. Brojali smo granate, blizu tri stotine palo je toga dana u blizinu moje kuće. Najzad su je i srušili. Umjesto kuće vidjela se gomila kamenja. Mnogo je kuća toga dana u našem zaseoku oštećeno i porušeno.

Poslije pjesme i pobjedničkog oduševljenja koje je trajalo nekoliko dana, poslije prvih naših uspjeha u selu je zavladao muk. Ponegdje se samo čulo kukanje žena

i gunđanje staraca protiv nas. Kad umuknuše talijanski topovi, pojavi se njihova pješadija. Vjerovali smo da će popaliti i opljačkati i ono što je preostalo. Međutim, vojska i ne dođe u selo. Talijani se izgleda nisu usuđivali da uđu u pobunjena sela, već su poslali nekoliko »uglednih« ljudi iz naselja bližih gradu, u kojima su Talijani bili gospodari.

»Talijani poručuju da se narod slobodno vrati kućama. Samo je potrebno da im se izruče oni koji su digli oružje protiv njih« rekoše nam ovi emisari Talijana.

Na licima nekih mojih komšija nedoumica. Plašili su se posljedica ako ne poslušaju naređenje okupatora, a bojali su se i onoga što bi se desilo ako bi nas komuniste predali fašistima u ruke.

Poviše sela u jednoj šumici svi borci iz našeg sela posjedali i nekako tužno posmatraju porušeno selo. U nekim selima pojedini ljudi istakli na kuće bijele zastave, znak predaje. Odmah smo to, najenergičnije osudili i naredili borcima da ih skinu i pobacaju. Dotrča jedna žena zadihana i poče da govori:

»Talijani traže od naroda da im preda one koji su se digli sa oružjem protiv njih a da se ostalima u našem selu neće ništa desiti. . . Bježite kud znate.«

Na to sam se obratio borcima:

»Drugovi, ko hoće neka ide, neka se odmah vrati kući. Mi ostajemo s puškom. Ko želi, može ostati s nama.«

Nastade graja:

»Ostajemo i mi, ostaćemo sve do kraja. Hoćemo da se borimo. Zato smo i pošli. Ko se boji neka ide. Kukavice nam i tako nisu potrebne. Kada smo zakuvali i ostaćemo.«

Nijedan nas borac nije napustio. Pridruži nam se veliki broj seljaka.

Talijani su nastupali ka selu iz raznih pravaca. Vodili su ih ljudi koji su se nekad smatrali uglednim i viđenim, i nosili pred sobom velike bijele zastave.

U Lastvu je došlo više od pet stotina Talijana. Smjestili su se i po svemu je izgledalo da su odlučili da tu duže ostanu. Njihova inžinjerijska jedinica popravljala je

porušeni dio puta da bi omogućila prolaz motorizaciji. Beskrajna kolona vozila gomilala se na putu. Toliko mnoštvo kola i vojske pod oružjem, kroz ove krajeve, ranije nije prolazilo.

Talijani i ustaške vlasti izdavali su propusnice onima koji su se vraćali kućama. Objavljena je sloboda srpskom narodu. Dijeljeni su proglasi štampani na talijanskom i srpskom jeziku, u kojima je pisalo da Guverner Pircio Biroli poziva pobunjenike da se vrate u svoja sela, da se pokore oružanoj sili talijanskog carstva, da žive mirno, da njima nije neprijatelj talijanska vojska već Hrvati i Turci.

Protutnjala je najzad prva talijanska ofanziva na našu teritoriju. Duhovi su se smirili, a mi smo ponovo morali da se prihvatimo posla. Prema uputstvima partijskog rukovodstva u avgustu smo pristupili formiranju ilegalnih gerilskih odreda u okviru ustaničkih četa i njihovom pripremanju za nove borbe. Prema tim upustvima trebalo je da seoske čete ostanu i dalje u svojim formacijama. Unutar tih četa stvarale su se posebne grupe u koje su ulazili probrani, najpouzdaniji, najhrabriji borci. Ovi naši gerilski odredi bili su podijeljeni na vodove i desetine. Svakom drugu, koji je predviđen za gerilski odred, prilazili smo posebno i tražili njegovu saglasnost. Svakom borcu smo otvoreno govorili: »Stupanje u gerilski odred zahtijeva od tebe spremnost na sve teškoće. Treba biti spreman na žrtve i samoodricanje.«

Ljudi su s radošću primali poziv da stupe u gerilce. Gerilski odred u našoj četi u početku je imao četrnaest dobrovoljaca. Sve su to bili mladi i snažni momci, koji su doživjeli vatreno krštenje u 13-julskim borbama.

Za kratko vrijeme naš kraj je bio pun gerilskih jedinica. Kad je posao bio obavljen, kad je u svakom selu osnovan gerilski odred, došli smo do zaključka da te sitne odrede treba povezati u veće jedinice. Dobili smo saglasnost da na teritoriji lastvanske opštine formiramo partizansku četu. Na sastanku partizana diskutovali smo o rukovodstvu čete. Izabrali smo za komandira čete Maju Benderaća, a mene izabraše za političkog komesara.

Kako su tada u očima naroda naše gerilske jedinice izgledale teško je opisati. Sami nazivi — gerilski odred, partizanska četa — pedstavljali su za narod nešto novo, veoma zanimljivo i tajanstveno. Akcije još nismo izvodili, za njih smo se samo pripremali. Ali spremnost za borbu kod boraca ponovno je vraćena. Svakog časa mogli smo poći u napad. Četa je brzo narastala. Svi su smatrali da su podjednako hrabri i vrijedni. Pripremali smo vojsku za naredne borbe i jačali partijsku organizaciju.

Drugovi iz grada redovno su nas obavještavali o događajima. U Lastvi je živio učitelj Alija Ćerimagić, mlad komunista i vrlo ugledan među mještanima. U njegovu kuću je u svako doba mogao doći naš kurir. On sam je često izlazio na našu teritoriju. Komitet nas je obavještavao o stanju u drugim krajevima. Svuda je vrilo. Prve ustaničke borbe već su prohujale, pobunjeni narod je već zabilježio prve pobjede. Čitav naš srez je isprepletan mrežom gerilskih jedinica. Nema opštine u kojoj ne rade partijske organizacije. U sve krajeve istočne i južne Hercegovine, gdje nisu postojale partijske organizacije, upućeni su iskusni drugovi i oni su radili punom parom. Miro Popara nam je dolazio nekoliko puta. On je u ovo vrijeme radio u sjevernim srezovima. Hercegovina se pripremala za masovan ustanak. Teškoća je bilo mnogo, najteže nam je bilo uvjeriti srpske, muslimanske i hrvatske mase da mi ne pravimo razliku među njima i da vodimo borbu za prava svih radnih ljudi bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost.

Iz dana u dan održavali smo konferencije na koje se narod rado okupljao. U tim uslovima, odsječeni od gradova, od dodira sa svijetom, ljudi su jedva čekali da se okupe i da porazgovaraju. I gotovo uvijek su se slagali sa našim stavovima.

»Nisu svi muslimani i Hrvati ustaše« — objašnjavali smo narodu — »Ustaše su samo pojedinci koji su plaćenici neprijatelja. Okupator hoće da nas zavadi da bi lakše vladao u ovoj zemlji i da bi nam se na taj način osvetio«.

Bilo je bojažljivog zapitkivanja i razgovora u četiri oka:

»Da nije prerano dizati ustanak, da nas opet ne zapale? Izgorjećemo ponovo do temelja«.

Većina je, u prvom redu omladina, tražila borbu.

Početkom avgusta počeli su ponovo okršaji sa ustašama i domobranima na sjeveru Hercegovine. Na sastanku sa Savom Kovačevićem dugo smo o tome razgovarali. Donijeli smo odluku da i mi napadnemo domobrane, tu nesrećnu vojsku koja je služila Talijanima i ustašama. Predložio sam Savi da napadnemo na Lastvu.

»Dobro, da je napadnemo. Biće to dobar ispit za borce i za odrede« — složio se Sava s predlogom.

Napravili smo plan napada. Na Lastvu vodimo tri gerilska odreda: dva hercegovačka i jedan crnogorski, a ostale snage ostaju na položaju. Uputili smo kurire da iskupe ljude i da ih dovedu u šumicu kraj Arađelova. Poslali smo vezu u Lastvu. Našim prijateljima muslimanima smo poručili da imamo namjeru da napadnemo naselje, da se oni ne plaše, i da niko od njih ne treba da bježi ispred odreda, jer nećemo dozvoliti da ma kome dlaka s glave ode.

Lastva je malo mjesto, u njoj ima svega nekoliko dućana i kafana, jedna škola, opštinska zgrada i žandarmerijska stanica. Ona leži među brdima, na Trebišnjici, svega desetak kilometara daleko od Trebinja. Tuda prolazi željeznička pruga za Bileću i Nikšić i glavni put od Trebinja preko Vilusa prema Nikšiću. To je važna komunikacija koju će okupator grčevito da brani sve dok se bude zadržavao u ovim krajevima. U Lastvi se nalazilo svega desetak ustaških žandarma i četa domobrana koji su sjedili u utvrđenoj stanici i bili dobro naoružani.

U prvi mrak, 30. avgusta, pokraj moga sela počeli su da se iskupljaju borci. Nije im saopšteno kuda će noćas, ali izgleda da većina naslućuje.

Sava poče da govori:

»Drugovi, noćas ćemo da napadnemo Lastvu. To nije lak zadatak. Možda će biti potrebne žrtve. Kad zauzmemo Lastvu, naš osnovni zadatak je da ne dozvolimo da počne pokolj muslimanskog življa i pljačka njihove imovine. To ne smijemo ni u kom slučaju dozvoliti.«

Sava je rukovodio izvođenjem napada. Meni je naredio da odaberem desetinu najboljih boraca, da s njima zaobiđem Lastvu i onemogućim bjekstvo ustaša u Trebinje. Nikud na drugu stranu nisu mogli da pobjegnu. Još nismo bili krenuli kad počeše pristizati novi borci, oni koje nismo mi predvidjeli da učestvuju u akciji. I usput su nas pojedinačno zadihani pristizali govoreći da hoće da idu u borbu. Ljudi primijetili da na stražarskim mjestima nema svih boraca. Dosjetili se šta je posrijedi i stigli nas. Šta da se radi s njima? Ko bi bio u stanju da ih vrati kućama i da ih ne povede u borbu!

Tako je, umjesto predviđenih trideset, s nama na Lastvu pošlo više od pedeset boraca.

Čitavu noć išao sam sa odabranom desetinom dok nismo izbili na put. Govorimo samo šapatom. Pazimo na svaki korak. Tek što smo se zaustavili, još nismo izabrali pogodne zaklone, još nije počelo da se razdanjuje kad se oko Lastve začuše puške. Ljudi stali i gledaju u tom pravcu, ne vidim im lice, ali osjećam da gore od radosti.

»Napadaju žandarmerijsku stanicu« — šapće jedan borac pokraj mene, a lice mu gori od uzbuđenja.

Domobrani su u toku noći iz grada poslali pojačanja žandarmerijskoj stanici i čitavo naselje opkolili. Bili su obaviješteni o napadu, razumije se od svojih špijuna. Čim je otpočela borba, mještani — muslimani nagrnuli su da bježe prema gradu, uprkos našem ubjeđivanju da partizani nikome ništa neće učiniti.

Ležali smo na maloj glavici poviše ceste. Pritajeni iznad kamenih zaklona gledamo put, već se vidi i podalje. Odjednom iza okuke izbi neka grupa. Prilegosmo pažljivije uz puške. Naši istureni osmatrači javiše:

»To je narod, bježe Lastvani, ne pucajte!«

Ide grupa za grupom, žene, djeca, starci. Bježe i stalno se osvrću iza sebe. Nose zavežljaje, poderane ponjave i ćilime, zatim lonce, sanduke i bešike. Gone poneku kravu, ovce, koze. Kolona teče cestom, niko ne govori, samo se čuju kratki povici na stoku i pištanje uplašene djece. Tužna je to slika: majke po dvoje polugole djece nose u naručjima, a starci i starice bježe cestom napuštajući svoje domove.

»Stanite ljudi, stanite, kuda bježite?« dovikivali smo im.

Prepoznavali smo pojedince. Zvali smo ih po imenu. Oni zastaju zbunjeni, preplašeni, neodlučno se osvrću oko sebe. Mole da ih pustimo da idu, da im poštedimo živote. Šta čovjek da radi? Nema vremena za objašnjavanje, a sigurno ih nećemo ubijediti u ovoj situaciji kad ih već ranije nismo ubijedili. Zato odustajemo od svoje namjere. Većina mještana tog jutra napustila je lastvanska sela. Donju Lastvu su naši zauzeli bez ozbiljnijeg otpora. Kad su nam kuriri javili da se domobrani i žandarmi drže još samo u žandarmerijskoj stanici, pošao sam sa nekoliko boraca u pomoć našima.

»Neće da se predaju« — kaže nam Sava kada smo stigli u Lastvu.

Shvatio sam da neće biti dobro ako se borba oduži. Privukao sam se kamenom zidu žandarmerijske stanice. Dobro iznutra gađaju, pucaju rijetko i vrlo pažljivo. Imaju i jedan puškomitraljez. Mještani su mi rekli da je komandir neki Ovčina. To je moj stari znanac sa Begovića Kule. Taj je i prije rata bio žandarm. Čekam trenutak između dva plotuna i onda zovnem:

»Komandire Ovčina, predaj se! Ej, predaj se, ništa ti nećemo«.

Dok ja zovem ne pucaju, slušaju. U jednom trenutku javi se neki glas sa sprata njihove utvrđene kasarne.

»Ko je tamo? Ako je tu možda Vlado Šegrt s njim ću da razgovaram«.

Brzo se odazovem:

»Ja sam Šegrt. Ovdje je i Sava Kovačević, ne boj se ništa«:

»Je li čvrsta i poštena riječ?« — pita narednik.

»Poštena riječ, nikome se ništa neće desiti, samo ćemo ustašama da sudimo. Koliko ima ustaša među vama?«

»Jedan jedini« — odgovaraju.

Ustašu su brzo primorali da se preda. Ugovorili smo kako će da polože oružje. Bilo je već prošlo osam sati kad su žandarmi kroz prozore izbacili puške, pištolje i bombe, a zatim izašli sa uzdignutim rukama. Ustašu su istjerali vezanog. Strijeljali smo ga poslije saslušanja. Pitamo do-

mobrane i žandarme kojih ima više od stotinu kuda oni misle, da li će s nama ili u Trebinje. Smeteni su, zamuckuju, opširno se pravdaju kako sada ne mogu, ali da će sigurno doći u našu vojsku. Nekoliko naših boraca otpratili su ih prema gradu. Niko ih nije ni taknuo, niko nije ni zahtijevao da im se sudi. Čak smo im ostavili ličnu opremu, neka im ostanemo u što ljepšoj uspomeni, neka u Trebinju pričaju kako postupaju partizani.

Još je borba trajala oko žandarmerijske stanice kad počeše da pristižu seljaci iz okolnih sela. Najprije pojedinci, a zatim grupice. Došli su s vrećama da što ugrabe i ponesu. Pojaviše se i neki s konjima. Godina je dobro rodila. Lastva je imala dosta krompira, kukuruza, duvana. Dućani i krčme bili su dobro snabdjeveni, a vlasnici pobjegli. Morali smo čak da naredimo da se otvori i puščana vatra na poneke pljačkaše koji nikako nisu htjeli da uvažavaju naša naređenja i opomene. Ali ni to nije pomoglo. Kasnije, pljačka je uzela još više maha. Da smo upotrebili sve borce za suzbijanje toga nereda ne bi bilo koristi. Trebalo je hitno nešto drugo preduzeti.

»Ne možemo Lastvu dugo zadržati«, reče Sava gnjevno zbog pljačkaša. »Napustićemo je i povući se gore na položaje«.

Drugog dana povukli smo jedinice iz Lastve. Nosili smo bogat plijen: preko stotinu pušaka, nekoliko puškomitraljeza, dva-tri sanduka bombi, više od dvadeset sanduka puščane municije. Iz ustaške opštinske uprave ponijeli smo tri pisaće mašine i dosta drugog pisaćeg pribora.

Dugačka kolona boraca i komora sa trofejima bila se prihvatila brda kad se iz pravca Trebinja pojaviše oblaci prašine. Talijani su tenkovima i kamionima žurili da što prije stignu u Lastvu. Tek što smo ugledali tu kolonu kako juri ka Lastvi neko nam javi da se jedna druga kolona kreće iz pravca Vilusa.

Pljačkaši su iza nas ostali u naseljima. Toliko su se bili zanijeli pljačkom da nisu ni primijetili da smo mi otišli, niti su čuli da se približava talijanska motorizacija. Ne prođe dugo kad i oni zadihani i obliveni znojem počeše pristizati, noseći razne zavežljaje, vreće, dijelove pokućstva.

Pljačka je za nas, u prvim danima borbe, predstavljala vrlo krupan problem. Kad god smo napadali, pratile su nas čitave gomile pljačkaša s vrećama, a mnogi i s konjima, bez pušaka naravno.

Trebalo je mnogo političkog rada s vojskom, trebalo je proširiti i pojačavati uticaj Partije u narodu, učiti ga da usvoji našu političku liniju.

Iz dana u dan naši odredi su rasli. Poslije uspjeha u Lastvi mnogi od onih koji nisu učestvovali u borbi, jer nisu bili obavješteni, protestvovali su i nazivali to nepravdom.

Sava je na konferenciji objašnjavao:

»Mi smo odlučili da za ovu akciju pozovemo najodlučnije i najdisciplinovanije borce. Niko ne kaže da ostali borci u četi nisu dobri, ali je ova borba pokazala da među vama ima priličan broj onih koji su odobravali pljačku muslimanske imovine, a čak su neki pojedinci u njoj i sami krišom učestvovali. Mi to nećemo trpjeti, protiv takvih pojava ćemo se najenergičnije boriti«.

Događaji su se brzo razvijali. Raslo je raspoloženje za borbu. Stizali su glasovi o pobjedama narodne vojske u drugim krajevima Hercegovine. U drugoj polovini avgusta borci iz nevesinjskih i bilećkih brda zauzeli su čuvenu ustašku kulu na Dabar-polju. Oslobođeno je niz naselja u bilećkom kraju, među kojima i rodno selo Mira Popare—Fatnica. Vođene su žestoke borbe na Planoj kraj Bileće. Plana je jedna od najvažnijih raskrsnica u tome kraju. Ustaše su je bile dobro utvrdile sa dva tri reda streljačkih zaklona. Pričalo se o junaštvima naših boraca u toj borbi. Kada je Plana zauzeta, većina naših boraca sručila se na utvrđenu Bileću. Čete su upale u grad, zauzele sva uporišta i ustaše stjerale u stari vojnički logor. Za našim četama pristalo je mnogo seljaka radi pljačke i osvete. Krvavo se obračunavala ta razjarena masa sa nedužnom muslimanskom sirotinjom. Ti su ljudi ukaljali naše uspjehe. Na mnogim mjestima izvršili su pokolje nedužnih ljudi. Partizani nisu bili u stanju da se suprotstave bujici razjarene gomile koju su podstrekavali razni šovinistički mračnjaci.

U takvoj situaciji Miro Popara je, početkom septembra, sazvao savetovanje u Trebinjskoj šumi. Nalazili smo se daleko od toga mjesta A u prvim danima ustanka nije bilo lako ići na tako dalek put. Nismo mogli da pođemo na konjima, jer se još nije smjelo ići najkraćim putem. Zato smo pošli pješke, od sela, zaobilazeći naoružane ustaške stanice i čuvajući se puteva koje je neprijatelj kontrolisao. Poslije trideset sati pješačenja najzad stigosmo.

Savjetovanje smo održali u kući Đorđa Škera (četnici su ga kasnije zajedno sa sinom strijeljali). Nedaleko od njegove kuće nalazio se talijanski garnizon. Partizani su se ovdje osjećali gospodari. U cijeloj opštini narod je bio uz nas. Svuda smo imali pouzdane ljude koji su bili spremni da nam pomognu u bilo čemu. Prihvat drugova i obezbjeđenje vršio je Đuro Škero sa nekoliko drugova. U prvi mrak smo se iskupili. Svi smo bili dobro naoružani, svako je već učestvovao u borbi. Tu je Miro, sjedi gologlav sa cigarom koja se dimi. Kad ugleda Savu, raširi ruke i poljubi se s njim. Tu su i ostali drugovi koje sam već poznavao: Rade Pravica i njegova sestra Dragica, Slobodan Šakota, Đoko Skočajić, sve beogradski studenti, Vuka Šakotić, Zaim Adžović, Milosav Aleksić, Jovo Ljubibratić, Đoko Putica, pilot, kapetan bivše jugoslovenske vojske, inače odranije u Pokretu.

Miro je rukovodio sastankom. Počeo je izlaganjem političke situacije. Govorio je o poletu ustanka u Hercegovini, o velikim borbama u Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni. Saopštio nam je najnovije vijesti o ustanku u Srbiji. Tamo se narod masovno digao u borbu protiv njemačkog okupatora. O stanju na istočnom frontu ovom prilikom manje je bilo riječi. Znali smo da Nijemci nadiru kroz Rusiju, da se Crvena armija povlači i da se još nije zaustavila i prešla u protivnapad. Ali niko od nas nije sumnjao u konačnu pobjedu Crvene armije.

Kad je završio izlaganje, Miro je zatražio da podnesemo izvještaje sa svojih terena. Referisali smo redom, a zatim smo diskutovali i kritikovali nedostatke. Miro je oštro napadao drugove iz Trebinjske šume. Nisu osno-

vali gerilske odrede ni stvorili pokretne jedinice od postojećih terenskih četa, od ljudi spremnih za borbu.

»Ne smijete dozvoliti da takvo stanje potraje dugo već odmah pristupite formiranju gerilskih odreda« — upozorio ih je Miro.

Ukazao je na primjer Lastvanske partizanske čete. Prvi put je pomenuo izraz »partizanski odredi« i tada smo čuli kako glasi bojni partizanski poklič: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«

Dok je Miro govorio i dok su pojedinci referisali, vidio sam da se i Sava sprema da iznese svoje mišljenje. Svi su priželjkivali da ga čuju. On je u početku naglasio da je oružana borba naš osnovni zadatak, a zatim je govorio o ulozi komunista u narodnooslobodilačkoj borbi zadržavajući se posebno na radu i podacima komunista u Hercegovini.

Na savjetovanju je kritikovan rad Sreskog komiteta trebinjskog sreza, zbog toga što je njegove članove obuzela panika prilikom dolaska ustaša. Odlučeno je da se većina odstrani iz komiteta. Izabrali smo nove drugove. Od dotadašnjih članova u komitetu sam ostao samo ja. Dobio sam novi zadatak. Zadužili su me da se brinem o vojnom sektoru.

Poslije završenog savjetovanja Miro mi reče:

»Znam da bi ti više volio da komanduješ vojskom. Za sada treba da ostaneš u komitetu. Kasnije, gledaćemo da ti ispunimo želju«.

Složio sam se s tim. Miro je pogodio ono što sam stalno želio.

Pred zoru smo se razišli. Svako je otišao na svoj teren.

Žurili smo da se za mraka prebacimo preko opasnih područja.

Već dva dana i dvije noći ne spavamo. A koliko je prošlo dana otkako se nismo ljudski odmorili! Ali, začudo, ne osjećam umor. Idući, razmišljao sam o pitanjima koje smo raspravljali na savjetovanju i o zaključcima koje smo tamo donijeli. Drago mi je što ćemo uskoro preći u ofanzivu na svim područjima. Kad smo već otpočeli, treba da nastavimo još žešće.

Popeli smo se na Zupce. U kući Jovana Ratkovića nađosmo grupu drugova iz Crne Gore. Njih Partija šalje da pruže pomoć partijskoj organizaciji u Hercegovini u vođenju ustanka. S njima je došao i sekretar Okružnog komiteta za Nikšić, moj dugogodišnji poznanik i stari komunista Radoje Dakić koga smo u ustaničkim danima zvali »Brko«. Tu sam se upoznao s Punišom Perovićem, Stankom Buričem i Vojinom Popovićem. Pričaju nam novosti iz Crne Gore. Govore nam o Srbiji i ustanku koji se tamo razbuktao. Prilaze nam mještani, iskupljaju se i pažljivo slušaju novosti koje su nam drugovi donijeli. Prosto gutaju svaku riječ. Vijesti o širenju ustanka u Srbiji oduševljavale su ljude u našim krajevima. Govorili su:

»Hoće Srbija! Ne da ona da se Švabo šepuri po njoj. Neće da robuje. Tako se valja tući sa fašistima!«

Vrlo brzo su se širile vijesti o ustanku u Srbiji. One su sijale novo oduševljenje u narodu i stvarale raspoloženje za borbe koje su predstojale.

Tih dana Crvena armija se povlačila pred njemačkom najezdom. Radio je svakodnevno javljao o napuštanju gradova u Ukrajini i Bjelorusiji. Radio-aparat u Nudolu je bio stalno opsjednut radoznalim ljudima koji, uprkos nepovoljnim vijestima, poslije emisije nisu odlazili tmurni i neraspoloženi. Vjerovali su u konačnu pobjedu.

Tu, na Zupcima, smo se rastali. Sava je odavde produžio dalje. Odlučio je da još istog dana jednim gerilskim odredom napadne žandarmerijsku stanicu dolje na Gradu, u samom centru zubačke opštine. Ovim napadom trebalo je da otpočnemo borbu protiv ustaša i Talijana na terenu ove opštine.

Sava je pri polasku rekao:

»Nećemo ih ni časa ostaviti na miru. Napadaćemo ih na svakom mjestu gdje se budu nalazili na našoj teritoriji. Treba spremati ljude za nove akcije«.

IV

Poslije sastanka na Zupcima, Radoje Dakić, Vuka Šakotić i ja uputismo se prema Grahovu. U Okolištima smo se našli s Pavlom Kovačevićem. Tu je Radoje Dakić održao sastanak. Ja sam referisao o savjetovanju u Trebinjskoj šumi i o akcijama koje su preduzete. Dogovorili smo se da, čim se Sava vrati sa Zubaca, otpočnemo sa napadima na željezničku prugu Trebinje — Bileća.

Poslije uspješne akcije na Zupcima Sava je došao u Skolište. Zajedno sa Zupčanima zauzeo je žandarmerijsku stanicu. Priča nam o junaštvu starog Miloša Šarabe, borca sa Solunskog fronta i nosioca Karađorđeve zvijezde.

Dogovarali smo se šta bi trebalo da preduzmemo u duhu odluke koje smo donijeli na sastanku novog Sreskog komiteta. Sava je, izgleda, već imao svoju zamisao otkuda da počnemo. Zato odmah, u početku diskusije, predloži:

»Prvi objekat našeg napada, drugovi, trebalo bi da bude centrala na Trebišnjici, koju moramo onesposobiti. To bi značilo ostaviti Talijane u Bileći bez vode i električne struje. A i garnizon u Trebinju bi ostao bez svjetla. Nije potrebno da naglašavam šta za okupatorsku vojsku znači voda i svjetlo«.

Centrala na Trebišnjici nalazi se u neposrednoj blizini željezničke pruge Trebinje — Bileća i to negdje na pola puta između ova dva okupatorska garnizona. Smatrali smo da bi uništenje ove hidrocentrale, koju čuva jaka neprijateljska posada, bio za nas veliki uspjeh. Zato smo se svi složili sa Savinim predlogom.

Za napad na centralu dovukli smo top. U selu, kod Grahova, za vrijeme raspada stare vojske i države, seljaci su sakrili mali, brdski top »pito«. Svima nam je bio drag taj mali top. Od dragosti smo ga zvali »Pinto«.

»Može nam i Pinto biti od koristi, pa da ga ponesemo« — reče Sava.

Iz odreda smo žurno prikupili pouzdanije i vrednije borce. Pošlo nas je oko osamdeset što Hercegovaca, a što Crnogoraca.

Tu noć neću lako zaboraviti. Padala je sitna, ledena jesenja kiša, nošena hladnim vjetrom. Nebo je bilo zastrto oblacima i zavladao je mrak da se prst pred okom nije vidio. Puške i municiju zaklanjamo rukama da ne ovlaže. Idemo u koloni po jedan. Ni riječ se ne čuje. Samo ponekad se neko spotakne o kamen i počne da gunđa.

Pred zoru smo bili u Briještanima, malom zaseoku nedaleko od Pareža. Tu smo se malo odmorili i prikupili ljude koje smo poveli. Napravili smo detaljan plan za napad: jedan vod smo uputili na željeznički most ispod samih Briještana. Tu treba, pošto prođe rani putnički voz koji dolazi iz Trebinja, odmah presjeći prugu kako nam ovaj voz ne bi pobjegao nazad u Trebinje. Drugi vod napašće ga pred samim mostom. Ostale snage predvidjeli smo za napad na hidrocentralu, koja se nalazi s druge strane rijeke.

Bilo nam je poznato da pedeset domobrana čuva centralu. Znali smo i njihovo naoružanje jer smo imali prijatelja koji su uz rizik danju odlazili do neprijatelja da bi prikupili podatke. Vjerovali smo da ćemo s domobranima lako izaći na kraj, samo ako se jače snage ne umiješaju sa strane. Zato smo se osigurali od eventualne intervencije garnizona iz Bileće.

Već je svitalo kad smo krenuli da presiječemo prugu. Nalazio sam se u grupi koja je napadala samu centralu, a kojom je komandovao Sava Kovačević. Dogovorili smo se o svim pojedinostima. Za pola sata užurbanog rada na pruzi se nalazila pregrada od ogromnih stijena da je nikakav voz, po našem mišljenju, ne bi bio u stanju da probije.

»Ovuda neće proći« — šalili su se borci.

U daljini odjeknu pisak lokomotive i razliježe se čitavom kotlinom. Buka se približava. Jutarnji voz dolazio je punom parom, ne sluteći ništa. Na nekoliko stotina koraka ispred centrale pisnu kratko. Prošištao je pokraj naše zasjede koja je trebalo da mu onemogući bjekstvo nazad. Ali, mašinovođa je na vrijeme ugledao prepreku. Naglo je ukočio zahuktalu lokomotivu. Zaškripala je gvozdena konstrukcija. Nastala je lupa odbojnika. Na pro-

zorima putničkih vagona pojaviše se glave sa šljemovima.

»Talijani« povikaše borci u zasjedi — »pun voz Talijana«.

Kakvo iznenađenje, biće gužve i krvi, mislio sam nišaneći. Zagrmješe prvi plotuni. Vojnici poiskakaše kroz prozore i posakrivaše se za kamenje pokraj pruge. Voz je samo trenutak stajao u mjestu. Vozovođa, iako zapresan i zbunjen, brzo je donio odluku. Pod punom parom lokomotiva jurnu nazad. Pucalo je sa svih strana. Neprijatelj nije znao kuda da usmjeri svoju vatru. Pucao je nasumce.

Ubrzo zaštektaše njihovi mitraljezi, jeknuše bombe. »Pinto« prvim svojim metkom pogodi prozor centrale, udari u postrojenja. Tad nasta borba sa svih strana. Računali smo da će voz svakako da ostane tu u klopci, ali, na naše iznenađenje, lokomotiva se začas izgubi. Gurala je vagone pred sobom.

»Pobježe« povikasmo »nedajte, pobjegoše«.

Desilo se ono čemu se nismo nadali. Voz je zajedno sa svim putnicima umakao nazad. Naši su za vozom trčali uzalud, gađali su vagone koji su odmicali. Pokraj pruge našli smo i pohvatali petnaestak talijanskih vojnika. Neki su bili lakše ranjeni i izgruvani. Od centrale se čula samo poneka puška. Pojurismo preko mosta skrivajući se od kuršuma koji nas zasuše.

»Naprijed!« — bodrio je prisutne snažni Savin glas.

Približili smo se centrali. Naš top, kojim rukuje Stanko Kovačević, nekoliko je puta pogodio centralu. Poslije desetak minuta domobrani su se predali. Svršilo se brže nego što smo očekivali. Nađosmo dva-tri mrtva i nekoliko ranjenih. Kad se utiša pucnjava, odjeknuše eksplozije kanjonom rijeke Trebišnjice. Pokušali smo da dinamitom uništimo generatore i vodovodna postrojenja. Imali smo samo nekoliko paketića dinamita i ručne bombe i sve smo to ubacili među postrojenja. Iz kamene zgrade hidrocentrale dimilo se na sve strane. Dim i prašina kružili su visoko. Nismo imali vremena da utvrdimo šta su učinile eksplozije. Sava je izdao naređenje da se prikupe zarobljenici i da se brzo krene u brda.

Domobrane i Talijane sa nekoliko putnika — civila koje je naša zasjeda pohvatala kad su iskočili iz voza, vodili smo sa sobom.

Putnici su većinom bili Crnogorci, koji su se izdaleka vraćali u svoj zavičaj. Drhtali su od straha zapanjeno gledajući u nas naoružane, u raznovrsnim odijelima i sa crvenim zvijezdama na kapama. Talijani samo ćute i zvjeraju okolo. Strah im oduzeo noge, spotiču se preko kamenja, rijetko koji da se sjeti i da se prekrsti. S Talijana smo poskidali uniforme i ostavili ih samo u rublju, mada je bilo zahlađeno.

»Ništa im neće biti« — osmehivao se Sava. »Mogu samo malo da nazebu, a oni imaju uredne bolnice. Neka se liječe u bolnicama koje su od nas oteli«.

Kad smo stigli do prvog sela, dobismo izvještaj da su talijanske kolone iz tri pravca krenule prema hidrocentrali. Ali magla i hladni vjetar koji je nosio sitnu kišu po kamenitoj Skarča-gori nisu im se sviđali pa sa glavnih puteva nisu zalazili u stranu.

Bio je novembar, nastupila je pozna jesen. Osjećali smo da prva ratna zima nosi događaje koje je teško tačno predvidjeti, ali smo znali da će biti teškoće. Sava mi jednoga dana reče:

»Partizani će napasti Pljevlja«.

To je veliki garnizon, uklješten između slobodnih teritorija u Srbiji, Bosni i Crnoj Gori. U Crnoj Gori se već vrše pripreme za ovaj napad. Svaka opština i svako pleme trebalo je da dâ određen broj boraca. Naš je zadatak da onemogućimo eventualni pokret Talijana iz Trebinja prema Nikšiću, da im ne dozvolimo da stignu u pomoć garnizonu u Pljevljima. Nema sumnje, oni će pokušati da iz raznih garnizona upute pojačanja tamo.

Sava je govorio polagano naglašavajući pojedine riječi i crtajući prstom po zemlji ispred sebe. Objašnjavao je zamišljene pravce kretanja.

Naše partizanske čete su se pripremale, mobilisali smo sve. Morali smo da požurimo da što prije porušimo mostove i napravimo prepreke da nas ne bi iznenadili. Kakva smo sredstva imali? Ono najprostije: krampe, željezne ćuskije i nešto malo dinamita.

Javi nam se Miro. Nalazio se u Vraćenovićima, susjednoj opštini, i piše da Sava i ja svakako dođemo tamo. Treba da se dogovorimo o daljim zadacima koji stoje pred nama.

»Idemo odmah« reče Sava. »Stići ćemo na dva dana. Noćas ćemo na Velimlje gdje ćemo održati konferenciju sa partizanskim rukovodstvom banjske opštine i tu prenoćiti, a zatim sutradan produžiti do Mira«.

S nama pođe Simo Babić, naš komšija, mlad inženjer. Usput smo Sima primili u Partiju. On je još odranije pripadao naprednom studentskom pokretu.

Na Velimlju se iskupio narod. To je sjedište banjske opštine. Naveče otpoče konferencija u kući Todora Koprivice. Sava je upoznao Banjane sa zadacima koji se postavljaju pred narodnooslobodilački pokret.

Jedan dio banjsko-vučedolske omladine otišao je na Pljevlja. Banjani su se bili odlučili za borbu i zato Savino izlaganje prihvaćaju sa odobravanjem.

Ovdje smo prenoćili i ujutro produžili u vučedolsku površ. S nama pođe Mile Kilibarda. Upoznao sam ga dok je bio na službi u Trebinju.

U selu Kljakovici zatekosmo Mira Poparu, Punišu Perovića i još nekoliko drugova iz Bileće.

Naveče smo počeli sa konferencijom koja je trajala čitavu noć. Miro nam je prenio najnovije direktive i vijesti koje je dobio iz Bosne. Prodiskutovali smo o situaciji na našem sektoru. Sava nas je upoznao sa razvojem događaja u Crnoj Gori i sa pripremama za napad na Pljevlja.

Miro i Puniša odmah ujutro krenuše u Fatnicu. Mi smo ostali u selu jer je zakazana konferencija na kojoj je trebalo Sava da govori.

Na ovoj konferenciji Sava je govorio dugo, objasnio je ciljeve i zadatke narodnooslobodilačke borbe i naročito isticao da talijanske »žabare«, koji su došli i porobili našu zemlju, treba tući na svakom mjestu, sve dok ne oslobodimo svoju domovinu. Na konferenciji se pojavi i jedan pop koji upade Savi u riječ:

»Poznato nam je koliko je jaka talijanska imperija i mi ne želimo da Talijani popale naša ognjišta kao što su

vaša popalili. Što će nam ovdje na okupu Hercegovci? Nama ne treba organizacija koja navraća okupatora na bijes, mi ćemo se sami organizovati i boriti kad za to dođe vrijeme« — poče pop i nikako da prestane.

Nastade graja. Svak je htio nešto da kaže. Neki odobravaju popu Jaramazu i traže da on govori, dok većina protestuje:

»Znamo mi popa i njegovu politiku, da čujemo Savu«.

Kratko potraja galama i nadvikivanje. Odjednom sve natkrili Savin glas:

»Da se pokorimo Talijanima i Nijemcima, da služimo tuđinu?! Hoćete da pustimo neprijatelja na miru, da se izdajnicima nazovemo, je li?« — sipao je Sava bez predaha. »Ne, naš narod nikad nije služio tuđinu, naš se narod vazda borio za slobodu i mi ćemo se boriti!

Ne, Talijani ovuda ne smiju proći. Put ćemo razrušiti, navaljati na njega stijene. Nećemo da nas omladina kune što smo joj pustili neprijatelja za leđa«.

Sava je uspio da ubijedi većinu prisutnih, zapalio ih svojim riječima kao da je benzin posuo po malaksaloj vatri.

Pop je umukao, savio šiju, sklonio se negdje u stranu, i poslije ga nisam vidio. Okupljeni narod je saslušao Savu do kraja sa odobravanjem. Svi su se složili sa Savinim izlaganjem i usvojili zadatke koje im je on postavio. Ipak tu je bilo popovih istomišljenika, jer organizacija u ovom selu izgleda nije bila dovoljno čvrsta i pouzdana.

Iz Trebinja i Bileće i dalje su stizale vijesti o pokretima okupatorskih jedinica — o gomilanju trupa, motorizacije, tenkova. Italijani su već reagovali na naše pripreme za zauzimanje Pljevalja.

Poslije konferencije u selu Kljakovici, 26. novembra, prešli smo u selo Petroviće kod željezničke stanice. Tu sretosmo naše patrole. U selu se nalazila jedna banjska četa koja je krenula na centralu u Parež. Tamo je ponovno došla satnija domobrana pa su namjeravali da je razoružaju. Čuvši to od vođe patrole, Sava naredi da se odmah taj napad odloži:

»Ko jamči za uspjeh, ko jamči da neiskusna četa neće dati uzaludne žrtve. Dovešćemo jednu našu prekaljenu četu i tek onda, kad se sve dobro pripremi, treba da očekujemo uspjeh«.

Ovdje je Sava zakazao konferenciju na koju su se iskupili i mještani i ova četa koja je zanoćila u ovom selu. Na konferenciji se diskutovalo o narednim zadacima kao i u Banjanima.

Zanoćismo u selu kraj puta. Čovjek se tu, činilo nam se, osjećao siguran. Seljaci su obećali da će porušiti cestu i postaviti zasjedu. Oko Vilusa je naša vojska. Simo i ja smo u gostima kod našeg poznanika Draganića. Mile i Sava kod Dušana Vasiljevića u susjednoj kući, odmah do nas. Legli smo umorni i razgovaramo s domaćinom. U jednom trenutku kažem Simi:

»Otkad se nisam ovako dobro raskomotio i legao«.

Domaćica se raspituje za moju familiju, a mene san hvata za oči. Tako sam i zaspao. Činilo mi se da nisam još ni oči sklopio kad me za ruku trže domaćica i začuh uplašen ženski glas:

»Talijani su u selu!«

Odmah se razbudih i skočih. Simo je već bio na nogama.

»Odakle su došli, gdje su?«

U tihoj noći, nedaleko od kuće u kojoj smo spavali, brekću motori. Kamenjar je osvijetljen jakim farovima, čuje se odjek vojničkih glasova. Brze izgovorene talijanske riječi miješaju se sa hukom mašina.

»Je li neko probudio Savu?« — upitao sam.

Pošto mi odgovoriše da nije niko, potrčao sam i zatekao Savu i Mila u krevetu. Kad sam ih probudio i rekao da su Talijani oko kuće, Sava skoči iz kreveta i oblačeći se naredi mi da uzmem četu i da odmah napadnem.

»Kakva četa kad se sve razbježalo? Nema nikoga« — rekoh Savi.

Ko bi mogao u onoj mrkoj noći iskupiti vojsku koja se raštrkala. Nije bilo prijatno, po ovom mraku, nasrtati na Talijane kojih ima bog zna koliko. U međuvremenu se iskupilo svega oko desetak boraca.

»Naprijed!« — komanduje Sava.

Uputili smo se ka mjestu gdje su Talijani, uz buku, popravljali put, pri svjetlu kamiona i tenkova. U poslednji čas Sava se sjeti i posla Sima Babića da o ovome obavijesti partizane na Vilusima i Klobucima o vjerovatnoći da će se Talijani probijati u tom pravcu te da prenese njegovo naređenje da se tamo moraju dočekati po svaku cijenu. Privukli smo se na pedesetak koraka i sad ih lijepo vidimo. Rade, popravljaju cestu. Zvoni alat, vojnici se dovikuju, a kamioni i tenkovi brekću. Cestom se otegao dugačak niz farova.

Ocjenjujemo, s koje strane da počnemo. Kažem Savi:

»Da se ja privučem bliže, da bacim bombu u onu gomilu lijevo?«

Sava se složi.

Pužem od kamena do kamena, sve više se primičem cilju. Kako su se tada okupatori slobodno kretali našim putevima, zastali u kršu na granici između Crne Gore i Hercegovine kao da su usled svoje zemlje, bez obezbjeđenja, bez straha opravljaju cestu koju su razrušili njihovi neprijatelji. Prišao sam na desetak koraka. Gomila vojnika preda mnom komeša se i namješta kamenje. Dva oficira trče oko njih i naređuju, na svjetlosti im se sijaju čizme. Dva tenka se vrte u krugu, izravnjavaju popravljenu cestu.

Odvijam osigurač. Zajedno sa snažnom eksplozijom kroz noć se razlegao vrisak Talijana. Poče njihova vatra neposredno predamnom, tako reći, nadohvat ruke. Zasikta mitraljez. Čujem lijepo mitraljesca i njegovog pomoćnika kako se sporazumijevaju. Ali rafali prebacuju iznad moje glave. Čujem Savu, viče:

»Vlado, jesi li živ?«

Ne smijem da mu se javim jer će Talijani osjetiti gdje se nalazim. Vatra na sve strane, pucaju iz svih oružja, ali ne miču s mjesta. Sava s drugovima prilazi bliže, javljam im se. Bacamo bombe, čujemo vrisku i tutnjavu. Kad smo pobacali bombe, počeli smo pažljivo gađati. Odstojanje je malo a oni ne gase svjetla. Žestoka pucnjava potraja skoro čitav sat. Tenkovi jedan za drugim pomiču se naprijed, polako su raskrčili put. Prođe jedan, drugi, iz mraka izroni i treći, za njima kamioni i moto-

cikli. Pokupiše sve s ceste i njihova kolona lagano krenu naprijed. Mi istrčasmo na cestu i vidimo samo prolivenu talijansku krv. Tad Sava ostavi Mila Kilibardu sa jednom grupom iz Banjana da ovdje drži zasjedu na putu i da ne dozvoli da se druga pojačanja iz Bileće probiju za Viluse.

»Ovi Talijani ne smiju proći za Nikšić«, reče Sava. Sava, ja i još dva Banjanina trčali smo za kolonom. Znamo da je prema Osječenici i Klobucima temeljito porušen put i da će morati ponova zastati, a Simo Babić je obavijestio naše čete koje će ih dočekati. Poslije dva-tri kilometra naiđosmo na jedan izvrnut kamion, pod njim leži prignječen Talijan. Oko njega prosuta municija i ostali ratni materijal. Usput stigosmo jednog učitelja. Sava mu naredi da sačuva plijen, a mi nastavismo trku za talijanskom kolonom sve do Vilusa. Kad smo stigli u Viluse, niko nas ne dočeka. To nas je još više uznemirilo. Ali, laknu nam kad vidjesmo da je kolona krenula preko Klobuka za Trebinje.

»Predomislili su se«, veli Sava, »računaju da je lakše proći za Trebinje, misle da tamo nema zasjeda ni prepreka na cesti. Baš tamo nećete proći, tamo će vas dočekati partizanske čete«.

Morali smo na brzinu da preziđemo cestu, jer će se, svakako, vratiti nazad. Navaljali smo stijene na dva-tri mjesta i uđosmo u jednu kuću Bulajića, pokraj ceste. Jedva smo se držali na nogama. Tri noći već ne spavamo. Noćas borba, pa onda trka deset kilometara. Zora je, prilično hladna. Umor se salio u noge. Glava se sama spušta od sna. Kad se čovjek malo odmori, onda počne da boli. Ponovo se začu huka motora.

»Evo ih, idu!«

Talijani su se te noći vrtjeli, tumarali kao da su u kavezu. Prošle noći su upali u jednu zasjedu, pa u drugu, a zatim u čitav niz zasjeda. Sad okrenuli nazad. Srećom, ipak ih nema tako mnogo kako nam se noćas učinilo: tri tenka, šest kamiona i nekoliko motocikla. Idu pravo k nama. Moramo braniti prepreku na cesti. Ne smijemo dozvoliti da je uklone i prođu. Ali kako? Malo nas je. Prepreka je slaba.

Dok smo se mi dogovarali, kolona se već bila približila. Predložih Savi da ja sa Radovanom Bulajićem branim prepreku, a da on s dva Banjanina ponovo pregrađuje cestu i potpomaže nas dvojicu. Čim je talijanska kolona stigla do prepreke, tenkovi otvoriše paklenu vatru. Oživje viluški krš od tenkovske, mitraljeske i puščane vatre. U međuvremenu Italijani počeše da iskaču iz kamiona i da ruše prepreku. Nas dvojica otvorismo na njih vatru iz neposredne blizine i odmah se dva Talijana prevrnuše. Otpoče žestoka borba. Sava komanduje, čuje se njegov snažni glas:

»Naprijed partizani! Juriš!«

Lijevo od mene Talijani počeli da podilaze, ali ih Sava tuče. Nastade pravi krkljanac. Približili su nam se na desetak koraka i postavili puškomitraljez. Pažljivo nanišanih. Puškomitraljezac odskoči od zemlje. Prostrije se. Ostali pobjegoše. U ovom najtežem času pojavi se naš puškomitraljez na glavici, iznad nas. Dva partizanska voda trče nam u pomoć. Kod neprijatelja nastade velika zbrka i pometnja. U tom trenutku od Vilusa se pojaviše Čile i Stevo Kovačević sa Grahovljanima. Talijani već počinju da bježe cestom. Naše pojačanje priđe sasvim blizu. Još ne smijem da se mičem. Imam svega sedam metaka. Zovem Vlada Vujičića, on puzi prema meni i dobacuje mi nekoliko metaka.

»Bježe prema Vilusima!« reče on.

U nekoliko skokova našao sam se na putu. U jarku grupa talijanskih vojnika. Zbili se u klupko, ispružili puške, ali ne pucaju. Smeli se od straha. Vadim maramicu i njome pokazujem da se predaju, jer ne znam talijanski. I oni vade maramice. Uzeo sam od jednoga pušku i bacio je u jarak. Onda su svi pobacali svoje puške.

Nalazio sam se u grupi Talijana, kad se na putu pojavi tenk, vozi oprezno, sipa mitraljesku vatru. Tenkista okreće mašinu. Ne znam kuda ću i legoh među Talijane, a oni nijemi, kao ukopani. Tenk ne štedeći sipa vatru. Okrenuh se na drugu stranu. Brzo sam stvorio odluku. U jednom skoku našao sam se na cesti i uhvatio za kupolu tenka. Čile i Stevo već su bili sa mnom na tenku. Tenkista zbunjen, okreće se u mjestu i ne otvara više vatru.

Opalih metak na nišan mitraljesca, on se prepade. Čile otvori kupolu. I tako zarobismo prvi tenk i u njemu talijanskog oficira. Sa strana priskočiše partizani i počeše razoružavati talijanske vojnike. Na cesti se pojavi kamion i stade. Šofer pokuša da okrene nazad, ali se premisli. Zarobljeni tenk je porazno djelovao na ove u kamionu. Jednostavno počeše da silaze s kamiona, bacaju puške i dižu ruke uvis. U kamionu ječe ranjenici, tu su i mrtvi koje su noćas kupili. Evo jednog oficira. Neka važnija glava, sudeći po uniformi. Prilazim mu. Stavljam mu cijev karabina ispod grla i hvatam za njegov pištolj.

»Ne, ne«, viče on na talijanskom i rukom otklanja moju ruku, »Ja sam oficir, pravi vojnik«.

U tom trenutku dođe Sava.

»Šta ga miluješ, šta se s njim objašnjavaš, što ga ne razoružaš?

»Evo ne da pištolj. Majku mu božju, poziva se na nekakav Versaj. Ne da oružje, valjda zbog toga što su osvojili nenaoružanu Etiopiju.«

Sava ljutit, dograbi oficira za opasač, drmnu ga dva-tri puta tako žestoko da se zamalo ne prelomi po sredini kuda je bio dobro utegnut lakiranim opasačem.

»Skidaj pištolj«!, grmnu Sava.

Tek tada potpukovnik viđe da nema šale. Bio je to komandant talijanskog garnizona u Bileći.

Dok smo razoružavali ove Talijane njihovi tenkovi osuše vatru. Morasmo u jarak da se sklonimo, ali sa sobom uzesmo i talijanskog potpukovnika. Naredili smo mu da pozove svoje vojnike na predaju. On se ovom odupire, ali, kad je video da s partizanima nema šale, ipak je postupio po našem naređenju.

Duž ceste partizani su razoružavali vojnike i iz kamiona iznosili oružje.

Borba je završena. Pred nama su se nalazili trofeji: tri tenka, šest kamiona, nekoliko motocikla, laki talijanski bacači, puškomitraljezi, puške i ostala ratna oprema.

Ko bi tada osjećao umor da nedjelju dana nije spavao! Prebirali smo i prebrojavali trofeje kad stiže kurir iz sela Klobuka, koje se nalazi na cesti za Lastvu i Trebinje. Tamo je bila Lastvanska četa u zasjedi. Komandir

čete Majo Benderać javlja da je jutros u zoru, od Trebinja, izbila velika talijanska kolona. Ide preko Lastve u pravcu Vilusa. Napali su je čim je svanulo. Već čitavo jutro vode borbu. Talijani napreduju, tuku položaje čete iz svih oružja. Teško je procijeniti kolike su njihove snage, jer stalno pridolaze. Potrebna im je hitna pomoć. Traži da odmah dođemo tamo a oni će se održati do noći.

Predao sam odmah pismo Savi. Vod Lastvanske čete koji je bio s nama uputili smo kao pojačanje, a ostale poslasmo sa zarobljenim Talijanima i ratnim trofejima u Viluse.

Doktor Jošan Bulajić, major bivše jugoslovenske vojske, koji je od prvog dana pristupio Pokretu, dao se na posao i previja ranjene talijanske vojnike i oficire.

U Viluse smo dotjerali stotinu i četrdeset zarobljenika. Ne znam tačno koliko je bilo mrtvih. Ostali su pored ceste gdje će biti i zakopani.

Sunce se probilo kroz oblake i pomalo je hladno. Iskupio se narod ispred kuća. Gleda partizane sa zarobljenim talijanskim tenkovima. Nije potrebno isticati oduševljenje koje je obuzelo ljude. Teško je opisati taj doček. Vesele se svi redom, čak i oni koji juče nisu dozvoljavali da se pred njihovim kućama ruši put.

»Vi ćete ih i iz gradova istjerati«, govore nam.

Skupljaju se partizani. Ima ih sada mnogo više nego što smo ih jutros vidjeli. Noćas ih nije bilo lako okupiti i sve do skora mnogi su bili zavučeni negdje u kršu, a sad su svi na okupu.

Ni danas nema odmora. Talijanska kolona iz Bileće, sa kojom smo se obračunali, bila je samo lijeva pobočnica. Sava je naredio da s tenkovima krenemo na Klobuke. Popeli smo se na tenkove i pošli u pravcu Klobuka. Usput smo morali da popravljamo prepreke koje smo sami pravili. Kad smo došli na Klobuke tamo se borba uveliko vodila. Vidjeli smo velike talijanske snage, motorizaciju.

Klobuk je selo od tridesetak kuća. Leži na samoj granici Hercegovine i Crne Gore, na jednoj strmini. Ispod sela se pruža strma ravnica. Ispod Klobuka, kotlinom, protiče rijeka Sušica i utiče u Trebišnjicu. Dolje, oko rijeke, voćnjaci i vinogradi. Gusto je naseljena ova dolina.

Na Donjem Klobuku vidjeli smo neobičan prizor. Po polju i duž ceste, sve je pritisla talijanska motorizacija. I lijevo i desno, u pravcu naših položaja, njihova pješadija razvila se u streljački lanac i napada. Front je širok više od dva kilometra.

Na jednoj istaknutoj kosi naišao sam na Maju Benderaća, komandira Lastvanske čete. Taj hrabri borac sasvim hladnokrvno i pribrano objašnjava raspored svoje jedinice. Nije ga ni najmanje uplašila brojna nadmoćnost neprijatelja. Pokazivao mi je kako trenutno izgleda stanje na frontu. Italijani polako prodiru naprijed, dvanaest tenkova krči im put, a pješadija već čitavo prije podne vrši napad za napadom, hoće da prođe pošto-poto. Kiša mitraljeskih zrna iz tenkova zasipa naše položaje. Dobro vide koje su naše najvažnije tačke, i u tom pravcu upravljaju vatru. Hoće da nas potiskuju malo po malo dok sasvim ne razbiju našu odbranu — dok se ne probiju. Nema drugog izlaza nego ih pustiti blizu i žestoko udariti po njima, pokazati im kao noćas onoj koloni iz Bileće. Sila jest, a i sila može da bježi, treba im samo malo straha natjerati u kosti.

Majo je pošao na desno krilo da zaustavi nastupanje neprijateljske pješadije. Dogovorili smo se: niko ne smije bez naređenja ni metka da opali. Treba ih pustiti da se približe, čekati naređenje za otvaranje vatre. Mato Antunović, student iz sela Nudola, i ja krenuli smo da obiđemo položaj. Trebalo je na brzinu pregrupisati čete Grahovljana i Lastvana. U toku borbi neprekidno su pristizali novi dobrovoljci. Usput sretosmo starog majora Bulajića koji se zametnuo sa talijanskom puškom i krenuo na položaj.

»Kako si majore?« — upitah.

»Dobro, samo da ovu pogan potučemo kao i one kod Vilusa«.

Upita me na kome je položaju Viluska četa.

»Hoću da idem u njezin sastav iako sam ovako star. Hoću da se bijem i da pokažem omladini kako treba svi da se borimo protiv okupatora i tuđina«.

Uspjeli smo da se pregrupišemo i da zauzmemo povoljnije položaje. Ubrzo se Talijani približiše. Spremno

smo ih dočekali. Primjetismo neko komešanje kod njih. Šta sad namjeravaju? Da li će opet jurišati ili nešto drugo smišljaju. I ne primjećujem da dan izmiče. Ni glad ne osjećam iako od sinoć ništa nisam okusio. Svu pažnju koncentrisali smo na talijanske vojnike koji se kreću po kršu ispred našeg položaja. Izdali smo naređenje: čekati, pustiti ih blizu, sve dok prvi tenk ne dođe na desetak koraka.

Među partizanima ima dosta onih bez ikakvog oružja. Krijući se od stijene do stijene približuje nam se Kosta, seljak iz sela Klobuka.

»Daj mi pušku« veli mi. »Zarobili ste ih noćas dosta, hoću i ja da se bijem s Talijanima. Vratiću se odmah čim zarobim drugu«.

Šta da mu reknem? Još nismo donijeli oružje koje smo noćas zarobili.

»Vidiš li ti Talijane«, pitam Kostu? »Gle onoga blizu, privukao se. Idi njemu i otmi pušku«.

Kosta me pogleda zabezeknut, ne govori ništa, ali vidim kao da me pita: »Čime, zar golim rukama?«

»Kamenom«, velim mu. »Uzmi kamen i raspali«.

Stotinjak koraka od nas jedan Talijan se spretno vere uza stijenu i prilazi nama. Još ne vidi gdje se mi nalazimo. Kosta ga posmatra. Oči mu igraju, steže vilice. Zatim skoči naprijed, vješto, kako to samo znaju ljudi rođeni i odrasli u ovom kršu. Odskaka Kosta i kad se približi na desetak koraka Talijanu, dograbi kamen, pridignu se i baci ga svom snagom. Stijena tresnu. Ču se potmuo jauk. Uskoro je Kosta bio pokraj nas sa dugačkom talijanskom puškom i sa punim fišeklijama municije. Mato mi reče:

»Mislio sam da si ga poslao u sigurnu smrt, a evo on ubi Talijana i donese oružje«.

Pred zalazak sunca neprijatelj je opet krenuo u napad, riješen da po svaku cijenu prođe. Brzo su se prebacivali, sve više prilazeći našim položajima. Još nisu bili pošli na juriš kad smo ih silovitom vatrom dočekali — najprije smo na njih pobacali ručne bombe, podigli se i poletjeli:

»Naprijed partizani! Juriš! Ura!« čuli su se snažni povici boraca koji su neodoljivo jurišali na Talijane. Ne-

opisiva zbrka nastade u talijanskim redovima, pokušali su da bježe ali im ni to nije pošlo za rukom. Saplitali su se o kamenje prevrtali se i dozivali svete u pomoć. Nije nam smetala vatra iz tenkova. I oni su se okretali i bježali nazad. Nisu ni znali kuda da gađaju u stvorenoj gužvi. Bio je to odsudan juriš, obarali smo jednog po jednog, hvatali žive one koji su odbacivali puške i uzdignutih ruku iskali pred nas iza zaklona. U prvi mrak borba je prestala. Dolje, na Donjem Klobuku, na poljani, kamioni su se, uz buku motora, okretali i bježali prema Lastvi, ka Trebinju. Gasili su farove i gubili se kroz noćnu pomrčinu koja je sve više osvajala.

Na cesti su se iskupljali partizani. Majo priča kako je neprijatelj prišao njegovom krilu i kako bismo na tom mijestu izgubili borbu da smo samo malo docnije prešli u napad i prustili ih da se utvrde. Zatim prikupljamo plijen. Talijani su ostavili dvadeset i osam motocikla sa prikolicama. Jedan vod smo odmah odredili da ide prijekim putem da ispita gdje će se Talijani zadržati i ako mognu, da saznaju njihove namjere.

Poslije borbe prebrojavamo trofeje. Već je mrak i ne vidimo šta se sve nalazi na cesti. Najednom neko povika: »Eto tenkova«. To je djelovalo kao da je neko među nas bacio bombu. Stigao sam samo da naredim: »zaklone« i da odskočim u stranu. Slušamo časak, ništa se ne čuje, pitam gdje su Talijani, ko ih je čuo, ali niko ništa ne zna da kaže. Ko je viknuo, ni to niko ne zna. Vjerovatno mislim, nekome se pričinilo u mraku. Kada smo se vratili na cestu, gdje smo ostavili gomilu zaplijenjenog oružja i ratnog materijala, imali smo šta da vidimo.

Motocikli ispreturani i na njima nema rezervnih guma. Na nekoliko točkova isječene gume, razgrabljeni rančevi, odnesen čak i jedan dio oružja.

Bilo mi je jasno, prevarili su nas oni što su pošli s nama, da bi nešto opljačkali. Trebala im je guma za opanke. Da bi nas se riješili, povikali su: eto tenkova!

Udario vjetar nekakav leden, sjeverac, zavija i reže po licu. Ovdje smo na vjetrometini, ruke zebu, osjećam da me umor obuzima. Srećom, blizu su klobučke kuće. Postavili smo straže i naslonili se da malo prodrijemamo. Ali

kakav je to san? Čovjek mora biti osjetljiv na svaki šum i spreman da skoči svakog časa. Naš vod, koji smo poslali za Talijanima, ne vraća se čitavu noć. Šta bi to moglo da bude. Pred zoru se javlja vodnik voda.

Išli smo sve dolje do Jazine. Nigdje nijednog Talijana, nigdje skoro nikog živa; ima šljemova, čuturica, torbica, municije. Svega ima putem kuda su bježali, ali njih nigdje, zamakli su sigurno u Lastvu, možda i dalje«.

Tada, u samo svitanje, dođe Sava. Ustajem i raportiram o rezultatima borbe. On mirno sluša, vidim da je zadovoljan. Na kraju mu kažem kako su nas neki ljudi noćas prevarili i razvukli nam dosta ratnog plijena.

»Kako se to smjelo desiti«? viknu Sava. To su neprijatelji, takvi će nam sve upropastiti. Koga si kaznio, koga si strijeljao?«

Ćutao sam, a Sava jednako viče i prijeti pljačkašima. On je mogao brzo da plane, ali se brzo i stišavao. Tako se i sada smiri i naredi:

»Odmah danas istragu, zatim političku konferenciju s borcima. Treba im reći šta pljačka znači u partizanskim redovima«.

U tom je stigla i druga patrola. Išli su do same Lastve i došli u dodir sa nekim Lastvanima. Talijani se u Lastvi uopšte nisu zadržavali. Komandant njihove kolone je na putu pokupio komoru koja se tamo nalazila i naredio pokret za Trebinje.

U Lastvi sad nema Talijana, sem neka mala ustaško-domobranska posada.

»Idemo na Lastvu«, naređuje Sava, »sutra ćemo je napasti. I tenkove ćemo povesti u napad«.

Naveče smo pošli u Dolovski vod, u kuću Sima Babića, u kojoj se taj vod bio smjestio. U ovom vodu vladalo je veliko neslaganje, nisu mogli da se pogode ko će biti komandir voda. Ostali smo do iza pola noći. Na kraju im predložih da izaberu Vlada Vujičića, mladića, podoficira bivše jugoslovenske vojske koji se u ovim dvjema akcijama istakao. Grupe se složiše i Vlado je izabran za komandira Dolovskog voda. Kad smo to završili, već je bilo vrijeme za pokret u Lastvu. I tako, i ove noći ni časa ne zaspasmo.

V

Sručili smo se na Lastvu iz dva pravca. Sada, tri mjeseca poslije prvog napada, drukčije smo izgledali, bolje naoružani, bolje organizovani, sa više iskustva. Ali i ovog puta otpor nam pruži ona ista žandarmerijska stanica. Oko podne su stigli i naši tenkovi i zasuše prozore vatrom iz teških mitraljeza. Partizani su dorbo gađali iz tenkova, kojima su upravljali njihovi raniji upravljači, Talijani.

Dugo su se branili oni iz stanice. U jednom času prestadoše da pucaju i odozgo, sa sprata, neko poče da zove:

»Koji ste vi? čija je to vojska?«

Učini mi se poznat glas.

»Ovdje je Vlado Šegrt!« odgovorih. »Ko je tamo? Jesi li ti, Ovčina?«

»Ovdje komandir Ovčina. Je li slobodno da se predamo?«

Bio je to onaj isti Ovčina, naš poznanik iz prvog napada na Lastvu.

»Izlazi, izlazi Ovčina, šta čekaš više?«

Ipak nisu lako izašli. Unutra nasta glasna svađa. Ču se i neka lupa. Tek poslije desetak minuta počeše da izlaze, bacajući puške. Opet među njima dvojica ustaša koji nisu domobranima dali da se predaju. Jedan od ovih ustaša na strijeljanju je ispružio ruku i pozdravio: »Za dom!«

Ovčina se previja i kuka:

»Šta ćeš, potjerali. Ubijte, radite od mene šta hoćete«.

Tako i po drugi put zauzesmo Lastvu. Osigurali smo se dobro prema Trebinju. Otuda su Talijani topovima počeli da gađaju naše položaje. Sava je u tenku pošao na izviđanje u tom pravcu. Sav benzin iz ostalih tenkova salili smo u jedan, dobro nahranili Talijana-šofera i zaprijetili mu:

»Ili ćeš da voziš kako ti se naređuje ili. . .

Iz Lastve sam pošao ka Zupcima. Tamo je bio zakazan sastanak Sreskog komiteta.

Kad sam došao na Zupce, u selu Željev Do bilo se sakupilo mnogo ljudi. Larmali su ženski glasovi. Šta je među njima? pitam se.

»Ustaše smo uhvatili!«, rekoše. »Evo, narod im sudi«.

Ne mogu da se slože šta da učine sa dvojicom ljudi koje su uhvatili i svezali.

U sredini dva vezana čovjeka. Na njihovim glavama vide se tragovi udaraca. Poznam ih, Lastvani, komšije mi, muslimani. Patrola. Poslalo ih ustaško zapovjedništvo da izviđaju naše položaje, a oni zalutali i pali u partizanske ruke. Drhte od straha, smeteni, nemaju riječi da progovore. Kako i ne bi. Zupčani hoće da ih žive raskomadaju. Jedni predlažu da ih bace u jamu. Pojedinci tvrde da je jedan ustaša, a drugi da nije. Stevo Bratić, član Sreskog komiteta, koji se našao tu na terenu udario na muku objašnjavajući.

»Ljudi božji da im sudimo kako valja, nismo mi ustaše, to nama ne priliči, daj da pametno radimo«.

Ogromna većina neće da ga sluša, okomili se i na njega. Kako sam se našao uza Steva on mi šapnu:

»Hoće i mene da rastrgnu, kažu da branim ustaše«.

I ja se umiješah:

»Drugovi, što ste navalili tako, jesmo li ljudi ili nismo«. Razmaknuh one oko sebe i izdvojih se u stranu. Žagor poče da se stišava, prisutni se uskomešali, probijaju se i hoće da vide šta je to sad. Mnogi opkolili uhvaćene, nisu me ni primijetili.

»Da ga čujemo!« počeše neki da viču.

»Šta ste navalili, hoćete obadvojicu da bacite u jamu, a nisu ustaše«.

Kad sam počeo da govorim svi su zaćutali, sem žena.

»Ubili su mi muža«, viče jedna.

»Brat mi je zaklan«, jauče druga, »borimo se i moramo da osvetimo svoje«.

Morao sam da istupim energičnije.

»Šta biste vi htjeli? Hoćete li da i mi budemo ustaše, da i nas nijhove majke kunu. Nećemo ubijati one koji nisu ustaše. Evo ovog Begovića poznajem, znam da nije

ustaša, znam da su ga silom potjerali, nećemo valjda da ga ubijemo što je musliman. Ovog drugog smo odvraćali da ne ide u ustaše, nije htio da posluša, on je zaslužio pa neka i ispašta.«

Galama se utiša. Poneko je i odobravao Begovića smo odmah uputili u Lastvu dok je ovome drugom izrečena smrtna kazna — strijeljanje. Kasnije stigoše i ostali članovi Komiteta. Na sastanku razmotrismo stanje u partizanskim redovima, organizacione i vojne probleme. Miro Popara nam piše da treba da oformimo bataljon, jer postoje svi uslovi da pristupimo stvaranju krupnijih jedinica. Od boraca iz Zubačke i Lastvanske opštine treba da se stvori partizanski bataljon.

U pismu Miro dalje napominje da bismo našem bataljonu mogli da damo ime Luka Vukalović — tako se zvao jedan ustanički vođa iz prošlog vijeka. Po njegovom mišljenju, politički komesar toga bataljona, svakako, treba da budem ja, a da sam narod izabere komandanta. Odlučili smo da narodu predložimo za komandanta Maju Benderaća, komandira naše čete. On je bio najpodesnija ličnost za tu dužnost.

Sljedećeg dana sazvali smo opšti sastanak. Ljudi se slažu, jedino ne razumiju šta je to politički komesar. Znaju da su ranije postojali komesari za snabdijevanje vojske ali pojam komesara za politiku nije im išao u glavu. Za komesara ćemo lako, glavno je da izaberemo komandanta vele ljudi.

»Komandant neka bude Vlado«, čuše se glasovi, »a za komesara, koga god vi hoćete!«

Uzalud smo objašnjavali. Svi misle da je politički komesar isto što i komesar u staroj jugoslovenskoj vojsci, da on dijeli hljeb i da se brine o snabdijevanju. Šta da radimo? Nećemo valjda da usvojimo ovo rješenje mimo odluke Partije. Nekako smo uspjeli da čitavo pitanje ostavimo otvoreno. Odmah smo napisali Miru pismo i izvijestili ga da nismo uspjeli, da sprovedemo njegovo uputstvo. Odgovorio je da ja budem komandant.

Tako sam postao komandant partizanskog bataljona »Luka Vukalović«.

Ušli smo u decembar, zima steže. Štab bataljona smjestili smo u Lastvu u zgradi osnovne škole. Sve je funkcionisalo kao kod regularne vojske: straža, čete, posade, kuhinje, ekonomat, sve po vojnički. O našoj organizaciji govori se s ponosom. Oni malovjerni vrte glavom i dobacuju:

»Daleko smo dotjerali, samo da ne bude prerano«.

Ipak, to je bio samo početak.

U Lastvi osnovasmo Narodnooslobodilački odbor, prema uputstvima Okružnog komiteta. To je prvi odbor u Hercegovini koji je formiran na slobodnoj teritoriji, decembra 1941. godine. U odbor su izabrani najugledniji ljudi iz opštine, koji su vrlo aktivno radili za Pokret. Inženjer Simo Babić izabran je za predsjednika a Alija Cerimagić za sekretara. Narod poštuje odbor kao pravu vlast. Osjeća se njegovo postojanje i rad. Odbor nabavlja hranu za vojsku, rješava sitnije sporove, vodi računa o svemu. Bio je desna ruka štaba bataljona. Sad je bilo lakše ratovati. Oslobođena opština. Imamo uporište. Brzo su rasle naše snage. Već u prvim danima decembra 1941. bataljon je imao blizu hiljadu boraca.

Jednog dana dobili smo izvještaj od komesara Zubačke čete Spasoja Spajića. Sve im ide dobro. Samo u blizini Graba, na putu iz Zubaca prema Boki Kotorskoj, zasjela talijanska finansijska kontrola. Ima svega tridesetak finansa. Ovi finansi ne samo da drže straže prema našoj teritoriji nego često i pripucavaju, a ponekad i upadaju u sela.

To razljuti sve članove štaba. Odgovorili smo komandi Zubačke čete da se odmah stanica napadne.

Uskoro smo dobili novi izvještaj od Zubačke čete: zarobljeno je oko trideset finansa i zaplijenjeno njihovo oružje i oprema. Talijanska stanica više ne postoji.

Jednog dana u naš štab stigoše kuriri iz Trebinjske šume. Na njima talijanske bluze, a preko leđa kratke karabinijerske puške. Ispričaše nam kako su partizani iz Trebinjske šume 18. decembra na Radovan-ždrijelu, na cesti Dubrovnik — Trebinje, napali talijansku motorizovanu kolonu, uništili dva tenka, 8 kamiona i 12 motocikla; za-

plijenili 9 puškomitraljeza, i oko 100 pušaka i dosta municije, i evo po kuririma (na dva natovarena konja) šalju darove našem bataljonu.

»Okusili su i oni vatru« smiješi se Sava.

Tog dana dođe nam kurir iz ljubinjskog sreza. Slobodan Šakota javlja da je u Popovu polju porušena pruga u dužini od nekoliko kilometara i da već pet dana ne prolaze vozovi za Dubrovnik.

Slične vijesti dobismo od Bileće: put Trebinje — Bileća i Bileća — Gacko porušen je na nekoliko mjesta.

U Hercegovini se organizuju partizanske čete i bataljoni. Gotovo svako selo ima svoju četu. Na sve strane vode se borbe s Talijanima koji se već ni u gradovima ne osjećaju sigurni. 4. januara 1942. na zahtjev štaba Hercegovačkog NOP odreda, a uz saglasnost Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, formiran je privremeni operativni štab za Hercegovinu. Za komandanta je postavljen, Sava Kovačević, a za komesara Petar Ilić, za zamjenika komandanta Đoko Putica, a za vojnog savjetnika Savo Orović.

Dobili smo vijest i o borbama u sjevernoj Hercegovini. Saznali smo pojedinosti o komesaru Hercegovačkog NOP odreda Petru Iliću, koga je Vrhovni štab poslao na teren Hercegovine. Na cesti Bileća — Trebinje, pričali su kuriri, Petar Ilić je s jednim bataljonom dočekao talijansku kolonu. Sedam dana i sedam noći sjedio je na položaju u zaklonu i čekao. O njemu je narod u početku pričao da je to sumnjiv stranac, da je možda i ustaški špijun i da krije pravo ime. Ali odmah poslije prvih borbi u kojima je s partizanima učestvovao, kad je narod vidio kako ne preza pred talijanskim i ustaškim kuršumima, postao je omiljen među borcima.

Želio sam da ga vidim. Čuo sam da je to španski ratnik i stari komunista kome nije prvi put da se tuče s talijanskim i njemačkim fašistima.

Ubrzo smo se sreli. Došao sam na sektor prema Bileći da vidim kakvo je tamo stanje. Znali smo da jake talijanske snage probijaju prema Bileći i da se tamo vode

svakodnevne borbe. Već su Talijani bili zauzeli niz sela i nastupali su dalje s namjerom da se probiju u blokirani garnizon Bileću.

Stigoh s kuririma noću kasno u selo Poljice koje se nalazi blizu puta Trebinje — Bileća. Ušao sam u kuću jednog našeg prijatelja i oko vatre zatekoh nekoliko partizana. Poznali su me i jedan od njih se diže i pozdravljajući me povika:

»Druže Petre, evo ti Vlada Šegrta!«

Od ognjišta se podiže onizak partizan u kratkom kožnom kaputu. Nasmijao se toplo i pružio mi obadvije ruke.

»Zdravo druže. Ti si, dakle, Vlado! Slušao sam o tebi i zamišljao nekog krupnog čovjeka. A ovamo, nisi mnogo veći od mene«.

Gledam ga i vidim blag, gotovo dječački izraz. Nisam mu rekao da sam i ja njega drukčije zamišljao; mislio sam da je viši i da ima surov lik ratnika.

Odmah nastavi pitanjima. Govorio je polako, naglašavajući i otežući riječi. Imao je oštar i zvonak glas.

»Kako na vašem sektoru? Ima li boja? Moramo jednom poći zajedno u akciju«. A zatim reče: »Evo seljaci u ovom selu neće da se biju s Talijanima. Danas sam ih poveo, ali mi nekako izmakoše. Ne vole barut. Moraćemo ih pripojiti vašem bataljonu da se naviknu na borbu«.

Razgovarali smo do kasno u noć. Pričao nam je o svojim iskustvima iz Španije, o stanju u Njemačkoj, o svom bjekstvu iz nacističkog logora i o dolasku u Hercegovinu. Najviše je govorio o stanju u Hercegovini. Brzo ju je upoznao. »U južnim krajevima ide odlično, a tamo gore, u Nevesinju i Gacku, teže je stanje, neće da se tuku sa Talijanima.

Usput me sve zaviruju seljaci i stalno pripitkuju da nisam Turčin«, veli mi Petar.

Razgovarali smo o stanju na ovom sektoru. Ovdje Talijane možemo dobro tući, jer je pogodan teren. Neprijatelj ima ogromnu tehniku, ali borbenost njegovih vojnika je slaba. Tehnika u ovome kamenu ne znači mnogo.

Te noći dugo nisam zaspao, taj ratnik malog rasta, blagog lica ostavio je na mene dubok utisak. Od njega ćemo moći nešto da naučimo, mislio sam tada.

S Petrom sam se dogovorio o povlačenju čete sa Jasena, jer su neki dan Talijani uspjeli da potisnu naše jedinice sa ovog sektora i popale sela Jasen i Budoši.

Zajedno smo pošli u Lastvu. Tamo je već bio formiran Operativni štab koji je zaista ličio na pravi vojnički štab. Tu sam zatekao niz novih drugova koje ranije nisam poznavao. Među njima sam našao svog bivšeg komandanta, pukovnika Sava Orovića koji je sada bio vojni savjetnik Operativnog štaba. Obnovio sam s njim neke uspomene iz aprilskog rata i iz vojske koja se brzo raspala. Razgovarali smo i o partizanskim borbama. Upravo kad smo pravili kombinacije za nove napade, stiže nam iz Trebinja nekakva delegacija. O njenom dolasku obavijesti nas patrola:

»Dolaze«, veli, »dva građanina da pregovaraju s partizanskim štabom«.

Ko sad hoće da pregovara? Kakvi su to pregovori! — mislimo.

Kad, ko dolazi — dva trgovca iz Trebinja. Poslala ih, kažu najviša talijanska komanda čak iz Dubrovnika. Naredili im Talijani da partizanskom štabu prenesu njihove poruke i predloge.

»O kakvim se porukama i predlozima radi?« pitamo.

»Talijani traže da obustavite borbu protiv njih«, kaže jedan od njih, pomalo zbunjeno. »Oni vas neće napadati, ali da ne napadate ni vi njih, da ih pustite da slobodno prolaze putevima, a oni neće zalaziti u sela«.

Sava ne izdrža nego se grohotom nasmija. Hoće da ih prekine, ali izaslanici nastaviše:

»Još nešto. Talijani vam se neće suprotstavljati da napadate Turke. To vam neće braniti. Oni su zato da istrijebite Turke iz Hercegovine«.

Svi koji smo se tu nalazili, nasmijali smo se.

»Talijani traže da zaključimo primirje?« — veli Sava.

»Da, da«, potvrdiše trgovci, »i da se neće oni miješati u vaš obračun s Turcima«, dodadoše.

Nastojali su da se drže dostojanstveno.

»Mi Srbi iz grada, mi Srbi nacionalisti mišljenja smo . . .«, mucali su pred nama.

Sjetio sam se borbe na Klobuku. Drugovi iz grada su nam javili da će tuda naići jedan Švabo, gestapovac. Napravili smo mu zasjedu i uhvatili ga. Sve nam je priznao. Na saslušanju je pričao o svojim saradnicima u Trebinju i okolini.

Jedan od tih njegovih saradnika ovdje je pred nama kao član deputacije Srba nacionalista.

»I drugi je sigurno njihova sorta«, prišapta mi Sava dok su nam oni pričali o svojoj misiji.

Dogovorismo se da ih saslušamo. Pokazalo se da su obojica špijuni. Pokušavali su da nas obmanu, ali su se spleli i na koncu opširno ispričali sve što su znali. To su bili prvi špijuni s kojima smo se sreli. Saznali smo da okupator polaže veliku nadu u izdajnike koje kupuje novcem i da pomoću njih misli da nas uništi.

Pošto je stigao Miro Popara sa Punišom Perovićem, formiran je ratni vojni sud. Ratni sud je ovu dovojicu špijuna osudio na smrt streljanjem.

Ovih dana vršili smo nasilna izviđanja u pravcu Arslanagića Mosta i Vrela. Dolazilo je do svakodnevnog puškaranja. Talijanska artiljerija redovno je tukla naše položaje. Veće italijanske snage kontrolisale su put Trebinje — Bileća. Na jednom savjetovanju Sava je predložio da ovu komunikaciju treba što prije preseći i talijanski garnizon u Bileći držati u opsadi.

Na ovom sastanku je odlučeno da ja pođem na teren u izviđanje radi prikupljanja podataka za planiranu akciju. Predložio sam drugovima da sa sobom povedem pedesetak najboljih boraca pa, ako naiđu Talijani, da udarimo po njima. Sa ovim se Sava složio i naredio da se odmah postroje dijelovi Grahovskog bataljona i bataljona »Luka Vukalović« koji su bili kao rezerva. Iz oba bataljona izdvojismo pedeset boraca i pođosmo u pravcu Dubočana. Na rastanku sam rekao Savi:

»Ako naiđu Talijani, udarićemo po njima pa ma šta se desilo«.

On se složio i mi smo pošli na zadatak.

U južnim krajevima Hercegovine gotovo i nema snijega sem po planinama, a u sjevernim napadao ogroman snijeg, skoro prekinuo svaki saobraćaj. Cijelim putem pratila nas je hladna kiša, pomješana sa snijegom. Mokri do kože, poslije nekoliko sati hoda, stigli smo u selo Dubočane, nedaleko od puta Trebinje — Bileća. Kažemo u selu da idemo u izviđanje, ali nam mještani ne vjeruju. Oni su uvjereni da će doći do borbe ako se partizani sretnu sa okupatorima. I zbog toga je strah zavladao u ovom selu. Sa našim prijateljima razgovarali smo o raspoloženju naroda za borbu kao i o pokretima neprijateljskih kolona na ovoj komunikaciji. Snijeg, pomiješan sa kišom, neprekidno je padao. Tu smo uzeli vodiča da bismo se bolje snašli u mrkloj i hladnoj noći. On nas je doveo do kuće Spasoja Đajića u zaseoku Žudojvići i onda zatražio da se vrati da mu seljani ne bi zamjerili. Sa Majom Benderaćem i još nekoliko drugova ušao sam u kuću Spasoja Đajića. Kad nas stari Spasoje ugleda, pri slaboj svijetlosti vatre na ognjištu, izgubi se čovjek od straha i poče da kuka.

»Pogorjećete nam sve. Ne dirajte u silu, boga radi«!

Kad sam zatražio da za četu zakolje dva brava, on planu:

»Ne dam da se u mojoj kući drugi pravi domaćin. Došli ste da me zapalite kao i Šegrt što je svome ocu kuću zapalio«.

Rekoh mu da sam ja Šegrt, a on se uplaši i veli:

»Koljte brave, svakako je sve đavo odnio«.

Ujutru, 6. januara sa dvojicom kurira pošao sam na izviđanje. Zaselak smo blokirali i nismo dali nikom iz njega da izađe. Ko je došao u selo morao je ovdje da ostane do daljeg naređenja, da se ne bi otkrilo naše prisustvo na ovoj, za okupatora, važnoj komunikaciji.

I dalje susnježica, oka ne da otvoriti. Najednom čuh motore i ugledah kako putem u susret nama ide kolona kamiona. Pokraj puta bježe čobančе koje mi reče:

»To Talijani idu praznim kamionima iz Bileća po sljedovanje. Čim natovare, odmah se vraćaju«.

Četa je istrčala i pala u zasjedu.

»Pričekaćemo dok se vrate s natovarenim kamionima« rekoh.

U četi bijaše jedan bivši oficir (kasnije četnički komandant), koji predloži da zapucamo i da se povučemo prema Viduši planini. Kad su kamioni prošli, odmah smo sišli na put, išli smo sve dok nismo odabrali najpogodnije mjesto za zasjedu.

Dva druga i ja pošli smo na izviđanje u pravcu Moska. Na samoj cesti iznad sela sretosmo se s talijanskom motorizovanom kolonom koja se već vraćala od Trebinja. Jednog od drugova poslao sam odmah da javi četi da talijanska kolona ide i da se ne smije propustiti. S drugim kurirom odskočio sam sa ceste. Čim su nas Talijani ugledali, poskakali su s kamiona i počeli da se razvijaju u strelce, otvarajući vatru iz pušaka i puškomitraljeza. Nas dvojica morali smo da se pod borbom povlačimo. Glavnina talijanske kolone nastavila je put prema Bileći. Samo manje snage su gonile nas dvojicu. Tada su upali u klopku. Naišli su na zasjedu naše čete. Borba se razbuktala. Prebacujući se po kamenju upade mi noga u škrip. Pokušao sam da je izvučem i pri tom je iščaših. Nisam mogao da se opirem na nogu. A borba se odužiti, trajala je čitav dan. Tek pred veče smo uspjeli da savladamo otpor poslednjeg Talijana.

U ovoj borbi Talijani su imali 14 mrtvih i 101 ranjenog i zarobljenog. Zaplijenjeno im je 6 natovarenih kamiona i 1 putnički automobil, 4 mitraljeza, 6 puškomitraljeza, više pušaka i mnogo municije i drugog materijala: U kamionima šećer, brašno, sir, mast, konzerve, duvan. Jedan kamion pun paketića. Radilo se o novogodišnjim poklonima za talijanske vojnike.

U toku noći zarobljenike smo uputili sa dvojicom vojnika u selo Dubočane. Materijal smo na seoskim konjima prebacivali za selo Poljice, a odatle za Operativni štab. Bilo je vrlo naporno. Borci su maršovali čitavu prethodnu noć, a danas cio dan vodili tešku borbu u snijegu.

Došao sam ponovo kod starog Spasoja, onog što nas je prošle noći hladno dočekao. Vidim, zadovoljniji je, ali nije radostan, jer se boji talijanske odmazde.

»Junaci ste braćo«, veli Spasoje, »ali ima ih mnogo. Osvetiće se sirotinji, kuće će nam popaliti«.

Jedan dio plijena pokušasmo da prevezemo kamionima, ali poslije nekoliko kilometara puta zaglavismo; upade nam kamion u blato i nikud s mjesta. Sjedeći u kabini, noga mi se ohladila, nateče i još više zabolje. Ne mogu ni da se oprem na nju. Šta da radimo? Seoski put je inače loš, pa ovi teški kamioni ne bi mogli da prođu do manastira Dobrićeva. Morao sam da tražim konja da bi se prebacio do manastira. A kiša stalno pada.

Kad sam poslao kurira da izvijesti Savu o akciji, sreo sam našu patrolu. Goni starog Spasoja.

»Evo ga«, vele, »pošao u Bileću da javi Talijanima da im je kolona nastradala«.

Svi protiv starog. I borci i mještani, a svi hoće da mu se sudi.

»Stari je špijun. Sigurno se prodao okupatoru. Nije ga stid ovako starog.«

Stari se pravda, a ne smije ni da mi gleda u oči, nego samo muca:

»Nisam, nisam tako mi boga. Pošao sam da uzmem malo soli i kave u gradu«.

Nisam se složio s mojim borcima i mještanima. Vidim, uplašio se čovjek da ne ostane bez imanja. Žao mi ga je bilo, ali sam ga morao kazniti primjera radi. Kaznio sam ga da partizanima da vola za hranu, a njega sam pustio da ide kući. Otišao je zadovoljan, jer se nadao gorem. To je bila prva kazna koju sam izrekao kao komandant.

U Dubočane nam dođoše drugovi: Sava, Petar Drapšin i Savo Orović. Čim je dobio naš izvještaj o pobjedi nad talijanskom kolonom, Sava je odmah, s drugovima, pošao na lice mjesta. Ležim u krevetu u kući Anđelića, jer me noga dobro boli, i čekam da Sava uđe. Čim se Sava pojavi komandir poče da mu raportira.

»Neću«, veli Sava, »hoću komandant da mi raportira«.

Čujem ljutit Savin glas. Objašnjavaju mu da sam iščašio nogu i da ne mogu da se dignem.

Neće ni da čuje. Morao sam da ustanem i da raportiram. Kad me saslušao, upita:

»A gubici, koliko ste imali mrtvih, koliko ranjenih?«, prekide me on.

»Gubitaka nismo imali, druže komandante«, odgovorih. »Jedino što sam ja malo zakrenuo nogu.«

Sava skoči s konja radostan. Prišao mi je pa se zagrlismo i poljubismo. Srećan je zbog uspjeha koji smo postigli. Drapšin također. I on me ljubi i čestita nam pobjedu. Talijanski ljekar, koga smo zarobili, lijepo mi je namjestio zglob.

Naveče smo išli na seosku konferenciju koju smo u međuvremenu sazvali. Kao i obično u to vrijeme govorilo se o borbi i osnivanju četa. Dubočani se dobrovoljno javljaju u partizansku četu. Među prvima je Rade Anđelić, starac preko sedamdeset godina, ali stoji uspravno kao mladić.

»Evo se prvi javljam«, veli Rade.

Kad se stari Rade dobrovoljno javlja kako da izostanu mladi ljudi.

Sava gleda Rada Anđelića, a oči mu se svijetle, radostan je, ustaje i, po narodnom običaju, ljubi se s njim. Daruje mu, tom prilikom, zaplijenjenu talijansku pušku. Više od četrdeset ljudi javilo se u tom selu u partizanske redove.

Priče o pobjedama naših bataljona brzo su se širile. Kuda smo god dolazili, narod nas je s radošću dočekivao. Prilazili su nam novi dobrovoljci. Naše jedinice su se naglo povećavale.

Krajem decembra po selima su se širile vijesti o četnicima koji su protiv partizana i njihove borbe i koji se bore da sačuvaju narod od okupatorske odmazde.

»Neće s vama partizanima«, govorilo se. »Neće da se bore protiv Talijana, kažu da je još rano«.

Seljaci su prepričavali kako četnici iz nekih sela oko Bileće prijete da partizani ne smiju na njihovu teritoriju. Izgledalo nam je to smiješno. Nismo vjerovali, niti smo to u prvih mah uzeli ozbiljno. Bili su to bivši oficiri i neki žandarmi. Narod ih nije volio. S njima je išlo malo boraca koji su nešto vrijedili. Potcenjivali smo ih i jednog dana desilo se nešto zbog čega smo se morali zamisliti. U Lju-

bomiru blizini Trebinja, četnici raniše komandira Lastvanske čete Maju Benderaća, koji je tamo išao da održava političke skupove i da priprema narod za borbu. Pošli smo da intervenišemo. U zoru smo upali u Ljubomir sa Grahovskim i Lastvanskim bataljonom. Opkolili smo sela u kojima smo pretpostavljali da se nalaze četnički organizatori. U ovim zaseocima uhvatismo Kovača i Mišeljića. Oni su ranije uporno tražili:

»Dajte, braćo, da pregovaramo«.

Nismo htjeli ni da čujemo za razgovore, tražili smo bezuslovnu kapitulaciju jer se radilo o desetini izdajnika koji su samo pomoću talijanskih obećanja uspijevali da zavaravaju preplašene i naivne među seljacima. Pohvatane četnike ostavismo u jednoj kući dok izvršismo zadatak u ostalim selima. Poslije se vratismo, kad tamo nema zarobljenika. Uz pomoć svojih prijatelja izvukli su se i pobjegli. Izdaja se javljala i u drugim dijelovima Hercegovine.

Dva dana po našem povratku iz Ljubomira, u Lastvu je stigao Slobodan Princip Seljo, član Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. On nam je pričao o stanju u istočnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini. Rekao nam je da su se i tamo javljali četnici koji neće da se bore protiv okupatora, da napadaju pojedine partizanske rukovodioce i da su negdje čak i borbe vodili protiv partizanskih jedinica.

»U Nevesinju je teško stanje«, kaže Seljo.

Tamo su četnici uzeli maha. Nedavno je tamo došao izaslanik glavnog četničkog vođe, neki major Todorović, sa zadatkom da u Nevesinju stvori čvrstu četničku organizaciju i da onemogući formiranje partizanskih jedinica. Uz majora Todorovića se nalaze dvojica Nevesinjaca — Jovan Draganić i Petar Samardžić. Zahvaljujući njihovom uticaju u narodu, četnici su uspjeli da stvore svoju organizaciju u tim krajevima.

»Stanje je takvo«, objašnjavao je Seljo, »da ćemo morati da ozbiljnije pristupimo raskrinkavanju četničke politike u tom srezu«.

Seljo je na mene ostavio snažan utisak. To je bio mladić, koji je imao, rekao bih, nešto više od dvadeset godina. Govorio je mirno i ubjedljivo pa smo ga slušali s

velikim interesovanjem. Njegovi odmjereni pokreti i pronicljivi pogledi odavali su druga, koji je sagovorniku ulivao povjerenje.

Zatim nam je Seljo izložio plan za suzbijanje četničke izdaje u sjevernoj Hercegovini.

»Treba da se formira jedan udarni bataljon od Hercegovaca i Crnogoraca i da pođe na teren nevesinjskog sreza, da tamo pomogne stvaranje partizanskih jedinica. Mislim da Vlada postavimo za komandanta toga bataljona«, reče Seljo.

On nastavi da izlaže zadatke tog udarnog bataljona: po svaku cijenu, bilo sporazumevanjem, bilo političkim radom ili oružjem onemogućiti četnike. Treba pokušati da se razgovara i ubijedi jedan od tih četničkih vođa. Možda su to pošteni, zavedeni i neobaviješteni ljudi.

»Zapamti to«, naglasio je na kraju Seljo, »naš je cilj da okupimo sve one koji su za borbu. Političko ubjeđenje ljudi je sada sporedna stvar. Glavno je: jedinstvo svih snaga u borbi protiv okupatora.«

Udarni bataljon je za sada bio samo plan. Tek za nekoliko dana biće formiran. Sada je trebalo da pođem sa jednom četom u trebinjska brda gdje su se takođe bili pojavili četnici koji su nam smetali u stvaranju partizanskih jedinica.

»Ako ne prestanu da rade na tome treba ih sve razoružati«, reče mi Sava prije polaska. »Ako vas, slučajno, dočekaju oružjem, raspalite po njima, pa neka zapamte kad su digli pušku na partizane«.

Otišao sam. Razgovarao sam sa drugovima koliki je uticaj ostvarila Partija predratnim radom komunista na ovom terenu, jer u krajevima gdje ona nije živjela i radila četnici su se brzo organizovali.

Mi smo u južnoj Hercegovini brzo, u samom začetku zahvaljujući uticaju Partije spriječili širenje četništva. Ovdje smo morali oružje upotrijebiti protiv okupatorskih plaćenika, drukčije nisu htjeli s nama da razgovaraju. Bili su to, uglavnom bivši žandarmi, oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske. Međutim, malo je bilo seljaka koji nisu osuđivali saradnju sa neprijateljem i koji se nisu

slagali sa našim programom. Interesantno je još i to da su u Hercegovini mnogi žandarmi i skoro svi podoficiri stupili u Narodnooslobodilačku vojsku i da su se isticali u borbama.

Nekoliko dana krstario sam s četom po tim zabačenim selima. Danju i noću, bez odmora. Kad smo bili odlučili da se odmorimo, stiže kurir iz Operativnog štaba sa porukom:

»Formiran je Prvi udarni bataljon i odlazi u sjevernu Hercegovinu. Borci se već sakupljaju i čekaju u Baljcima poviše Bileće. Treba odmah da kreneš. . .«

Sava napominje:

»Nije potrebno da svraćaš u Lastvu, ne gubi vrijeme«..

Ujedno mi piše da sa mnom ide dotadašnji komandir čete Stevo Kovačević koji je postavljen za komesara bataljona. Stevo je moj ratni drug iz prvih borbi. S njim sam dočekivao tenkove. To je jedan od najboljih komandira i najhrabrijih boraca.

»Juče si dobio sina«, piše dalje Sava. »Olga i mali su dobro, idi bez brige«.

Kad smo stigli u Ljubomir, dočeka nas Štab operativnog sektora u kome su bili komandant Dimitrije Bulajić i komesar Stevo Bratić. S njima smo razgovarali o novim zadacima koji stoje pred novooformljenim udarnim bataljonom na sektoru sjeverne Hercegovine. Odavde smo produžili u pravcu sela Miruša i dalje ka Baljcima.

Slušao sam usput o brojnosti nevesinjskih i gatačkih četnika i njihovoj odlučnosti i da se bore protiv partizana. Udruženi s Talijanima, oni predstavljaju ozbiljnu kočnicu za razmah ustanka u ovim krajevima. Ako se budemo morali obračunavati s njima, ne sumnjamo u uspjeh, mada im Talijani pomažu svim silama. Kako god bilo, zadatak treba izvršiti. Glavno je: postoji dobar bataljon, disciplinovan, naša udarna snaga.

Stigosmo u Baljke, selo na brdu iznad same Bileće. Baljčani su bili sigurno partizansko uporište i priznati, hrabri borci. Tu se nalazi štab partizanskog Bilećkog bataljona.

Svratismo u školu. Upitah za komandanta. Bio je to Vlado Tomanović, Bilećanin, koji je nedavno došao iz

Srbije gdje je učestvovao u ustanku i prekalio se u borbama. Prije rata Tomanović je bio sudija i državni tužilac, a sada je partizanski komandant, vrlo hrabar borac i umješan rukovodilac.

Nismo dugo čekali. Ubrzo je uletio u sobu. Bio je srednjeg rasta. Imao je srbijansku šajkaču na glavi. Živo je igrao očima.

»Zdravo, zdravo drugovi! Ja sam komandant Bilećkog bataljona. Ko je ovdje Vlado Šegrt?«

Tresući mi ruku, gledao me pravo u oči. U njegovom pogledu vidjela se neposrednost i drugarska toplina. Nije trebalo dugo da razgovaramo — taj čovjek mi se odmah svidio. Njegovo držanje, jednostavnost i nenamještene riječi, sve je to uticalo na mene da promijenim mišljenje o ovom bivšem sudiji. Od toga susreta postali smo prisni drugovi.

Vlado Tomanović mi reče da je tu na Baljcima i Miro Popara.

Nađosmo Mira nedaleko od škole. On nam opširno izloži zadatke koji nas čekaju u nevesinjskom kraju.

»Četnici uspijevaju kod jednog dijela naroda jer traže da se borba odgodi, da se čeka dok se vidi šta će na glavnim frontovima da bude, govore da je okupator jak i da mu se nismo u stanju suprotstaviti. Propovijedaju, pri tom, borbu protiv svega što nije srpsko. Hoće da se predstave kao neki zaštitnici Srba i osvetnici jama. Ima ih među njima koje ćemo uspjeti da ubijedimo da je to put koji vodi izdaji naroda. Ali oficiri koje šalje Draža Mihailović nisu zavedeni i neobaviješteni, oni znaju šta rade. I mi dobro znamo ko su oni. Naši drugovi u Srbiji i u istočnoj Bosni imaju dovoljno iskustva s njima. Tamo su četnici zajedno sa Njemcima učestovali u ofanzivi protiv partizana«.

Pri polasku Miro nam je postavio još neke konkretne zadatke.

Odlazeći razmišljao sam o tome. Znam da u tom kraju ima nekoliko žandarmerijskih stanica koje nisu likvidirane. Možda Draganić i Samardžić neće otići sasvim u izdaju. Oni su u staroj Jugoslaviji bili opozicionari. Pripadali su zemljoradnicima i otuda njihov uticaj u narodu.

Bataljon je prije našeg dolaska otišao dalje. Pješačimo preko Bijele Rudine i Plane ka Fatnici. Ovuda je divljanje šovinista, za vrijeme dok smo se mi tukli s ustašama, ostavilo duboke tragove. Kuće oko puta bile su puste. Plana, malo naselje na raskršću puteva, bilo je potpuno porušeno. I dalje redom muslimanska sela su prazna, kuće porušene, sve obraslo u travu. Mnoge srpske kuće pokraj puta takođe su bile prazne i napuštene.

U mrak dođosmo na Divin. Nekoliko kuća, dvije kavane i škola. Od žandarmerijske stanice i ovdje ostale samo zidine. Ustanici su u prvim danima ustanka, a i kasnije, kad bi zauzeli neku žandarmerijsku stanicu, redovno palili i rušili zgrade.

»Dosta je više žandarma«, govorili su seljaci paleći zgrade.

Na Divinu već je funkcionisao Opštinski narodnooslobodilački odbor i Komanda mjesta. U Komandi mjesta rekoše nam da je bataljon otišao za Berkoviće. Morali smo da prekinemo put. Odvedoše nas da noćimo i večeramo u kući jednog bogatijeg domaćina. Nije nas nimalo gostoljubivo dočekao. Otvoreno negoduje:

»Zašto kod mene, nemam ni ja šta da večeram. Što nisu kod nekog drugog upućeni?«

S nama je naš poznanik i borac od prvih dana Božo Kovačević, zvani Doktor. Služio je kao bolničar u vojsci, otuda mu i nadimak. Prilazi on domaćinu i njih dvojica počinju razgovor. Od njega je domaćin saznao ko smo, kuda idemo. Naglo se naš domaćin promijeni. Eto ga meni raširenih ruku i usta razvučenih u osmijeh.

»A ja ne vidim dobro. Neka si mi došao u kuću. Drago mi je da si svratio«.

Povika stari na ukućane, naređuje šta da se pripremi za večeru. Ugostio nas je, nije mogao bolje.

Sa Divina vodi put kroz šumarke i krš u Dabar-polje. Na ivicama polja su razbacane kuće Dabrana. Uputismo se prema Milavićima. Ovdje je, 20. septembra prošle godine, formiran štab Hercegovačkog NOP odreda, čiji je komandant bio Uglješa Danilović. Njega je Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu poslao ovamo da pomogne u rukovođenju ustan-

kom. U Milavićima zatekosmo Branka Šotru, akademskog slikara iz Beograda koji je rođen u okolini Stoca. On nas je upoznao sa situacijom na ovom terenu i reče nam da četnička organizacija iz Nevesinja zapljuskuje i ove krajeve. Branko nam zatim saopšti da je Prvi udarni zanoćio u Berkovićima. Odavde, poslije kraćeg zadržavanja u štabu odreda, produžismo za Berkoviće preko Dabarskoga koje je bilo pod debelim ledenim pokrivačem.

Berkovići su malo naselje, sa svega nekoliko kuća, kavanom i dućanom, sa školom i srušenom žandarmerijskom stanicom. U prvim danima ustanka, kad su ustaše dočekane u brdima iznad polja i kad su bježale u Stolac, poklale su više od šezdeset ljudi. I oni su, krajem avgusta prošle godine krvavo platili svoja zlodjela. Na Trusini iznad Dabra poginuo je poglavnikov zapovjednik po zlu poznati Mijo Babić. Poslije pobjede nad ustašama ovdje su se sručili borci sa okolnih brda i pored krivaca tom prilikom poginulo je dosta nevinog muslimanskog življa.

Tu stigosmo bataljon. Štab se smjestio u najprostranijoj kući. Svi su drugovi na okupu. Upoznao sam se sa Milijom Stanišićem koji je određen za pomoćnika komesara bataljona. Tu je i Ljuba Kovačević s kojim se poznajem još iz detinjstva. Komesar Prve čete Udarnog bataljona je moj stari drug i saradnik iz ilegalnog perioda Asim Zubčević iz Trebinja. Održali smo prvi sastanak štaba bataljona i upoznali se sa stanjem u bataljonu i zadacima. U Dabarskom polju je bataljon izvršio akciju čišćenja terena od četničkih grupacija i pohapsio nekolicinu četničkih organizatora.

U Berkovićima je i, štab Stolačkog bataljona. Razgovarali smo sa komandantom i komesarom. Oni nam izložiše prilike u srezu. Veći dio ovog sreza još nije slobodan, još se nalazi pod ustaškom vlašću. Stolački partizanski bataljon formiran je sredinom decembra, ali u borbama protiv Talijana još nije učestvovao.

»Kakav vam je to partizanski bataljon?« pitamo ih. »Talijane niste napadali. Što prije u vatru, tek tada možete reći da imate bataljon«.

Pored dva partizanska bataljona u Dabru postoji nešto nalik na četničku četu. Nekoliko imućnijih seljaka i

jedan podoficir rukovode četničkom organizacijom. Plaše narod i ometaju organizovanje partizanskih četa. U selu Potkomu nalazi se jedna naoružana grupa. Ali što je najzanimljivije, u tome selu živi čovjek koji je došao odnekud iz svijeta i koji mnogo ne krije od svojih prijatelja da ima njemačke isprave i da radi za »Gestapo«. Ovdašnji partizani, iako su to znali, nisu ništa protiv njega preduzimali. Bilo mi je čudno kako toga špijuna trpe na svom terenu.

Prvi udarni je intervenisao. Najprije smo napisali pismo seljacima u Potkomu. Oni su slijepo slijedili nekolicinu četničkih vođa. To su bili pošteni ljudi, ali odvedeni krivim putem. Zato je s njima trebalo lijepo postupati. Obavijestili smo ih da je na ovaj teren došao Prvi udarni bataljon, i da je potrebno da oni svoju četu stave pod partizansku komandu. I zaista, istog dana je došla Potkomska četa. Više od stotinu ljudi s puškama. Došli su u vojničkom poretku sa crvenom zastavom i postrojili se pred zgradom u kojoj je bio štab bataljona. Izašli smo pred njihov stroj i upitali ih:

»Što će vam crvena zastava?«

Istupio je jedan mlad borac, izgleda komandir, i rekao:

»Druže komandante, ovo je partizanska zastava. Naša četa nosiće ovu zastavu jer je partizanska«.

Objasnio sam im da partizani ne nose crvene zastave, da svi partizani nisu komunisti, mada komunisti predvode i organizuju borbu. Mi se sada borimo pod zastavom sa crvenom petokrakom zvijezdom na nacionalnoj trobojci. Ne pitamo ko kojoj političkoj stranci pripada. O stranačkoj pripadnosti sada nije potrebno da mislimo. Kasnije, kad se oslobodimo, neka narod sam odluči kakvu zastavu i kakvu vlast želi.

Obrazovali smo prijeki vojni sud, koji je izrekao presudu pohvatanim izdajnicima. Gestapovac i jedan četnički komandant, bivši podnarednik, osuđeni su na smrt.

Vijest o smrtnim presudama brzo se pronijela. Presude nad dvojicom izdajnika još nisu bile izvršene kad se u štabu pojavi onizak čovjek veoma širokih ramena i crvenog, neobrijanog lica, u poluseljačkom odijelu, s kož-

nom kapom na glavi. Rekoše nam da je to Sava Belović. Čuo sam da je to poznati junak iz ovog kraja. On se u prvim danima ustanka istakao neobičnom hrabrošću i već je bio jedan od najpopularnijih ljudi u ovom kraju.

Čim smo se rukovali, on odmah pređe na stvar.

»Druže komandante, ti znaš da sam ja čovjek za borbu«, govorio je lagano. »Ja volim našu borbu i sve bih dao za oslobođenje. To ćeš i sam da vidiš. Ali, ja bih najlepše molio da što blaže kaznite ovog nesrećnog koji je pošao krivim putem. On će biti dobar partizan«.

Savine riječi su dolazile pravo iz srca. On je vjerovao svojim ljudima. Nije mogao da shvati da u njegovim selima ima izdajnika i plaćenika okupatora. Savo se ljutio što mi možemo da sumnjamo u nekog.

»Sve se to može lijepo ispraviti«, ponavljao je.

Ubjeđivali smo ga, dokazivali mu ko su gestapovci, kuda vodi četnička politika. Sve je ostalo uzalud.

»Ne vjerujem, ne vjerujem, ne može biti«, odbijao je.

Najzad sam mu sasvim ozbiljno rekao da nije u pravu i da takvim svojim stavom pomaže neprijatelja. Savo se na to ljutnuo, zažmirio i rekao kratko:

»Dobro. Vidjećemo ko je u pravu«.

Pozdravio sa: »Smrt fašizmu« i izašao. Više ga nisam vidio. Otišao je na Hrgud, kamenitu planinu koja sa zapadne strane zatvara Dabarsko polje i koja je tog mjeseca bila zavijana snijegom i gotovo odsječena od ostalog svijeta. Iza Hrguda se nalazila okupirana teritorija, gdje su po njegovom mišljenju jedino postojali neprijatelji, ustaše i Nijemci.

Savo Belović, ustanički komandant, pečalbar i bezemljaš iz siromašnog hercegovačkog sela, nije bio u pravu. Poslije dva mjeseca četnici su napali njegove partizane i otvoreno prešli na stranu Talijana. Junak Sava poginuo je junačkom smrću i Vrhovni štab ga je iste godine proglasio za narodnog heroja.

Bataljon je izvršio smrtne kazne nad izdajnicima. Upravo kad smo rješavali organizaciona pitanja u štabu, u sobu uđe kurir i saopšti da su došla dva bradata i na-

oružana četnika, Nevesinjca, i da žele da razgovaraju s nama. Pozvali smo ih unutra. Bili su to komandanti četničkih bataljona. Jedan se zvao Spremo a drugi Zubac.

»Čuli smo«, počeo je Spremo, »da je ovdje došao partizanski bataljon. Major Todorović, Petar Samardžić i druge naše vođe pričaju da vi ubijate sve redom, ko god vam se ne sviđa«.

Slatko smo se nasmijali. Spremo je začuđen začas prekinuo priču, pogledao po nama, uozbiljio se još više i onda nastavio:

»Molim vas, zato smo i došli, da vidimo je li to tako kao što Todorović i Samardžić pričaju. Ako je tačno, nećemo biti prijatelji. Branićemo se, ne damo vam da ubijate narod po selima. Ako nije, možemo zajedno. Mi smo za borbu«.

Zatim su pričali i jedan i drugi o stanju u Nevesinju. U Lukavcu postoji partizanski bataljon »Nevesinjska puška«. Komandant je Dukica Grahovac. U nekim selima su organizovane četničke jedinice, ali još ne vode borbu, pripremaju se. I partizani i četnici drže straže prema Borču i Nevesinjskom polju. Izložili smo im zadatke našeg bataljona, nekoliko puta smo im podvukli da smo došli jedino radi toga da pomognemo narodu u sjevernoj Hercegovini da se organizuje i da otpočne borbu protiv okupatora i okupatorskih slugu, zatim da znamo da četničke vođe imaju vezu s Talijanima i da po gradu Nevesinju javno idu s talijanskim oficirima, te da su to za nas saradnici okupatora i da mi to nećemo trpjeti, jer se ne slažemo s takvom politikom. Borićemo se protiv onih koji idu s okupatorom, a one koji hoće s nama primamo drage volje.

Što se tiče Talijana i ustaša gdje god se sretnemo, s njima ćemo otpočeti borbu, bez obzira na čijem se terenu budu nalazili.

Četnički komandanti saslušali su nas pažljivo. Spremo je ostavio na nas utisak poštenog i iskrenog čovjeka, složio se sa našim izlaganjem i obećao da će sa svojim bataljonom doći pod našu komandu. Zubac je žmirkao lukavo, izvinjavao se. On će najprije da pita svoje ljude, da pita narod, pa kako većina riješi.

»Doći ćemo u Nevesinje«, rekoh im.

Kad su polazili, rekoše da će narodu izložiti naše ciljeve.

Istoga dana sazvali smo komandire četa i izdali im naređenje za pokret. Moramo da žurimo u Nevesinje. Četničke vođe već nekoliko dana očekuju naš dolazak. Užurbano rade na pridobijanju naroda, a rad naših drugova se vrlo malo osjeća. Iz Stolačkog bataljona pošlo je s nama nekoliko partizana. Tražili smo da nam pošalju one koji se za to jave dobrovoljno. Međutim, uputili su one koji su izgleda za njih predstavljali teret. Dušan Grk, komandant Stolačkog bataljona, u povjerenju mi reče:

»Neka pođu baš ovi, oni su četnički raspoloženi, vi ćete ih vaspitati, jer takav bataljon kao što je vaš napraviće od njih dobre partizane«.

U zoru jednog februarskog dana Prvi udarni se postrojio na Berkovićima. Naše patrole su nas izvijestile da su putevi neprohodni, da je snijeg noćas još više zameo sve prolaze u Nevesinju. Mještani su nam tvrdili da ćemo se teško probiti, savjetovali su nam da odložimo pokret. Odbio sam. Kad smo postavili zadatak, onda treba da ga izvršimo. Duvao je leden planinski vjetar, snijeg zasipa po očima. Obišao sam stroj boraca koji su stajali u stavu mirno, uvijeni u najrazličitije ogrtače, kabanice, šinjele. Ljudi, rekao bih, uopšte nisu disali. Okolo su stajali mještani i posmatrali partizane. Moj zamjenik predao mi je raport, prvi put sam stajao pred postrojenim Prvim udarnim bataljonom. Mnogi od boraca prvi put su me tada vidjeli. Odlučih da progovorim nekoliko riječi.

»Drugovi udarnici«, obratio sam se borcima. »Operativni štab za Hercegovinu formirao je ovaj bataljon sa zadatkom da pomognemo organizovanje partizanskih četa u sjevernim krajevima. Od nas se traži da, bez obzira na žrtve, izvršimo ovaj zadatak. Hoćemo li uspjeti da to učinimo?«

»Hoćemo!« odjeknulo je snažno iz grla svih prisutnih. Kao da su se već bili pripremili na takav odgovor.

»Ako se neko koleba, ako misli da neće moći da izdrži, neka to smjesta kaže, neka izađe iz stroja. Poslije će biti kasno. Poslije će takve slučajeve da rješava samo vojni sud«.

Ne javlja se niko.

»Jeste li razumjeli šta sam rekao?«

»Jesmo!«, zaorilo se opet.

»Kolona po jedan, naprijed«, komandovao sam.

Nije se čula lupa cokula, zaškripao je snijeg pod opancima. Ni glas se nije čuo.

Ovih dana jer je zima bila veoma oštra, putevi su, uz gola nevesinjska brda, bili gotovo neprohodni. Nameti su veliki. Mećave su toliko nanijele snijega na put da jedan borac nije mogao da ide naprijed više od dvije—tri stotine koraka. Svaki čas smo morali da smjenjujemo čelnog. Borci su brzo malaksavali. Probijanje kroz cijelac tražio je od njih neobično veliki napor.

Idemo bez riječi, niko ne zastaje. Na vrhu brda pružilo se selo Trusina. I tamo pada snijeg. Mećava nosi ledene talase. Ne može da se gleda naprijed.

Došli smo na domak selu. Borci izvijestiše da primjećuju naoružane ljude koji se raspoređuju oko puta kojim idemo. Upravo kad sam primio izvještaj, kroz mećavu odjeknuše prvi pucnji.

Dozivao sam one što su pucali i pokušavao da razgovaram s njima. Umjesto odgovora, zasu puškomitraljez. Onda sam naredio:

»U strijelce!«

Nisu dugo pružali otpor. Vidjeli smo kako se povlače iznad sela i pokušavaju da se dohvate brda. Odgovaraju samo ponekim metkom. Brzo sam donio odluku, nisam dopustio da neprijatelj dobije u vremenu. Komandovao sam:

»Dva puškomitraljeza naprijed!«.

Od prvih naših hitaca pao je njihov komandir čete, neki Grahovac. Ranjeno ih je još nekoliko, iza njih je ostajao krvav trag po snijegu.

U Trusinu stigosmo kad je pala noć. Sazvali smo narod na konferenciju. Objasnili smo mu cilj našeg dolaska.

Predanili smo sutrađan u Trusini, a zatim smo se prebacili u sela na ivici Nevesinjskog polja. Već u prvom zaseoku čekalo nas je tridesetak boraca pod oružjem, sa svojim komandirom na čelu. Izašli su pred naš bataljon i

izjavili da stupaju u partizane. Komandir, bivši podoficir, objašnjavao nam je svoju »politiku«:

»Nećemo protiv partizana, bože sačuvaj! Pomagaćemo vas, ali nećemo ni protiv četnika, jer su to Srbi, ne možemo protiv braće«.

U povjerenju nam reče da su major Todorović i Petar Samardžić digli 1.200 nevesinjskih boraca i pošli u susret našem bataljonu.

»Napašće vas«, reče na kraju tiho, da ga drugi ne čuju.

»Ne bojimo se četničkih vođa ni njihovih 1.200 vojnika«, rekoh glasno. »Ko god pokuša da nas napadne, desiće mu se kao i onom komandiru u Trusini.«

U drugom selu sačekala nas je masa naroda. Tu je i komandant četničkog bataljona Zubac koji nas je posjetio u Dabru. On je po selima iskupio nekoliko stotina ljudi i sazvao konferenciju.

»Traži narod da čuje komandanta Prvog udarnog bataljona«, rekoše mi.

Odazvao sam se. Govorio sam im skoro sat. Poslije govora navalili s pitanjima. Odjednom se pojavi pjesma. Poče i kolo. Naši udarnici igrali su i pjevali zajedno s narodom i to je djelovalo koliko i moj govor. Naš komesar je stajao u jednom uglu. Shvatio sam da je pjesma i veselje njegovo djelo.

Pjesma i igra trajala je do poslije ponoći. Usred veselja javi se patrola koja je bila u izviđanju. Vođa patrole zbunjeno mi saopšti:

»U prvom selu do nas nalaze se četnici. Tamo su Todorović i Samardžić. Ima ih dosta. Nose crnu zastavu. Traže da pregovaraju s komandantom Udarnog bataljona.«

»To su sigurno pošli na nas?«, upitah patrolu.

»Ne govore o borbi. Traže da pregovaraju. Idu, kažu, u Trusinu i Dabar, istim putem kuda smo i mi došli.«

Dolazak Prvog udarnog već je zadavao brige četnicima. Računali su da u ovim krajevima mogu da rade što im je volja, a sada je ispalo drukčije.

Pozvao sam komandira čete koja se nalazila prema njima i naredio mu da on ne smije da napadne prvi, ali,

ako četnici pođu na njega, da im odgovori vatrom. I neka im poruči da mi ne želimo nikakvih pregovora. Jedini uslov za pregovore i za saradnju jeste: zajedno na okupatora i na ustaše.

Ujutru dođe patrola s dvojicom Samardžićevih izaslanika. Jedan riđ bradonja sa zlatnim zubima, bivši policajac, a drugi žgoljav, prezivao se Kovačević. Oba su komandiri u Samardžićevom odredu. Policajac, namrgođen i važan, počinje da viče:

»Gdje je komandant, brat Šegrt?«

Kad mu pokazaše mene, on pristupi, pozdravi vojnički i glasno poče da govori, u stavu mirno:

»Poslat sam od majora Jugoslovenske vojske u otadžbini, brata Todorovića, da pregovaram s Vama.«

Prekinuo sam ga, ne povisujući svoj glas.

»Znam, znam, nije potrebno da dužiš. Ja sam Bošku Todoroviću već poslao poruku i javio mu pod kojim uslovima možemo da pregovaramo i da sarađujemo. Inače, između nas nema pregovora. Znamo da se on sastaje s Talijanima i da ima stalnu vezu s njima. Mi ćemo se boriti protiv Talijana sve dok ne napuste našu zemlju. Jeste li čuli? Eto, to kažite i vašim vojvodama.«

Ali, policajac ne vodi računa o onome šta ja govorim. Hoće da iznese ste što mu je naređeno, maše rukama i jednako oštro viče:

»Samardžić i Todorović zahtijevaju da se obrazuje komisija od predstavnika partizanskog i četničkog štaba, da ta komisija ode na Trusinu i da tamo ispita kako je došlo do pogibije Grahovca. Krivca treba najoštrije kazniti«.

Slušam izaslanika i čudim se otkuda mu toliko hrabrosti za takvo ponašanje. Oko mene desetine naoružanih partizana, a oni, četnički izaslanici, kao da mi naređuju. Najzad i ja njima podviknuh.

»Pozdravite vi Boška Todorovića i recite mu da ne zanovijeta i da ne pametuje s komisijama. Neka zna da će proći onako kao i komandir Grahovac svako ko nam stane na put, pa taman to bio i sam Draža Mihailović. Ko je za borbu, neka pođe s nama; ko nije, neka nam ne smeta, ili neka ide Talijanima u garnizon.«

Produžili smo u Nevesinjsko polje i sela u njemu. Pred polazak dođe jedan komandir čete i u povjerenju traži da mu odobrim da te noći sa jednom trojkom, na vješt način, likvidira Todorovića i Samardžića. Dokazuje kako će poslije toga situacija u ovom kraju biti sasvim čista, narod se više neće toliko plašiti četnika i slobodnije će da pristupa našem pokretu. Razmislio sam o tome i brzo našao odgovor:

»Nećemo«, rekao sam komandiru. »U ovakvim prilikama se nećemo na taj način obračunavati s njima. Treba ih raskrinkati. Narod još nije ubijeđen u njihovu izdaju.«

Došli smo u Biograd, veliko selo razasuto po šumovitim brežuljcima. Samardžić i Todorović sa svojim četnicima otišli su, kao što se i govorilo, prema Dabru. U Biogradu nas je čekala mala partizanska četa, koja je već dugo u tom selu. Ovi usamljeni partizani bili su presrećni kad su nas vidjeli u svom selu. Pitamo za Dušana Brstinu, njihovog komandira, koji od aprilskog sloma vodi četu boraca. Tih dana Brstina se nalazio negdje na granici slobodne teritorije i tu držao stražu prema ustašama.

»On svoju vojsku naziva narodna vojska, ali to su, sigurno, partizani, kao i vi. Čim Brstina dođe, ovdje ćemo formirati partizanski bataljon,« kažu Biograđani.

Iz tog sela otišli smo u polje. U blizini grada, na samom putu koji vodi u Kasabu, leži seoce Odžak. Ovdje su sa Srbima živjeli zajedno i muslimani, ali su oni pobjegli, ni jedan tu nije ostao. Kao i u većini drugih sela. Četnici su u to vrijeme sve svoje junaštvo pokazivali na nezaštićenom muslimanskom življu.

U Odžaku nas je sačekala grupica partizana. Drago Papić, metalski radnik, stasit čovjek, poznat u čitavom kraju kao junak, tražio je štab Udarnog bataljona, da mu se sa svojim borcima stavi na raspolaganje. Priča nam o prilikama kod njih u ovom tjesnacu između četnika i talijanskog garnizona. Žali se da nemaju oružja.

Lijep utisak je ostavio na nas taj mladi radnik, čije su riječi i držanje bili za primjer svima. Drugovi iz štaba su se složili da mu damo puškomitraljez. Kako je samo izgledao srećan kada sam mu predao »zbrojovku«.

»Evo ti, Drago, puškomitraljez,« velim mu, »ali prije pusti glavu s ramena, nego njega iz ruku«.

Rijetko su nas gdje tako srdačno dočekali i pogostili kao ovdje, u Odžaku, koji je, tako reći, na pragu okupatorskog garnizona iz koga neprijatelj vrlo često ispada. Velika seljačka zadruga Brenja primila je pod svoj krov šezdeset boraca. Domaćin, Maksim, okretan i bistar čovjek, srednjih godina, kaže komesaru bataljona:

»Ako je potrebno, primiću čitav bataljon na hranu i konak. Naša kuća može toliko da izdrži.«

Nisu svi bogati ljudi na strani četnika. Nije ovo prvi slučaj da najbogatije kuće najviše daju za našu borbu.

Sutradan nas je ovdje posjetilo nekoliko ljudi iz susjednih sela, dolaze i pitaju šta mogu da učine za nas. Tražio sam čovieka koji dobro poznaje ova sela, puteve i ljude u ovom kraju. Ponudio se jedan mladić iz Brenjine zadruge. On nas je poveo preko polja, prema selima koja leže u podnožju nevesinjskih brda. Pred sam pokret dođe da mi se predstavi Sava Čolović, grafički radnik, partijac, koji je već duže vremena, bez veze s Partijom, radio u ovom kraju. Razgovaram s njim i tako u razgovoru doznajem da je Jovan Draganić, onaj bivši opozicionar, a sada četnički glavar, njegov ujak i da mu je Sava često išao u posjetu. To je bio zgodan način da dođem do Draganića i da pokušam da ga ubijedim u loše posljedice njegovog držanja.

Stigli smo u susjedno selo. U ovom kraju sela liče jedno na drugo. Rekoše nam domaći ljudi da se tu nalazi jedan bivši jugoslovenski oficir, neki Golijanin, i da nije oduševljen četnicima i da ne radi za njih. S tim čovjekom je trebalo da razgovaramo. Oficir je, i ako ga ubijedimo u pravilnost naše politike, može dosta da nam pomogne.

Pozvali smo poručnika Golijanina u štab bataljona, i on je odmah došao. Komesar Milija objašnjavao mu je nadugo i naširoko ciljeve naše borbe i na kraju mu reče da i on kao pošten čovjek, treba da stupi u naše redove, jer ga je ova zemlja školovala i pripremala da je u slučaju potrebe brani s puškom u ruci. Poručnik je pažljivo slušao i klimao glavom, potvrđujući ponekada.

»Da, da, tako je to, razumijem.«

Ali poslije sat-dva razgovora vidjeli smo da je taj čovjek ipak neiskren, da se pred nama pretvara, da u stvari, nikad neće poći s nama.

»Pa, šta na kraju, poručniče?« — pitam ga pomalo nestrpljivo. »Hoćemo li sutra zajedno na Talijane?«

On se duboko zamisli.

»Molio bih vas, da mi date dvadeset i četiri sata da razmislim.«

Razumije se, pustili smo ga da razmišlja.

Kakav je bio taj bivši poručnik, takvo je bilo i čitavo njegovo selo. Uplašeni ljudi, neodlučni, strah ih i pomisliti na borbu, akamoli da priđu partizanima.

Bez zadržavanja smo produžili dalje. Dođosmo u veliko selo Bratač. To je selo četničkog vođe Samardžića, ali u Brataču ima i naših dobrih boraca i vrijednih aktivista. Štab bataljona smjestismo u Donji Bratač. Tek što smo sjeli i s domaćinom počeli razgovor, dođe izvještaj da seljaci u Gornjem Brataču neće da prime jednu našu četu na prenoćište.

»Ne možemo«, rekli su im, »ne smijemo da vas primimo jer ako u toku noći stignu četnici iz Srbije, za njih moramo pripremiti konak«.

S tim smo se pomirili mada smo znali da su četnici iz Srbije samo major Todorović sa svoja dva pratioca.

Poslije ponoći probudi nas patrola. Izvještava da je u Gornji Bratač došlo sa vojvodom Samardžićem i majorom Todorovićem pet-šest stotina četnika. Probudio se i Milija, sluša izvještaj patrole i smije se.

»Vidi kako idu za nama, zabrinuli se da im ne pokvarimo narod u ovom kraju.«

Izdali smo naređenje za pripravno stanje u bataljonu.

Ujutro smo poranili. Sazvali smo komandire četa i rekli im:

»Danas može da dođe do borbe. Upali smo na teritoriju koju četnici smatraju svojom. Prijete nam i uvijek su oko nas. Treba da se držimo muški, odlučno. Idemo u Zalom, posred sela u kome se nalaze četnici. Nipošto ne smijemo dozvoliti da nas zbuni njihova brojna nadmoćnost. Ako nas napadnu udarićemo po njima kao što partizani udaraju.«

VI

Otkako smo u Nevesinju, snijeg pada bez prestanka. Zima četrdeset druge u Hercegovini bila je oštra i surova kao rijetko kada. Kad smo, u zoru, krenuli iz Bratača, bješnjela je mećava. Vjetar je nanosio sniježne oblake koji su zasipali oči i lice.

Idem na čelu bataljona. Nemamo ni prethodnice, ni pobočnica. Put vodi pravo školi u Gornjem Brataču, a u toj školi nalazi se četnički štab. Izdaleka se vidi da su sva uzvišenja oko sela posjednuta, da su četnici zauzeli sve važnije položaje i da su se pripremili za susret sa našim bataljonom. Izdali smo komandirima naređenje:

»Bez ikakvog zadržavanja, naprijed. Niko ne smije da govori s njima. Vatru ne otvarati!«

Osvrnuh se i pogledah borce iza sebe. Ima ih uznemirenih, pogledaju nervozno na bregove oko puta. Poneki se obazire nazad.

Četnici nam nešto dovikuju. Čujem kako jedan oštar glas naređuje:

»Kolone stoj! Stoj, ni koraka dalje!«

Naša kolona ide mirno.

»Stoj kolona! Čujete li?« viču četnici, očigledno zbunjeni što se uopšte ne obaziremo na njihovu komandu.

»Stoj partizani! Hoće brat major Todorović da razgovara sa bratom Šegrtom!«, dovikuje jedan glas.

Naredio sam da kolona stane, a četnicima rekoh da njihov major, ako nešto želi, dođe ovamo. Među njima je nastalo dogovaranje, a zatim počeše da izlaze iz škole. Idu prema nama, većinom bradonje. Na njima dugački oficirski šinjeli. Neki imaju i epolete. Pokraj mene stoji vodič. On ih gotovo sve poznaje i kazuje mi:

»Evo kapetana Salatića, s njim je potporučnik Gutić i narednik Šipovac. Onaj sa kabanicom je Samardžić, a onaj do njega je major Todorović.«

Ima ih desetak, sve oficiri, a pred njima su Samardžić i major Todorović. Priđoše nam i zagrajaše gotovo svi u jedan glas, nisu se još bili ni zaustavili. Svaki od njih hoće nešto da kaže.

»Kud ste pošli?«

»Šta ćete u Nevesinju, ko vas je ovamo zvao?«

»Zašto dižete narod protiv Talijana kad još nije vrijeme?«

»Zašto ste ubili Grahovca na Trusini?«

Pokušavam da ih prekinem, da i ja kažem neku riječ. Obraćam se Samardžiću:

»Ko je ovdje komandant? Ti, Todorović ili svi? Slušaj, neću ovako da razgovaram. Ili će govoriti samo jedan, ili ja idem dalje.«

»Neće niko osim mene i brata Todorovića«, veli Samardžić. »Stojte, braćo, nemojte svi, ne može se ovako pregovarati!«

»Trebalo je da uđeš lijepo u kuću kod mene, da se ljudski porazgovaramo«, poče odmah major. »Da se dogovorimo, da se krv bratska ne prolijeva . . .«

»Mi smo se jasno dogovorili«, prekidam ga, »više nemamo šta. Ako ste spremni za borbu, onda naprijed, zajedno na Talijane i na ustaše. Ili ostavite puške i sjedite kod kuća.«

A vojvode kao da ne čuju moje uslove, Samardžić nastavlja:

»Zašto nisi u moju kuću došao? Primio bih te kao najboljeg prijatelja, spavali bismo pod jednim guberom, kao braća.«

Prepreden je bio Samardžić. Umio je lijepo da priča seljaku, da uvjerava u svoju odanost narodu. Prekinuo sam ga, nisam htio da ga slušam.

»Ako nećeš s nama na Borač, na ustaše, nikad nećemo biti braća, nikad pod jedan guber!«

Ove riječi pogodile su i zbunile Samardžića. Da je samo malo razmislio, on bi sigurno našao pametniji odgovor, ali mu se omaknu:

E, tamo neću. Ja sam bio jedanput. Ko hoće, neka ide ali ja neću više.«

Izgledali su smiješni onako natovareni redenicima i bombama od glave do pete. Samardžić je mahao rukama, oči mu zakrvavile kao u pijanice, a šajkača mu dobro nakrivljena na jednu stranu. Major Todorović je tresao bradom nastojeći da sačuva svoje oficirsko dostojanstvo.

Razgovarati dugo s njima ovdje nasred puta — nije imalo nikakvog smisla. Samo im dajemo vremena da donesu eventualno i drugu odluku. Uzeli su vrlo pogodne položaje a ima ih sigurno bar triput više nego nas. Zato sam nastojao da prekinem razgovor. Kad Samardžić reče da on više neće na Borač, ja odmah dočekah:

»Tako dakle? Onda dosta razgovora!«

Poslije Petra Samardžića počeo je major Todorović:

»Je li istina da u vašem bataljonu ima Turaka? Oni su svi ustaše i kolju Srbe. Daj mi Turke da ih strijeljamo u Nevesinjskom polju. Poslije toga predajem ti komandu nad čitavim Nevesinjem.«

Na ovo sam mu odgovorio:

»Slušaj Todoroviću, u mom bataljonu nema Turaka, ali ima muslimana koji se bore za slobodu našeg naroda.«

Pokazujem mu zatim Asima Zupčevića, političkog komesara čete.

»Evo, ovo je musliman i politički komesar. Ne bih ti ga dao za čitavu četničku vojsku. Pođi sa nama na Borač pa ćeš vidjeti ko je bolji junak, ti ili Asim, da vidimo ko je bolji borac protiv ustaša.«

Okrenuh se bataljonu i kratko naredih:

»Kolona po jedan, naprijed!«

Opet su zagrajali u jedan glas i ovi oficiri preda mnom i njihovi vojnici i seljaci koji su stajali malo podalje, čak i oni koji su bili ostali na glavicama. Razumijem poneku riječ:

»Nemojte! Pa gdje ćete, zaboga? Stanite još malo!«

Kolona je mirno pošla dalje. Gledao sam pravo naprijed uzdignute glave i pazio da se ne osvrnem u stranu. Držao sam se na izgled sasvim hladnokrvno, iako sam zebao pri pomisli da svakog trenutka mogu četnici da zapucaju na nas sa svih strana. Ima ih mnogo, a naša kolona je pred njima kao na dlanu. Mogli bi da nas pokose na ovoj čistini. Ali naša računica se pokazala tačna: prisebnost i odlučnost naše kolone dovela je četnike u nedoumicu i pometnju, ni jedan od njih nije pušku digao.

Više se nikad nismo tako sreli. Bio je to naš prvi i posljednji miran susret i razgovor.

Nisam znao da u ovim krajevima snijeg može tako da zavije. Bio je šesnaesti februar. Maršovali smo preko nevesinjskih brda, prema selima koja su razmještena podno nevesinjske površi. Vodila su nas dvojica mještana. Oni su znali svako mjesto i samo zahvaljujući njima, mogli smo da se probijemo. Nevidljivi put ide kroz gusti četinar. Ni nebo nad sobom ne vidimo. Ljudi često propadaju u smetove odakle se teškom mukom izvlače. Prenoćili smo u selu Zalomu, koje je partizanski raspoloženo. I ujutru, kroz mećavu, krenuli smo u selo Ljeskov Dub koje leži u blizini ceste. U Zalomu smo obaviješteni da su u Ljeskovom Dubu četnici već organizovali svoju četu. Kako su izgledale njihove jedinice! Četnički organizatori samo su popisali ljude koje smatraju svojim i rekli im da će ih pozvati kad dođe za to vrijeme. U Ljeskov Dub stigosmo kasno u noć i razmjestismo se po selu. Poslije prve konferencije sa narodom velik broj seljana javi se dobrovoljno u naš bataljon.

»Ima li neprijatelja na glavnoj cesti?« pitamo mještane. »Može li se cestom proći bez sukoba s Talijanima?«

Neki uplašeno vrte glavama i pričaju da pokraj puta ustaše drže straže i da Talijani stalno patroliraju. Drugi, očigledno naši prijatelji, odmahuju rukama.

»Nema nikoga, možete slobodno. Oni vrlo rijetko prolaze cestom.«

Ovdje su vrlo rijetka sela, tako da bataljon mora ići od sela do sela po čitav dan, uz najveće napore, prteći snijeg često dublji od metra.

Cestu Gacko—Nevesinje prešli smo u miru. Stigosmo u partizansko selo Dubljeviće. Tu je trebalo da se sastanemo s drugovima iz štaba bataljona »Nevesinjska puška« Komandant bataljona je Dukica Grahovac, seljak, ustanički komandir. Petar Drapšin i Miro Popara pričali su mi o njegovom junaštvu prilikom junskih borbi u Lukavcu, na Trusini i kod Nevesinja. Njegov zamjenik je Obren Ivković, koga sam ranije poznavao. Ivković je prije rata bio podoficir u Trebinju. Bio je vrlo napredan. Na njega je prije rata Partija računala. Odmah poslije rata i raspada stare vojske došao je u svoje selo Drežanj i nastavio da priprema ljude za borbu.

Obren nas je dočekao srdačno. Povede nas da se zagrijemo i okrijepimo. Dukica se nalazio na položaju prema ustašama. Očekivali su ga svakog časa. Ivković nam opširno priča o novostima u ovom dijelu Nevesinja. Nedaleko se nalazi granica slobodne teritorije i ustaško uporište Borač. Borač je grupa sela koja leže u dolini Neretve. Tu su vijekovima zajedno živjeli muslimani i Srbi. Dolaskom ustaša na vlast većina muslimana u Borču prišla je ustaškom pokretu i dobrovoljno pošla u njihove jedinice. Sada su predstavljali stalnu pretnju slobodnoj teritoriji. Obren nam reče da je dobro što smo došli.

»Nekoliko dana samo stražarimo prema ustašama. Nemamo snaga da pođemo da ih napadnemo. Njih treba napasti. O tome Dukica stalno sanja«, kaže Obren.

Sutradan pošli smo u selo Jugoviće, gdje nađosmo komandanta Dukicu. Visok čovjek, s dugačkim brkovima. Na mene je ostavio utisak otresitog, promućurnog seljaka. Prisan je i jednostavan. Dukica odmah zametnu priču. Govorio je o borbi i pokretu u nevesinjskom srezu.

»Dobro Dukica«, velim. »Ti si već poznat našim borcima. O tebi mnogo znaju kao hrabrom čovjeku. Zašto onda ne rastjeraš ustaše? Što trpiš da ti ustaška kasarna stoji pred nosom? Zašto dozvoljavaš da Talijani prolaze ispred vas?«

Teško mu je pao moj prigovor, čupkao je brk, a zatim uzdahnu i reče:

»E, druže Vlado, imaš pravo. Vjeruj mi, to me peče. Lako bih ja to izveo da nije izdaje, da nije kukavica u našim redovima«.

Dukica je govorio polako. Njegove riječi udarale su snažno i čovjek koji ga je slušao morao mu je vjerovati.

»Ne može ojačati naš pokret dok je u Nevesinju Samardžića i Todorovića,« reče on na kraju mršteći se kao da osjeća bol. »Ne možeš voditi borbu kad ti tvoj najbliži radi o glavi. Dobro ste došli da nam pomognete da očistimo one koji smetaju. Sami nismo mogli.«

Gledali smo Dukicu i u njemu smo vidjeli oličenje borbenih tradicija nevesinjskog naroda i »Nevesinjske

puške.« Moramo im pomoći, mislio sam. Pomoći ćemo Dukici i njegovim drugovima da se obračunaju sa unutrašnjim neprijateljima i da povedu borbu protiv okupatora.

Stigoše kuriri iz Operativnog štaba. Štab se preselio iz Lastve u Fatnicu, rodno selo Mira Popare. Komandant štaba je sada Petar Drapšin, a Miro politički komesar. Oni nam ozbiljno zamjeraju što smo pregovarali sa Samardžićem i Todorovićem. Poslije našeg susreta s četnicima, kroz sela se pronio glas da smo pregovarali s njima.

»Kako ste mogli da pregovarate s izdajnicima?«, pišu nam komandant i komesar. »Zar vam nije poznato da se oni sastaju s talijanskim oficirima i da imaju vezu s ustašama? Sa izdajnicima možemo da pregovaramo jedino putem oružja«.

Istovremeno dobismo izvještaj o razvoju događaja u Nevesinjskom polju. Iz sela blizu Kasabe javili su da je Samardžić imao sastanak s talijanskim komandantom garnizona i da je na tom sastanku bilo riječi o likvidiranju Prvog udarnog bataljona. Naljutio sam se kad sam pročitao ove podle planove Samardžića. Što je najgore, Samardžić je još uvijek kod jednog dijela naroda važio kao pošten i kao borac za slobodu.

Održali smo sastanak štaba. Nema sumnje, neprijatelj će nas napasti. Bolje je da mi udarimo, nego da on udara na nas. Riješili smo da komesar Milija sa polovinom bataljona pronađe i likvidira četnički štab, a da ja potražim četničkog političara Jovana Draganića. On je dobro poznat u ovom kraju, nije se još saznalo za njegove veze sa neprijateljem i mislili smo da ne bi bilo na odmet razgovarati s njim i pokušati da ga nekako pridobijemo. Draganić je živio u Kolešku, planinskom selu u Nevesinju. Njegova kuća nalazi se izvan sela, u šumi.

Teško je bilo probijati se kroz dubok snijeg. Usput slučajno svratismo u jednu kuću. Neki starac, gotovo slijep i gluh, poče da nam priča o prilikama u selu, iako ga za to nismo pitali, jer on je za stav partizana. Draganić je inače gotovo sve domaćine vezao za se.

»Neće da se biju izdajice, treba ih sve pobiti«, govori starac lupajući štapom.

Ima još svega dva kilometra do Draganićeve kuće. Ta dva kilometra morali smo da pješačimo pola dana. Snijeg je mjestimično dubok dva metra i još uvijek je padao. Na putu do Draganićeve kuće sretosmo jednog krupnog starijeg čovjeka, čije je lice bilo uvijeno u crveni šal. On htjede da prođe dalje, ali ga ja zaustavih.

»Ko si ti, prijatelju?«

»Ja sam Jovan Draganić, a ko si ti?«

Rekoh mu ko sam i da njega tražim.

Kad on to ču bi mu neprijatno, jer je bio svjestan da ima posla s partizanima. Nespokojstvo mu se vidjelo u očima koje su žmirkale ispod vunenog šala.

»A kuda ćeš po ovom snijegu?«, upitah ga.

Ne odgovara rado, preko volje procijedi:

»Eto, bio malo tu dolje. na putu«.

Nismo išli do njegove kuće. Svratili smo prvom domaćinu, naložili vatru i počeli razgovor. Skoro čitav sat izlagao sam Draganiću šta su ciljevi našeg pokreta. On je klimao glavom. Ponekad potvrđivao a ponekad pitao. Rekao sam mu da on kao ugledan čovjek i predratni opozicioner može najbolje da posluži narodu, ako priđe nama. On je slušao a zatim prekinuo moje izlaganje.

»Sve je to lijepo«, kaže, »ali ustaški žandarmi znaju za sve. Vrlo lako mogu da vas napadnu, a u tom slučaju mi ćemo da pogorimo zbog vas«.

»Ne brini«, odgovorio sam mirno, »viđali smo se mi i prije sa ustaškim žandarmima, možeš mirno da spavaš, dok smo mi u tvojoj blizini.«

Nastavio je da nas plaši ustaškim žandarmima. Onda je, najzad, počeo da nam lijepim riječima izlaže svoje stavove.

»Narod nije spreman za borbu, jaka je talijanska imperija. Mogu se i Nijemci umiješati«, objašnjavao je povišenim glasom. »Zaboga, naša je zemlja i prije rata uvozila hiljade i hiljade vagona kukuruza i opet gladovala a danas ne uvozi ništa. Nećemo moći ni da se prehranimo, a kamoli da ratujemo.«

Nekoliko puta ponovio je jednu izreku za koju je mislio da je neobično mudra.

»Mi moramo, moj brate, da idemo između kapi, ako želimo da ostanemo živi.«

Nisam mogao dugo da slušam ovo mudrovanje. S njim nismo imali više šta da razgovaramo. Ima izgrađen stav koji se poklapa sa onim što svi četnici propovijedaju. Nema od njega ništa, digao sam se i rekao ozbiljno:

»Idi slobodno kući, a možeš još da porazmisliš o svemu što smo pričali.«

Tako smo se rastali s Draganićem. Dok smo išli nazad istim putem, reče mi jedan moj partizan:

»Druže komandante, ne bih ja s njim onoliko razgovarao, drukčije bih ja njega ubjeđivao«.

Čini mi se da moj drug ima pravo, ali, ne može se u današnjim uslovima ništa drugo učiniti, nego ovo što smo učinili. Neka ide kući, uskoro će narod sam da ga upozna i u njemu otkrije izdajnika.

Očekujem kurira od komesara Milije. Vijesti od njega trebalo je da dobijem još prekjuče, ali se on, evo, još uvijek ne javlja.

Već smo stigli na domak Zaloma, sela odakle smo neki dan pošli. Malaksali smo od napornog marša, jedva se krećemo. Noge mi promrzle, kao da su tuđe. Ne osjećam ih. Ne mogu da skinem čarape, sve se pretvorilo u led. Polako sam skinuo opanke, zatim razrezao čarape.

»Slanu vodu, pa noge prati cijelu noć!« savjetuje mi domaćin. »Tako i mi radimo. I kod nas se često dešava da neko promrzne.«

Tako sam i učinio. Nastupila je još jedna besana noć, ali ovog puta i bolovi.

Ujutro sam nekako stao na noge. Krenuli smo dalje. Pošli smo u Odžak, gdje ću sigurno, mislio sam, naći nekoga od svojih iz štaba. Ali, zatekli smo samo jedan vod. Tu je i komandir mjesne čete Drago Papić. Njemu sam neki dan stavio u zadatak da tačno utvrdi gdje se smjestio četnički štab.

Pozvah komandira Papića, upitah ga šta su dosad učinili.

»Druže komandire, zadatak nismo izvršili«, raportira on.

»Niste izvršili?«

»Nismo. Nismo bili u stanju. Prve noći pošli smo čim se smrklo. Bila je velika mećava. Čitavu noć smo gazili smetove, a ujutro, kad se razdanilo i kad se bolje mogao ocijeniti naš položaj, vidjeli smo da se nalazimo blizu mjesta odakle smo pošli. Hodali smo čitavu noć u krugu. Čuli smo da je major Todorović u Kifinu Selu, da je smjestio štab kraj talijanskog garnizona. Talijani ga čuvaju jer se plaši partizana. Samardžić, kažu, nije sada s njim.«

Rekao sam Papiću kratko:

»Sutra do dva sata da me obavijestiš tačno gdje se nalazi četnički štab. Potrebne su mi pojedinosti: gdje je smješten, ko se u njemu nalazi i kako su obezbijeđeni.«

»Ali, tamo su Talijani. Teško je prići. Veći dio sela je njihov, oprezni su.« — reče komandir.

»Kako god znate. Do dva sata sutra treba da dobijem podatke.«

»Može li do sutra naveče?« pita Drago.

Zadatak je bio vrlo težak. Komandir je procijenio njegovu težinu. Nisam smio da popustim.

»Ne može.«

I jedna partizanska desetina se uputila ka putu koji vodi u Kifino Selo. A mi krenusmo u susjedno selo. Tu je trebalo da nađemo komesara i zamjenika sa ostalim dijelovima bataljona. Kad se nađosmo oni mi saopštiše da nisu izvršili zadatak.

»Sutra ćemo izvršiti akciju« rekoh. »Čim saznamo gdje se zavukao četnički štab, poći ćemo da ga napadnemo.«

Bilo je dosta taktiziranja s njima. I slijepac vidi da su paktirali s Talijanima. Odredili smo stotinu probranih boraca koji će sutra da pođu na izvršenje ovog zadatka. Čekali smo samo na povratak Papića.

Razmišljao sam da li će on uspjeti. Duvao je veliki vjetar koji je dizao snijeg i pravio sniježne smetove što nam je otežavalo kretanje. Talijani su vrlo oprezni, a četnici svuda u selima imaju svoje doušnike, ali, vjerovao sam da će ti mladi ljudi donijeti potrebne podatke.

Sljedećeg dana, 19. februara oko podne, vratio se Papić sa desetinom. Pronašli su četnički štab, procijenili položaj i raspored i prikupili sve potrebne podatke. Sad smo mogli da krenemo u akciju.

Toga dana vijavica bijaše prestala, izgledalo je da se vedri. Sve se smrzlo i vidjelo se da će i naredna noć biti veoma hladna. U takvim noćima niko ne izlazi iz kuće, nikome ne pada na um da napolju obavlja bilo kakve poslove, a pogotovo da nekud putuje. U prvi sumrak iz zaseoka je pošlo stotinjak partizana u Kifino Selo. A ja sam ostao s jednom četom u rezervi.

Pred polazak dogovorio sam se s komesarom i drugovima o svim pojedinostima i zaključili da ovog puta ne smijemo da promašimo. Komesar Milija se nasmijao, nabijajući na uši veliku jagnjeću šubaru.

»Biće dobro, budi bez brige.«

Rekao sam!

»Čim akciju završite, šalji hitno izvještaj da sa ovom četom noćas izvršimo hapšenje Samardžića i ostalih u selu Brataču«.

Noć je sporo prolazila. Izlazio sam često iz kuće i osluškivao. Ima nešto mjesečine, tišina je, samo u blizini pod nogama stražara škripi snijeg, a u selima bez prestanka laju psi. Ulazim u kuću, sjedam uz ognjište i mislim: evo do svanuća ostaje svega dva-tri sata, a još uvijek izvještaja nema. U jednom trenutku učinilo mi se kao da negdje odjeknuše pucnji. Istrčim brzo iz kuće, osvrćem se, osluškujem i pitam stražara.

»I meni se«, veli »učinilo«. Ne mogu više da čekam ovdje izvještaj, već pođoh sa tri druga u pravcu Kifina Sela. U mene se uvukao nemir, jer ne znam šta je s akcijom. Žurio sam prtinom i mislio: šta li se dešava s drugovima, da li su došli u mjesto, jesu li izvršili zadatak, zašto se još ne vraćaju? Svitalo je kad na bjelini ispred sebe primijetih kolonu koja mi je dolazila u susret. Naši, ne može niko drugi biti. Zaista, naši su se vraćali. Komesar Milija ide na čelu kolone, vidi se da je raspoložen. Nismo se još ni pozdravili, a on poče:

»U redu je. Todorović neće organizovati izdaju u Hercegovini. Njega smo likvidirali i još dvojicu. Stevo Kovačević je teško ranjen.«

Zašto nisu izvijestili kako je bilo ugovoreno, upitah. U toku noći mogao sam s drugim dijelom bataljona da se prebacim prijeko u Bratač, da tamo potražimo Samardžića.

»Ranjenici, druže Vlado«, objašnjava komesar, »nismo ih mogli ostaviti, niti slati izvještaje bez dovoljno obezbjeđenja.«

Kad smo stigli u Odžak, ranjenike smo stavili na saonice i s bataljonom krenuli iz sela.

Odžak je izložen neprijateljskom garnizonu, nalazi se na samoj cesti, a Talijani sigurno neće šutke preći preko ovoga što je noćas snašlo njihove sluge. Usput mi komesar priča o akciji kako je tekla. Četnici su se osjećali sigurni u svome gnijezdu. Nepunih dvjesta metara od kuće, u kojoj je bio smješten štab majora Todorovića, nalazila se jaka talijanska posada, a okolo, po selu, po kućama, su bili razmješteni Talijani i četnici. Te noći, vjerovatno zbog hladnoće, njihove straže nisu bile oprezne. Nisu se nadali partizanima. Naši su opkolili kuću i pozvali majora da se preda. On nije htio da odgovori. Nije vjerovao da su borci Prvog udarnog došli usred Kifina Sela. U susjednoj kući spavao je njegov pomoćnik, poručnik Mišeljić, koji se muški branio. Najprije je bacio bombu i teško ranio pet naših drugova. Naši su najzad bili prinuđeni da donesu slamu i da potpale kuću u kojoj se bio zabarikadirao. Nije htio da se preda, ubio se iz pištolja.

Svanulo je kad smo došli u selo Drežanj. Začu se huka aviona. Tri »savoje« doletjele su na Odžak, odakle smo krenuli. Kružile su na maloj visini i bombardovale selo.

»Kako su požurili!«, veli komesar. »Sad neka mi neko kaže da četnici s njima nisu povezani.«

Borci su zastajkivali i gledali oblake dima koji su se dizali iznad sela. Čuo sam psovku.

»A kako je bilo s majorom?«, pitao sam komesara.

»E, on«, veli komesar, »nije nimalo slavno završio. Kad je vidio da se ne radi o šali, potpuno se smeo. Ispalio je samo dva metka. Zatim je onako u svilenoj pidžami iskočio kroz prozor u dvorište. U ruci je imao pištolj, ali nije umio da ga upotrijebi. Pokušao je da bježi i umalo

nam nije umakao. Stigao ga je metak iz karabina. Ostavili smo ga njegovim gospodarima Talijanima da ga oni sahranjuju. Pokupili smo štapsku arhivu. Todorovićevo oružje, šinjel i dvije oficirske uniforme sa majorskim oznakama. Kad smo došli u selo koje se nalazi na ivici polja i malo predahnuli, pregledali smo zaplijenjenu arhivu, dvije kožne torbe pune spisa i pisama. Nije to bio samo četnički major, on je sebe smatrao velikim političarem, lično je organizovao i vodio nacionalističku četničku propagandu. Kao stari demagog, on je tražio i pronalazio načine kako da se narod što više obmane.

Evo kako je izgledao letak, pronađen u Todorovićevoj arhivi, kojim se četnici, u ime srpstva i nacionalizma, obraćaju ženama na selu pozivajući ih da ne daju da se njihove kćeri nazivaju drugaricama:

»Majke srpske, zar ne znate šta znači riječ »drugarica«. Drugarica nije ništa drugo nego obična kurva i to tačno odgovara onom što komunisti hoće da naprave od vaših kćeri . . .«

Tu je i jedan izvještaj za glavnog četničkog komandanta Dražu Mihailovića koji je majora Todorovića poslao u Hercegovinu sa specijalnim zadacima. Izvještaj je trebalo da ode preko istočne Bosne i majora Dangića u Vrhovnu komandu vojnočetničkih odreda. Major Todorović, povjerenik za istočnu Bosnu i Hercegovinu, piše da je stigao u Nevesinje i da je uz neviđene napore i žrtve uspio da organizuje četničku vojsku i da s Talijanima sklopi mir, koji on naziva »sporazum o međusobnom nenapadanju«.

Na kraju pisma Todorović napominje da je ovih dana u Nevesinje došao Prvi komunistički udarni bataljon, čiji je komandant komunista Vlado Šegrt, »čoviek koji ubija nevine Srbe i izaziva Talijane, ali da će se on potruditi da ga što prije likvidira.«

Istog dana smo se uvjerili kako je ovaj naš udarac teško pogodio četnike. Drugovi iz sela blizu Nevesinja javili su nam da je jutros, čim je svanulo, poslije odlaska partizana iz Kifina Sela, dojurio četnički vojvoda Jevđević sa stotinu odabranih četnika i sa jednom omanjom talijanskom jedinicom. U toku noći, dok je pucalo, tako

reći, pred njihovim pragom. Talijani se nisu ni pomakli s mjesta. Ali su došli kad se razdanilo da pomognu svojim slugama. Jevđević se kleo nad mrtvim Todorovićem da će ga osvetiti.

»Četnici su razjareni i izgleda da su čvrsto riješili da vas napadnu«, javljali su nam drugovi sa terena.

Sutradan izjutra protiv nas je krenula velika četnička kolona na čijem se čelu vijorila crna zastava. Nismo čekali da nam se približe. Pošli smo im u susret i napali ih kad se nisu nadali. Borba je trajala kratko. Bio je to nekakav »leteći bataljon« Samardžićev, to nam rekoše zarobljenici. Ta elitna jedinica ipak se nije borila onako kako se o njoj govorilo po selima. Drukčije je tući se sa partizanima nego pljačkati i klati nevine žene i djecu.

Kada se nevesinjskim selima pronio glas da je major Todorović ubijen, ljudi su odahnuli. Narod se više nije plašio četničkih prijetnji.

»Svi će proći ovako, svi koji pođu tuđinu u službu«, govorili su stari ratnici, učesnici nevesinjskih ustanaka. »Partizani su na pravom putu.«

Nicale su nove partizanske čete. U naš bataljon se javljalo sve više dobrovoljaca.

Sretosmo i Brstinu, komandanta »Narodne vojske«. Za njega smo čuli čim smo došli u ovaj kraj, ali još nismo imali prilike da ga vidimo. Poslao je pismo u kome je izrazio želju da se sastanemo. Tražio je od nas uputstva.

»Sa trojicom braće odmetnuo sam se u šumu krajem maja prošle godine, odmah kad smo vidjeli šta se radi poslije kapitulacije«, pričao je ovaj okretni čovjek sa kovrdžavom riđom kosom, kada je došao u naš štab. »Sa mnom je od prvog dana pošlo tridesetak boraca, koji su bili odlučili da se bore do kraja, kao i ja. Ostali su mi se priključivali postepeno i danas ih imam toliko da se može formirati partizanski bataljon.«

Pažljivo slušam Brstinu. Ostavlja utisak odvažnog i poštenog borca. U staroj Jugoslaviji služio je kao mornarički narednik. Nije još prilazio ni četnicima ni partizanima. A major Todorović i njegova družina stalno su ga ucjenjivali:

»Ti si zaklet kralju, ti ćeš daleko dogurati kao kraljevski oficir, ti moraš s nama.«

Nije im prišao. Gledam veliku petokraku zvijezdu sa srpom i čekićem na njegovoj šajkači. Oko zvijezde su neki vijenci, zelenilo, sve izvezeno.

»Mi ne nosimo takve zvijezde, druže Brstina!«, primjećujem ja.

»To je uspomena iz prvih dana ustanka, druže komandante«, objašnjava on. »Izvezla mi djevojka i poklonila.«

Uskoro je Brstina postavljen za komandanta a Savo Čolović, grafički radnik, komunista, za političkog komesara novoosnovanog Bišinskog partizanskog bataljona. Jezgro bataljona su sačinjavali Brstinini stari borci. Taj bataljon je dobio zadatak da operiše na komunikaciji Nevesinje — Mostar, u Bišini, velikoj bukovoj šumi koja je kao stvorena za partizanske zasjede.

Po ugledu na Brstinu mnogi dotle neorganizovani borci iz donjih nevesinjskih sela prilazili su partizanima i stvarali nove partizanske jedinice. U Lukavcu, staroj partizanskoj tvrđavi, selu Dukice Grahovca, već je formirana i posebna udarna četa koja je tražila da uđe u sastav našeg bataljona. Komandir te čete, Mirko Radovanović — sredovječan čovjek, dugačkih brkova, jedan od najhrabrijih ljudi u svojoj opštini — mnogo je podsjećao na svoga susjeda Dukicu. Junački je poginuo po dolasku u Prvi udarni bataljon. Koliko smo takvih krasnih ljudi imali u buntovnom Nevesinju!

Četnici su uporno rovarili po nevesinjskim selima. Postepeno su se oporavili od udara koji smo im nanijeli. Polako su prikupljali svoje pristalice.

Najzad smo riješili da ih potražimo. Jednoga dana pošao je komesar bataljona sa dvije čete u Zovi Do i susjedna sela da se raspita za potporučnika Gutića i da mu onemogući izdajnički rad. Sa ostalim snagama bataljona ja sam pošao ka Gornjem Brataču. To je selo četničkog glavara Samardžića. On je tu imao izvjestan broj seljaka na svojoj strani.

Ovom prilikom u Bratačу smo prošli mimo svakog očekivanja. Opkolili smo selo u toku noći i bez borbe ra-

zoružali iznenađene četnike. Zatim smo se razmjestili po kućama i postavili stražu.

»Odkada se već nismo zagrijali!« pričam drugovima. »Evo, zima je na izmaku a još nisam stigao da osušim noge.«

Toga dana nije ništa padalo. Nebo tamno, neprozirno, sastavilo se sa sniježnom površinom. Uskoro će opet mećava, i sad bi trebalo požuriti, iskoristiti ovo zatišje, osušiti odjeću i obuću.

VII

Jutro je brzo odmicalo, već se tri sata nalazimo u Gornjem Brataču. Bio je 27. februar. Grijem se uz ognjište i sušim čarape. Dim sirove bukovine štipa za oči. Još se nije vratila patrola koju sam poslao u izviđanje prema talijanskom garnizonu. Čudim se što je nema. Odjednom čuh da dolazi.

»Ide velika kolona Talijana i četnika!«, izvještava desetar. »Četnici idu s Talijanima, vidio sam svojim očima! Prelaze rijeku, mislim da su već tu ispod sela.«

Skočih na noge. Ovdje je samo polovina bataljona. Drugovi su gledali u mene očekujući odluku. Morao sam da se potpuno smirim. Sjeo sam ponovo. Upitah desetara:

»Hoćemo li da prihvatimo borbu ili ćemo se povući?«

»Šta ti riješiš, druže komandante!« odgovara mladić.

»Ja mislim da ih dočekamo.«

Pozvah komandire i komesare i dadoh im kratka naređenja. Udarnici se uskomešaše, čuje se samo poneka riječ, škljocanje zatvarača, zveckanje municije. Seljaci unezvijereno istrčavaju iz kuća, gledaju, zatim se sklanjaju, bježe.

Izašao sam na istureni vis iznad našeg položaja. Ukopao sam se u snijeg. Gledam, kolone su već ispod samog sela. Ima ih prilično.

»Neka ih, niko ne smije da puca bez komande«, naredih.

Otpoče talijanska artiljerija. Zvižde granate, ima i haubica i minobacača. Na sve strane pršti snijeg, pomiješan sa zemljom. Mnoštvo Talijana prilazi našim položa-

jima. Već se razaznaju šljemovi i puške s bajonetima koje nose isturene naprijed. Desno i lijevo od njih crne se ljudi sa ukrštenim redenicima. To su četnici.

Zasuše naši plotuni. Iskida se talijanski stroj. Ustuknuše i četnici koji su vodili Talijane kroz snježne nanete. I jedni i drugi pokušavaju da se zaklone od kuršuma.

Artiljerijska i bacačka vatra ne malaksava. Jedna granata jauknu nisko iznad moje glave tako da sam i ne htijući zaronio lice u snijeg. Druga tresnu sasvim blizu. Neočekivano treća bljesnu i eksplodira iza mojih leđa. Zasuše me komadići granate i kamenja. Osjetih bolove u leđima i u nogama. Nikog nema da mi pomogne.

Borba je bješnjela. Malo podalje, udesno, nalazi se naše mitraljesko gnijezdo. Do njega nije lako doći, jer neprijatelj zasipa goli prostor. Čujem borce kako razgovaraju. Vodnik Milić govori:

»Poginuo nam je komandant. Valja ga tražiti.«

Skupio sam snagu, podigao se i povikao:

»Nisam, ne bojte se! držite se!«

Nekoliko boraca sa susjednog položaja prebaci se do mene. Dotrčavaju vodnici i komandiri i zabrinuti predlažu:

»Da se povučemo? Lijevo krilo Talijana već je prošlo naprijed, u selu su.«

»Možemo da obezbijedimo odstupnicu. Ako dalje budemo čekali, teško će biti.«

Na lijevom krilu vatra se pojačala. Samo trešti. Ipak situacija mi ne izgleda tako kritična. Ako počnemo da odstupamo na ovako širokoj liniji, po goloj snježnoj padini, onda možemo da zapadnemo u težu situaciju. Ali, povući se sad ispred Talijana i četnika, značilo bi priznati njihovu nadmoć, omogućiti im da nas i dalje gone i da ponovo zagospodare selima.

»Nećemo se povlačiti!«, rekoh. »Položaj moramo držati po svaku cijenu.«

Panika zavlada u našim redovima. Vidim kako se pojedinci pa i grupice malo po malo povlače nazad i traže pogodnije zaklone.

Šta je sa našim lijevim krilom, zašto se komandir Nikola Ljubibratić ne javlja? Ne bih rekao da se povu-

kao, jer ne bi Talijani pritiskali ovdje u središtu, nego bi nas opkoljavali. Poslao sam kurira da pokuša uhvatiti vezu.

Naš položaj se sve više osipa, uzalud izdajem naređenja da se niko ne miče s mjesta. Još malo, i naš front se može sasvim raspasti. To znači da će biti otvoren put Talijanima i četnicima, biće obezbijeđena njihova pobjeda u prvom okršaju s partizanima u Nevesinju.

Uto je već stigla i veza s lijevog krila. Komandir Ljubibratić na komadiću papira piše:

»Mi smo dobro, držimo se čvrsto, još malo, pa ćemo da pređemo u napad. Napadaju nas krvnički, ali nema mnogo gubitaka.«

Skočio sam i pozvao najbliže. U leđima me boljelo, ali morao sam da izdržim. Sad se morala riješiti ova bitka.

Šaljem ljude po položaju. Naređujem da se čete pripreme za juriš.

»Ko samo korak odstupi nazad, loše će da se provede. Tako prenesite borcima! Ovo je borba, nije konferencija.«

Upravo kad smo se pripremili da poskačemo iza zaklona, jedan drug mi pokaza kako desno krilo neprijatelja odstupa.

Komandovao sam:

»Naprijed udarnici!«

U ovoj borbi odlučila je naša upornost. Da ne izdržasmo artiljerijsku vatru, da se na vrijeme ne riješismo za juriš, mi bismo bježali. Neprijatelj bi pobijedio. Bio je nadmoćniji — tri stotine Talijana i dvije stotine četnika prema sedamdeset partizana.

Kako su počeli uzmicati — u žurbi i neredu — tako su i zamakli prema Kifinu Selu.

Kad su već sasvim iščezli, uz pomoć dvojice boraca polako sam otišao do najbližih kuća. Naredio sam da se svi borci iskupe. Partizani su se brzo prebrojavali i utvrdili gubitke. Ni ovog puta pobjeda nije mogla da bude bez tužnih vijesti — poginuo je komandir Mirko Radovanović koji je sa Lukavačkom četom tek bio došao u Prvi udarni bataljon.

Bili su to naši prvi gubici u borbi sa okupatorom na teritoriji Nevesinja. I naša prva pobjeda nad ujedinjenim talijansko-četničkim snagama.

Po Nevesinju je pukao glas:

»Prvi udarni pobio Talijane i četnike na Brataču.«

»Ljudi, može se i protiv Talijana voditi borba«, govorili su Nevesinjci. »I u Nevesinju se proli krv okupatorska!«

Otišli smo iz Bratača. Nismo se vidjeli s Petrom Samardžićem zbog čega smo tamo došli. Sklonio se na sigurnije mjesto. Iz grada smo dobili izvještaj o rezultatima borbe pod Bratačom. U gradu je ilegalno radio naš čovjek komunista Boro Balać, krojački radnik iz Mostara. On nas je obavijestio da su fašisti iz te borbe dovezli u grad sedamdeset i dva mrtva vojnika, a još desetak njih nisu mogli da ponesu.

Poslije ove borbe pod Bratačom neprijatelj nas je neko vrijeme ostavio na miru. Nekoliko dana prođe bez ikakvih pokreta. Ali, zato nas je tražila i tukla neprijateljska avijacija. Po selima je bilo neprijateljskih špijuna. Talijani su bili uvijek tačno obaviješteni gdje se nalaze jedinice Prvog udarnog bataljona. Zanoćimo u selu, a već ujutru dolaze »savoje« da ga bombarduju i mitraljiraju. Tako iz dana u dan. Poslije bombardera dolaze lovci, obiđu sela i popale krovinjare zapaljivim zrnima. Gađaju sve što im se učini sumnjivo.

U selima zavladao strah od bombardovanja.

Uveliko se vrši mobilizacija u partizanske jedinice. Niču nove organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, stvaraju se narodnooslobodilački odbori, omladinske i ženske organizacije. Partijska organizacija na terenu jača i širi se. Naročito je omladina aktivna. Naš bataljon često obilazi sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a Brana Kovačević, mostarski srednjoškolac, predratni komunista. Tih dana kod nas je došla i mlada djevojka Ljubica Ivković, skojevka, koja je ilegalno radila u gradu. Bila je to jedna od četiri sestre Ivkovića, koje od prvog dana ustanka aktivno rade za naš pokret. Ljubica se odmah sva predala novom poslu u batoljonu. Gori od želje da je pošaljemo

u neku četu da bi mogla da se bori. Za kratko vrijeme postala je zamjenik komesara čete, zatim zamjenik političkog komesara bataljona.

Terenski politički radnici nisu se u početku mnogo odvajali od našeg bataljona: kud god je išao bataljon, išli su i oni, održavali sastanke, sazivali konferencije. Sada oni sigurnije stoje na terenu.

Dobili smo najnoviju poštu iz Operativnog štaba. Pored ostalog, i naredbu kojom se pohvaljuje Prvi udarni bataljon za uspjehe u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača četnika. Obradovala nas je ta pohvala. Toliko smo u borbi, toliko smo nanizali pobjeda i uspjeha, a od pretpostavljenih do sada samo kritike i opomene.

Operativni štab nas, takođe, obavještava da se negdje u površi nalazi komanda sektora koju su poslali da uskladi djelatnost partizanskih snaga na tom sektoru.

U selu Jugovićima zatekosmo tu komandu. Iznenadio sam se kad tamo nađoh doktora Kostu Grubačića. Tu je i Blažo Đuričić, agronom, gočanin. Kosta mi reče kako je pošao sa pedeset partizana koje je Operativni štab stavio pod njegovu komandu, ali da je više od polovine tih ljudi pobjeglo na putu u Gacko. Imao sam utisak da se on nije mnogo uzbuđivao što se ta jedinica raspala.

»Nije to važno«, kaže Kosta. »Skupiće se oni opet. A sad je tvoj bataljon pod mojom komandom«.

»Dobro, Kosta!«, rekoh ja.

Ne prođe ni dva dana kad iz Operativnog štaba dobih novi zadatak. Naređeno mi je da hitno obrazujem komisiju i ispitam slučaj masovnog dezertiranja partizana iz jedinice Koste Grubačića, da ispitamo i njega i da ga primjerno kaznimo. Petar Drapšin se veoma naljutio kad je čuo da je Grubačiću u putu za Gacko pobjeglo više od polovine boraca.

Osim toga Operativni štab nas je ovlastio da se povežemo sa Vrhovnim štabom NOV i POJ koji se već neko vrijeme nalazio u Foči. Na taj način bi brže stizala pošta za Hercegovinu i Dalmaciju.

Ima već skoro mjesec dana kako smo doznali da se u našoj blizini, odmah na granici Hercegovine, nalazi Vr-

hovni štab, da je tu i drug Tito. Nekoliko drugova je naišlo otuda, i oni su nam pričali pojedinosti o proleterima, Vrhovnom štabu i drugu Titu. Interesovala nas je svaka sitnica i opširno smo se raspitivali kod svakoga ko je dolazio iz fočanskog sreza. Sada je to interesovanje još više poraslo. Naročito smo bili uzbuđeni komesar Milija i ja. Tako blizu vrhovni komandant, drug Tito! Ne treba ni dva dana hoda, pa da ga čovjek vidi.

»Zašto ne bih ja pošao da uspostavim vezu?«, kaže komesar na sastanku štaba bataljona. »Jamčim da ću to brzo da uradim. A pravo da vam kažem, volio bih da vidim i vrhovnog komandanta«, povjeri nam Milija svoju želju, iako smo dobro znali da je to glavni razlog njegovog navaljivanja da ide u Foču da uspostavi vezu.

Najzad smo se složili i komesar je pošao.

»Ništa za nas ne brini. Samo kad se vratiš da pričaš sve opširno.«

Vrlo brzo se spremio i začas je s Dukicom Grahovcem zamakao preko zavijane i puste planine.

Već nekoliko dana kod nas nema naročitih događaja. Sniježne bure neosjetno malaksavaju, hladnoća je popustila. Ali je snijeg još veliki, pa je mnogo otežavao, gotovo onemogućavao veće pokrete jedinica i manevrisanje. Dugo je trajala prva ratna zima i narod u ovim krajevima dobro ju je upamtio. Mještani su pričali da za dvadeset prošlih godina nije bilo tolikog snijega i takve ljute zime. Sreća je što prošlogodišnja ljetina nije bila loša. Bilo je još hljeba i krompira. Prvi udarni bataljon prilično se dobro hranio. Uz dobru hranu partizani su mnogo lakše podnosili ljutu zimu.

Jednog dana stiže kurir iz Operativnog štaba. Komandant Drapšin nas je obavještavao da dolazi u Nevesinje i vodi Udarnu četu iz Stolačkog partizanskog bataljona, koja će se uključiti u Prvi udarni.

Sutradan sam bio s Petrom u selu Grabovici u kući Sava Čolovića. Tek se drugi put sastajemo, a izgleda mi da smo stari i dobro poznati drugovi. Na njemu je nova bluza talijanskog oficira. Na rukavu mu obrnuto crveno slovo V, znak komandanta Operativnog štaba.

»I ti kao komandant bataljona, treba da staviš oznaku na rukav«, veli Petar.

»Napredujemo, napredujemo na svim sektorima«, govori on oduševljeno. »Čuli ste da je Stolački bataljon pomlatio Talijane na vrelu Bregave? Preko četrdeset mrtvih i više od stotinu zarobljenih. Brstina vodi u Bišini žestoke borbe s Talijanima. Na njegov sektor je stigao Drugi udarni bataljon. Formiran je i Treći udarni. Neće ovi bataljoni biti slabiji od Prvog. I u Popovu polju se vode borbe s Talijanima. Između Bileća i Trebinja obrazovan je front. Nema dana kad se ne vode krvave borbe. Talijani ginu kao muve.«

Najnovije vijesti o situaciji u Hercegovini ponijele su me toliko da sam odmah naredio pripremu za novu akciju. Čuo sam da su se četnici opet grupisali u Bratača. Ovog puta naši obavještajci javljaju o krupnim neprijateljskim snagama:

Ima nekoliko stotina četnika, sakupljenih iz nevesinjskog i mostarskog sreza. Govore da su riješeni da se po svaku cijenu obračunaju s Prvim udarnim bataljonom.«

Sljedećeg dana napali smo pomenutu četničku grupaciju. Dobro smo poznavali položaje oko Bratača. Zapamtili smo svaku stijenu. Naš napad smo izveli silovito i brzo tako da četnici nisu ni pokušali da nam pruže otpor. Ogromna rulja nagla je bezglavno da bježi prema polju, otkud je i došla. Zalomska rijeka, nabujala od topljenja snijega, predstavljala je prepreku na putu njihovog paničnog bježanja. Ali, oni su naletjeli u vodu ne misleći koliko je duboka. Na položajima su ostavili nekoliko leševa, a u Zalomskoj rijeci podavilo se više od trideset četnika.

Ponovo smo postali gospodari čitavog ovog kraja. Dok smo slavili najnoviju pobjedu, stigoše komesar Milija i Dukica Grahovac iz Vrhovnog štaba.

Milija kao da pjeva, raspoložen, govori o susretu s Titom. Priča nam o svemu što je vidio.

Sjedili smo oko Milije i dugo slušali dok je pričao o utiscima iz Vrhovnog štaba i o drugu Titu. On se toliko unosio u pričanje i toliko zalazio u pojedinosti da go-

tovo nismo imali šta da zapitkujemo, kao što se to inače radi kad neko priča nepoznate stvari. Kad je Milija ispričao svoje utiske iz Foče, počeo je da iznosi ono što je čuo o borbama Prve i Druge proleterske koje je usput vidio. Poslije današnje pobjede nad četnicima, priča o drugu Titu i proleterima, upotpunila je naše raspoloženje. Da nam je tada neko rekao da treba ga udarimo na Mostar, u kome se tada nalazilo desetak hiljada Talijana i ustaša, mislim da bismo pošli bez oklijevanja.

Sutradan nam komandant Drapšin izloži plan napada na četnike popa Perišića na terenu gatačkog sreza. Napad je trebalo izvesti zajedno sa snagama koje će dovesti komesar Operativnog štaba Miro Popara. Zbog toga smo, čim smo u glavnim crtama utvrdili plan akcije, poslali kurira Miru.

Poslije dva dana od Mira Popare stiže odgovor. On je prihvatio naš plan i odmah je preduzeo mjere da se pripreme izvrše što bolje.

Prvi udarni je krenuo na novi zadatak. Odlazili smo u kraj u kome prije nismo bili.

»Da mi je stalno ići s bataljonom!«, uzdisao je Petar. »Vjerujte mi da se čovjek ne može nigdje bolje osjećati. Stalno u pokretu, samo iz borbe u borbu«.

Marš prema Gacku nije bio tako težak. Snijeg se već topio, a inače u ovim krajevima nameti nisu bili kao u nevesinjsko-gatačkoj površi. Selo Braićevo u kome su četnici znali svoje uporište opkolili smo u toku noći i u zoru na juriš slomili njihov otpor. U ostalim selima narod nas lijepo dočekuje. Srdačno nas prima naročito u mjestima gdje postoje organizacije narodnooslobodilačkog pokreta. Nailazimo na mlađe ljude koji nas očekuju s oružjem i mole da stupe u Udarni bataljon. Sve veći broj novih boraca prilazi našim jedinicama.

Četnici su se osilili u gatačkom kraju. Na svakom koraku nailazimo na njihove tragove. Ljude prisilno tjeraju u »leteće odrede«. Progone one koji su naklonjeni partizanima, raspiruju vjersku i nacionalnu mržnju. Po selima se priča o njihovim vojvodama, koji još nigdje nisu pokazali svoje junaštvo. Među narodom vlada uvje-

renje da su četnici gospodari u gatačkom srezu. Naši prijatelji se plaše za sudbinu Prvog udarnog bataljona na ovoj teritoriji.

Napali smo najprije zabito brdsko selo Kazance, utvrđenje popa Perišića. Mimo našeg očekivanja, ovdje se izdajnici nisu dugo opirali. Brzo napustiše položaje i pobjegoše ispred nas.

Ohrabri nas ovaj prvi uspjeh.

»Sad im više ne treba dati da predahnu«, govorio je Petar.

Gonili smo razbijenog neprijatelja. Išli smo poljem pokraj Gata, osamljenog i istaknutog kamenog grebena koji dominira čitavim Gatačkim poljem. Podno Gata se sretosmo s Mirom Poparom. Čekala nas je radosna vijest. Miro nam pokaza pismeno naređenje Vrhovnog štaba da se izvrše pripreme za napad na Borač. Otkada partizani sanjaju da pođu na Borač! Prema planu Vrhovnog štaba u ovoj zamašnoj operaciji treba da učestvuju, pored nekoliko hercegovačkih bataliona, jedinice proleterskih brigada, dva crnogorska bataljona i Kalinovački odred.

Duboko u noć diskutovali smo s Petrom i Mirom o ovom planu. Ali na njegovo ostvarenje morali smo još malo da sačekamo. Ujutro smo pošli na novi zadatak, da se prebacimo u podnožje Lebršnika, na Čemerno, a odatle da napadnemo Mikoljač, selo iznad samog Gacka u kojem su se četnici, uz pomoć talijanskih stručnjaka brižljivo utvrdili.

Nikako da sastavimo dva dana ispunjena radosnim događajima i vijestima. Poslije uspjeha na Kazancima i Gatu, na putu prema masivima Lebršnika dočeka nas tužna vijest. Prošle noći su boračke ustaše upale u selo Izgori i poklale dvadeset ljudi. Na Čemernu zatekosmo Blaža Đurišića i nekoliko poznatih drugova, partijskih radnika na ovom terenu. Srećni su što nas vide. S njima je Ljubica Mihić iz Avtovca koja je u Mostaru završila učiteljsku školu. Ona je član Komiteta i radi na terenu. Ovdje je održan sastanak na kome je razmatran ispad ustaša iz Borča i neophodnost naših terenskih jedinica. Razgovaralo se i o četnicima koji nam sa svih strana prijete.

Na Miholjače je Prvi udarni pošao pred veče.

»Neka ide bataljon, a ti ostani. Neka idu bez tebe. Zar ne znaš da se jedinicom rukovodi iz prve linije?«, reče Drapšin.

Miro se u početku nije slagao. On je pomalo sumnjao u uspjeh akcije bez mog neposrednog učešća. Složio se s mojim zahtjevom da me pusti naprijed. Ali Drapšin ne dade.

»Što ste toliko navalili?«, ljuti se Petar.

Kao u inat naš napad na Miholjač te noći je propao. Ali razlog neuspjehu nije bilo moje odsustvo, nego to što su se četnici i Talijani dobro utvrdili iznad Miholjača i što ih je iz grada snažnom vatrom podržavala artiljerija.

Ne bi me mnogo zabrinuo ovakav ishod napada na Miholjač da nam se nije desio nesrećan slučaj. Prilikom povlačenja teško je ranjen komesar Milija. Ranjen je u koljeno i nije mogao da se kreće. Čutke je podnosio bolove. Ranjena je i Ljubica Mihić. Zrno ju je pogodilo u lijevu šaku.

VIII

Trebalo je odmah početi pripreme za napad na Borač. To je velika akcija. U gatačkom selu Jugovićima stvorili smo definitivan plan napada. Tu sam upoznao ustaničkog komandira Vula Skoka. Ovaj gorštak visokog rasta odlikovao se bistrinom uma i neposrednošću koja je osvajala ljude.

Tu nas je posjetio i Luka Damjanac, komandir čete. Čuo da idemo na Borač i doveo četu. On kaže da pristaje da se bori protiv ustaša, a i protiv Talijana »ako bude trebalo«. Veli da je spreman da se stavi pod našu komandu. Gledam ga i nikako mi ne uliva povjerenje da je naš čovjek. Ne sviđa mi se njegova brada, redenici i bombe.

»Što će ti brada?«, pitam ga. »Nismo mi četnici, dobro bi bilo da je obriješ«.

Njemu neprijatno, a neće otvoreno da odbije.

»Ne mogu«, veli, »druže komandante. Imam gušu pa ružno izgleda. Brada ju je poklopila, pa se ne vidi.«

Crtali smo po sekcijama i pravili skice. Već sam se orijentisao na ovom terenu.

Borač smo podijelili na tri sektora: istočni, sjeverni i južni. Jedinicama koje su napadale na istočnom sektoru trebalo je da komanduje profesor Petar Komnenić, na sjevernom Rade Hamović, komandant Kalinovačkog odreda, a na južnom ja. Petar i Miro rukovodili su čitavom operacijom. Već nekoliko dana u selima nevesinjske i gatačke površi skupljaju se partizanske jedinice.

Šesnaestog aprila sve je bilo pripremljeno. Jedinice su bile spremne. Borci: Bosanci, Hercegovci, Crnogorci i Srbijanci-proleteri čekali su da im se da znak da pođu u napad na ovo uporište.

U zoru se zatresla boračka kotlina. Odjek borbe zadrhtao je nad Neretvom i izgubio se u šumovitim kosama Zelengore.

Nismo se nadali otporu na koji smo naišli. Poslije dva sata borbe, pošli smo na juriš. Čuli su se borbeni poklici partizana. Vrelo je kao u kazanu.

Prvog dana borbe zauzeli smo dva dijela Borča, sjeverni i istočni. Mi, na južnom sektoru, savladali smo niz uporišta, ali smo imali i žrtava. Tog dana izgubismo dvanaest drugova. Slušao sam imena poginulih, a sve mi se stezalo od bola. Poginuo nam je jedan od najboljih komesara čete: Božo Deretić, komunista, rodom iz Trebinja. Pao je i jedan komandir, Nikšićanin; smrtnu ranu zadobi i ustanički komandir Vule Skoko. Koliko neustrašivih boraca iz Prvog udarnog bataljona pade u prvom jurišu?!

U toku noći pucnjava se utiša. Pred zoru se ponovo rasplamsa borba na život i smrt. Tražio sam da mi se hitno uputi pojačanje sa sektora na kojima je neprijateljski otpor bio slomljen. Nestrpljivo sam očekivao pojačanje. Počeo sam da se brinem za ishod borbe.

Išao sam od jedinice do jedinice. Drugi udarni imao je najviše gubitaka. Komandant bataljona Danilo Šarenac mi kaže:

»Teško je, imamo gubitaka, ali izdržaćemo.«

Ispod samog sela Mjedenika, glavnog središta ustaškog otpora, došao sam u rov kod dvojice partizana koji

su se bili ukopali ispred neprijateljskog bunkera. Već je bilo svanulo i drugovi me upozoriše da se pripazim.

»Čuvaj se«, vele, »druže komandante, gađaju precizno.«

I zaista bili su u pravu. Naslonio sam karabin i, dok sam podizao cijev, iz bunkera planu. Ustaško zrno odbilo mi je prednji nišan na karabinu.

Dobio sam izveštaj da nam Rade Hamović šalje pojačanje. Stižu dobre vijesti sa položaja. Međutim javiše i da je smrtno ranjen Dukica Grahovac, naš najbolji komandant i popularni nevesinjski junak.

Dva dana u dvije noći potraja borba za Mjedenik, glavno ustaško uporište u Borču. U osvit trećeg dana borba je jenjala. Čula se samo poneka puška ili kratak mitraljeski rafal. Tada sam doznao i za gubitke na našem sektoru. Imali smo dvadeset i osam mrtvih i više od pedeset ranjenih.

Ali, ovo je bila i velika pobjeda. Borač, velika prepreka za manevrisanje jedinicama i barijera koja je onemogućavala vezu hercegovačkih partizana sa Vrhovnim štabom i ostalim jedinicama — konačno je uništena.

Komesar i komandant Operativnog štaba pozvali su me na sastanak u selo Lončare, na suprotnom kraju Borča. Odlazeći tamo video sam to razbojište neposredno poslije bitke. Žurio sam i razmišljao o izvještaju koji ću podnijeti štabu. Nailazim na puste kuće. Svuda leševi. Sanduci čaura. Puštena stoka hoda uznemireno. Stanovnika nema, samo partizani.

U štabu zatekoh Rada Hamovića, komandanta Kalinovačkog odreda. Odavno sam čuo za to ime. Pričalo se o vještom komandovanju i o ličnoj hrabrosti Radovoj. To je mlad čovjek. Na glavi je imao hercegovačku kapu a na nogama opanke, napravljene na hercegovački način. Pušio je cigaretu i pričao o protekloj borbi.

Pošto smo na sastanku izmijenjali mišljenja o operaciji na Borču, Rade Hamović nam izloži zamisao Vrhovnog štaba o daljim poduhvatima.

»Sve snage treba pokrenuti niz Neretvu i Bjalimićku Župu. Ovaj teren omogućava manevrisanje u slučaju ne-

prijateljske ofanzive i ima za nas važan operativni značaj. Preko njega bismo osigurali neposrednu vezu sa srednjom Bosnom i Krajinom.«

Slušao sam Radovo izlaganje i slagao se s njim. Miro i Petar nisu bili takvog mišljenja. Bili su se zanijeli pobjedama i zato nisu mogli da uoče koliko su bila ispravna predviđanja Vrhovnog štaba. Oni su odavno sanjali o tome da partizanske jedinice povedu u napad na Fazlagića Kulu, mjesto u kome su ustaše uspjele da okupe većinu seljaka uza se i da ih povedu u zločinačku borbu protiv naroda. Po njihovom mišljenju, poslije likvidacije Borča, to nije bio težak zadatak. Bataljone i odrede je trebalo samo okrenuti put Kule i jurnuti na nju.

Vraćajući se iz Lončara, prolazio sam kroz napuštena sela i ponovo gledao tužne prizore, prazne kuće i poplašenu stoku, koje je bilo na svakom koraku.

Ponegdje sam sretao poneku ženu — muslimanku s nejakom djecom. Zastajao sam i razgovarao s njima. Muka je bilo gledati stradanja ove boračke sirotinje. Naišao sam na strašne prizore. U selu blizu Mjedenika, u jednoj maloj šumici, srozan pokraj bukve, ležao je leš mlade žene u pocijepanoj haljini. To su ustaše neki dan, poslije upada u susjedna srpska sela, mrcvarili zarobljene koje su otuda doveli. Leži razapeta na onisko drvo. Lice joj izbodeno, po tijelu tragovi mučenja.

Idem kroz Mjedenik gdje su ustaše pružile najžilaviji otpor. Pada snijeg s kišom pa još teže djeluje sumorni izgled napuštenog naselja u kome se dva dana i dvije noći vodila borba. Usred sela našao sam tragove četničkih zločina. Pred jednom kućom leš djeteta. Jedva je imalo godinu i po. Leži u usirenoj krvi. Srce mi je drhtalo pred užasnim prizorom. Kakav nečuven zločin! Koliko će nas nedužne krvi da košta izdaja koja caruje u našim redovima. Pred nama je: ili da očistimo četnike iz naših redova ili će oni da očiste nas, komuniste, i da slome našu borbu za bratstvo i jedinstvo naših naroda.

»Ko je ubica djeteta?«, pitao sam partizane koji su se tu našli.

Rekoše mi da je to učinila jedna djevojka iz susjednog srpskog sela koja je tu došla još dok je borba trajala.

Ustaše su joj sve zaklale kod kuće, pa ona došla da se osveti

»Nije to ona sama smislila«, kažem partizanima. »To su prsti našeg neprijatelja. Moramo da pronađemo ko ju je nagovorio da ovo učini.«

Uskoro sam saznao. Jedan partizan iz Trebinjskog bataljona, bivši podnarednik, našao ženu i kad je čuo da su ustaše poklale sedamnaestoro iz njene kuće — nagovorio ju je:

»Kad su ti zaklali tvoje najbliže, zakolji i ti sada njihovo dijete.«

Pronašli smo ga. Osudu smo izrekli odmah. Strijeljan je kao izdajnik naroda.

Pošao sam da obiđem ranjenike. Najprije sam posjetio teško ranjenog komandanta Dukicu. Čekao je da ga prebace u centralnu partizansku bolnicu. Čovjek je bio Dukica. Krupan kao i većina Nevesinjaca. Nije gubio svijest mada se iz njega izlilo mnogo krvi. Vjerovao sam da će se zaliječiti. I on se nadao da će preživjeti.

»Vama ću za koji dan«, reče.

Na slobodnoj teritoriji imali smo dvije bolnice: jedna u Donjem Drežnju, druga u Jugovićima, u gatačkom srezu. Ljekari u ovim bolnicama bili su: Safet Mujić, komunista, Mostarac i Voja Đukanović, rodom iz Banjana, srez nikšićki. Bolnice su bile uredne, s obzirom na uslove, nisu mogle biti bolje.

Postepeno se razilazila velika vojska iz Borča koja se tu bila slegla. U Borču je ostao jedan kombinovani bataljon Hercegovaca, Pivljana i Zakmurana, jačine oko 400 pušaka da obezbjeđuje ovu našu novooslobođenu teritoriju.

Petar i Miro otišli su u Operativni štab u Fatnicu. Žurilo im se. Mislili su da što prije organizuju novu akciju — oslobođenje Fazlagića Kule od ustaške vlasti. O tome se i u narodu šaputalo:

»Partizani će napasti Fazlagića Kulu.«

Još prije napada na Borač, Miro i Drapšin su mi rekli da sam postavljen za komandanta Sjevernohercegovačkog odreda. Operativni štab tada je rukovodio sa dva velika odreda — Sjevernim i Južnim.

Hercegovina je tada imala deset partizanskih bataljona!

U nevesinjskim brdima već se osjećalo proljeće. Snijeg se topio. Mećave sasvim nestale. April se bliži kraju, i u ovim planinskim krajevima postepeno nestaje zime.

Nalazimo se u gatačkoj površi. Prvi udarni se odmara poslije napornih borbi za Borač. Vladalo je zatišje. Međutim, nadali smo se da će poslije zatišja da počnu neprijateljski napadi. Tako je i bilo.

S trojicom partizana sam pošao na izviđanje prema Fojnici. To je malo naselje na putu Gacko — Nevesinje i sad je bilo na redu da ga oslobodimo.

Vraćajući se sa izviđanja, naišli smo iznad sela. Rekoh borcima da idu kosom iznad seoskih kuća, a ja pođoh da porazgovaram s mještanima, da doznam raspoloženje ljudi.

U selu me niko ne poznaje, ne primjećuju ni partizansku zvijezdu na mojoj kapi. Pitam jednog starca šta ima novo. On me s nepovjerenjem gleda i vrti glavom.

»Ništa ne znamo. To ti možda bolje znaš. Znamo samo da dolaze nekakvi leci u kojima se govori o nekakvoj velikoj ofanzivi. Rekle su nam neke žene koje su bile u Kasabi da iz Sarajeva ide velika vojska. Švabo ne može da gleda ovo što se radi u Hercegovini«, dodade starac.

»Znaš šta je, brate«, veli mi jedan mlađi čovjek, »Nijemci i Talijani počinju veliku ofanzivu, hoće da potpuno unište partizane u Hercegovini«.

...U selu Dubljevići, na putu Nevesinje — Fojnica čekao sam Miliju da se vrati iz Vrhovnog štaba. Bio sam nestrpljiv da čujem njegove utiske. Prije Milije, s patrolom naiđe jedan mlad i snažan čovjek, vedrih očiju. Predstavi mi se:

»Čedo Kapor«.

On je moj komšija, Trebinjac. Već sam čuo za njega, ali ga ranije nisam poznavao. Naš kraj nije imao mnogo komunista prije rata. I Čedo je jedan od onih komunista koji se odavno bore. U Beogradu je radio kao grafički radnik. Zbog političkog djelovanja nekoliko puta je protjerivan u Trebinje. Najzad je, 1937. godine, otišao u Španiju i borio se u Internacionalnoj brigadi.

Sada je s nekoliko svojih drugova uspio da se probije iz Njemačke. Vrhovni štab ga je poslao u Hercegovinu da pomogne u rukovođenju pokretom. Pričao nam je dugo o stanju u Njemačkoj i u svijetu, i o onom što je vidio u našoj zemlji kuda je prolazio. Na kraju nam je pričao o Vrhovnom štabu i drugu Titu.

Tada nam se činilo da Hitler neće dugo. Vjerovali smo da u Njemačkoj ima komunista, da i tamo postoji revolucionarni pokret. Ta snaga svakog časa može da bukne. Polagali smo nadu i u napore porobljene Evrope.

Radovao sam se što smo dobili takvog druga, što nam dolaze drugovi koji su već prošli kroz revoluciju. Postajali smo sve jači i spremniji za rat.

Tek što je Čedo otišao u Operativni štab, izvidnica nam javi da iz Nevesinja protiv nas ide neprijateljska kolona. Malo kasnije stiže izvještaj s detaljnim podacima. U pokretu su dva puka talijanske vojske a vode ih četnici. Razvili su širok front i idu prema Gacku. Sada su oni tako održavali vezu između svojih garnizona. Nije više bilo šetanja kamionima kao u vrijeme našeg dolaska u Nevesinje.

Nismo čestito ni proučili izvještaj, kad otpoče artiljerija da dejstvuje. Topovi i bacači su gađali iz polja, a granate su padale podno sela. Znali su gdje se nalazimo. Sad smo spremnije dočekali napad. Već dva puta smo se s njima sukobili.

Dva sata je trajala artiljerijska priprema. Mirujemo na svojim položajima i čekamo. Gledamo Talijane koji se oprezno prebacuju, prilaze nam sve bliže i bliže. Po paljbi koju su otvorili na nas izgleda nam da su zahvatili vrlo širok pojas. Drsko i samouvjereno, kao da ih nikakva sila ne može zaustaviti nastupaju s obje strane puta koji vodi u Gacko. Mislim da li da otvorimo vatru, kakvi su uslovi za naše nastupanje. Ubrzo sam ocijenio da je najbolje da preuredimo svoje položaje da pregrupišemo jedinice i tek onda stupimo u akciju.

Oko podne otpočelo je da dejstvuje i naše oružje. Talijansko-četnički stroj se zbunio i zastao.

Do noći bitka nije prestala. Koliko smo puta morali da izvodimo juriše. Kad se primakla noć, primijetio sam

da je na lijevom krilu probijena odbrana i da nas zaobilaze. Opet onaj kritični trenutak! Počeo sam da zebem: da li će naša odbrana izdržati još malo. Da li ćemo se održati do noći? Grupice naših boraca žurno se prebacuju nazad, traže bolje zaklone. Zaustavljam ih na jednoj strani, a na drugoj isto. Pužem brzo do mitraljesca koji leži nedaleko od mene i koji se, vidim, veoma zabrinuo za svoj položaj. Zadržavam ga na mjestu, ali je neprajeteljska vatra na suprotnoj strani već prodrla u našu liniju i neprajatelj je primijetio da kod nas nije sve u redu. To ga ohrabruje da još žešće nasrće, očekujući da glavnina naših boraca napusti položaj. Noć nas je zatekla u takvoj situaciji.

Te noći nismo oka sklopili. Okupio sam komandire i komesare i s njima analizirao situaciju. Kasnije sam obišao sve čete i napravio novi raspored. Tamo gdje je bilo mogućno vratio sam borce na stare položaje. Poslao sam kurire s kratkim naređeniem jedinicama koje su bile s druge strane puta. Pred zoru nisam mogao da se držim na nogama. Sve je bilo smrzlo na meni. Uvijači se sledili, kaput ukočen kao da je od drveta, ne osjećam da su moji prsti na rukama i nogama.

Ipak, kad su Talijani ujutro rano krenuli, osjećao sam se oran za bitku. Oni su računali da tu više nema partizana, da smo se još sinoć povukli. Nisu išli oprezno kao juče. Nagrnuše u kolonama, otkriveni, ubijeđeni da pred njima nema nikog. Komandovao sam juriš. Naši borci su letjeli kao vjetar. Nije im bilo potrebno naređivati. Napravismo pravu kasapnicu od njih. Ostavili su 60 leševa. Pedeset ih se predalo. Po sniježnim brežuljcima razasut ratni materijal: oružje, municija, oprema. Ostale im mazge onako pod tovarima. Pokupili smo, po bojištu, desetak puškomitraljeza, veliki broj pušaka, bombi, bacača. Dođoše dvojica partizana s nekakvim sanducima, kažu da su to našli u potoku, pokraj ubijenog Talijana.

»Niko ne zna šta je to, a nismo smjeli da otvorimo«, veli mladić.

Pažljivije pogledasmo kad — poljska radio-stanica. Prva radio-stanica.

»Eto to nam je još nedostajalo«, šalili su se partizani.

Veselje poslije borbe! Ni naredne noći batalion nije spavao. Zajedno s mještanima partizani su igrali, pjevali, proslavljali su pobjedu. Na ovom sektoru smo ostavili jednu četu, a s drugima se prebacili ka Brataču.

Dok sam se spremao za odlazak u štab Sjevernohercegovačkog odreda dobih pismo od Drapšina. Naređuje mi da što prije dođem.

Pošao sam na konju. Imao sam dobrog zekana koga je Prvi udarni zarobio od neprijatelja i darovao ga meni. Bio je to konj ustaškog vođe u Borču, nekakvog hodže Delalića.

Drugi dan sam se spustio u Fatnicu, gdje se već odavno nalazio Operativni štab. Tu se nalazila grupa drugova koji su radili u raznim krajevima na organizaciji pokreta.

Neko mi reče da je ovdje i jedan drug iz Pokrajinskog komiteta. Kako sam se prijatno iznenadio kad sam doznao da se radi o mom poznaniku iz Trebinja Vasu Miskinu koji je u partizanima imao nadimak »Crni«.

Prošle godine, sjećam se, Vaso je boravio u Lastvi. Došao je u posjetu nekoj svojoj rodbini. Tada mu je bilo dvadesetak godina. Radio je kao metalski radnik u Sarajevu. Već tada je imao široko političko obrazovanje. Govorio je seljacima o savezu radnika i seljaka i o Sovjetskoj Rusiji. Raspitivao se kod svojih rođaka da li u selima ima ljudi koji čitaju knjige i govore o komunizmu. Rekli su mu za mene. Kad smo se na putu u grad upoznali, rekao mi je:

»Pametno radi, nemoj da istrčavaš bez potrebe. Treba da se čuvaš. Ovdje, u selu, mnogo je teže raditi nego u gradu.«

Za ove dvije godine Vaso se mnogo izmijenio. Postao je partijski rukovodilac. Dani provedeni u ustaškom zatvoru napravili su od njega još odlučnijeg borca. Raspitujem se otkuda je došao i kakve su prilike u Bosni, kako se tamo razvija naš pokret. On mi priča o Krajini i Borču i o velikim borbama koje se tamo vode. Partizani

su uspjeli da očiste velika područja, tako da se slobodnom teritorijom sada može stići u svaki kraj Bosne.

Dugo smo razgovarali. Reče mi da će sa mnom da pođe u sjevernu Hercegovinu jer treba da obiđe partijsku organizaciju na tom terenu.

Po podne je počelo savjetovanje. Najprije je govorio zamjenik komesara Operativnog štaba Pavle Kovačević. Govorio je i Miro, koji je veoma staloženo iznio važnost sastanka. Zatim je uzeo riječ Vaso. Svima se dopalo njegovo izlaganje.

Najzad sam i ja podnio izvještaj o stanju na teritoriji Sjevernohercegovačkog odreda. Smatrao sam da je važno obavijestiti drugove o četničkoj opasnosti u našim redovima, mada su oni već znali nešto o tome. A imao sam prikupljene i konkretne dokaze. Zar nisu moji nedavni doživljaji govorili o radu neprijatelja na oslobođenoj teritoriji! Bilo je van svake sumnje da se u našim redovima nalaze skriveni neprijatelji koji samo čekaju pogodan trenutak pa da se dignu protiv nas i da nam se osvete.

Crni je i sam govorio o budnosti prema prikrivenom neprijatelju.

»Imamo iskustva s četnicima«, rekao je on. »Budnost iznad svega, zapamtite! U prvom redu naši štabovi i rukovodstva moraju da se obezbijede od iznenađenja. Čuli ste za slučaj koji se desio sa štabom Majevičkog odreda, sa drugovima Špancem i Ircem.«

Ali, i pored svih ubjedljivih dokaza, partijski rukovodioci Pavle, Miro i Petar nisu se sasvim slagali sa takvom ocjenom situacije. Oni su potcjenjivali snagu neprijatelja, a gotovo bezgranično su vjerovali u čvrstinu udarnih bataljona i uticaj narodnooslobodilačkog pokreta. U to vrijeme ustanak u našoj oblasti zaista se nalazio u punom zamahu. Borbe i pobjede nizale su se iz dana u dan, svakog dana su novi krajevi oslobađani od neprijatelja, bataljoni su rasli. Tih dana jedan od mlađih udarnih bataljona — Sedmi — vodio je borbu na jugu, u Konavlima, prema Boki Kotorskoj. Osmi bataljon je formiran i krenuo u akciju.

»Samo, drugovi, da se ne opijemo uspjesima, da nam ove pobjede ne zavrte mozak«, ponavljao je Crni nekoliko puta. »Svaka i najmanja greška može da nam se osveti. Kao što smo postigli ovakve uspjehe i izvojevali krupne pobjede, možemo da doživimo i neuspjehe.«

Crni je oštro kritikovao rad Operativnog štaba. Naročito je ozbiljno zamjerio drugovima što su zanemarili politički rad među borcima. Partijska organizacija se uopšte vrlo slabo osjeća. Mnoga osnovna pitanja nisu raščišćena.

Kad smo završili, pošao sam da razgledam Fatnicu, središte oslobođene Hercegovine, to malo, zbijeno selo, na cesti Bileća — Dabar, sa nekoliko kavana i dućana i sa osnovnom školom. U školskoj i susjednim zgradama smješten je Operativni štab sa posadnom četom i radionicama. Tu je i zajednička kuhinja. Gledam zarobljenike, Nijemce i Talijane. Ima ih i ovdje priličan broj. To je samo dio zarobljenika. U Dabru se nalazi zarobljenički logor, a ovdje su samo majstori, stručnjaci. Stalno su u nekom poslu, motaju se okolo. Gledam Švabe, jer ih, otkako ratujemo, nisam sretao. Mladići, još djeca, oholo drže glave, neće ni da pozdravljaju, za razliku od svojih saveznika Talijana koji na svakom koraku dižu stegnutu pesnicu.

U Fatnici sam upoznao i neke mlađe drugove. Za mnoge od ovih mladih rukovodilaca tek sam sada čuo. Uzdižu se mladi kadrovi. Sretoh i inženjera Sima Babića, našeg prvog odbornika. Pitam ga šta on ovdje radi.

»Zar nisi čuo? Izabran je Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu. To će biti upravna vlast na oslobođenoj teritoriji. A vojska će da ide s položaja na položaje i da se bije.«

Pored inženjera Sima, u odboru je i Halid Čomić. Zanimljivo je, pričaju mi, da su gotovo svi odbornici krupni ljudi visoki blizu dva metra. Svi se šale govoreći:

»Kakav visok odbor imamo!«

Lijepo je u Fatnici. To je pravi vojni i administrativni centar. A slobodna teritorija je sve šira, i svakog dana naša partizanska vojska bilježi nove pobjede.

Sutradan, poslije sastanka, pošao sam preko Dabra u Nevesinje. Zanoćio sam u Dabru. U zoru me probudi neka vreva. Pogledam na cestu: masa partizana, četa za četom, bataljon za bataljonom grupišu se i odlaze nekud. Tek kasnije mi objasniše:

»Komandant Vlado Tomanović pokrenuo svoj Južnohercegovački odred. Pripremljena je velika operacija za čišćenje krajeva prema ušću Neretve. Sutra je Prvi maj i partizani žele što svečanije da proslave veliki praznik.«

Žurio sam u svoj odred. Prvu proslavu Prvoga maja na slobodnoj teritoriji htio sam da proslavim sa svojim borcima sa kojima sam četiri mjeseca bez odmora gazio hercegovački krš i vodio borbe.

Išao sam istim putem kada sam prolazio i zimus sa Prvim udarnim bataljonom. Na Berkovićima zatekoh dosta partizana. Ovdje je i zarobljenički logor: Nijemci koji su prije petnaest dana zarobljeni u prvoj borbi sa partizanima na teritoriji Hercegovine, i Talijani koji su zarobljeni u borbama oko Stoca i Nevesinja. Nikola Bjelica, jedan postariji drug iz štaba bataljona, namrgođen sa zečjom šubarom na glavi i lulom u ustima, vodi me po »garnizonu« i upoznaje sa pojedinostima. Hodamo okolo i razgovaramo. On se češće primakne, izvadi lulu i šapne, da drugi ne čuju:

»Ima četnika. Rovare, nešto pletu, pletu. Ne vide se s polja, ali ima ih. . .«

I Crni je pošao sa mnom u Nevesinje. Iz Berkovića smo kasno po podne produžili uz brdo. Ovuda smo u januaru po nezapamćenoj mećavi gazili ovaj veliki snijeg. Sada je okopnilo. Koliko se lakše ide. Još malo pa će i šuma olistati. A zelena gora je naše vrijeme i naš saveznik. . .

Došao narod iz svih krajeva Nevesinja da slavi Prvi maj. Na mitingu u Biogradu govorio je Vaso Miskin Crni. Bilo je to pravo narodno veselje. Narod u ovim krajevima prvi put slobodno slavi radnički praznik.

Poslije proslave Prvog maja do nas dopriješe nemile vijesti. Skriveni neprijatelj već počeo da istupa. Bunilo me to što još uvijek neki drugovi nagađaju postoji li ne-

prijatelj. Prošlu noć u Grabovičkoj četi, u zaseoku Krekovi, četnici su izveli prvi udar; ubili komesara čete Mirka Čola i još neke rukovodioce, razjurili četu i nekoliko boraca odveli u italijanski garnizon. Kad smo stigli u selo Grabovicu, naišli smo na demoralisane ljude. Pričaju nam o pogibiji komesara čete, o zavjeri četnika unutar jedinice i odvođenju istaknutih boraca Talijanima u Nevesinje.

»E, to više nije šala«, veli Crni. »Danas su u Grahovičkoj četi izvršili udar i izdaju, a sutra to treba očekivati u drugim našim jedinicama i u Udarnom bataljonu.«

S Crnim sam odavde pošao u selo Jugoviće, u štab odreda. U Jugovićima smo dobili izvještaj da su Talijani krenuli iz Gacka. Pokušavaju da se probiju na oslobođenu teritoriju. Naš Prvi udarni bataljon vodi s njima ogorčene borbe.

Nisam se još snašao ni razmislio o tome, kad stiže kurir na konju sa novim izvještajem o pobjedi nad Talijanima. Partizani su ih natjerali u bjekstvo i sjurili u Gacko. Zarobili im desetak vojnika i zaplijenili dva teška mitraljeza i dosta drugog oružja.

Lijepe smo vijesti dobili iz Gacka, ali su i s drugih strana stizali podaci o pokretima Talijana, o njihovoj užurbanosti. Sutradan nas kuriri izvjestiše da neki drugovi iz Vrhovnog štaba traže naš štab. Bili su to drugovi iz Srbije koje je predvodio Milentije Popović. Čim su došli, odmah su zatražili da se sastane partijski biro. Interesovali su se za prilike kod nas, za stanje u vojsci, za raspoloženje naroda. Na odmoru nam uzgred napomenu Milentije:

»Neprijatelj je otpočeo sa opsežnim pokretima svojih trupa. Izgleda da priprema ofanzivu. Kad ofanziva naleti na vas, vaši bataljoni treba da polože ispit. Ozbiljna je situacija. Mi već imamo iskustva sa jednom takvom ofanzivom.«

Ne iznenađuje me mnogo ova vijest. Posljednjih dana Rade Hamović je nekoliko puta javljao o pokretima jačih talijanskih snaga i o prvim borbama s njima na cesti Kalinovik — Sarajevo.

Poslije ovoga što nam je ispričao Milentije, učestaše izvještaji o nastupanju neprijateljskih divizija. Ne prođe ni sat a da u štab ne stigne kurir sa hitnom poštom. Svakodnevni pokreti i svakodnevna hitna naređenja. Izgledalo je da je sve naelektrisano i da još samo treba iskra pa da sve plane.

Stiže naređenje Operativnog štaba da od snaga kojima raspolažemo stvorimo poseban bataljon i da ga pošaljemo Radu Hamoviću u sastav Kalinovičkog odreda. Već prema tonu pisma vidio sam da se radi o teškom stanju na tom dijelu fronta.

Ni časa nismo gubili: obrazovali smo štab, izvršili raspored boraca i okupili novostvoreni bataljon u Mjedeniku, usred porušenog i pustog Borča. Prije nego su pošli, ukratko sam izložio borcima stanje u kome se nalazimo, rekao im da može doći do žestokih borbi i da se ne daju zastrašiti, da ne sramote oružje ustanika iz Hercegovine.

Poslije dan-dva od Operativnog štaba stiže novo obavještenje da je i u Crnoj Gori ofanziva u toku i da drugovi otuda traže da im se uputi Prvi udarni bataljon.

»Sava računa na Prvi udarni«, piše Petar Drapšin. »Štab bataljona trebalo bi za koji dan da mu se javi u Gornjem Polju, kod Nikšića, gdje se već preselio Glavni štab za Crnu Goru. Oni se povlače ispred neprijateljske ofanzive. Ali, razmotrite dobro vaš položaj, pa mi onda odgovorite — da li Prvi bataljon može napustiti taj sektor.«

Crni se već bio vratio s puta i nalazio se kod nas u štabu. Zajedno smo pročitali pismo komandanta Petra. On se uozbiljio, ne sviđa mu se ta situacija.

»Velika ofanziva se sprema«, reče on. »Nema sumnje da će i nama uskoro biti potrebne snage za borbu. A ova vojska kojom raspolažemo je mlada, neiskusna. Bez Prvog udarnog ne bi valjalo ostaviti položaje.«

Svidjelo mi se njegovo rasuđivanje. Slušam ga i gledam pažljivo kako igraju mišići na njegovom licu. Složili smo se brzo i zajednički napisali Petru odgovor.

Za ovim stiže novi glasnik, ali s druge strane. Nosi poštu od štaba Prve proleterske brigade. Komandant

Koča Popović i komesar Fića Kljajić pozivaju nas na sastanak u Izgori. Imaju, pišu, namjeru da dođu s brigadom u Hercegovinu, ali hoće da se prije toga s nama dogovore.

Kad sam saznao da je Prva proleterska blizu, da već imamo s njom neposrednu vezu i da ćemo se zajedno boriti protiv Talijana, povratilo mi se raspoloženje. O Prvoj proleterskoj smo toliko slušali od onog dana kad smo u Biltenu Vrhovnog štaba prvi put pročitali vijest o njenom formiranju. Znali smo da su proleteri najhrabriji borci druga Tita, da su njeni komandiri i komesari — odabrani komunisti. Toliko sam se obradovao što ću se uskoro sastati sa proleterima i sa njihovim rukovodiocima Kočom i Fićom, da sam bio gotovo zaboravio u kakvoj se situaciji nalazimo, kakvi se mutni oblaci navlače sa svih strana nad Hercegovinu.

Stigli smo u Izgoru prije ugovorenog vremena. Već pred samim selom sretosmo patrole proletera. U selu zatekosmo jedno odjeljenje koje se od juče tu nalazilo. Gledamo ih, partizani kao i ostali, samo nešto drukčije odjeveni i u svakog cipele umjesto opanaka. I nešto drukčija lica: opaljena, na njima tragovi sunca i vjetra, tragovi borbi. Izraz njihovih lica govori o odlučnosti da se mirno dočeka svako iznenađenje. U svakoga na kapi petokraka sa srpom i čekićem. Proleterska značka!

Koča i Fića pojaviše se neočekivano. Čuo sam topot konja koji su u trku izletjeli iz šume. Začas su poskakali s konja i pojavili se na vratima škole. Poznao sam ih po pričanju drugova koji su ih već vidjeli.

Poslije prvih riječi izgledalo mi je da razgovaram sa starim znancima.

Tu je Danilo Lekić Španac, zamjenik komandanta brigade i Mijalko Todorović Plavi, pomoćnik komesara. Tu su još neki drugovi iz Prve proleterske. Najviše smo razgovarali o ofanzivi. Saznao sam tada od Koče da su Talijani ušli u Foču i da se iz nekoliko pravaca kreću prema Hercegovini. Sad više nije bilo nikakve sumnje, ovdje će se zaista razviti žestoka borba sa mnogo jačim neprijateljem, koji nadire iz raznih pravaca da nam otme oslobođenu teritoriju i da razbije naše snage. Štab

Prve proleterske interesuje kakve su prilike u našim selima, kako nas narod prima. Ima li hrane za vojsku i ima li mještana u četničkim jedinicama. Znaju da hrana kod nas predstavlja veliku brigu, pogotovu sada, na kraju proljeća, kad još nije stigla nova žetva. Ali mi ćemo s proleterima da podijelimo posljednje što imamo u našim selima.

Kad sam se vratio u štab odreda, zatekao sam nekoliko novih izvještaja. Komandant bataljona koji se nalazio prema Gacku javlja da su četnici krenuli na našu teritoriju i da njegov bataljon već čitav dan s njima vodi borbu. Traži pojačanje jer je neprijatelj mnogo nadmoćniji. Jedna četa izvještava da je primjetila pokret Talijana iz Nevesinja. U Jugoviće stigao Drugi (crnogorski) bataljon Prve proleterske. I on očekuje svakog časa da stupi u borbu. Shvatio sam koliko je bila pravilna odluka štaba Prve proleterske da sutra ujutru napadnemo Fojnicu da bismo preduhitrili četnike i Talijane.

Kako smo i očekivali, neprijatelj je sutradan, rano izjutra, prešao u napad na nekoliko pravaca. Prema izvještajima patrola, jedna kolona se kretala glavnim putem ka jugu, sa namjerom da presječe našu teritoriju. Druga je u istom pravcu nastupala iz Nevesinjskog polja. Upravo dok sam razmišljao šta da se poduzme u ovakvoj situaciji, gdje da sačekamo neprijatelja, stiže kurir iz Vrhovnog štaba s naređenjem da s jednim bataljonom hitno krenemo na sjever i da zatvorimo Vratar, tijesni ulaz u Sutjesku i onemogućimo prodor Talijana od Foče ka našem području. Sada nam je bilo jasno zašto su Talijani bacili ogromne snage na taj pravac i negdje iznad Gacka nalazio se Vrhovni štab u povlačenju prema Pivi i Crnoj Gori.

Velike borbe su otpočele. Naša jedinica zajedno s proleterima tukla se s četnicima na Kolešku: dvije čete Prvog udarnog vodile su žestoku borbu na Bratača, odupirući se Talijanima i četnicima koji su nadirali iz polja. Okupatorske jedinice pojavljivale su se na novim pravcima i već se vidjelo da se radi o jednom velikom ofanzivnom planu koji ide za tim da nas protjera sa ovog terena.

Iako u teškom položaju, mi smo se prva dva dana dobro držali. Što je najvažnije, još nije bilo slučajeva masovnijeg dezertiranja, još nije bilo panike u vojsci.

Pošao sam u Operativni štab da drugovima izložim stanje na našem sektoru. Usput sam sretao uplašene seljake. Prolazim kroz polupusta sela. U Lukovicama skoro uopšte nema mještana, nigdje odraslog muškarca. Interesuje me gdje su se oni sklonili? Znam da je ranije nekoliko boraca iz sela otišlo četnicima.

»Sada su i ostali otišli s njima. Uplašila ih sila talijanska pa misle da će tako sačuvati glave«, priča mi jedan starac. »A i Šipačno se već predalo četnicima.«

Naiđosmo u jednom selu na naše jedinice. To su dijelovi bataljona »Nevesinjska puška«. Pričaju mi novosti. Vidim situacija je teška i kod njih. Četnička izdaja uzima sve veće razmjere. Panika zavladala među borcima. Počinje osipanje, nije isključeno da se čitav bataljon rasturi.

Srete me kurir, zadihao se mladić od trčanja: Petar Drapšin me poziva da što prije dođem. Oni su napustili Fatnicu i preselili štab u brda, u selo Davidoviće.

Davidovići su dugačko, razvučeno selo koje se pružilo po brdu, iznad Fatničkog i Dabarskog polja. Prije nego sam stigao tamo, izašao sam na kamene grede iznad polja u kome već čitavo jutro traje borba. Gledam s jednog uzvišenja: ispod mene se pružila ogromna kotlina sa zelenim njivama i sjenokosima. Vidim jedno selo kraj puta koji vijuga ispod brda. Sinoć su se dolje sručile hiljade Talijana i četnika. Počeli su već sinoć da pale. Sada je polje presvučeno plavičastim dimom. Nekoliko dabarskih sela bilo je u plamenu.

»Eno ih preko polja«, pokazuje mi kurir.

Široki redovi Talijana u talasima kreću poljem, ka malom selu Suzini. Iznad ovog sela diže se jedna oštra glavica. Partizani su im, izgleda, odatle pružili snažan otpor. Hoće da zaštite selo. Talijani nastupaju, talas za talasom juri naprijed. Sipa minobacačka vatra, trešte mitraljeski rafali i sijevaju bombe. Nisam do kraja gledao. Poslije su mi drugovi pričali da je borba trajala tri sata u kojoj se desetak partizana odupiralo talijanskom

alpinskom bataljonu. Najzad su fašisti uspjeli da zaobiđu branioce, koji su se morali povući i ostaviti svoje domove pljačkašima i palikućama.

Kako sam i pretpostavljao, Operativni štab nađosmo na određenom mjestu. Neprijatelj je sa raznih strana prodirao i presijecao našu teritoriju, tako da se ova više nije mogla braniti. Prijetila je opasnost i selu u kome se nalazio Operativni štab. Morali smo da sačekamo noć i da se pod zaštitom mraka prebacimo preko Dabarskog polja, po kome su četnici i okupatori žarili i palili.

Još prije zore popeli smo se na drugu stranu, uz obronke Sitnice planine. Bili smo uvjereni da se tamo nalaze naši.

IX

Selo Vranjska ispod Sitnice je centar preostale slobodne teritorije. Nismo tačno znali šta je u našim rukama, a šta je okupator zauzeo.

Vranjska bijahu prepuna partizana. Na svakom koraku komore, logori, jedinice. Sakupilo se mnoštvo drugova iz svih krajeva Hercegovine. Ima ih dosta i iz Crne Gore. Pričaju da su Talijani, uz pomoć izdajnika koji sebe nazivaju nacionalistima, uspjeli da zagospodare Crnom Gorom.

Neprijatelj je potiskivao naše jedinice na svim pravcima. Već je bio zatvoren obruč oko nas. Zbijali su nas sve više i više na jedan uski prostor. Ali raspoloženje u Operativnom štabu nije bilo sumorno. Nisam vidio nijednog čovjeka koji bi bio izgubljen. Razgovori su kratki, strogo vojnički.

Komandant i komesar upitaše me o razvoju ofanzive na sjeveru. Još nisu imali tačne podatke o događajima koji su se odigrali u južnim krajevima Hercegovine poslije prelaska prvih talasa neprijateljske najezde. Čvrsto su vjerovali da će se za koji dan Operativni štab vratiti na staro mjesto.

»To će mnogo da znači za podizanje poljuljanog morala i vjere u našu pobjedu«, veli nam Miro.

Stigle su i prve vijesti o rasipanju jedinica. Čitav jedan bataljon, tek mobilisan, raspao se na nevesinjskom terenu. Ljudi se razišli kućama, a većina njih ostavili oružje i predali se četnicima i Talijanima. Jednostavno — skinu partizansku značku s kape, stave bijelu traku oko ruke i mogu da rade šta hoće. Talijani ih smatraju bezopasnim.

»Možda bi dobro bilo da se oslonimo na Prvu proletersku brigadu«, predložio sam drugovima.

Petar je odbio:

»Mani! U stanju smo i sami izaći na kraj. Rvaćemo se s njima, ipak ćemo im odoljeti.«

Poslije sastanka odmah sam požurio u svoj odred. Čekali smo prvi mrak, pa da se onda prebacimo preko polja koje su još sinoć zaposjeli Talijani i četnici. Nismo znali da li je neprijatelj samo prošao ili je i straže ostavio.

Prolazimo nečujno kroz sela u kojima se do juče orila partizanska pjesma. Narod uplašen kao nikad ranije. Ni u vrijeme ustaških pokolja nisi mogao vidjeti takav strah. Prolazimo noću pokraj napuštenih kuća, nigdje se niko živ ne čuje, samo neprijatan zadah paljevina.

»Ima li Talijana?«, upitasmo jednog starca koji iznenada izbi pred nas.

Reče nam:

»Otišli su prema Stocu, nikoga od svojih nisu ostavljali iza sebe.«

Drapšin je s nama. On izdade naređenje da se odmah uspostavi vlast na terenu kao da ništa nije bilo, kao da je sve normalno.

»Moramo to učiniti što prije«, veli Petar, »dok se još četnici nisu snašli, dok još vlada ovakav nered i pometnja.«

Kad smo se popeli u Davidoviće, ponovo smo održali sastanak. Sastanku je ovoga puta prisustvovao i Lola (Ivo Ribar) član Vrhovnog štaba, i još neki rukovodioci. Milentije Popović iznese svoje mišljenje o onom što je do sada vidio kod nas u Hercegovini. Oštro je kritikovao politiku Operativnog štaba, napao držanje u ofanzivi.

Nas nekolicina predložili smo da se naše jedinice, koje su još uvijek na okupu, povuku na sjever i da se čvrsto drže proleterskih jedinica obrazlažući to ogromnom nadmoćnošću fašističkih snaga, strahom koji je zavladao među narodom i širenjem četničkog uticaja.

Drapšin i Miro se nisu složili sa ovim predlozima i uporno su dokazivali da se naše jedinice mogu održati manevrišući po hercegovačkim planinama, da će se ofanziva završiti za nekoliko dana, a da će onda ustanak ponovo buknuti.

Dok je sastanak trajao, naokolo je bješnjela žestoka borba. Stiže izvještaj da su Talijani prodrli na Glog, vis koji je odavde udaljen svega sat hoda. Bilo je očigledno da fašisti nastoje da se po svaku cijenu dočepaju ovog ostrvca partizanske teritorije. S dvojicom boraca otrčao sam na položaj. Došao sam u kontakt s komandirima čije su jedinice zadržavale nastupanje neprijatelja. Za vrlo kratko vrijeme odbili smo dva silovita juriša Talijana koje su četnici vodili. U toku borbe stiže vijest da je teško ranjena Ljubica Ivković, djevojka, član Partije, koju smo prije nekoliko dana postavili za pomoćnika komesara Prvog udarnog bataljona. Junački se, kažu, držala. U borbi je služila za primjer svim borcima. Rane su je boljele, ali je mirno trpjela i hrabrila drugove oko sebe. Podlegla je nekoliko dana kasnije.

Talijani i četnici uvijek zalogoruju ondje gdje ih mrak zatekne. Imali su običaj da zapale na stotine vatri. Htjeli su da nas uplaše brojem vojnika koje vode protiv nas. Te bezbrojne vatre ponekad su nagrizale moral naših boraca.

»Mnogo ih je«, govore neki borci i uzdišu. »Kako ćemo izići na kraj s njima tolikim«.

Ali većina drukčije to objašnjava:

»Razbijaju vlastiti strah!«

Te noći zadugo nismo mogli da zaspimo. Pričali smo o svemu, najviše o ovoj velikoj ofanzivi koja nas je zahvatila.

»Nije ni prva ni posljednja«, kaže Drapšin. »Vrhovni štab i proleteri izdržali su već dvije ovakve ofanzive, prvu u Srbiji, a drugu u istočnoj Bosni.«

Gledamo stotine vatri kako trepere na sve četiri strane oko nas. Čujemo usamljene pucnje i iznenadne rafale talijanskih mitraljeza u daljini. Kad smo najzad prilegli da malo prodrijemamo, dođe kurir iz Operativnog štaba. Vijest nas pogodi: četnici su po podne prodrli s juga i zarobili našu centralnu bolnicu koja se nalazila u blizini onog sela pod Sitnicom, gdje smo prekjuče bili.

Riječi mi zastadoše u grlu. Za nekoliko trenutaka svi smo ostali bez riječi. Da li je moglo šta poraznije djelovati na partizane nego vijest o zarobljavanju njihovih ranjenih drugova? Još nije bila prošla ni prva ratna godina, još nismo bili iskusili sve ratne nedaće i odricanja, pa nas je ova novost teško pogodila.

Sjetih se komesara Milije koji je poslije borbe s gatačkim četnicima još uvijek ležao s otvorenom ranom. Sjetih se doktora Mujića, starog mostarskog komuniste. Izađoše mi pred oči likovi drugih ranjenika koji su nemoćni ležali u bolnici. Čitao sam dopis Operativnog štaba. Oči su mi grozničavo preskakale preko redova tražeći neki tračak nade. I najzad, pri kraju lista nađoh. Štab je naređivao:

»Odmah treba uputiti Prvi udarni bataljon da sa dijelovima proleterske brigade pokuša da spase ranjenike iz četničkih ruku«.

»Znači četnici i Talijani prodrli su i odozdo«, primijeti jedan od prisutnih.

Na brzinu prikupismo dijelove Prvog bataljona. Uspostavismo vezu sa Špancem, koji je bio određen da nam s Četvrtim kraljevačkim bataljonom pomogne. Tek je prevalila ponoć kad smo ponovo krenuli ka Dabarskom polju.

Usput opet loše vrijeme. Susrećemo nas neki partizani i pričaju kako se rasipaju čete Drugog udarnog bataljona.

»Idemo kućama, navalila sila, brate«, kaže jedan. »Ne možemo joj odoljeti.«

Ali ja stalno mislim na bolesne i ranjene drugove koji su pali u četničko ropstvo. Svakog časa podstičem drugove u kolonu da idu brže. Sve mi se čini da se krećemo suviše sporo. Svaki čas je dragocjen. Da li ćemo stići na vrijeme? Da li ćemo naše zateći u životu? Da li ćemo

uspjeti da ih spasimo? Proleterske čete maršuju s nama, njihova glavnina nalazi se pokraj nas, na našem desnom boku. Naši borci su vični ovom ljutom kršu. Skaču spretno s kamena na kamen. Gotovo da se ne čuju u hodu, a proletere često čuješ kako obaraju kamenje i lupaju cipelama.

Sve je išlo po planu. S Prvim udarnim pred zoru sam prešao najviši vis Sitnice planine i spustio se u selo koje se nalazi na drugoj strani. Upravo kad smo se spuštali niz goli masiv, na desnom krilu zapraštaše puške.

»Proleteri su već naišli na neprijatelja«, pomislih. »Moramo i mi da požurimo«.

Tek se nazirala zora iznad golog hercegovačkog krša kad kroz rijetku šumicu izbismo pred selo Zvijerinu u kome se nalazila naša bolnica. Razvih bataljon u strijelce. Pojurismo ka zvijerinskoj školi, koja se nalazila u donjem dijelu sela. Četnici su bili tu. Nisu ni sanjali da će partizani pokušati da ih otjeraju odatle. Kod prvih seoskih kuća dočeka nas slaba puščana vatra. Nije bilo nužno odgovarati pa smo projurili kao da nismo ništa ni primijetili. Znao sam da tu nema Talijana. Tu su samo četnici, i to oni iz susjednih sela.

Pred školom baciše na nas dvije-tri bombe, pustiše nekoliko kratkih rafala i iščezoše preko zida. Sa grupom boraca uletio sam u školu. U tim trenucima nismo pomišljali šta nas tamo čeka i u kakvu klopku možemo da upadnemo. Jedino što smo mislili bilo je — da li su još uvijek tu naši ranjeni drugovi i da li su živi?

Uletjeli smo nervozno u sobu. Držao sam lampu u ruci. U prvi mah nisam ništa primijetio. Zovem drugove. Desnom rukom stežem otkočen pištolj.

»Milija, Milija! Drugovi!«

Ta dva-tri trenutka učinila su mi se kao vječnost. Onda se odjednom iz pokrajnje sobe začu radostan usklik!

»Naši! Partizani!«

Zatekosmo ih gotovo sve. Četnici su bezglavo odjurili čim su čuli naše puške pred selom. Nisu ni pregledali koga su sve zarobili među ranjenicima. Nisu znali da je tu i komesar Prvog udarnog. Ali, ipak su učinili težak zločin. Drugovi nam ispričaše da su četnici prepoznali neke za-

robljenike: Rada Pravicu, komunistu iz trebinjskog sreza, Mostarca Husrefa Čišića i još desetak dobrih drugova i drugarica i da su ih odmah izdvojili i odveli, i da su pred samom školom ubili omladinca Milićevića mostarskog đaka. Herojski se držao, vele. Pljuvao im je u lice, prijetio im i grdio ih, rvući se da otme pušku od četnika koji su ga strijeljali.

Rekoše nam još kako im je četnički vojvoda održao govor i rekao da su Talijani spasli srpski narod i da sada oni, četnici, treba da spasavaju Talijane od komunista koji su se udružili sa ustašama.

Četnici su se kratko zadržali u ovom selu, a mještani, njihovi prijatelji, uspjeli su da razgrabe gotovo sve partizanske rezerve hrane, koje je Operativni štab ovdje bio sklonio. Čim je svanulo, razaslali smo po selu patrole sa strogim naređenjem da se odmah vrati raznesena partizanska imovina. Čitavo prije podne proveli smo u sakupljanju hrane, oružja i ratnog materijala — rezervi Operativnog štaba.

Nismo se mogli ovdje dugo zadržavati. Pri kraju dana spustio sam se sa Prvim udarnim niz planinu, pravo na cestu, a Španac i Jakšić sa Kraljevčanima podoše putem koji vodi u Gacko. Malo kasnije čuli smo da su proleteri naišli na jak otpor bilećkih četnika. U to vrijeme ostale snage Prve proleterske već su bile napustile područje Nevesinja i povukle se prema Gacku.

»Sada su u tim krajevima Talijani i četnici jedini gospodari«, reče nam jedan drug koji je došao odozgo.

Ovdje na cesti u malom naselju Divinu privremeno se smjestio Operativni štab koji mi je naredio da sa Prvim udarnim ostanem tu do daljeg naređenja. Čete sam rasporedio iznad ceste, po kršu, da se ljudi malo odmore. Gledao sam ih kako se razilaze između stijena i kako, ne birajući gdje će leći, padaju kao pokošeni. Umor ih je bio savladao. Tri noći uopšte nismo spavali. Tri dana i tri noći stalno u pokretu i borbama. Nisu nas mogle pokolebati vijesti, koje su stizale svakog časa, sve jedna gora od druge.

Nalazili smo se na posljednjem komadiću oslobođene teritorije. Međutim, tek su nastupali naši najteži trenuci u ovoj velikoj neprijateljskoj ofanzivi.

Bilo je već prevalilo podne vrelog ljetnjeg dana. Obilazim svoje borce. Sad sam opet uz njih. Jedini su oni ostali od čitavog odreda. Sad znam da se na njih u svakoj prilici mogu osloniti i da u njih mogu imati povjerenja.

Stiže me patrola koja je išla u izviđanje prema Bileći. Vođa patrole još nije ni progovorio, a ja odmah pogodih da ima nešto važno da mi saopšti.

»Talijanska motorizovana kolona stigla je maločas na Orahovice, pet kilometara odavde«, izvještava me mladić. »Izgleda, da će ovamo«.

Bilo je to neprijatno iznenađenje za mene. To znači da ta kolona za desetak minuta može da stigne ovamo. Potrčao sam na istaknutu glavicu zajedno sa partizanima koji su me obavijestili o tome.

»Eno, vidi se, druže komandante!« kaže mi jedan borac kad smo se popeli na vis.

U daljini od tri-četiri kilometra zračne linije, na bjelkastoj crti koja se provlači kroz grmljem prošarani krš, primjećuju se oblačići bijele prašine i crni pokretni predmeti.

»Čuje se i huka motora«, veli mladić.

Sve mi je bilo jasno. Neprijatelj je pošao da nas definitivno očisti s ovog terena. Ni časa dalje nisam osmatrao. Na Divinu je pored Operativnog štaba i gotovo čitava bolnica koju smo tek iščupali iz četničkih šaka. Tu su i poslednje rezerve municije i hrane. Osim toga, uz Operativni štab se zadržalo i nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba i veliki broj naših rukovodilaca iz drugih krajeva. A talijanska motorizacija se približava.

Sjurio sam na cestu i uletio u zgradu bivše opštine. Ušao sam u sobu gdje su se nalazili komandant i komesar, pozdravio ih i izvijestio:

»Drugovi, talijanska motorizovana kolona je stigla na Orahovice i produžila ovamo.«

Sad se više nije moglo diskutovati: da li ćemo se povlačiti i kuda. Jedini slobodan put bio je prema Gacku, za bataljonima Prve proleterske koji su u tom pravcu

već bili odstupili. To je bio jedini izlaz, ukoliko i on već nije zatvoren. Drugovi su žurno poskakali i dograbili svoje oružje. Miro Popara reče:

»Povući ćemo se! Treba odmah da odstupimo ka Davidovićima, uz brdo.«

Za pola sata potpuno smo napustili selo Divin, koje je bilo slobodno još od avgusta prošle godine. Masa dobro naoružanih partizana začas, poput mrava, prekrili krševitu stranu iznad ceste.

Gore je Operativni štab održao posljednje savjetovanje.

Vlado Tomanović koji je ovamo stigao s Čedom Kaporom i Vojinom Popovićem predloži da što prije okupimo najodanije i najbolje borce iz obližnjih sela, i da odstupimo na sjever a da samo pojedini komunisti ostanu da rade na terenu.

To su već uvidjeli i članovi Operativnog štaba. Složili su se s tim. Pored pojedinaca koji su se vraćali u svoja sela da politički djeluju, razišle su se u raznim pravcima i patrole sa naređenjima za mobilizaciju boraca. Niko nije ni pomišljao da za ovu mobilizaciju više nema vremena, da patrole neće ni stići tamo gdje su upućene, akamoli da dovedu partizane koje smo pozivali.[3]

---

[3] »Prema izvještajima Milentija Popovića, tada instruktora CK, i Vase Miskina, člana PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji su pisani 19. maja odnosno 28. aprila 1942, stanje u istočnoj Hercegovini nije bilo nimalo dobro. Prije svega, stanje partijske organizacije bilo je veoma slabo kako u brojnom pogledu tako i u pogledu mjesta i uloge partijske organizacije. Oblasnog komiteta ustvari nije više bilo, a Operativni štab je bio i vojničko i političko rukovodstvo. Radu i životu Partije dat je vojnički pečat. Dva okružna i sreski komiteti bili su sastavljeni od komesara vojnih jedinica i njihovih zamjenika. Ovo nije značilo samo organizacionu zbrku nego, ustvari, potpuno zanemarivanje i potiskivanje partijskog rada. Kada se zna koliko su politički radnici u vojsci bili angažovani na organizacionom radu u samim jedinicama, i to naročito u tek organizovanim, onda je jasno da je partijski rad na terenu morao biti zapostavljen. I ne samo to: borci u vojnim jedinicama, osim komandnog kadra, nisu takoreći uopšte bili obuhvaćeni partijskom organizacijom. Na primer, u dva udarna bataljona koji su brojali oko 600 boraca, i koji su bili spremni da izvrše svaki zadatak bilo gdje, bilo je, prema istim izvještajima, u aprilu

I uprkos svemu tome, komandant Drapšin je još uvijek vjerovao da će ove mjere ostati samo kao mjere sigurnosti, da do našeg povlačenja neće ni doći.

1942. g. svega 12 članova Partije. Koliko je bio zapostavljen rad na stvaranju partijske organizacije vidi se i iz činjenice da je, prema izvještaju Vase Miskina, u maju bilo na terenu u svim srezovima istočne Hercegovine svega 268 članova.

Najteže posljedice donijelo je lijevo skretanje tadašnjeg vojno-političkog rukovodstva. Šireći teoriju o drugoj fazi revolucije i šablonski kopirajući neka iskustva iz Španije i građanskog rata u Rusiji, »pripremajući teren za tu drugu fazu« ono je povelo borbu ne samo protiv postojećih nego i protiv »potencijalnih« neprijatelja. Sve je to sužavalo političku bazu ustanka. Ali, najgore je bilo to što se nije ostajalo samo na teorijama i parolama, nego je to počelo da se sprovodi kao kurs. Otpočela je akcija protiv pete kolone. Umjesto da se izdajnički i neprijateljski elementi otkrivaju i razobličavaju javno pred masama, otpočelo je gonjenje takvih elemenata putem kaznenih ekspedicija. Mada se u ovom slučaju, u ogromnoj većini radilo stvarno o izdajničkim elementima, obračun sa njima nije bio pravilan. To »čišćenje« vršile su jedinice sa strane, što je čitavu stvar samo još više komplikovalo i, što je najvažnije, šire mase nisu bile ubijeđene u potrebu takvih mjera. Te oštre i prijeke mjere još bi se donekle i razumjele kad se radilo o poznatim i istaknutim petokolonašima (na primjer, o majoru Todoroviću), ali nikako kada se radilo o domaćim ljudima koji su imali široke porodične veze, čija izdaja nije bila šire poznata, pa time ni njihovo kažnjavanje ubjedljivo za ljude. Na koncu je to u nekim slučajevima izvođeno na način koji stvarno nije imao veze sa našom linijom i načinom obračuna sa neprijateljem. Sve je ovo stvorilo tešku situaciju koje rukovodstvo nije bilo svjesno.

Milentije Popović i Vaso Miskin, koji su se krajem aprila i u prvoj polovini maja našli u istočnoj Hercegovini, sasvim su dobro ocijenili koliku opasnost u Hercegovini čini ovo zapostavljanje Partije i lijeve greške rukovodstva. Naročito je Milentije Popović u svom izvještaju Centralnom komitetu ukazao da je situacija vrlo ozbiljna i da može doći do vrlo teških posljedica. Oni su drugovima iz Operativnog štaba ukazali ne sve ove greške i dogovorili se da se preduzme čitav niz mjera da bi se te greške ispravile. Tako je bilo odlučeno i vršene su pripreme za održavanje oblasnog partijskog savjetovanja. Isto tako odlučeno je da se održi plenarno zasjedanje Narodnooslobodilačkog odbora. Međutim, velika talijansko-četnička ofanziva koja je otpočela sredinom maja nije dala da se išta efikasnije učini na ispravljanju tih grešaka. U toku te ofanzive učinjeni su, dalje, krupni propusti u rukovođenju vojnim operacijama.

Nema sumnje da je vojnički položaj u toj ofanzivi i inače bio veoma težak. Talijanske vojne snage bile su veoma brojne i čitava operacija brižljivo pripremljena. Četnici, snabdjeveni oružjem i

»Pripremićemo sve, ali se još nećemo povlačiti«, govorio je. »Oduprijećemo im se, isplivaćemo.«

Kuriri više niotkuda nisu dolazili; nije bilo nikakve veze s Prvom proleterskom, Sava Kovačević i Orjenski odred već četiri dana nisu se javljali.

Na planinskoj zaravni, na tromeđi sjevernih hercegovačkih srezova, pritisnula nas je teška ljetna zapara. Negdje oko podne, oznojen i zamoren, neispavan, krenuo sam sa jednom grupom boraca u pravcu sjeverozapada. Vjerovao sam da naši tamo još uvijek čvrsto drže svoje položaje. Ali, tek što smo zagazili u kamenu pustoš izvan sela, dočekaše nas topovske granate: jedna za drugom dolijetale su iz blizine i padale u krš ispred sela.

»Tamo nisu naši!«, zaključih i zastadoh.

Nismo imali zbog čega da idemo dalje. Tu negdje pred nama već su se nalazili četnici i Talijani, a između Operativnog štaba i neprijatelja nije bilo naše vojske.

Odmah poslah patrole da oprezno ispitaju kako stoji front, da vide dokle su Talijani stigli i šta je s našom jedinicom koja je bila tamo. Prije nego smo se rastali komandant Drapšin mi je rekao da je, u slučaju da se izgubimo, naše zborno mjesto selo Rioca, koje leži desno ispod same Babe planine. U duhu tog uputstva izdao sam usmeno naređenje vođama izvidnica:

U slučaju da ostanu bez ikakvog drugog izlaza, komandiri moraju da se vješto odlijepe od Talijana i četni-

---

municijom od Talijana, bili su im prethodnica i, plašeći mase velikom snagom okupatora, nastojali su da unesu što veću demoralizaciju. Rukovodstvo nije imalo jasnu sliku ni o stvarnoj snazi neprijatelja ni o obimu preduzete ofanzive, a isto tako nije znalo pravu situaciju na terenu i u vlastitim jedinicama. Zato je napravilo vojničke greške orijentišući se na frontalni otpor umjesto na manevar. Takve borbe protiv jakih talijansko-četničkih snaga naše jedinice nisu mogle izdržati. Došlo je do povlačenja, a i do osipanja. Sa jedinicama nije bilo čvrste veze tako da je izgubljena komanda iz ruku. Sem toga, davane su oprečne direktive koje su zbunjivale komandni kadar. Štabovima na terenu nije bilo jasno šta u takvoj situaciji treba da rade, a to se osjećalo u jedinicama. Posledica svega toga bilo je neorganizovano povlačenje i izvlačenje samo manjeg dijela snaga, manje nego što se stvarno moglo izvući«. (»Hercegovina u NOB«, članak Uglješe Danilovića »Ustanak u Hercegovini jun 1941 — jun 1942«, strana 34—36).

ka i da povuku svoje ljude prema selu Riocima. Ali to samo u slučaju krajnje nužde.

U Riocima su se posljednji put sakupili ostaci naših udarnih bataljona. Odasvud, sa svih strana, kroz zakržljalo nisko rastinje, kroz ljuti krš neprestano su dolazili dijelovi jedinice, grupice i pojedinci.

»Moramo preko ceste, moramo se definitivno povući!«, naređuje sada komandant Drapšin.

Jedva izgovara te riječi, teško mu je, vidi se.

Vlado Tomanović, koji je komandovao Južnohercegovačkim odredom, već je otišao s jednim bataljonom da bi obezbijedio vezu s proleterskim snagama. Ovdje su svi položaji već napušteni. Nigdje se više ne suprotstavljamo Talijanima i četnicima.

Partizani su se sakupljali, ali mnogi i odlazili. Sašaptavajući se međusobno, osvrtali su se bojažljivo oko sebe i odlazili.

Priđe mi jedan komandir i reče poluglasno, uzbuđeno:

»Neki odlaze, druže komandante i ne pitaju. Jedan vod mi se još nije vratio.«

To smo i očekivali! Zar se to, uostalom, može izbjeći u ovako teškoj situaciji!

»Ne brini, sa takvim nećemo ništa izgubiti«, kažem zabrinutom komandiru.

Obilazim okupljene borce, razgovaram s njima, hrabrim ih. Vidi se da svi nisu ni svjesni težine položaja u koji smo zapali. Neka jedinica dovela komoru, rastovarili ljudi konje, naložili vatru i okačili kotliće. Većina ih bezbrižno puši, razgovara glasno i smije se. Ne interesuje ih šta se okolo dešava, odmaraju se, čekaju ručak i naređenje za pokret. Međutim, ima ih koji su nekako smeteni, muvaju se tamo-amo i šapuću između sebe. Prilaze mi i pitaju:

»Šta će ovo da bude s nama?
Jesu li nas opkolili? Kuda ćemo sad?
Gdje su proleteri, imamo li vezu s Vrhovnim štabom?«

Pokušavam da im objasnim i da ih umirim:

»Drugovi, moramo se privremeno povući«.

Nema nas više mnogo — najviše dvjesta ljudi. Ali se grupa stalno osipa i smanjuje.

Srećom, nismo dugo sjedili. Drapšin izdade naređenje za pokret, i čete se brzo spremiše. Ali kako da pođemo? Još nije stigao komandant bataljona Danilo Šarenac s našom najjačom grupom. Petar to zna i nikako ne može da se odluči. Vidim kako se lomi: da li će krenuti i ostaviti Šarenca i njegove borce bez veze, ili će još čekati i izložiti ovu grupu opasnosti uništenja? A minuti prolaze, svakog časa iznad sela mogu da zatrešte mitraljezi.

Riješih se da kažem Petru:

»Ostaću sa desetinom da sačekam Šarenca. Zašto da svi čekaju?«

On me strogo pogleda. Zatim odjednom na njegovom licu granu njegova poznata vedrina.

»Tako je«, reče. »Sada nam je svaki trenutak dragocjen.«

Tek što su se izgubili koraci kolone, još se nisam bio odlučio šta da radim sa ovih desetak partizana, kad se iznenada pojavi komandant Drapšin. Predomislio se i vratio. Odredio drugog da vodi kolonu.

»Ne mogu vas ostaviti!«, veli. »Kolona će se lako izvući za Tomanovićem i proleterima, a ja ću ostati s vama, moram sačekati ostale.«

Kao da je htio da kaže: komandant mora da ostane na položaju do kraja. I komesar Miro još uvijek nije bio izašao iz obruča, još se nalazio negdje za nama sa preostalim partizanima.

Ostali smo sami Drapšin, ja i desetak boraca. Izišli smo izvan sela i čekali na brdašcu. Postavili smo osmatrače.

Vrijeme sporo prolazi. Najzad sunce se izgubi za brdima i pade mrak. Prema Gacku grme topovi i minobacači, na zapadu je borba zamrla, prestala je i artiljerija. Odozdo, otkuda smo se povukli, dopire još poneki rafal i rijetki puščani plotuni.

Sjedimo u kamenju i razgovaramo o običnim stvarima. Uopšte i ne pominjemo situaciju u kojoj se nalazimo. Vjerovali smo da će se naši pojaviti i da nismo uzalud

ovdje ostali. Niko od nas nije sumnjao da možemo ostati u neprijateljskom obruču, koji je već bio zatvoren oko nas.

Po padu mraka pojavi se Šarenac. S njim je svega trideset ljudi. I ne pitamo ga za ostale. Jasno nam je zašto ih nema. On priča o borbi iz koje su se jedva izvukli i o hrabrosti svojih boraca.

Polazimo dalje tiho razgovarajući. Pred nama ide vodič. Znamo da je odavde, iz nekog sela. Uvjereni smo da poznaje svaki puteljak u ovom kraju. I ne obraćamo mnogo pažnju kuda nas vodi. Idemo, a nikome od nas ne pada na um da se zapita zašto se tako dugo ne pojavljuje cesta na koju smo već davno morali da izađemo.

Najednom, iza nekog brežuljka izbismo na proplanak i pred nama se ukaza nebrojeno mnogo vatara koje su plamsale i osvjetljivale mnogo crnih prilika.

»Četnici«, reče Drapšin šapatom.

Odmah mi bi jasno: zalutali smo! Ali uzdržah se, da to glasno izgovorim. To bi moglo da dovede do pometnje među borcima.

I zaista smo zalutali. Desno na tamnom nebu ocrtavaju se konture visokih brda. To je, nema sumnje, Planik koji svi dobro poznajemo. Izbili smo desetak kilometara južnije od mjesta gdje smo morali da pređemo cestu i našli se usred četničke teritorije.

Pred nama u mraku planuše puške. Već su nas primijetili. Morali smo brzo da uzmičemo ne tražeći pravi put i ne odgovarajući na vatru.

Ne prođe ni pola sata a sjeverno od nas, tamo kuda su sinoć otišli naši, poče neobično oštra borba. Tamo su naišli na zasjedu.

Četnici su nas progonili. Nikako nismo mogli da se odvojimo od njihove vatre. Da idemo pravo na drugu stranu puta — nije imalo smisla. Kad je noć počela da se razbija, vidjeli smo da se još uvijek nalazimo u blizini ceste i daleko od mjesta gdje su naši morali da obezbijede prolaz. Sa svih strana je pucalo. Sada su nas gonioci već mogli da primijete i nesmetano gađaju.

»Niko ne smije pucati«, naređivao je tiho Drapšin.

Žurno smo se udaljivali od ceste. Ali, kuda ćemo sad? Uskoro će da se razdani. Neprijatelj je osjetio naše prisustvo i zna da smo tu negdje u blizini. Neće nas ostaviti na miru. Možda mu neće biti teško da nas stigne ovdje, na ovom za nas nezgodnom terenu. Ali ako skrenemo malo u stranu, ako se sklonimo u krš, mogli bismo da mu zametnemo trag da sačekamo mrak i da se tek onda dalje izvlačimo.

Ima nas oko četrdeset. Oprezno se primakosmo selu Riocima, otkuda smo sinoć pošli. Izabrasmo jednu malu skrovitu udolicu ispod glavice i tamo se sklonismo. Postavili smo straže i uputili izviđače na dvije strane. Drapšin im je dvaput ponovio naređenje:

»Što pažljivije se privucite selu, utvrdite ko ima tamo«.

Topal i sunčan junski dan. Ko zna šta nam on nosi? Da li ćemo uspjeti da se izvučemo iz obruča, ili će nas neprijatelj ovdje uništiti? Tamo, kuda smo sinoć morali da izađemo, bješnjela je sve žešća borba, a negdje dalje, u istom pravcu, ječali su topovi.

»Izgleda da naši još nisu stigli proletere«, veli mi Petar.

»Ali oni su svakako već van obruča.«

Otimao sam se snu. Morao sam najzad da mu podlegnem. Kad smo sjeli na kamenje, izmijenili smo još po koju riječ, a zatim sam spustio glavu na koljena i zadrijemao.

Spavao sam najviše desetak minuta. Neko je stavio ruku na moje rame i snažno me prodrmao. Skočih odjednom i onako bunovan zgrabih pušku.

»Jedna duga kolona silazi u selo«, veli mi borac. »Pogledaj!«

Pomakao sam se s njim malo u stranu i pogledao između dva visoka drveta. Nisam prije ni opazio da nas sada nema ni polovina od onog broja koliko nas je maloprije bilo, ali moju pažnju privukao je prizor koji se pružao pred nama.

Čitav prostor s druge strane sela bio je pritisnut vojskom. Na suncu je svjetlucalo oružje, zelene figure

Talijana nisu se mnogo razlikovale od terena. Četnici, većinom u crnoj odjeći, lako su se primjećivali. Čula se lupa cipela o kamenje, nerazgovijetan i isprekidan razgovor i kratke, nerazumljive komande.

Talijani i četnici pretražuju teren, pomislih tada.

»Sigurno su nas opazili kad smo se ovdje uvlačili«, reče neko od naših.

»Idu ovamo, uskoro će na nas.«

S Petrom sam izmijenio nekoliko riječi. Nismo imali kud, moramo se razdvojiti da ne budemo u jednoj grupi. Moramo se pripremiti za borbu ako dođe do nje, što je izgledalo sasvim sigurno. Prije nego smo se razišli stigli smo da ugovorimo najvažnije:

»Ako nas sasvim razbiju, znaci raspoznavanja biće Petar — Pavle. Sastanak večeras ispod vrha Lipnika.«

Nije bilo nužno objašnjavati ljudima kako ćemo da se rasporedimo. Tek što sam s Petrom utvrdio znake raspoznavanja i pogledao: partizani su se već bili rasturili. Sa mnom ih je ostalo svega nekoliko. Spasavali su se sami, išli su kud je ko znao i kako je smatrao za najpametnije.

Bili su to uzbudljivi časovi koji su sporo prolazili. Očekivao sam da nastupe posljednji trenuci teškog stanja u kome se nalazimo već nekoliko dana. Uspijevalo mi je ipak da hladnokrvno posmatram kako se neprijatelj razvija u desetine i stotine grupica i pretresa ovaj krševiti i slabo pošumljeni kraj. Povlačili smo se gotovo nečujno između kamenja zaraslog u ljeskovinu i osluškivali kako se neprijateljski vojnici međusobno dovikuju i brojali njihove plotune. Čulo se kako se obračunavaju s pohvatanim partizanima; kako im neko bježi ili kako nekoga gone. Nismo ništa govorili, samo bi ponekad onaj koji je išao pred grupom naređivao:

»Lezi! Evo ih!«

Ili bi neko rekao:

»Ne tamo.«

»Bolje je ovamo.«

»Pred nama je put.«

»Evo njihove kolone.«

»Nagazićemo na njih.«

Ostalo nas je na okupu svega desetak. Kasno poslije podne našli smo se ponovo u Davidovićima. Neprestano su nas pratili puščani plotuni i poneka eksplozija bombe. Osluškivali smo zaustavljajući dah. Niko ni riječi nije izgovarao, ali smo svi mislili jedno te isto:

»Nailaze na naše, ubijaju ih.«

Nedaleko od nas, u brdu, primijetih jednu ženu. Pođosmo prema njoj, a ona se izmiče. Bježi od nas. Najzad je stigosmo.

»Zašto bježiš?«, pitam je poluglasno.

Vidim joj na licu, ne treba ni da mi odgovara: narod bježi u brda, sakriva se, bježi ispred svakog koga ne poznaje.

Opazila je crvene zvijezde na našim kapama, podiže ruke i zavika:

»A zar vas još ima živih, braćo moja draga?«

Zatim kukajući poče da nam priča:

»Ima na hiljade Talijana i ovih naših što ih vode. Sve su pritisli. Na svakom koraku ih ima. Bježite, kukala vam vaša majka. Bježite odmah, sa svih strana idu, svugdje zaviruju. Ne možete ostati ovdje.«

Umirujem ženu, uvjeravam je da nije sve baš tako strašno, da nas nikad neće uništiti. Zanijeli se u priču. Naokolo nismo mnogo ni gledali. Najednom ugledah kako talijanska kolona izbija na čistinu ispred nas. Za tren smo poskakali u grmlje. Kud koji.

Uspio sam da okupim svega četiri borca. Šta da radimo sada? Kuda da krenemo, gdje da se sklonimo? Ako uspijemo da iznesemo žive glave odavde, kuda ćemo onda? Kako da se probijemo do naših, koji, vidi se po borbi, odmiču sve dalje i dalje prema sjeveru? Ili da se uputimo prema našim selima daleko na jugu Hercegovine od kojih nas dijeli stotina četničkih i talijanskih zasjeda? Zaokupljale su me svakojake misli, navirala svakakva pitanja. Ipak sam se savladavao i održavao prisebnost. Bodrio sam drugove:

»Ništa je ovo. Svejedno što nas je ovako malo. Možda je i bolje jer ćemo se lakše izvući do naše glavnine. Talijani će najduže do sutra ostati na ovom terenu. Oni će se povući, a mi ćemo nastaviti put.«

Ispod nas, čistinom, sa dvije crne zastave prolazi kolona četnika. Vidimo im brade i šubare sa velikim crnim kićankama. U istom pravcu maločas je prošla i talijanska četa. Osluškujem pucanje i razmišljam: Šta bismo mi sada mogli da preduzmemo?

»Pođimo udesno da se sklonimo i sačekamo noć«, rekoh drugovima.

Sa mnom su tri partizana i drugarica Staka Ivković. Pošli smo u ovom pravcu u uvjerenju da ga tog dana neće pretresati.

Spustismo se u jednu plitku jamu zaraslu u nisko grmlje i smreku. Pokraj jame, u škripu, ostavih stražara. Posjedasmo. Nikom ne pada na um da nešto govori. Razgledam pažljivo lica svojih drugova. Pokušavam da odgonetnem kako se koji osjeća, šta misli. Onda najednom prekinem mučno ćutanje. Počinjem da pričam, praveći se bezbrižan:

»Takav je rat. Ovo vam je ono što se zove ratna sreća: danas se mi krijemo, a sutra će oni mada oni računaju da poslije ove ofanzive partizana nigdje neće biti.«

Nijedan od mojih drugova nije uplašen. Samo mladića iz Fatnice još uvijek pritiskuje neizvjesnost. Misli šta će biti s nama. Zotović pravi kombinacije. Priča nam da ima kuću u Viduši planini i da bi se tamo mogli kriti kao ilegalci. Mali Vasković misli da je najbolje da se noćas prebacimo preko Fatnice u Trebinjsku šumu, a odatle dalje, u Crnu Goru. Staka Ivković gleda u mene.

»Ja ću ostati s tobom, druže komandante. Nigdje neću od tebe, pa šta god bilo.«

Primiče se noć. Razgovaramo šapatom. Još uvijek, iako su sa mnom samo četvorica partizana, govorim kao komandant i naređujem.

»Nećemo se kriti. Nije to jedini izlaz da se spasimo. Moramo naprijed. Uostalom, svi ste komunisti, ima da se pokoravate naređenjima. Moramo se probiti do naših, ostavite priče o ilegalnom životu u Hercegovini.«

Odobravaju mi, mada vide da talijanske i četničke snage odlaze prema Gacku, kuda su naši otišli, kuda sam ja predlagao da pođemo.

I dalje čvrsto vjerujemo da ćemo preživjeti ovu tešku situaciju. Noćas ćemo pod Lipnikom da se sastanemo sa Petrom Drapšinom i ostalima iz naše grupe. Možda ćemo još koga od naših tamo zateći. Prebacićemo se odmah preko Babe planine i u toku sutrašnjeg dana možemo negdje kod Gacka da stignemo naše jedinice.

Bila je mrkla noć. Oko nas se razlijegala pjesma pijanih četnika. Čulo se i dozivanje Talijana. Odjekivali su i pojedinačni pucnji, a ponekad i mitraljeski rafali. Napregnutih živaca, po kršu, zvijerajući na sve strane u mrak, išli smo ka Lipniku. Izdaleka smo poznali njegov vrh koji je sjekao vedro nebo. Odavno je Lipnik bio poznat svakom od nas.

Pred nama ide onaj mladić iz Fatnice. On ovdje poznaje svaku stazicu. U jednom času zastade i reče:

»Evo ih, naši!«

Osluškujemo i buljimo u mrak. Nigdje nikoga. Dolje u selu čuju se psi. Razjareni su i bijesno naliječu na nekoga. Pođosmo dalje, već smo ispod samog Lipnika, obilazimo ga sa svih strana, spotičući se o stijene. Zastajkujemo često, zovemo oprezno:

»Pe-tar! Pe-tar! Pe-tar«

Svaki čas može neko da se odazove na ugovoreni znak:

»Pavle!«

Ali nigdje nikog. Lipnik je u ovo doba pust, gluh i sada na njemu nema živih duša osim nas petoro.

Spustili smo se polako prema najbližim kućama u selu. Upadosmo među neke omeđine. Morali smo da padnemo na zemlju, jer se u blizini začuše koraci. Kad produžismo dalje, primijetih da nas nema nego četvoro. Gdje je peti? Kad se izgubio? Niko nije primijetio. Ovdje ne smijemo razgovijetno ni da šapućemo. Selo je puno vojske. Smjestila se, izgleda, ispod svakog zida. Privlačimo se nečujno, kao sjenke, prvoj kući. To je kuća našeg druga Tripa Šarenca. Tamo ćemo sigurno nešto pobliže da saznamo i da dobijemo nešto za jelo.

Dva dana i dvije noći ništa nismo okusili. A glad će nas natjerati da pogubimo glave. Samo da nešto pojedemo, šta bilo, čini mi se da bi se spasili. Pokazah rukom drugovima:

»Vas dvoje čuvajte stražu u dvorištu«.

Ja i mali Vasković uvukosmo se u kuću. Unutra, srećom, nema vojske. Dočeka nas starica. Zagleda nas u mraku, drhti od straha, šapće:

»Partizani? Kuda, kukala vam majka, kako ste ostali živi? Kuku meni! Gdje je moj Tripo?«

Prekidam staru. Nemamo vremena za priču i za kukanje. Pitam je li se javljao ko od naših. Nikog nije bilo. Samo je juče, pred veče, Miro poslao kurira, jednog dječaka-partizana da pita za neke drugove. Talijani su ga uhvatili i ubili odmah tu pred kućom. Zatim nam starica reče da je u selu zanoćila ogromna vojska, da Talijana ima oko svake kuće.

»Bježite, žalosna vam majka. Pohvataće vas«, preklinje starica.

A mi ostajemo mirni.

»Imaš li u kući šta da se pojede? Daj, pa šta bilo. Odavno nismo ništa jeli.«

Nađe nekoliko glavičica bijelog luka, ima i po šolja mlijeka. To je slučajno ostalo, inače su ukućani sve iznijeli u brdo, u škrip. Posakrivali ispred Talijana i četnika. I seljaci su se posakrivali u brda. U kućama nema nikoga osim starih i nejakih.

Prihvatih limenu čašicu s mlijekom. Stara nam se primakla i kroz plač pita za svoga sina.

»Ne boj se za svoga Tripa, na pravom je putu, na strani Rusije!«, tješi Vasković staricu.

Razdijelio sam luk i mlijeko. Požurili smo iz sela u kome su Talijani napravili vojnički logor. Okrenuli smo ponovo Riocima. S jednog brdašca ugledasmo neobičnu sliku: čitava prostrana visoravan, od Plane do Lukavca, prepuna vatara, hiljade i hiljade, rekao bih. Provlačimo se kroz ovaj ogromni logor, između vatara i između talijanskih šatora. Imaju mnogo mazgi. Vezane su pored vatri, gotovo pred svakom se njiše svjetiljka. Mazge frkću, čuju se budni stražari. Ponekad jekne i poneki pucanj ili rafal. Talijani rado pucaju noću. Razgone tako strah. Partizani su to znali odavno.

»Vidi koliko ih je«, šapće iza mene Vasković. »Kao da se naš krš pretvorio u velegrad.«

U zoru smo se privukli Riocima. Prišli smo prvim kućama u selu. I ovdje moramo da potražimo nešto za jelo. Ako mislimo dalje, preko planine Babe i Bjelašnice, ne možemo ovako gladni.

Držim pušku pred sobom i ulazim u jednu kuću. Diže se jedna žena. Čujem kako počinje da kuka.

»Partizani su ovdje«, kažem joj, »ne boj se ništa, ima li naših?«

Baba premrla, osjećam, iako je ne vidim dobro. Drhti i muca:

»Par-ti-za-ni! Odakle, zar vas još ima?«

»Jesi li viđala naše?«, pitam ponovo.

»Jesam, ima ih, ima«, šapće ona, jedva je čujem. »Evo, i moji su sinovi partizani. Danas su se povratili kući, eto ih u brdu.«

Umiri se starica poslije nekoliko naših utješnih riječi. Prinijela mi je upaljen luč čelu. Zagleda u crvenu zvijezdu na kapi. Onda ispriča:

»Sinko mili, ima ovdje u nas jedan ranjenik. Pivljanin neki. Kroz obje noge mu je prošlo. Jadnik, ne može da makne sobom. Sakrili smo ga u pojatu. Šta ćemo s njim, za ime boga?«

Kažem joj neka ga čuvaju još dva-tri dana, dok prođe ova buka. Onda neka ga nekako prebace u Pivu, njegovoj kući.

»Pripazite ga«, velim starici. »Neka znaš da vaša kuća odgovara za tog partizana.«

Starica priča o sudbini naše kolone koja je odavde krenula prema Gacku, kad smo mi ostali da čekamo vezu. Talijani su ih razbili, izginulo ih je mnogo. Mnoge su pohvatali.

Ne nađosmo ništa za jelo, osim čanka mlade surutke. Ukućani su stigli da nešto posakrivaju po kršu, a ostalo sve iz kuće — i hranu, i sukno, i pređu — Talijani i četnici pokupili i odnijeli.

»Kosti im zemlja izbacivala«, kune starica.

Pođosmo iz ovog siromašnog sela pritisnutog morom prisustva tuđina i izdajnika. U meni je ključao gnjev. Stezao sam vilice. Misli su brzo prolijetale: da li ćemo doživjeti da se osvetimo? Vidici oko nas se sužavaju, ali

naša odluka postaje sve čvršća. Nipošto nećemo u ilegalstvo. Nećemo živi u ruke neprijatelju. Moramo se probiti do naših jedinica. Moramo nastaviti borbu do kraja.

Hladna je planina, mada je ljeto. Nas četvoro se poviačimo kroz gustu šumi i bespuće. Ne govorimo ni riječi. Rosa s lišća skvasi nam odjeću. Mokri smo do kože. Rosa je raskvasila opanke. Tanki oputnjaci okreću nam se oko nogu. Drhtimo od hladnoće. Što više odmičemo uz Babu planinu, noge mi postaju sve teže i nepokretnije. Sem umora, pritisli su nas još i glad i žeđ. Sad mi se povraća od onog bijelog luka što ga sinoć pojedoh.

Bilo je već granulo sunce kad smo se našli kod vrela pod vrhom planine. Napismo se vode kao da smo bili siti. Nikako ne možemo da se odmaknemo od studenog izvora.

Najzad smo produžili preko planine i nastavili niza stranu. Nigdje nikog ne sretamo, niti čujemo. Na svakom koraku nailazimo na tragove. Ne prođemo ni sto metara a da ne nagazimo na kakvu stazu ili puteljak koji su napravile hiljade ljudskih nogu i konjskih kopita. Planinske stazice, kuda su rijetko prolazila stada, postale su široki putevi. Duboke tragove ostavljale su za sobom talijanske mazge.

U jednoj rupi smo se odmorili sat-dva i odmah nastavili put. Ovo je kraj koji ne pripada nikome. Gore, desno, ustaše drže stražu. Lijevo, ivicom visoravni su četnici iz Šipačna. Vidimo straže i jednih i drugih. U jednom trenutku, kad se tome ni najmanje nismo nadali, primijetili su nas četnici i otvorili vatru. Zrna su zviždala iznad naših glava.

»Samo brzo, za mnom!«, hrabrim drugove, »još malo da izdržimo, i spaseni smo. Oni neće jedni na druge, između njih ćemo se provući.«

Imamo pred sobom još i planinu Bjelašnicu. Usred ljeta vrh joj se bijeli od snijega. Tokom čitave godine snijeg se ne otapa. Njime ćemo moći da ugasimo žeđ.

Spuštamo se zatim prema selu Lukovice. Iz jedne kuće izbija tanki plamičak dima. Znak da u njoj ima neko živ. Moramo tu potražiti nešto za jelo. Ovako gladni nećemo moći daleko.

Staka Ivković jedva ide. Malaksala je, ali se ne da. Čvrsta volja je drži na nogama i nosi naprijed.

»Još malo izdrži! Eno, naši su gore oko Izgora ili Čemerna. Danas još možemo stići do njih!«, hrabrim Staku.

Privukosmo se, šumom, nedaleko od kuće iz koje je izbijao dim. Rekoh drugovima:

»Ja ću da čuvam stražu a vi se približite kući i uđite unutra. Vidite ima li neko! Uzmite što god nađete za jelo.«

Staka reče da ne želi da ulazi unutra. Za nju je to i suviše riskantno. Ona tvrdi da je ovdje poznaju, da bi je i sada odmah poznali. Pošla su samo dvojica mladića, Vasković i Zotović. Prije rastanka Zotović skide svoj pištolj i dade ga Staki da ga ona čuva. Reče da s pištoljem ne smije u selo.

Bio je već prvi mrak, čekali smo ih, ali nikako da se vrate. Povukli smo se zatim na glavicu. Hodamo oko mjesta koje smo označili za sastanak ako zakasne. Zviždimo tiho, zovemo ih poimenično. Niko se ne javlja.

»Izgubili smo ih«, kaže Staka. »Sigurno su ih uhvatili«.[4]

Oko ponoći smo nas dvoje krenuli dalje. Mrklo je, kao za vrijeme najmračnijih zimskih noći. Nebo je noćas sasvim zastrto oblacima. Dolje kod kolibe bijesno laju psi. Ljudski glasovi žamore, izgleda niko ne spava. Tamo se, nema sumnje, nešto dogodilo.

Neki dan smo izgubili slobodnu teritoriju. Zatim je razbijen naš odred. Ne znam šta je bilo s Prvim udarnim bataljonom. Sada sam ostao sam s jednom drugaricom. Ali još nisam klonuo.

»Provući ćemo se, stići ćemo proletere«, govorim Staki. »Opet ćemo imati bataljon i odred.«

Srećom, poznajem ovaj kraj. Ovuda sam zimus krstario s bataljonom, pa sada mogu, makar i približno, da se orijentišem.

Daleko negdje oko Gacka žmirkaju vatre. To su Talijani i četnici. A od Lebršnika dopiru, s vremena na vrijeme, pucnji. Možda nisu naši tamo. Ali dotle treba stići, treba izdržati.

---

[4] Vasković i Zotović su tom prilikom naišli na četnike, i nisu mogli da se vrate na ugovoreno mjesto. Ostali su u pozadini i živjeli u ilegalstvu.

Opet smo zastali da se odmorimo. Peti je dan kako nismo ništa jeli. Pipam u mraku i čupam neku travu, i jedem. Njeno korijenje nema nikakav ukus, ali barem osjećam da nešto gutam. Staka je potpuno malaksala. Jedva je dovde stigla. Kažem joj otvoreno:

»Ima još teškoća pred nama. Ja mislim da je najbolje da se vratiš. Bojim se, ostaćeš u planini.«

Ali djevojka ni da čuje. Ni za živu glavu neće da me napusti. Neće da se preda bandi.

»Bolje da me ubiješ«, kaže.

U svanuće smo se našli pred jednim zaseokom. Izbismo blizu koliba. Uz jednu se nalazi poveći tor, a u toru nekoliko ovaca. Začas sam stvorio plan. Kažem Staki:

»Drži pušku spremnu, ako čuješ što sumnjivo, udri!« Odvio sam bombu i siđoh pred kolibu. Prokleti ker jurnu na mene, otima se s lanca. Lupam u vrata.

»Domaćine, domaćine!«

Najzad izađe jedna žena.

»Ko ima ovdje?«, upitah. »Ima li ikog u kolibi, imate li što za jelo?«

Ona se prestravila, ne umije ni da progovori. Najzad poče:

»Sinoć su ovuda prošli neki bosanski četnici s Talijanima, opljačkali sve. Zapalili su nekoliko kuća i koliba. I sina su mi otjerali. Eto ih tuda po glavicama, drže straže. Ali nema ih mnogo, sada su se svi okupili dolje u selu. Sahranjuju izginule četnike.«

»A partizani?«, upitah je.

»Partizani su«, veli, tu blizu, na Čemernu, izgleda.«

Dala nam ie malo mlijeka. Pozvao sam Staku i zajedno smo ga popili. Žena nas je ispratila gotovo plačući.

»Čuvajte se četnika i Talijana, pobiće vas, psi im se mesa najeli«.

Sad smo išli nešto lakše. Vjerovali smo da su naši na Čemernu i da ćemo uspjeti da ih stignemo. I to nas je nosilo.

Prolazili smo kroz neku šumovitu uvalu kad odjednom sa strane odnekud opet grunuše puške.

»Primijetili su nas«, velim Staki. »Trk!«

Četnička straža pucala je za nama. Srećom nisu nas gonili. Trčali smo često se dočekujući na ruke. Sklonili smo se u jednu dolinu. Tu malo odahnusmo, a onda krenusmo dalje.

Ide ova partizanka, ide stopu u stopu za mnom. Hrabrim je i sokolim. Hrabrim istovremeno i sebe.

»Eto, blizu su prve kuće Čemerna. Tamo su naši.«

Čemerno je planinsko selo ispod planine Lebršnika. Poznavao sam Lebršnik dobro. Tu sam nekoliko puta bio s bataljonom, a i bez njega. Znam približno koje su kuće partizanske, a koje nisu. Znam koji su domaćini naši prijatelji, a koji četnički.

Ne znam kako smo u očima drugih nas dvoje izgledali tada. Ali naš izgled svakako nije bio običan. Prvi seljaci koje smo sreli prosto su se zapanjili. Jedna žena zakuka:

»Bože dragi, kakvi ste to, šta vam je bilo?! Kuku, majko!«

Najzad, poznadoše me neki. Preneraziše se ljudi.

»Jesi li to ti? Zar si živ, za ime božje!«

Raspituju se za sudbinu pojedinih drugova. Ništa gotovo ne razumijem. Gotovo nikog i ne vidim.

»Recite mi, ima li šta da se jede?«, upitah prije svega.

Donesoše hljeba i kajmaka. Mislio sam: da li je to zaista stvarnost ili sanjam negdje u Babi planini. Da li je mogućno da ću se najesti i leći da se odmorim. Oko mene se iskupljaju mještani. Govore nešto, pitaju me, ali ja ih ne čujem niti im odgovaram.

Poslije odmora, bilo mi je dobro. Povratila mi se snaga. Digao sam se i odmah upitao:

»Ima li naših i koje su ovdje jedinice?«

Pojavi se Steva Kovačević. On je bio odvojen od bataljona. Nalazio se s jednom omladinskom četom koja je imala više od stotinu boraca i koja se nije bila s nama, u obruču, ali i oni su imali krvave i teške borbe.

»Ostalo nas je svega osamnaest. Nešto je dezertiralo u toku borbi, ali većina ih je izginula«, priča mi Stevo.

Gore u selu, kod žandarmerijske stanice, sretoh komandanta jednog bataljona iz Prve proleterske. Proleteri

su uredno odstupili i sada zadržavaju Talijane i četnike. Silna je to vojska. Nikakva sila njih ne može razbiti. Reče mi da treba da se javim komandantu Koči Popoviću. On ima hitno naređenje za mene.

Na brzinu sam popravio opanke, tačnije rečeno — ostatke opanaka, i zakrpio dronjke koji su visili. Požurio sam da se javim drugu Koči. Sreo sam opet dosta poznatih. Svi se čude otkud ja odjednom među njima.

Vlado Tomanović mi opisuje sudbinu naših jedinica koje su se izvlačile iz obruča. Malo ih se probilo, grdno su nastradale. Još nema nikakvih vijesti o Petru i Miru, ni o drugim koji su ostali u obruču. Ali, već nas ima dosta na okupu. Svaki čas dolaze nove grupe. Naša udarna snaga još je spremna da se bori. Kako mi je bilo drago i kako sam bio zadovoljan što ni za trenutak nisam u to sumnjao.

Kada sam najzad pronašao Koču Popovića, on mi saopšti da sam postavljen za zamjenika komandanta operativnog sektora u sjevernoj Hercegovini. Ta komanda je formirana radi objedinjavanja komandovanja jedinicama koje su se na tom sektoru nalazile i suprotstavljale se nadiranju Talijana od Gacka. Komandant sektora bio je Koča Popović.

Vrh Živanj i čitav ovaj planinski vijenac ispred sebe moramo držati po svaku cijenu. Inače, ako neprijatelj provali, doći će u pitanje naši ranjenici i odstupnica glavnine. Dok sam razgovarao s Kočom o situaciji, stiže kurir iz Vrhovnog štaba.

»Drug Tito traži da Vaso Miskin i ti dođete do njega« veli Koča preletjevši očima preko pisma koje je donio kurir.

Ta me je vijest veoma obradovala. Kako se stvari obrću u ovom ratu! Nekoliko proteklih dana i noći sam na svakom koraku očekivao smrt, preživljavao muke zbog gladi i žeđi, lutao kroz divljinu Babe i Bjelašnice i nisam imao ni pojma gdje su naše jedinice. Danas sam odjednom došao do svojih i sad me Tito zove.

Sretali smo usput, idući prema Izgorima, kolone partizana, pojedince, ranjenike i dijelove komore. Kiša je neprestano sipala. Opanci su mi bili puni vode. Ali ni na

šta nisam obraćao pažnju. Ništa me nije interesovalo. Bio sam zauzet mislima o predstojećem susretu s drugom Titom. Ne mari što sam na nogama već nekoliko dana i noći. Mogu još toliko da izdržim, jer idem Titu.

Vrhovni štab se nalazio u jednom popaljenom zaseoku Izgori, u strani ispod samog Volujaka. Komora rastovarena po ledinici, sve maskirano lišćem, a drugovi se sklonili ispod malih koliba, napravljenih od granja. Sretamo drugove iz Vrhovnog štaba. Pozdravljamo se s njima. Tu je drug Marko. Nestrpljivo očekujem kad će reći:

»Evo druga Tita«.

Ali ne pitam. Najzad sam razumio iz razgovora da Tito nije tu, otišao je u Sutjesku na izviđanje, tamo prema Tjentištu.

»Uskoro će se vratiti. On lično, u ovakvim situacijama, ide na izviđanje«, kaže nam jedan od drugova.

Nismo dugo čekali. Dođe jedan drugi i veli:

»Zove vas drug Stari«.

Ne znam jesam li pozdravio kad smo ušli unutra. Ali, brzo iščeznu moja zbunjenost kad sam u niskoj i tijesnoj bajti od granja vidio pred sobom druga Tita; čim se moj pogled susreo sa njegovim, osjetio sam se slobodan. Drug Tito je sjedio. Kad uđoh, on se podiže i pruži mi ruku. Pušio je mirno i gledao onim svojim blagim pogledom. Imao je na sebi modru dolamicu, a na nogama čizme.

»Jesi li ti Šegrt?«, pita drug Tito.

»Jesam, druže komandante.«

»Sjedi«, veli mi.

Tu su okolo drugovi Marko, Moša, Milutin. Razgovaraju nešto glasno, ali ja ne slušam mnogo njihove riječi jer nisam mogao da odvojim oči od druga Tita. On odmah zatraži da mu podnesemo izvještaj o stanju u Hercegovini. Pošto smo mu ukratko izložili situaciju, drug Tito me upita:

»Gdje je Operativni štab?«

Odgovorio sam mu da su članovi štaba ostali odsječeni na teritoriji bilećkog sreza.

»Vi ste u Hercegovini« veli mi drug Tito, »napravili krupne političke greške. Sektašili ste po svim linijama.

Dok narodi Jugoslavije vode oslobodilački rat, vi tamo stvarate nekakve kolhoze i govorite o proleterskoj revoluciji. Takva vaša politika nanijela je ogromne štete pokretu u Hercegovini. Za te greške kažnjavam članove Operativnog štaba.

Zatim drug Tito pita koliko imamo vojske.

Šta da odgovorim, kad još ni sam ne znam koliko nas je ostalo.

»Još ne znam tačno, druže Tito, ali svakako nas ima tri do četiri stotine. Sem toga, u Konjičkom batoljonu ima tri stotine boraca. Oni su na terenu Konjica.«

»Odmah iskupi vojsku«, reče mi. »Od ovih boraca ovdje formiraćemo Hercegovački odred. Ti ćeš biti komandant toga odreda.«

Iznenadila me je ova odluka vrhovnog komandanta. Gledam pravo u druga Tita. Trenutno se zbunih. On je primijetio moju zbunjenost. Pomislih da njemu treba reći iskreno:

»Druže Tito«, rekoh, »mislim da bi bolje bilo da komandant odreda bude neko drugi. Imamo dosta školovanijih drugova koji mogu da budu komandanti.«

»Dobro, dobro Šegrte«, prekinu me on, i smiješeći se, upita: »Ti poznaješ nekog ko je školovan za komandanta partizanskog odreda?«

Zatim se drug Tito interesovao za razvoj ofanzive u Hercegovini. Raspitivao se o držanju partizana u ofanzivi i gubicima koje smo imali. Ponovo reče da je nezadovoljan politikom koja je vođena u Hercegovini i da su greške koje je pravila Partija dobrim dijelom dovele do toga da nas je napustio jedan dio boraca.

Zatim je govorio o tome da nam se sada svete greške koje smo počinili i da ćemo posljedice toga osjećati još dugo. Reče da su se drugovi u Operativnom štabu zanijeli uspjesima i mislili da im niko ništa ne može. Međutim, prevarili su se u predviđanjima. »Eto, sad vidite kakve posljedice mogu da nastupe kad se rukovodioci zanesu uspjesima.«

Poslije toga smo razgovarali o budućem Hercegovačkom odredu. Zamolio sam da se za političkog komesara odredi neki sposoban drug.

»Da im damo Ćeću?«, obraća se Marko drugu Titu, a zatim nas upita ko bi po našem mišljenju mogao da bude zamjenik komandanta odreda. Predložismo Vlada Tomanovića. Marko reče da zamjenik komesara treba da bude Vaso Miskin.

Na koncu razgovora drug Tito reče:

»Čim se spojite sa Konjičkim (Mostarskim) bataljonom, formiraćemo Hercegovačku brigadu.«

Pri slaboj svjetlosti jednog fenjera u maloj bajti od zelenog granja kroz koje je curila hladna planinska kiša slušao sam riječi druga Tita. Pričao nam je o ofanzivi i našem današnjem položaju, o izgledima za predstojeće naše zadatke i formiranje novih brigada, o pokretima koji nas čekaju i iskušenjima koja nas neće mimoići.

Poslije razgovora izišli smo do susjedne bajte, na večeru. Kiša je već stala. Mogli smo da posjedimo napolju i uz vatru da pojedemo ono malo neslana skroba i po komadić mršavog ovčijeg mesa.

Poslije večere slušali smo radio-vijesti.

Daleko negdje kroz Rusiju prodiru njemačke jedinice. Crvena armija napušta grad za gradom. Lica drugova su ozbiljna. Svi slušaju šuteći, drug Tito mirno sjedi. Vatra osvjetljava njegovo lice. Na kraju vijesti on reče:

»Ah, neka ih! Brzo će i oni nazad.«

Iste večeri u Vrhovnom štabu donesena je odluka o formiranju Četvrte i Pete crnogorske brigade. Za komandanta Četvrte postavljen je Peko Dapčević, a za komesara Mitar Bakić; za komandanta Pete Sava Kovačević, a za komesara Radomir Babić. Prilikom diskusije o sastavu rukovodstva brigade, upitao sam druga Tita da li da izađem da ne bih smetao.

On mi odgovori:

»Ne smetaš nam ništa, sjedi s nama«.

Ujutro su me ponovo pozvali u Titovu kolibu. Ovdje, između Lebršnika i Volujaka noći su neobično hladne. Jutra isto tako, a naročito poslije kiše. Moja se odjeća još nije bila osušila od rose, koju sam nakupio prošlih

noći po Babi i Bjelašnici. Noćas se još više nadojila vodom. Drhtim od hladnoće. Drug Tito to primijeti i upita me:

»Gdje ti je šinjel, druže Šegrte?«

Rekoh mu da se moj konj sa toplim kožnim trofejnim kaputom izgubio dok smo se nalazili u obruču i da je sada vjerovatno u četničkim rukama. Drug Tito se okrenu, a onda, između stvari koje su ležale u uglu, izvadi plavi, gotovo nov šinjel i pruži mi ga:

»Evo ti ovaj moj šinjel«, veli »uzmi ga.«

Skoro pune dvije godine poslije toga nosio sam taj šinjel kao dragu uspomenu. Noseći šinjel sjećao sam se junskih dana četrdeset druge, najtežih dana u svom životu.

Sa Savom Miskinom krenuo sam preko Vratara i duž Sutjeske prema Suhoj. Tamo su se nalazile naše jedinice. Vratar je tada bio zakrčen partizanskom vojskom. Sem vojske, komore i ranjenika na nosilima, bilo je još i mnoštvo naroda koji se povlačio zajedno s nama. Kolone su se kretale dolinom nabujale Sutjeske, a sa kosa iznad Izgora razlijegala se grmljavina žestokog boja. Dolje je ostala Hercegovina, preplavljena divizijama talijanskih fašista i četničkim jedinicama, ostala je porobljena, opljačkana i iskrvavljena — naša rodna gruda koja je i tada preživljavala najteže dane svoje istorije.

DIO DRUGI

I

Junski dani četrdeset druge. U Suhoj, u Sutjesci okupljaju se hercegovački partizani koji su uspjeli da se izvuku iz okupirane Hercegovine. Tu je među prvima stigao bataljon pod komandom Vlada Tomanovića. S njim su i dijelovi Prvog udarnog bataljona.

Borci su me radosno dočekali, jer su saznali da sam se posljednji probio iz obruča. Zbog toga su svi radoznali i žele da im ispričam kako sam prošao. Raspituju se za drugove kojih nema među nama. Svaki od njih želi da sazna za sudbinu drugova koji su se izgubili u metežu i povlačenju. Najviše ih zanima šta se dogodilo s Mirom Poparom, Pavlom Kovačevićem, Danilom Šarencom i Petrom Drapšinom. O njima ni ja ne znam ništa. Nije bilo davno kad smo se rastali, a činilo mi se kao da je prošla godina. Od njih poslije ni glasa.

Tu sam zatekao i drugove koje sam, otkako je ustanak počeo, rijetko viđao: Radovana Papića, Blaža Đuričića, Rajka Miloševića i još mnogo Hercegovaca, školovanih ljudi koji su ostali vjerni svom narodu u njegovim najtežim danima. Svi su oni politički ili vojni rukovodioci naših novih bataljona i četa.

Jednog dana u Suhu, među nas, dođe nepoznat partizan. Po njegovom izgledu se vidjelo da je proleter. Na kapi petokraka zvijezda sa srpom i čekićem. A taj znak su samo proleteri nosili. Na njemu tamna, suknena bluza. Na nogama cipele, vidi se da je ratovao u krajevima van

Hercegovine, jer hercegovački partizani ne vole cipele. U kamenjaru su cipele nepodesne za ratovanje.

Dopao mi se izgled njegovog lica. Bio je prilično mršav. Ponekad se dešava da na prvi pogled zavoliš čovjeka. Prijateljski mi steže ruku i reče:

»Ja sam Ćećo, novi komesar odreda. Poslali su me drugovi iz Vrhovnog štaba.«

Dok razgovaramo razmišljam o tome hoće li se naš komesar snaći među nama. Nisam mislio samo kakav će on biti i kako će ga borci primiti, nego i šta će on o nama da misli kad nas upozna. Poslao ga je drug Tito, da nam pomogne. Uz njegovu pomoć treba da organizujemo politički rad i vaspitanje boraca. Bili smo uvjereni u hrabrost i čvrstinu naših boraca, a drug Tito nam je sada poslao dobrog komunistu koji će nam pomoći da od njih izgradimo dobru jedinicu.

Ranije, dok sam bio komandant Prvog udarnog bataljona, dešavalo se da sam ponekad imao nepravilan odnos prema komesaru. To se događalo onda kad bih zaboravio da su komesar i komandant ravnopravni i da mi on nije potčinjen. Drugovi su mi ukazivali na to, ali mi se to desilo i prilikom prvog susreta s Ćećom.

Bilo je to odmah po njegovom dolasku. Dali smo jedinici kraći odmor. Ja se naljutih što kod komore nešto nije bilo u redu. Povišenim tonom sam rekao Ćeći:

»Komesaru! Šta je ono tamo kod komore? Pođi tamo i vidi! Neću da gledam taj nered!«

Ćećo je mirno otišao i popravio stanje. Kasnije, kad smo se našli nasamo, Ćećo mi isto tako hladnokrvno reče:

»Nemoj da mi podvikuješ. Pogotovo neću da mi podvikuješ kad borci slušaju. Zapamti da sam ja komesar odreda. A ni borcima se ne može tako kruto podvikivati.«

Bilo mi je vrlo neugodno, pa sam ga molio da mi oprosti. Rekao sam da mi se češće događa da, i ne htijući povisim ton.

»E, od toga moraš da se odučiš«, reče mi Ćećo. »Partizanski komandant ne smije tako da radi.«

Eto, to je bio jedini mali nesporazum između mene i komesara Ćeće-Svetislava Stefanovića. Poslije smo postali veliki prijatelji i dobri drugovi.

Tih dana formiran je Hercegovački partizanski odred, koji je u svom sastavu imao dva bataljona. Pored Ćeće i mene — komesara i komandanta, u štabu odreda bili su: Vlado Tomanović zamjenik komandanta i Vaso Miskin Crni pomoćnik političkog komesara. Politički rukovodioci u štabu bili su još: Vojin Popović, Milija Stanišić i Čedo Kapor.

Dali smo se na posao. Otpočeli smo s konferencijama, bataljonskim sastancima i odredskim savjetovanjima. Nastojali smo da što bolje iskoristimo zatišje. Svaki čas može da stigne naređenje za pokret. A u pokretu se ne mogu svršavati ovakvi poslovi. Trebalo je politički i vojnički učvrstiti odred.

Sjećam se jednog detalja. Bilo je to prvih dana, čini mi se baš prve noći kad je Ćećo došao u odred. Spavali smo pokraj jednog potoka. Pozvao sam kurira i naredio mu da se postavi straža kod komesara. Znao sam: ima dezertera pa može neko . . . Šta znam šta sve može nekome od njih pasti na um. Ujutru, tek što smo se digli, kad evo ti Ćeća:

»Šta radi onaj vojnik tamo? Čitavu je noć prestajao više moje glave. Nije mi dao da zaspim.«

»Straža, druže Ćećo. Čuvamo te. Ti si komesar . . .«

»Neću nikakve straže. Neka ljudi spavaju.«

Logorujemo u Ljubini. To je poljanica pokraj sela Vrbnice u blizini Sutjeske. U našoj neposrednoj blizini logoruje Treća sandžačka brigada. Odmah do nje Četvrta crnogorska. Među borcima iz Sandžaka i Crne Gore, među proleterima Prve i Druge proleterske brigade, i naši Hercegovci drukčije su se osjećali, lakše su podnosili prve dane poslije doživljenog sloma, poslije napuštanja svog rodnog kraja.

Zajedno smo gazili Sutjesku, hladnu i brzu. Tada sam vidio Mitra Bakića, komesara Četvrte brigade, kako stoji u vodi do pojasa i pomaže borcima da prelaze. Bakić je prestajao u hladnoj Sutjesci sve dok nije sva kolona prešla na drugu stranu.

Odlazili smo u posjetu drugovima iz štaba Treće sandžačke brigade. Razgovarali smo sa komandantom Velimirom Kneževićem Volođom i komesarom Rifatom Bur-

dževićem, poznatim političkim radnikom i revolucionarom iz predratnog vremena. Tu sam upoznao i Velimira Jakića i Milu Peruničića. Razgovarali smo o stanju u Hercegovini. Drugovi iz Sandžaka nam rekoše da je slična situacija zadesila i njih u Sandžaku.

Ponovo sam bio u Vrhovnom štabu. Sa mnom je išao i Hama Grebo.

Drug Tito se interesovao za stanje u sjevernoj Hercegovini. Raspitivao se za Konjičku župu i Konjički partizanski odred koji je ranije imao stalnu vezu sa Operativnim štabom.

Pažljivo sam slušao vrhovnog komandanta. Slušajući njegove riječi, naslućivao sam da drug Tito ima u vidu ove krajeve. Hama Grebo je do povlačenja radio u Operativnom štabu za Hercegovinu. I on je, kao i ja, priželjkivao da drug Tito naredi pokret u Konjički kraj.

To veče ispred članova Vrhovnog štaba prolazila je Prva proleterska brigada. Prolaze, za naše tadašnje prilike, dobro opremljeni borci. Bio sam blizu druga Tita i drugih članova Vrhovnog štaba. Ispred nas prolazi Prvi crnogorski bataljon. Sve studenti i đaci. Među njima sam prepoznao Peru Četkovića koji mi je bio vodni oficir kad sam služio vojsku u Šibeniku. Sada je on komandant Prvog bataljona. Kad me prepozna, pritrča mi pa se izljubismo, jer se odavno nismo vidjeli.

Kasnije sam ispričao drugu Titu da mi je Pero bio vodni oficir, da je bio jako dobar i da smo ga mi vojnici mnogo poštovali.

Gledam u pravcu sjeverne Hercegovine!

Možda ćemo krenuti tamo, pomislio sam i svega me obuzela radost. Jer, takav pokret značio bi ponovno prenošenje partizanskog rata na teren koji nam je dobro poznat.

Ali tih dana Vrhovni štab donese presudnu odluku da glavnina naših snaga pođe put Bosanske krajine.

Drug Tito je imao pune ruke posla. Proučavao je izvještaje iz raznih krajeva, a morao je i da razgovara s rukovodiocima svih jedinica koje su se tu nalazile. Zbog toga smo za vrijeme boravka u Vrbnici nekoliko puta dolazili u Vrhovni štab.

I drug Tito je jednog dana došao u naš logor. Postrojili smo crnogorske i hercegovačke jedinice da ga dočekamo. Ugledali smo ga izdaleka. Vidimo Tito jaše na bosanskom konju doratu. S njim je Ivan Milutinović Milutin, član Vrhovnog štaba. Naše čete su se postrojile na prostranoj ledini usred guste šume, nedaleko od sela Ljubine. Stoje tako borci Četvrte crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda. Stoje čvrsti i postojani, iako gladni, umorni i u poderanim odijelima. Većina boraca sada prvi put vidi druga Tita. Koliko li je samo radosti bilo u njihovim očima, kad se Tito pojavio!

Peko Dapčević, komandant Četvrte crnogorske brigade, izašao je pred Vrhovnog komandanta i raportirao. Po prijemu raporta drug Tito stupi pred stroj i podigavši stisnutu pesnicu u znak pozdrava reče zvonkim glasom:

»Smrt fašizmu, drugovi partizani!«

Iz stotine grla prolomilo se:

»Sloboda narodu!«

Iz svih grla odjeknuše glasni poklici koji se razniješe kroz šumovitu okolinu. Bura poklika se nije stišala zadugo. Na glad, na umor i na iznemoglost niko od nas tada nije pomišljao. Uzvici su prestali kad je drug Tito podigao ruku i dao znak da će govoriti. Nastala je tišina. I stoljetne jele, tajanstvene i natmurene i one su se umirile. Čusmo Titov glas. Kroz guste šume Zelengore razlegoše se zvonke Titove riječi koje su prijanjale za srca iznurenih partizanskih boraca.

Drug Tito je govorio o borbi protiv fašizma, o velikom ratu koji vode naši narodi, o borbi i pobjedama Crvene armije. Posebno je naglasio ulogu i značaj jedinica koje tu, pred njim, stoje postrojene.

»Ove krajeve napuštamo samo privremeno«, rekao je tada drug Tito. Zatim je naglasio da narod Crne Gore i Hercegovine stoji uz naš pokret. Talijani su uspjeli da privremeno uguše ustanak u tim krajevima samo zato jer su im u tome pomogli i pomažu Dražini četnici. Rekao je da ćemo opet doći u ove krajeve. Opet će ovaj narod koji je svojom borbom u 1941. godini dokazao da je uz nas, da povede bitku za slobodu.«

Crnogorski i hercegovački partizani s divljenjem su slušali riječi svog vrhovnog komandanta. Često je drug Tito prekidan poklicima i odobravanjima. Kad je završio govor svi smo se okupili oko njega. Povedosmo kolo, zaori se partizanska pjesma. Kolo vode komandant i komesar Četvrte crnogorske brigade, Peko Dapčević i Mitar Bakić. Mitar je uvijek veseo. Takav je bio i neki dan kad sam ga vidio, do pojasa u hladnoj i brzoj Sutjesci. I tada je bio spreman da svakom borcu dobaci po koju riječ ohrabrenja.

Poslije kola saopšteno nam je da će pokret naših glavnih snaga uslijediti odmah. Tito je odlučio da s četiri brigade krene u Bosansku krajinu. Bila je to istorijska odluka.

»Veliki nas napori očekuju, ali i nove i još veće pobjede«, rekao nam je tada drug Tito.

Tu, u selu Vrbnici ponovno sam vidio Savu Kovačevića. Iznenada se uvukao u kolibicu koju smo bili napravili od zelenog granja. Prošlo je nešto više od četiri mjeseca otkako se nismo vidjeli. Zagrlili smo se i izljubili. Kako da se ne radujem. Sa Savom sam odrastao. S njim sam jedanaest godina bio u partijskoj ćeliji. Voljeli smo se kao što se rođena braća vole.

»Čini mi se da se ništa nisi promijenio«, kažem Savi.

»A ti?« veli Sava, »ti si mi se mnogo izmjenio. U ratu se brže živi i brže stari.«

»Prošla zima je bila prva«, pričam Savi, »koju sam proveo u dubokom snijegu. A marševi i borbe svaki dan. Moj Sava, da znaš samo kakav snijeg u nevesinjskom kraju može da padne!«

Sava mi je poslije pričao o drugovima iz Lastve i Nudola koji nisu mogli da se izvuku i da pođu s nama.

»Žao mi je«, kaže Sava, »što nijesam mogao povesti Olgu i sina koga još nijesi ni vidio.«

Poslije dođoše Radomir Babić, Blažo Jovanović i Velimir Terzić. To je štab Pete crnogorske brigade. Blaža do tada nisam sretao. On je sekretar PK za Crnu Goru i poznati partijski radnik o kome sam znao iz pričanja pojedinih drugova. Radomira sam upoznao kao poručnika

jugoslovenske vojske 1940. godine, kada sam bio na vježbi. Obradovao me je susret sa tim drugovima.

Pošli smo kod druga Tita da primimo zadatke. Peta crnogorska i naš Hercegovački odred ostaju ovdje, na sektoru Vrbnice. Treba da obezbeđuju Centralnu bolnicu u kojoj su većinom nepokretni ranjenici. Oni bi otežavali brz pokret proleterskih brigada preko Treskavice, zatim preko pruge Sarajevo — Dubrovnik i dalje u Bosansku krajinu.

Drug Tito nam je rekao da pratimo stanje u Crnoj Gori i Hercegovini i, ako se pokaže da su se prilike popravile, odmah da upadnemo tamo i da obnovimo započetu borbu. »Redovno slušajte vijesti »Slobodne Jugoslavije« i tako ćete uvijek znati gdje se nalazimo. Ako bude potrebno, probijte se do nas.«

Na kraju je drug Tito podvukao da je naš osnovni zadatak da čuvamo ranjenike i saopštio nam odluku Vrhovnog štaba o formiranju i sastavu zajedničkog štaba jedinica koje tu ostaju: komandant Sava Kovačević, komesar Radomir Babić, pomoćnik komesara Blažo Jovanović, a ja zamjenik komandanta.

Drug Tito je potom u zoru, krenuo na čelu Četvrte proleterske brigade, preko Zelengore u pravcu Kalinovika. Otišao je u susret novim neprijateljskim ofanzivama, novim bitkama i pobjedama.

Peta crnogorska brigada i Hercegovački odred ostali su sami na sektoru Vrbnice. Sa svih strana smo tada bili opkoljeni talijanskim, četničkim i ustaškim jedinicama. Često sam tih dana razmišljao o onome što nam je drug Tito rekao pred strojem:

Zar smo mi opkoljeni? Zar partizane može neko da opkoli? Ne, partizani su svuda i na svakom mjestu. A naš narod je uz nas, mi nismo sami.

Dva-tri dana po odlasku proletera došao je njihov kurir. Štab Prve proleterske nas je obaviještavao da su u okolini Kalinovnika od četnika zaplijenili dosta stoke. Proleteri zbog dugog puta nisu mogli da gone plijen sa sobom nego su ga ostavili nama. Pošao sam s Drugim bataljonom i dotjerao plijen.

Poslije nedjelju dana boravka u Vrbnici nestalo nam je brašna. Ostali smo bez skroba koji je ljude podsjećao na hljeb. Još ranije potrošili smo i posljednje zalihe soli. Samo su pojedinci u zamotuljcima sačuvali pomalo, vadili zrno po zrno i dijelili drugovima. Naš jelovnik postajao je sve siromašniji. Komadić neslanog mesa i šalica zelja obarenog u vodi u kojoj smo kuvali meso. Kakav ručak, takva je bila i večera.

Ranije nisam mogao vjerovati da se ljudi tako lako privikavaju na teškoće. Plijen koji su nam proleteri poslali, čuvali smo za ranjenike. Dvije krave i nekoliko ovaca davale su za bolesne i ranjene drugove po kašiku mlijeka. Za nas zdrave pripremali smo travu. Tu, oko napuštenih i izgorjelih kuća i koliba, rastao je slatki štir. Malo dalje od našega logora pronašli smo čitava polja mlade i za jelo odlične koprive. Štir i kopriva uz malo mesa — to nam je bila jedina hrana. Još samo da smo imali soli, bili bismo mnogo zadovoljniji.

Sporo su odmicali dani u ovoj divljini oko Sutjeske. Logor smo smjestili u jednu šumicu, odmah iznad Vrbničkog potoka. Na drugoj strani potoka, nasuprot našem logoru, nalazi se selo Vrbnica. Logorovali smo u nekoliko kolibica od zelenog granja, a osmatračnice smo imali u gustim krošnjama drveća. Nedaleko od nas, na drugoj strani uvale, smjestio se štab Pete crnogorske i jedan njihov bataljon. Ostali bataljoni Pete brigade bili su razmješteni daleko unaokolo. Tih dana naša dva štaba često su održavala zajedničke sastanke i pretresala stanje u jedinicama i naše buduće zadatke. Upućivali smo zajedničke patrole i obezbjeđivali ovaj mali prostor, a povremeno smo Sava i ja odlazili u izviđanje terena.

Bilo nam je, teško kada smo gledali dolinu Drine i u njoj požnjeveno žito, dok su naši borci jeli neslano zelje i razbolijevali se od otrovnih trava.

Jednog dana vraćajući se iz izviđanja Savo i ja naidosmo iznad Jeleča. Tu je bila ustaška žandarmerijska postaja. Pozvali smo komandira postaje na pregovore. I došao je. Bijaše to jedan musliman iz Bileće. Kad nas je ugledao, toliko se bio prepao, da se tresao kao da ga je groznica uhvatila. Razgovarali smo s njim dugo. On nam

je dao podatke o stanju u neprijateljskim garnizonima u Kalinovniku i Foči. Na kraju razgovora, Sava mu reče:

»Idi u Jeleč, ali nemoj da se šališ; neću da vidim tvoje patrole da dolaze u pravcu naše teritorije.«

Nakon treće nedjelje glad je bila prosto neizdržljiva. Borci su postali mrzovoljni. Sporo su se kretali po logoru. Nisu bili u stanju da prate sastanke i konferencije. Razgovarali su o pokretima i borbama. Tražili su da se negdje ide. Kuda bilo. Bili smo pomalo zabrinuti za moral partizana. Bilo je očigledno da on opada. Partijska organizacija je imala pune ruke posla. Na partijskim sastancima objašnjavala se naša situacija i zadaci i tražilo se od komunista da izdrže teškoće. Partija nije dozvoljavala da popusti organizacija unutrašnjeg života jedinica. Svakodnevno su se održavale političke konferencije u jedinicama. Sastanci su se smenjivali, diskusije nisu prestajale. Očekivali smo vijesti iz Hercegovine i Crne Gore. Borci su se potajno nadali da ćemo, možda, uskoro krenuti tamo. Odmah, po dolasku u Vrbnicu, uputili smo Tripa Šarenca, Mirka Mastilovića i još neke drugove na okupiranu teritoriju. Sa nestrpljenjem smo očekivali njihov povratak i izvještaj o stanju i mogućnostima naše ofanzive u pravcu Crne Gore i Hercegovine.

Ali, vijesti nisu dolazile. Bilo nam je je jasno da stanje tamo ne valja. Jednog dana, neočekivano, iz šume izbiše tri bradata i iscrpljena čovjeka. Oko njih se već okupila gomila boraca. Kad sam prišao, poznadoh Petra Drapšina. Probio se nekako. S njim je i Dušan Aleksić, novinar, stari borac iz Prvog udarnog bataljona.

»Živ si, druže Petre?«, pitam.

»Evo, živ«, veli Petar, a u očima mu blistaju suze; radostan je što smo se ponovo sreli.

»Šta je sa Mirom?« pita on. »Zna li se išta o njemu, je li živ?«

»Još ništa ne znamo«, odgovorih. Drapšin je za trenutak zaćutao i uzdahnuo. Volio je mnogo Mira. Njega smo svi podjednako voljeli, i borci i rukovodioci. Mira je volio čitav hercegovački narod, sem šake onih koji su se prodali neprijateljima.

Razgovaram s Petrom o tome kako smo se one teške noći u obruču razdvojili i izgubili. On je mnogo pričao o izvlačenju. A mora ga čovjek i razumjeti. Meni su još u svježem sjećanju bili oni dani. Ja sam išao svega pet-šest dana. Drapšin se probijao i provlačio pune tri nedjelje. Prošao je kroz nepoznata sela prepuna Talijana i četnika. Ja sam bio u boljem položaju nego on. Znao sam kuda su otišle naše snage. On je samo mogao da pretpostavlja. Išli su nasumce i na sreću, što se kaže.

Pošli smo u štab Pete crnogorske. Tu je Sava saopštio Drapšinu kazne o smjenjivanju sa dužnosti i isključenju iz Partije koje su izrekli Vrhovni štab i CK KPJ njemu, Miru i Pavlu.

Dok je Sava govorio, Petrove oči su se ovlažile. Jedva je zadržavao suze.

Petar, da bi skratio obrazloženje, upade u riječ Savi. Odmah mu je bilo jasno o čemu se radi.

»Šta je za mene poručio drug Tito? Kakvu kaznu?«

»Kao obični borci u jedinicu«, veli Sava. »Takvo je naređenje druga Tita za svu trojicu. Vrhovni štab će vas, kad bude imao vremena, saslušati. Zasad samo toliko: u jedinicu kao obični borci . . .«

Drapšin podiže glavu. Popravio je rukama iscijepanu vojničku bluzu i odgovorio iskreno i mirno:

»To je pravilno, druže komandante. S kaznom se slažem. U koju četu da se javim?«

Više je od mjesec dana odkako smo ovdje, u Sutjesci. Komesar Ćećo zbližio se i srodio s nama. On uči borce da pjevaju partizanske pjesme iz Srbije. Najradije je pjevao onu o šumadijskoj pšenici i o budućoj republici za koju se borimo. Naši Hercegovci vole pjesmu, šalu, pa i sada, kad se nalazimo u teškoj situaciji, vedro raspoloženje ih ne napušta. Ćećo je vrlo vješto znao da među borce unese diskusiju o političkim pitanjima. Pričali smo i raspravljali o slobodi i socijalizmu koji ćemo izgrađivati poslije naše pobjede. Jer mi ni u tim teškim časovima nikad nismo sumnjali u pobjedu, iako smo bili opkoljeni i natjerani u planine da u njima podlegnemo. Teškoće smo lakše podnosili diskutujući o našoj budućnosti i zadacima koji su bili pred nama.

Ali, ipak duži boravak u jednom mjestu, bez pokreta, nismo voljeli. Borci su se radovali kad je trebalo poći na izviđanje ili u kakvu, ma i najmanju, akciju. Svaki dodir sa planinskim selima donosio je nešto novo. Čuli bismo novije vijesti i doznali šta neprijatelj sprema.

Tako smo ponovo, jednoga dana, Sava i ja sa jednim bataljonom otišli na izviđanje daleko prema Foči, komesar Pete brigade Radomir Babić i načelnik Velimir Terzić prema Volujaku i Pivi, a treća grupa u pravcu sastavaka Tare i Pive. Kad smo se vratili, Radomir nam je ispričao kako su u nekom selu razgovarali s jednim čovjekom, po svoj prilici bio je četnik, a i kako im je ovaj, onako uzgred ispričao da se na partizane priprema nova ofanziva.

Poslije toga učestaše znaci koji su nas upozoravali da moramo biti oprezni. Četnici su se grozničavo spremali da nas ovako malobrojne i iznurene unište. Odlučili smo da pređemo u napad prije nego što bismo mi bili napadnuti. Pripremali smo se da napadnemo Kalinovnik i odmah potom Foču i druga mjesta u okolini. Zbog toga smo u tim pravcima vršili svakodnevno izviđanje. U stvari, naše osmatranje terena, otkako smo ovdje, nije prestajalo, ali smo sada to činili prodirući mnogo dublje u neprijateljsku teritoriju.

Izviđajući u pravcu Kalinovnika, Sava i ja smo s Drugim bataljonom Hercegovačkog odreda doprli do Zagorja. To je planinski kraj na padinama Lelije. Tu u nekom zaseoku potražismo jednog bivšeg partizana koji nas je napustio za vrijeme ofanzive i vratio se kući. Nije pobjegao, nije se od nas sakrio, nego nam je otvoreno rekao:

»Odoh iz odreda, ali i dalje ostajem partizan i računajte na mene uvijek«.

»Da pođemo do Rada«, velim Savi. »Kakav god je, ipak je iskren i pošten čovjek. Vjerujem da će se odazvati našem pozivu na sastanak.«

I nismo se prevarili. Čim smo ga pozvali, dođe, dok je većina njegovih mještana pobjegla kad je čula da smo u blizini pozdravio nas je srdačno. Razgovarali smo nadugo, i naširoko. Rade se raspričao, galami, tuče se u prsa i kune da je ostao isti, mada je napustio jedinicu. Kaže da je došao kući samo zbog naroda.

»Da narod u selu ne bi nastradao od četnika i ustaša. A nijesam« veli Rade, »slabiji komunista nego oni vaši u odredu«.

Slušamo ga tako jedno vrijeme, ali Savi prvome dosadi i povika:

»Kakav si mi ti komunista! Ti si niko i ništa. Napustio si borbu i sada se praviš junak. Šuti kad ti kažem! Zajedno si sa četnicima, a veliš da si bolji komunista od onih u odredu.«

Rade se ništa ne ljuti što ga Sava napada. Pitali smo ga, zatim, šta on zna o ofanzivi koja se na nas sprema. Kao da je to jedva dočekao. Počeo je da priča. Mi smo malo sumnjali u njega i računali da on možda izmišlja, samo da se nama predstavi kao prijatelj. Na kraju je ponovo stao da nas ubjeđuje u svoje poštenje i svoju odanost našem pokretu.

»Evo drugovi, obećavam vam da ovi četnici neće na vas pušku dići pa ma šta bilo«, kaže Rade. »Ako nas natjeraju silom, onda znajte, pucaćemo preko vas, u vazduh«.

Prije rastanka Rade nas je zadržao na večeri u njegovom selu. Iskupilo se oko nas još nekoliko mještana, njegovih komšija i prijatelja.

»Ako bradonje doznaju da ste bili kod nas, mi ćemo im reći da ste nas prisilili da vam damo večeru«, namiguju nam oni. »Molićemo ih da nam oproste i oni će povjerovati da smo im kazali istinu«.

»Dok sam živ ostajem partizan«, veli Rade kad smo polazili.

I nije nas iznevjerio. Bio je to zaista pošten seljak, iako mu nismo mogli lako da objasnimo da se u isto vrijeme ne može biti i četnik i partizan. On je vjerovao da će na taj način spasiti ljude i selo. Nakon nekoliko dana imali smo jedan sukob s četnicima iz ovog kraja, i oni su zaista pucali preko nas i povukli se da bi naša kolona mogla da prođe. Godinu dana kasnije ponovo smo naišli kroz ovaj kraj i interesovali se za Rada.

»Optužili su ga da je komunista i zaklali«, rekli su nam njegovi mještani.

Na povratku u odred put nas je vodio kroz muslimansko selo Jeleč, koje se nalazi nedaleko od ceste Kalinovik

— Foča. U selu organizovana nekakva seoska milicija. Kad su nas opazile njihove straže, začas se nekud izgubila i milicija, i straža, i seoska »vlast«. Očigledno, nije im se isplatilo da se svađaju s nama i da nas ometaju na putu.

U Jeleču je postojala i oružnička postaja, desetak oružnika i jedan narednik. To je onaj Bilećanin s kojim smo nedavno razgovarali. Poslali smo jednog seljaka kome smo rekli da smo mi prethodnica partizanske vojske iz Zelengore. Čekajući nagađali smo da li će narednik doći. Više smo vjerovali da neće, iako smo mu i ranije garantovali život i dali tvrdu riječ da ćemo razgovarati kao ljudi.

Čekali smo jedan sat, kad evo ti narednika.

Ej, ti prijatelju, kako to da ti i dalje jednako služiš Talijanima i ustašama« pita Sava, »a stalno nam obećavaš da ćeš ih napustiti! Tvoja ustaška žandarmerija zajedno s četnicima napada nas partizane. A znaš li ti kako su četnici zimus klali muslimansku sirotinju u Foči i Goraždu, i po ovim selima pored Drine? Znaš li ti da su Talijani mirno gledali kako nestaju hiljade muslimana i kako ih nosi Drina? Je li, naredniče, ti si to sve vidio i ništa?«

Narednik nije očekivao ovakav početak razgovora. To ga je malo zbunilo, ali je ubrzo počeo da se pribira. Sava mu predlaže da stupi u partizansku vojsku i da stražu u Jeleču preda nama zajedno s oružjem i municijom. Narednik samo lijepo sluša i klima glavom. Sa svim što smo mu rekli on se složio.

»Sve je to lijepo i tačno što mi rekoste. Ali, ja nikako ne mogu. Ne smijem. Kako da ostavim službu? Šta bi bilo s mojom porodicom? Imam ženu i djecu. Šta bi bilo sa selom? Na vas ne mislim potezati svoje oružje, ali... eto. Časna riječ neću na vas pucati, samo ne dirajte moju stanicu. Ako me napadnete, onda se moram braniti. Znate kako je — služba je služba.«

Badava je bila sva naša priča i ubjeđivanje. On zaintačio. Tražili smo od njega da nam dadne bar podatke o kretanju neprijatelja. On nam je rado ispričao sve što je znao. Njegovi podaci potvrdili su obavještenja koja smo i do tada imali. Sad smo bili sigurni da Talijani, uz pomoć četnika, pripremaju ofanzivu protiv nas u Vrbnici.

»U Foču kamionima dovlače municiju i ostalu ratnu opremu. A četnički komandanti stalno dolaze na savjetovanja«, veli nam narednik, kad smo polazili. »Dogovaraju se s Talijanima o pohodu u pravcu Zelengore.«

Čim smo stigli u štab, u Vrbnicu, izdali smo naređenje da se preduzmu mjere najstrože opreznosti i da jedinice budu svakog časa spremne za borbu i pokret.

Toga dana iznenada stiže grupa partizana sa Igmana. Bili su to borci Kalinovačkog odreda. Vodi ih komandant Rade Hamović. S njima je politički komesar odreda Boriša Kovačević.

»Šta se to s vama desilo?«, pitamo ih.

Strašan je bio njihov izgled. Vidi se da su izdržali velike marševe i napore. Rade Hamović nema ni kape, ni šinjela, onog u kojem sam ga proljetos vidio. Na njemu kratka crna bluza. I ostali, svi ponešto izgubili.

Komesar Boriša se smije. Raspoložen je. On kaže:

»Eto, četnici nas malo iznenadili i potprašili nam.«

I Kalinovački odred, kao i mi, stradao je još u toku ofanzive. O tome smo bili i ranije obaviješteni. Od odreda je ostalo uglavnom ovo boraca što ovdje vidimo. Tu su ostali manje više sami komunisti, a ostali nisu bili u stanju da izdrže. S velikom mukom su se probili od Igmana preko Bjelašnice i Treskavice do nas u Vrbnicu. Znali su da smo ovdje i došli u sastav odreda. Probijali su se vodeći neprestanu borbu. Kad su došli blizu nas, stali su da se odmore i raskomotili se, naložili vatru. A četnici im se privukli i opkolili ih sa svih strana. I iznenada jurnuli na njih. Jedva su uspjeli da se probiju iz tog obruča.

»Gusto je bilo!«, veli nam Rade. »Prišli četnici na desetak metara i osuli po nama. A mi skinuli šinjele i bluze, neki se i izuli. Jedva smo se izvukli uz jednu stijenu. Da nismo pošli na juriš, bilo bi svega. Tu je ostala moja kapa i šinjel.«

U povlačenju su ostavili i jednog teškog ranjenika. Bilo je nemoguće da ga nose sa sobom. Na brzinu su ga sakrili u neko grmlje i mi smo odmah poslali jedan vod da ga donese.

Prepad na Kalinovački odred bio je za nas ozbiljno upozorenje da četnici probaju svoje snage i da se spre-

maju da nas napadnu. Stigoše i izveštaji od naših obavještajaca iz neprijateljske pozadine. Svi nam javljaju da se na partizane u Zelengori sprema velika ofanziva. A osim naših snaga, u ovim krajevima nije bilo drugih partizanskih jedinica.

Iz Hercegovine nam javljaju da četnici mobilišu sve što može pušku da nosi. Crnogorski četnici, isto tako, mobilišu sve seljake redom. Ne mogu da nas trpe u blizini. Italijani im daju čak i teško oružje. Ustaše iz Sarajeva su im obećale da će ih pomoći avijacijom. U to nismo nimalo sumnjali.

Zabrinuli su nas ovi izvještaji. Imamo nekoliko desetina teških ranjenika i to svi na nosilima. A naše snage nisu tako velike. Nemamo dovoljno ni municije. Međutim, najteža nam je glad. Ona nas je izmučila do kraja. Sava je zamišljen. On uvijek, kad razmišlja, namršti čelo i sastavi obrve.

Prošlo je više od četrdeset dana otkako smo zalogorovali ovdje u Vrbnici. Otada se nismo micali s ovoga mjesta, niti smo vodili kakve ozbiljnije borbe. Bili smo zauzeti čuvanjem ranjenika, koje nam je ostavio Vrhovni komandant. I naša briga za ranjene drugove bila je ujedno i obaveza koju smo dali Vrhovnom komandantu. Svakodnevno smo slušali radio viiesti i bili upoznati o borbama i velikim pobjedama partizana širom zemlje. Te vijesti su pored ostalog uticale na našu odluku da izvršimo pokret. Nekoliko dana »Slobodna Jugoslavija« je prenosila izvještaje Vrhovnog štaba o velikim pobjedama proleterskih i krajiških brigada u Bosanskoj krajini. Saznali smo da je zauzet Prozor i da je u njemu zarobljeno mnogo neprijateljskih vojnika i zarobljen veliki ratni plijen. U partizanske ruke pao je i Gornji Vakuf. Oslobođeno je Duvno. Livno treba da padne svakog časa. Bili smo oduševljeni. To je odlučilo o pravcu našeg prokreta. Željeli smo da što prije stignemo u sastav glavnine naših snaga.

A oko nas je vladala tišina. Tih dana još se nije čulo pucanje. Šumovita dolina Vrbnice tonula je u tišini. Samo je pred veče ječala od partizanske pjesme. A noći, one su bile mirnije.

II

Jednog ljetnjeg dana oko podne stiže izvještaj od komandanta jednog crnogorskog bataljona, koji se nalazio duboko u planini.

»Napadnuti smo«, piše on. »Veliki broj četnika ide na nas. Mi smo primili borbu, ali se moramo postepeno povlačiti. Ionako nemamo više od pet metaka na pušku.«

Nismo još bili donijeli odluku šta da mu odgovorimo, kad se pojavi kurir Drugog hercegovačkog bataljona sa sljedećim izvještajem:

»Na Konjiskim Vodama prihvatili smo borbu s četnicima. Oni jurišaju. Ima ih mnogo! Javite šta da radimo. Ponestaje nam municije.«

Vidimo, neprijatelj nastupa. Već je počelo opkoljavanje.

Sutradan, prije podne, otpoče da grmi i oko nas u Vrbnici. Najprije nas sa nekoliko strana zasu mitraljeska vatra. A uz mitraljeze javiše se i minobacači. Tukli su oko sela i po samom selu.

Uskomešali se partizani u logoru. Sve bi bilo lako da nam nije bolnice i u njoj toliko teških ranjenika. Imamo trideset nosila. Šta da radimo s njima? Ranije smo bili odlučili da ih sve nosimo. Ali sad smo vidjeli da bi zato morali da odvojimo čitav jedan bataljon. A nismo nikako htjeli da ih ostavimo. Imali smo malo vremena za razmišljanje i savjetovanje. Riješili smo na brzinu: nekoliko najtežih ranjenika povjerićemo našim prijateljima u selu da ih čuvaju. Devet ranjenih drugova koji su bili najpoznatiji četnicima ponijećemo sa sobom. Njih nismo smjeli ostaviti jer, čim bi pali u četničke ruke, bili bi strijeljani. Vrbnički seljaci su se pošteno ponijeli prema našim ranjenicima. Oni su ih za sve vrijeme dok smo bili tu njegovali i čuvali. Davali su im poslednju kap mlijeka, koje je bilo potrebno njihovoj djeci. Odvajali su od svojih usta i zadnji zalogaj hljeba za ranjenike. U Vrbničane smo, za sve vrijeme dok smo bili kod njih, imali veliko povjerenje. Zato smo i bili sigurni da će oni sačuvati naše ranjene drugove.

Sem toga, u toj situaciji morali smo da razmišljamo kojim pravcem da krenemo. Radio je javljao o pobjedama u Krajini. A pred nama je i istočna Bosna. Partizani su raspoloženi da se krene za istočnu Bosnu. Lakše se probiti do Šeste istočnobosanske brigade, a iz istočne Bosne je kraći put i za Hercegovinu, pa ćemo se brže vratiti u nju, kada to prilike dozvole i otpočeti borbu za njeno oslobođenje.

Mi, u štabu, konačno smo se odlučili za onaj prvi pravac.

»Moramo za proleterima i drugom Titom«, kaže Sava. »To je težak put, ali moramo ga izdržati do kraja.«

I odluka je pala. Bataljonima smo izdali pismeno naređenje za pokret. U zapovijesti je dat pravac našeg velikog marša prema Treskavici, a zatim preko Bjelašnice i Igmana u prozorski kraj.

Napuštali smo svoj logor i u njemu kolibice od zelenih grana. Osvrtali smo se kao da se pozdarvljamo sa svojim rodnim ognjištima. Tu smo pojeli dosta neslanog zelja, bez hljeba, a često i bez mesa i krenuli na dug i naporan put.

Teški su to bili dani. Nikad neću zaboraviti ljeto četrdeset druge. A njega su dobro zapamtili i svi oni drugovi koji su tada bili u Vrbnici.

Za nekoliko dana trebalo je da stignemo u Prozor, koji je bio slobodan.

Da li je to mogućno? pitam se. Da li ćemo poslije toliko vremena provedenog u planini, stići u taj slobodni partizanski grad?

Primili smo borbu s četnicima i odstupali prema Zakmuru, selu u blizini Foče. Naše odstupanje odvijalo se prema planu, sve je išlo kako treba i u najboljem redu. Jedino što čitav taj dan nismo imali veze sa jednim bataljonom Pete crnogorske. Sudeći po odjeku borbe, moglo se zaključiti da je ostao odsječan bez ikakvih rezervi hrane i municije. Ali Sava se nije bojao, on je znao da će se bataljon tući i da će nas na koncu stići.

Na nosilima nosimo teške, a na konjima jašu lakši ranjenici. Osim toga, s nama je pošlo mnogo partizanskih po-

rodica iz Crne Gore. Stari ljudi, žene i nejaka djeca; sve krenulo sa svojim partizanima. Njihove kuće su ostale puste i prazne. Oni su riješili da s nama idu ma kuda mi krenuli. Morali smo da ih štitimo jer smo im bili jedina nada i zaštita. Četnici su ih osudili na smrt. Talijani isto tako.

Bez prekida se nastavlja naš pokret i borbe s četnicima. Odbijajući neprijateljske nalete poginulo je nekoliko drugova. Ranjeni su i Petar Drapšin i Slobodan Šakota. Pogibe nam drugarica Aleksandra Miloševića, omladinski rukovodilac. Petar Drapšin je ranjen kao običan borac odbijajući neprijateljske juriše. Tom prilikom je smrtno ranjen i Drago Papić, komandant bataljona.

Sutradan u zoru maršujući i boreći se bez predaha izbismo na cestu Kalinovik — Foča, nedaleko od Miljevine. Ni tu se nismo zaustavili. Produžili smo dalje. Nastojali smo da se što prije prebacimo preko ceste Kalinovik — Barajevo. U selu Varoš opet nas četnici pristigoše. Otpoče borba. Opet smo izdržali jake napade četnika. Sava stalno požuruje kolonu.

»Da se već jednom odvojimo od neprijatelja«, govori.

U rukama su mu vojne karte. I dan i noć u njih gleda i nastoji da izbjegnemo sve mogućnosti kakve klopke u koju bismo mogli upasti.

Drugog dana naveče pređosmo cestu Sarajevo — Kalinovik na kojoj smo očekivali neprijateljske zasjede. Kasno u noć izbismo u podnožje Treskavice.

Na prostranom pašnjaku, usred šume, zastali smo da se odmorimo. Bili smo mrtvi umorni. Partizani su popadali s nogu i polegli po gustoj, nepokošenoj travi. Neki su odmah naložili vatre. Većina je odmah zaspala u bujnoj zelenoj planinskoj travi. Trava je bila vlažna od planinske rose. Niko od nas tog dana nije ništa okusio. A svima nam je san bio miliji od jela.

Članovi štaba Pete brigade i štaba našeg odreda okupili se na jednoj livadi. S nama su i članovi štaba Igmanskog odreda — Rade Hamović i Boriša Kovačević. Savjetujemo se o planu sutrašnjeg pokreta. Nad nas se nadvila Treskavica i njeni visovi. Uspon uz nju je vrlo strm. Ako četnici noćas zauzmu Treskavicu teško ćemo

moći da se uspužemo gore. A naš plan je da se prebacimo na Bjelašnicu i dalje na Igman.

Morali bismo jedan bataljon da odmah uputimo na Treskavicu. Da li će to borci moći da izdrže? Koliko sam se puta već tako pitao u mislima? Nekad, ranije nisam mogao da vjerujem da čovjek može podnijeti tolike teškoće i napore. U ovakvim trenucima samo jaka volja i visoka svijest pobjeđuju i guraju ljude naprijed.

Kasno u noć napisali smo zapovijest da se Drugi bataljon Hercegovačkog odreda odmah spremi za pokret i da prije zore zaposjedne visove Treskavice. Trebalo je da osiguramo prebacivanje ostalih jedinica, ranjenika i stanovništva koje ide s nama.

Ujutru, tek što smo se izbudili i tek što su kuvari naložili vatre ispod kazana, stiže izvještaj od bataljona iz prethodnice:

»Četnici su ispred nas. Snage su im velike. Očekujemo napad svakog časa. Nismo sigurni da ćemo se održati.«

Sava čita, a zatim zamišljeno gleda u izgužvani papir. Imali smo dva mogućna rješenja: ili narediti da odmah krenemo i ostaviti pregladnjele ljude bez jela, ili sačekati da se skuva meso. Ali ovo drugo je značilo dati vrijeme ionako nadmoćnijem neprijatelju. Zato je Sava naredio glasom u kome se osjećala nepokolebljiva odlučnost:

»Prosipaj kazane i naprijed. Nema doručka. Pokret!«

Uskoro smo se svi uvjerili da je Savina odluka bila potpuno ispravna. Čim se naša kolona približila golim vrhovima Treskavice, odnekud sa strane, kroz rijetku jelovu šumu, odjeknuše četnički plotuni. Čule su se i bombe.

»Četnici su tu odmah ispred nas«, velim Savi.

On brzo donese odluku:

»Moramo na juriš!«

Zatim Sava naredi:

»Igmanska četa naprijed!«

Niz brdo, od borca do borca, prenosi se Savino naređenje.

Domalo evo Igmanske čete. Žuri pored kolone. Igmanci su već nekoliko dana stalno u borbi. Istim ovim

putem su nedavno pod borbom došli u Vrbnicu. Hrabra je to bila jedinica. U njoj gotovo sve sami komunisti i skojevci.

Puca na sve strane, a naša kolona neprestano ide naprijed. Maršujemo po vrletima, kroz planinu. Desno od naše kolone, po planinskim visovima bjesni krvavi boj. Jedan vis je bio neposjednut. On dominira daleko ispred nas. Četnici požuriše da ga ugrabe, jedna njihova četa trči prema njemu. A s druge strane žure partizani. Stigli su minutu prije četnika. Naš mitraljez sasu po njima. Nikola Bjelica, hrabri partizan iz bilečkog kraja, dokopao teško »bredu«, sam je iznio na vrh brda i osuo vatru po neprijatelju koji je bio pred samim vrhom. Nikola je svojom »bredom« omogućio da održimo zauzeti vis i da osiguramo prolaz čitavoj koloni. Otada je Nikola Bjelica dobio naziv »Breda«.

Treskavica je gola, kamenita i besputna. Idemo na čelu kolone: Sava, Rade Hamović i ja. Pažljivo osmatramo okolne visove i osluškujemo kako se stišava borba koju naša zaštinica još uvijek vodi. Prošli smo pored malog jezera i izbismo pod najviši vrh Treskavice. Tu nam stiže vijest da je u selo Planinu, dolje u dolini, došla njemačka kolona i da su začelje naše kolone, maločas, napale ustaške čete. Ustaše su, kažu iz Sarajeva dojurile pred nas. Računali su da će se proslaviti kad se sukobe s nama, izmorenim i gladnim.

Nismo se nadali da će i Nijemci krenuti na nas. Postali smo nestrpljivi. Mi, Hercegovci, nismo do sada češće sretali Nijemce u borbi.

»Da vidimo kako izgledaju Hitlerovi vojnici«, veli neki partizan.

Svejedno što se jedva drže na nogama i što su nekoliko dana u stalnom pokretu i u neprekidnim borbama, borci žele da se sretnu i oprobaju i s Nijemcima. Sarajevske ustaše niko i ne smatra kao nešto ozbiljno, kad se radi o sukobu s njima.

Padao je mrak kad smo se stali spuštati niz planinu. Kolona se otegla. Čelo je stiglo u podnožje, a začelje još nije izbilo na ivicu Treskavice. Kretanje kolone se sve više usporavalo. Noćas nismo spavali ni tri sata. A ovo

je treći dan otkako neprekidno putujemo. Nastupala je i treća noć. Izgledalo je da će nam i ona proći bez sna. Danas nismo ništa okusili. Na Treskavici, kuda smo prošli nema ni kapi vode. Bio je to pedeseti dan našeg gladovanja. Šta li je još pred nama? Koliko zasjeda i obruča treba da razbijemo da bismo stigli do proletera?

Gledam kako partizani posrću pod nosilima. Nije im lako. Gladni, umorni i nenaspavani, a nose ranjenike uz planinu. U koloni je više od dvjesta žena, djece i staraca, zaprli su i usporavaju nam pokret. Idu s nama i nose svoje najnužnije stvari.

»Još malo, drugovi. Moramo izdržati! Još samo malo!«, hrabrimo ih.

Zastajkujemo i čekamo, pomažemo im da bi izdržali do kraja, a kraj niko ne vidi.

»Da odmorimo malo«, mole ljudi Savu.

I često nas pitaju:

»Kuda ćemo ovo? Koliko još treba da idemo da bismo stigli?«

Pitaju, jer ne znaju pravac našeg kretanja.

Po svaku cijenu noćas moramo na Igman. Ovdje, između Treskavice i Bjelašnice, nipošto se ne smijemo zadržavati. Okolo se nalazi nekoliko sela sa ustaškim posadama. Nijemci nas, znamo sigurno, slijede, a ni četnici nas još uvijek ne ostavljaju na miru.

Politički komesari sačekuju iznemogle i hrabre ih. Trče s čela na začelje, sa začelja na čelo, prihvataju one koji ne mogu da idu, sokole ih. Da nije komunista, zar bi ovi ljudi bili u stanju da sve to izdrže!?

Do ponoći smo imali mjesečinu. Ali ona nam je vrlo malo koristila. Prolazimo kroz gustu jelovu šumu. U njoj se ništa ne vidi. Oštar planinski vazduh prodire do kostiju. Kad izađemo na čistinu, ukaže se sablasna bjelina Bjelašnice. Negdje daleko ispod planine, laju psi i podsjećaju nas na kuće, na toplo ognjište i na vruće mlijeko.

U zoru stigosmo do nekih koliba, koje su se nalazile usred guste igmanske šume. Tu zatekosmo grupu igmanskih partizana. Na njima velike crne šubare i lijepo pravljeni opanci. Postavili smo obezbjeđenje i tu zalogorovali. Sa Igmancima smo se dogovorili o izviđanju. Popa-

dasmo na travu punu planinske rose. Duboko dolje kroz pomrčinu trepere hiljade sijalica. To je Sarajevo — objasniše nam igmanski partizani.

Čim je ogrijalo sunce, morali smo da prekinemo odmor. Spavali smo nešto više od dva sata. Morali smo dobro da se pripremimo, da nešto pojedemo, da uredimo oružje i da sredimo što je mogućno bolje našu izmorenu kolonu. Pred nama je najvažniji i najopasniji dio marša: prebacivanje preko željezničke pruge Sarajevo — Mostar.

Do sada nam se nekoliko puta desilo da smo morali napustiti jelo koje smo spremali. Zato toga dana na Igmanu nismo smjeli da ložimo veće vatre. Naredili smo da se meso, koje je podijeljeno borcima, spremi na malim vatrama. I bili smo u pravu. Jer, čim su ekonomi izdijelili sirovo meso, zaječala je gusta igmanska šuma od plotuna. Odjeknuli su iznenadno i snažno sa svih strana. Nismo mogli odmah da ocijenimo odakle puca. U prvi mah nismo znali ko nas je napao.

»Ovo su njemački mitraljezi«, reče mi komandir Igmanske čete.

»Jest, jest to je šarac, sigurno znam«, reče Vlado Tomanović. »Šarci su vrlo opasno oružje, pucaju brže nego drugi mitraljezi«, dodade Vlado hladnokrvno kao da govori o najobičnijim stvarima. »Treba biti oprezan, samo dobar zaklon može od njega čovjeka da sačuva.«

On je uvijek druge opominjao da budu oprezni i da se čuvaju, a sam se nije zaklanjao. Bio je to neobično hrabar čovjek.

Brzo smo isturili jače patrole u svim pravcima. Uskoro nam javiše da je neka njemačka jedinica, izlazeći na Igman, naišla posred našeg privremenog logora. Nijemci se nisu nadali da će nas ovdje zateći, zbunili se i brzo povukli s Igmana. Nakon pola sata vatra je jenjala. Zatim se udaljila i potpuno prestala.

Pošto je naš zadatak bio marš, nismo htjeli da gonimo Nijemce, već smo odmah izdali naređenje za pokret. Znali smo da će Nijemci brzo srediti i ponovo doći da nas napadnu.

U visokoj igmanskoj šumi nebo se gotovo ne vidi. U njoj vrlo rano pada mrak. Zato smo morali da se što

prije izvučemo odavde. Naš je pravac već ranije utvrđen: Bitovnja planina — Prozor i dalje po naređenju koje dobijemo od vrhovnog komandanta.

Pozdravili smo se s drugovima iz Igmanske čete. Oni i dalje ostaju na ovom terenu. I Rade Hamović će ostati s njima, mada je želeo da pođe s nama. Obećali smo jedan drugome da ćemo tražiti od Vrhovnog štaba da nas sastave, da zajedno ratujemo.

Pred polazak sa Igmana, stiže u naš logor grupa drugova iz Mostarskog bataljona. Taj bataljon je sastavni dio našeg odreda. Bili su to okretni i dobro naoružani borci, koji su se vješto probili kroz niz neprijateljskih zasjeda i najzad nas ovdje pronašli. Oni nas obavijestiše da je Mostarski bataljon, bivši Konjički odred, koji se nalazio na Boračkom jezeru, otišao sa proleterskim brigadama u prozorski kraj. Sada nas tamo očekuje da nam se priključi. U njegovom sastavu ima više od dvjesta boraca. Dobro su naoružani i prekaljeni u mnogim borbama. Na oslobođenoj teritoriji su se dobro odmorili i nahranili. Kada tamo stignemo, biće to značajno pojačanje našem odredu.

Ubrzanim koracima kolona ide kroz noć. Prolazimo kroz prve zaseoke ispod planine. Čuje se samo poneka riječ duž kolone. To partizani u prolazu ponešto zapitkuju mještane, koji su se izbudili i izašli pred kuće. Radoznalo, kroz mrak, gledaju našu vojsku. Obavještavaju nas o neprijatelju i nude mlijekom.

Još ne čujemo ništa sumnjivo. Komesar i ja idemo s prethodnicom. Ispred nas je pruga koja od Sarajeva vodi prema Mostaru i dalje ka Dubrovniku. A to je, kad pješak o tom razmišlja, vrlo daleko.

»Čini mi se da nam se ovdje ne nadaju?« kažem komesaru.

»Možda ih uopšte tu i nema«, veli komesar.

Tišina. Ona je teža od pucnjave i buke. Da hoće jednom da otpočne da znamo na čemu smo. Lijevo od nas vide se zgrade željezničke stanice Hadžići. Pred nama se naziru i prvi telefonski stubovi. Malo podalje, mala stražara. Tišina je još uvijek.

Onda smo čuli jedan usamljen pucanj. Revolverski, tako izgleda. A to je bilo vrlo blizu, pred nama. Drug koga smo uputili naprijed, vrati se i ispriča nam da je to bio stražar. Opalio je jedan metak iz revolvera i pobjegao u noć.

Do prije dva dana partizana nije bilo na desetine kilometara odavde. A sad smo im tu pod nosom. Zato nam se i nisu nadali.

Žurno smo se prebacili preko malog željezničkog mostića. Zatim, njivama kroz visoko i zrelo žito. U ova sela partizani nikad prije nisu dolazili. Narod nas je radosno dočekao.

Nikad neću zaboraviti zoru tog julskog dana. Ali, ni tu se nismo odmorili. Morali smo što prije da se odmaknemo od pruge. Neprijatelj je već znao za naše prisustvo, morali smo se popeti u šume Bitovnje planine.

Bila je to naša četvrta noć bez dovoljno sna i odmora. Četvrta noć neprekidnog marša. Još nije bilo završeno naše putovanje. Predstojali su nam novi susreti sa neprijateljskim zasjedama i nove borbe. Sve bi to bilo lako, samo da su borci odmorni i da nisu gladni.

Laknulo nam je, kad smo cijelu kolonu prebacili preko pruge. Ali čim smo se opet prihvatili brda i šume, odmah je usporeno naše kretanje. Kolona se iskidala. Umorni i neispavani borci su zastajali pored puta. Zapirali su i zavaljivali se konji iz komore. Trebalo ih je dizati, tovariti i opet dizati, i tako neprekidno.

Svanuće nas je zateklo u šumama Bitovnje. Sudeći prema vojnoj karti, odavde nije daleko Kreševo. To je naselje koje su proleteri oslobodili onih dana kad i Prozor. Ali ko je mogao da nam tvrdi da se Preševo još nalazi u našim rukama?

Stigosmo u Zabrđe. Gusto naseljeno i lijepo muslimansko selo na maloj planinskoj rijeci Lepenici. Nije trebalo da izdajemo naređenje za odmor. Partizani polijegaše po travi. Povaljaše se i konji pod tovarima. Snage su nam bile na izmaku.

Ali, mi u štabu nismo mogli ni pomišljati na odmor.

»Nijemci znaju za nas«, kaže Sava. »Ne smijemo zaboraviti da će nas pratiti u stopu. Zato se moramo dobro

obezbijediti. Još nismo tako daleko izmakli od njihovih važnih komunikacija.«

Terzić, načelnik štaba Pete crnogorske, brinuo se za obezbjeđenje i izvidnice. I ovoga puta on se postarao da na vrijeme izda naređenje i pripremi ono što je potrebno u slučaju da nas neprijatelj iznenadi.

Međutim, desilo nam se da bataljoni nisu izvršili naređenja. U stvari, bataljoni su samo formalno postupili prema zapovijesti. Premorenost, glad i san, potisnuli su budnost. Tek što smo se spustili na zelenu travu po voćnjacima, iznenada dotrča naš osmatrač i javi:

»Eto njemačke kolone!«

Sava je sjedio kad je primio tu vijest. On odmah skoči. Izbudi kurire. Morali smo odmah da pokrenemo bataljone, i da u pokretu primimo borbu, ako nam je Nijemci nametnu. Ali nije bilo lako otrgnuti ljude od sna i dići ih na noge. U buđenju boraca protekli su nam dragocjeni minuti.

»E, moj brate, nisu oni kao Talijani«, čuo sam kako govore Hercegovci trčeći na položaje. »S Talijanima smo se dobro tukli, sada se treba pokazati pred Nijemcima«.

Naše jedinice nisu bile krenule iz sela kad zaštektaše njemački mitraljezi. Njihova vatra je bila unakrsna, pucali su sa dvije strane.

»Idemo na juriš!«, odluči Sava.

Složili smo se svi s njegovom odlukom.

Sava je pozvao komandanta Prvog bataljona Pete brigade i izdao mu naređenje. Zatim je poletio prema našoj bolnici koja je bila izložena vatri njemačkih mitraljeza. Njegov snažni poklik se razlijegao uvalama i brdima:

»Naprijed sokolovi! Naprijed junaci! Juriš, da ih pohvatamo!«

Trčao sam zajedno sa Savom. Poveli smo dva bataljona — jedan crnogorski i jedan hercegovački. U takvim prilikama komandanti su morali ići pred borcima. To ih je hrabrilo i neprijatelj je morao da ustukne.

Pretrčali smo jednu čistinu. Dok smo trčali, vido sam da su neki drugovi pali i da nemoćno, ranjenički, pokušavaju da se dignu. Čuo sam ih da nešto govore. Iza nas su padali ubijeni konji pod tovarima. Za nama su letjeli

talasi boraca. U tim trenucima čovjek ni na šta drugo ne misli nego da odbije neprijatelja. Pred nama se nalazilo njemačko mitraljesko gnijezdo. Trebalo ga je uništiti. Njemački mitraljezac nas neprekidno obasipa rafalima. Vjerovali smo da će on i njegovi pomoćnici da se bore dok god mogu. Nisu to Talijani. Ali, ni Nijemci ovaj put nisu mogli do odole našem naletu. Pobjegli su, ostavivši teški mitraljez kojim su nam, u ovoj borbi, pokosili više od dvadeset drugova. Kad sam se našao na vrhu brda, vidio sam mitraljesca kako bježi pred nama. On nam je pobio ranjene drugove, a nismo uspjeli da ga kaznimo. Tješila nas je pomisao da ćemo se kad-tad opet sresti.

Ovaj sukob s Nijemcima, meni, a i većini mojih drugova, sigurno će ostati u vječitoj uspomeni. Bio je to žestok okršaj, pri kraju teškog ispita, najozbiljnijeg koji smo morali proći do tada. Bilo je to onda kad smo mislili da nismo više u stanju da izdržimo ozbiljniji sukob s neprijateljem. Napadale su nas, istina, hiljade četnika, ali smo smatrali da oni nisu u stanju da nas ozbiljnije ugroze, bez pomoći okupatorskih jedinica. Samo naša bezgranična spremnost da istrajemo mogla je da riješi i ovu borbu u našu korist.

Tom prilikom smo izgubili više od dvadeset divnih drugova. Prvi put sam, na jednom mjestu, vidio toliko mrtvih naših boraca. Nikad neću da zaboravim našeg ljekara Safeta Mujića. On je bio vrlo omiljen drug. Voljeli su ga podjednako i narod i partizani. Nije mogao ni u najtežoj situaciji da prođe pokraj teško ranjenog druga, a da mu ne pomogne.

Kad se završila borba i kad smo Nijemce odbacili s planinskog masiva, odmah smo krenuli uza stranu. Sustigao sam Savu. Pitam ga šta on misli o položaju u kome se nalazimo.

»Iznenadili su nas«, veli mi Sava. Zatim pribrano zaključuje:

»Smio bih se kladiti u što god hoćeš da nas Nijemci ni dalje neće ostaviti na miru. Svejedno što smo ih dobro udarili po njuškama, opet će poći za nama.«

U jedinicama je oživljavalo raspoloženje. Pobjeda je povratila vjeru u vlastite snage, mada je bila skupo plaćena. Borci su rezonovali:

»Može se i s Nijemcima tući. Nisu strašni toliko koliko se priča.«

»Vidjeli smo ih kako bježe, kao bez glava!«

»A ko će dobiti šarca«, pitaju neki.

»Neka, bolan, biće još bojeva i šaraca«, odgovaraju im drugi.

Pričajući utiske polagano smo odmicali uz Bitovnju. Sređivali smo se u maršu i prebrojavali.

Tiho smo prolazili kroz jelovu šumu. Ponekad zastajemo zbog ranjenika koje smo nosili. Daleko naprijed isturili smo jaku prethodnicu, a sa strana dva bataljona, kao pobočnicu.

Idući tako naiđosmo na jednu čistinu, oivičenu šumom. Tek što smo stupili na nju, lijevo od nas prasnu puška. Zatim otegnu mitraljeski rafal. Nije teško bilo poznati »šarca«.

Brzo se pronese vijest:

»Nijemci!«

Komandovali smo:

»Lezi!«

Borci su pali oko puta. Ranjenike smo brzo prenijeli u zaklone.

Ovog puta prošli smo mnogo bolje nego u Zabrđu. Jedinice su odmah stupile u dejstvo. Čak i oni što su nosili ranjenike ostavili su ih u zaklonima i stupili u borbu. Jurišali smo u pravcu neprijateljskih mitraljeza. Bataljon koji je obezbjeđivao lijevo krilo dotrčao nam je u pomoć. Nijemce je iznenadila naša brzina. Dali su se u bjekstvo. Iza njih su ostali mrtvi i ranjeni. Oteli smo im i jedan teški mitraljez. Uz to su nam ostavili i mnogo druge opreme: municiju, šatorska krila, čuturice, gasmaske, šlemove. . .

Poslije zastoja, koji je potrajao skoro dva sata, produžismo marš. Ovu smo borbu dobili bez gubitaka. Ona nam je bila opomena da i dalje dobro pazimo. Začudilo nas je kako Nijemci vješto krstare kroz bosanske šume.

Ovdje se izgleda s partizanima nisu sukobljavali. Naslutili su pravac našeg pokreta i tu nam je njihov »trup« postavio zasjedu.

Tog dana smo doživljeli i treći napad. Jedna njemačka jedinica pristigla je našu zaštitnicu i osula po njoj. Međutim, nije bilo potrebno da se zadržavamo.

Nedaleko pred nama je vrh Bitovnje planine. Idemo uz brdo i željno očekujemo da se što prije popnemo gore. Na samom vrhu tragovi napuštenog logora. Nije bilo teško zaključiti da su tu nedavno logorovali partizani. Kad su odlazili, ostala su im dva iznemogla konja. Mirno su pasli planinsku travu i gledali našu kolonu kao da žale što na njih ne obraćamo nikakvu pažnju.

Tek što smo prošli kroz napušteni partizanski logor, pojaviše se avioni. Prosuše bombe. Avijatičari su primijetili logor i tu izručili bombe, misleći da smo i mi tamo. Vjerovatno su ih na tu misao navela dva ostavljena konja.

Nekoliko kilometara smo išli a da nas niko nije uznemiravao. Odužila se Bitovnja, nikad kraja. Nigdje ni traga bilo kakvom naselju. Idem pored kolone, a borci pitaju:

»Gdje smo ovo?«

»Koliko treba još da idemo pa da stignemo tamo?«

»Hoće li još biti borbe?«

Dobro se drže. Zadovoljan sam, a ujedno mi je teško zbog njihovog izgleda i umora. Zato im pričam da nas sada očekuju slobodna sela u kojima ima dosta hrane i da ćemo se tamo dobro odmoriti.

. . . Bliži se kraj petog dana našeg marša. Sudeći po karti za nekoliko sati mogli bismo stići do prozorskih sela. Tu negdje u blizini put treba da obori niz planinu. To nam kažu i drugovi iz Mostarskog bataljona, kojima nije prvi put da ovuda prolaze.

Oblačno je. Padaju krupne kapi hladne planinske kiše. Smrkavalo se, još ne vidimo kraja ovoj divljini. Umjesto da se spuštamo naniže, zađosmo u nekakvu vododerinu koja nas odvede kroz gustu bukovinu. Kad je pao mrak, staza se izgubila.

Desila nam se neugodna stvar. Vodič, koga smo uzeli u selu, namjerno nas je zaveo u provaliju. Nismo gledali

u kartu, i eto, zalutali smo. Nalazio sam se na čelu kolone. Ispred nas nabujao planinski potok. Taj potok je, kako je kiša padala, sve glasnije žuborio i rastao.

Kroz mrak sam tražio Savu da se posavjetujemo. Šta sad da učinimo? Bilo je samo jedno rješenje. Naredili smo da kolona stane. Umorni partizani jedva su dočekali da se spuste na zemlju. Kolonom se prenese naređenje:

»Stoj, gdje se ko zatekao. Ovdje ćemo čekati zoru!«

Mučna je to noć bila u nepoznatoj uvali Bitovnje. Teža nego i jedna poslije Sutjeske. Očekivali smo da ćemo stići u Prozor, tamo gdje je slobodna teritorija, a sada smo morali da provedemo još jednu noć bez sna i punu neizvjesnosti.

Nije mi bilo teško što nisam imao gdje da sjednem, a kamo li da legnem i da malo prodrijemam, i što nije bilo vatre da se ogrijem. Stajao sam kraj potoka u blatnjavoj crnici i najviše me mučila misao: šta će da bude ako se pojave Nijemci? Gonili su nas čitav prošli dan. Mogli su lako da ocijene da smo iznureni i da nemamo dovoljno municije. Mogli su da pretpostave gdje smo zanoćili. Normalno bi bilo da nas potraže. Stojim tako u tami. Pokraj mene Vaso Miskin. Razgovaramo. On je uvijek miran i staložen. Vedro gleda u budućnost pa i noćas kad smo zapali u tako nezgodnu situaciju.

I ova besna noć prošla je mirno. Nijemci se nisu pojavili. Kad su u uvalu doprli prvi zraci svjetlosti, naredili smo da se izvrše pripreme za pokret. Pošao sam uzbrdo, pred kolonom. Morali smo da se izvučemo istim putem do raskršća. A odatle, drugim pravcem niz planinu. Tek sada sam lijepo vidio gdje smo bili zapali. Premoreni konji s teškom mukom su se izvlačili iz blata. Ljudi su izgledali drukčije nego juče: blatnjavi, otekli ispod očiju, kosa im slijepljena po čelu, odjeća nadojena vodom i pripijena uz tijela. Išli su, a nisu cijedili odjeću ni popravljali opanke. Samo su pregledali puške i brisali mokru municiju.

Mislili su svi isto: Mora se izdržati!

Nije mnogo trebalo pa da izađemo na pravi put. Spuštali smo se prostranim i pustim pašnjacima. Na vidiku je neko selo. Nailazimo na prve sjenokose i prve, svježe tragove seljačkih nogu.

Na kratkom odmoru, prije nego što smo stigli u selo, sazvali smo štabove bataljona. Ponovili smo naredbu koju smo toliko puta upućivali borcima:

»U kuće se ne smije zalaziti. Voće se ne smije uzimati. Samo u slučaju da mještani nešto ponude — onda uzeti.«

Željeli smo da u prvom dodiru s ljudima u ovom nepoznatom kraju ostavimo na njih dobar utisak. Smatrali smo da je to važno za naš politički ugled. Htjeli smo da ljudi vide razliku između nas i drugih vojski koje su prolazile kroz ove krajeve.

Idem sa Savom ispred kolone. S nama je nekoliko boraca. Ulazimo u selo. Izdaleka smo primijetili naoružane ljude. Stoje ispred jedne kuće i gledaju nas.

»Ko je tamo?«, pitam.

»Proleteri!«, odgovara jedan glas. Zatim pita:

»A ko je tamo?«

Bila je to patrola Mostarskog bataljona. Prvi nas pozdravi i steže mi ruku nasmijan mladić, još dječak Hamda Brkić, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu.

»Ovo je slobodna teritorija«, veli nam on, i odmah nas pita:

»Jeste li ručali? Da nešto spremimo za jelo?«

III

Nakon pet dana i pet noći neprekidnog pokreta i poslije niza okršaja s četnicima, ustašama, Talijanima i Nijemcima iznureni i gladni stigli smo u sastav glavnine partizanskih snaga. Sve te neprijateljske grupacije nalijetale su na nas s namjerom da nas unište. A mi smo sve to izdržali i sada smo sigurni da ćemo se odmoriti, nahraniti i uskoro poći u nove borbe. Bio je to veliki ispit za naše borce. Oni su dokazali da mogu izdržati i ono što se smatralo nemogućim. Shvatili smo svi zajedno da je svijest ljudi koji znaju šta hoće ona moralna snaga koja ih čini nepobjedivim. Jednom riječju: stekli smo dragocjeno iskustvo, mada smo ga skupo platili.

Bili su to posljednji julski dani četrdeset i druge godine. U planinskim selima oko Prozora završavala se žetva. Pristizao je novi hljeb. Mrtvi smo gladni. Omladinac

Hamdo to vidi i pođe rukama da nešto izvadi iz svoje torbe. Pomislio sam da je to hljeb, koji već dva mjeseca nisam ni očima vidio. Svrnuh pogled na Savu koji je stajao pored mene. Izgledao je ravnodušan. Mirnim glasom Sava ga spriječi u tome.

»Čekaj druže«, reče on. »Nije toliko hitno da nama daješ hljeb. Tamo su jedinice koje treba da smjestimo i nahranimo. Gladne su i umorne. Nekoliko dana neprekidno maršujemo. Daj da se dogovorimo kuda da pošaljemo intendante da pribave hrane za vojsku«.

Padala je noć. Užurbano smo pripremili prenoćište. Malo selo oživjelo. Na svakom koraku se može sresti poneko. Mnogi su već spavali, ležali su kojekuda, najviše po travi ispod voćaka. Borili su se s glađu, pa su mnogi buncali u snu.

Drugovi iz Mostarskog bataljona pričaju nam o stanju u ovom kraju. Ponosni su kad govore o svojoj velikoj slobodnoj teritoriji. Prošlo je više od mjesec dana otkako su došli ovamo. Zato danas ovako lijepo izgledaju.

Štab Četvrte crnogorske smješten je pored samog Prozora. Partizani su nedavno oslobodili Vakuf i Duvno. Čitav niz gradova Bosanske krajine također je slobodan i u njima narod organizuje i izgrađuje svoju novu vlast. Proleterske jedinice stežu obruč oko Bugojna i Kupresa. To su najjača njemačka i ustaška uporišta u ovom dijelu Bosne.

Sutradan ujutro smo Sava, Blažo, Crni i ja pošli u štab Četvrte crnogorske brigade. Kada smo tamo došli, jedva sam prepoznao drugove iz štaba. Odmorili se i oporavili. Brigada sada ne oskudijeva u hrani i municiji. U Prozoru su zaplijenili dosta vojne odjeće pa su im borci dobro obučeni.

Sa štabom Četvrte utvrdili smo mjesto za privremeni smještaj jedinica Pete brigade i našeg odreda. Uputili smo kurire sa izvještajem u Vrhovni štab. Odred smo smjestili u jednom selu iznad samog Prozora, a Peta brigada se razmjestila u Šćitu. To je veliko i bogato selo u blizini izvora rijeke Rame. Tu se nalazi i jedan manastir u kome živi nekoliko sveštenika, ali koji nisu baš najprijateljskije raspoloženi prema nama.

Nama, koji nekoliko mjeseci nismo izlazili iz planina, Prozor izgleda kao kakav velegrad. Bili smo oduševljeni kad smo se našli na prozorskim ulicama. Sve nam je izgledalo velegradski, iako je poznato da Prozor nije veliki grad. Naše dobro raspoloženje nije bez razloga. Usred rata i okupacije nalazimo se u slobodnom partizanskom gradu. Obilazio sam polupuste prozorske ulice i prazne kavane. Bio sam u komandi mjesta, domu kulture i bolnici. I kao malo dijete svemu sam se tome radovao. Poslije svega onoga što smo propatili u toku posljednjih nekoliko mjeseci, dočekali smo da se šetamo po slobodnom gradu. Moje misli su tada bile upućene drugovima koji su s nama pošli i koji su vjerovali u pobjedu, a nisu dočekali da s nama podijele ovu radost. I moji drugovi, čini mi se mislili su isto. Zato je naša radost bila škrtija i pomućena tugom za izgubljenim drugovima.

Poslije toga pošli smo u posjetu Mostarskom bataljonu. Mostarci su se nalazili u Dugama, bogatom muslimanskom selu, svega sat hoda daleko od Prozora. U ovom bataljonu su većinom mostarski komunisti i simpatizeri Partije. To je ono najbolje što je dao ovaj naš grad u ovome ratu. Kad se zna da je narod u Mostaru bio gotovo listom uz partizane, onda nije teško zaključiti kakvi su borci Mostarskog bataljona.

Prozorski muslimani, seljaci, gotovo su svi prišli partizanima. Partizanski pokret smatraju svojim. Još prije rata je u ovom kraju postojala partijska organizacija. To je njeno djelo. Usput smo sreli jednog starca sa ahmedijom oko glave. I on poče odmah da priča:

»Lijepi br'te, ovi ljudi, ovi naši partizani. O svemu nam lijepo govore. Slušamo kod njih na radiju šta se radi u bijelom svijetu. Eto ih tu dolje. Sve su to sami školci i pametni ljudi. Kad su pošli oni, kako mi da ne pođemo?«

Mostarci nas dobro dočekaše. Mladi su to momci i uvijek spremni na šalu. Njih vedrina ne napušta ni u najtežim časovima, a kamoli sada ovdje. Još ne znamo sigurno da li će se njihov bataljon priključiti našem odredu. U štabu nam rekoše da se prije našeg dolaska govorilo da će se Mostarski bataljon uključiti u sastav Četvrte crnogorske brigade. Međutim, sada nam izgleda najpri-

rodnije da se pripoji odredu. O tome će da odluči Vrhovni štab. Drug Tito nam je obećao da će se formirati hercegovačka partizanska brigada. Mostarski bataljon treba da bude okosnica nove brigade. To znamo. Ali, ipak čekamo odluku vrhovnog komandanta.

Dva dana kasnije dobio sam poziv da dođem u Vrhovni štab. Baš tada kad sam se spremao na put, stiže novo naređenje: Vrhovni štab naređuje da s odredom odmah krenemo za Duvno, gdje ćemo dobiti novu zapovijest. Umjesto da pođem sam, krenuo je cijeli odred. Ovaj je marš izgledao mnogo drukčije. Nisu nam više noge bile tako teške i otečene kao u maršu iz Vrbnice ovamo. Drukčije su se i partizani osjećali. Tri dana odmora značila su mnogo. Prije pokreta smo večerali, što ranije nije bilo slučaj. Osim toga svaki borac je ponio u torbi po komadić hljeba i mesa.

Prolazimo lijepom i ravnom cestom prema Duvnu. Poslije svaka dva sata zastajemo. Odmaramo se, kao što i vojna pravila predviđaju, mada ta pravila nisu važila za naš posljednji marš. Idući u koloni, ljudi čak i puše. Tako smo stigli u Duvno.

U Duvnu zatekosmo druga Marka. Pričali smo mu o našem teškom putu iz Vrbnice do Prozora i borbama koje smo vodili. Marko nam je izložio zadatke i ulogu našeg odreda. Tada nam je rekao da Mostarski bataljon treba obavezno da dođe u sastav našeg odreda.

»Jer«, veli Marko, »treba da što prije formiramo hercegovačku partizansku brigadu.«

Poslije tog razgovora Marko je nešto napisao i na rastanku mi pružio pismo.

Iz Duvna smo nastavili put za Vrhovni štab, koji se nalazio negdje daleko na sjeveru. Usput smo se sretali s proleterima. Pričaju da se u Livnu vode žestoke borbe i da je ono vjerovatno već u partizanskim rukama. A preko Livna nas je vodio put u Vrhovni štab, do druga Tita i ostalih drugova.

Kada smo se približili Livnu čuli smo eksplozije granata. Bilo nam je malo neobično, jer pet dana nismo čuli pucnjavu. Drukčije se, istina, osjećamo jer znamo da to odjekuju i naše granate. Naša artiljerija i minobacači tu-

ku neprijateljska utvrđenja u Livnu. Rekoše nam da se u Livnu još drži kuća nekog Mitrovića. U njoj su se Nijemci i ustaše utvrdili i otuda pružaju očajnički otpor. A proleteri dovukli mali protivkolac i njime uništavaju bunker po bunker. Još da mnište ovu kuću-bunker i Livno će biti slobodno.

I ova je borba uskoro završena u našu korist. U Livnu nismo dugo ostali. Dobili smo pravac za Vrhovni štab i uputili se uz planinu Cincar, nas nekoliko komandanata i kuriri. Mnogo sam želio da opet vidim druga Tita. Dosta je vremena prošlo od posljednjeg susreta s njim. A koliko se toga otada promijenilo: sada više nismo na malom prostoru između Suhe i Tjentišta, sada smo na oslobođenoj teritoriji koja se pruža od Prozora do Prijedora. Pred nama je slobodna Bosanska krajina. A u vijestima čitamo da partizani ratuju širom naše zemlje.

Iz Livna smo pošli automobilom. Kad je nestalo ceste, produžili smo konjima.

Sjedište Vrhovnog štaba nalazilo se u gustoj šumi na Cincaru. Stigli smo tamo vrlo brzo, jer se usput nismo mnogo odmarali.

Drug Tito nas je odmah pozvao da dođemo k njemu. Dočekao nas je nasmijan i vrlo dobro raspoložen.

»Zar ste stigli?«, pita. »Kako ste prošli u putu?«,

Tita zanimaju sve pojedinosti o putovanju naših jedinica iz Vrbnice do Prozora. Pričali smo mu kako smo svakodnevno morali da odbijamo neprijateljske napade. Sluša nas pažljivo. Primijećujem da mu je vrlo teško dok pominjemo imena drugova koje smo izgubili u probijanju ili onih koji su izginuli dok smo bili u obruču.

»Stalno sam mislio o vama«, kaže nam drug Tito. »Znao sam da je vaš položaj težak. Ali, šta ćete, tako je moralo da bude. Neko je morao da se žrtvuje za ranjene drugove.«

Ispričali smo mu zatim, kako smo u Vrbnici morali da odlučimo o našem prebacivanju u prozorski kraj.

»Pravilno ste uradili. Drukčije i niste mogli«, kaže nam na to drug Tito.

Sutradan su Sava i Blažo došli u Vrhovni štab. Drug Tito nas je tada pozvao na zajednički sastanak. Uz Tita

je bilo još nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba. Raspituju se o svemu. Interesuje ih svaka sitnica u vezi sa stanjem u našim jedinicama. Dugo smo razgovarali.

Tom prilikom je donesen zaključak o formiranju hercegovačke brigade. Primjetio sam da je Tito imao i odranije svoj stav o tome. Na kraju sastanka on je rekao:

»Treba da formiramo i hercegovačku brigadu. To će biti deseta po redu. Nije bilo uslova da je stvorimo u Vrbnici, kad i Petu crnogorsku. Osnovaćemo je zato sada.«

Tog dana u Vrhovnom štabu dovršavao se plan napada na Kupres, utvrđeno neprijateljsko gnijezdo između Duvna i Bugojna. Bili smo prisutni kad je drug Tito izdavao naređenja jedinicama. On se poslije obrati Pavlu Iliću koji je razrađivao detalje napada pojedinih brigada. Čujem pominju Desetu brigadu i Hercegovce. Kasnije mi je prišao Pavle i pružio zatvoren koverat.

»Za Desetu hercegovačku«, veli. »Učestvujete u napadu na Kupres.«

To je bila prva zapovijest koja je izdata Desetoj brigadi.

Brigada! To je zvučalo snažno i prijatno. Prestajemo i formalno biti terenska partizanska vojska koja ratuje oko svojih kuća. Naš odred koji treba da se reorganizuje u brigadu, ima prekaljene i spremne borce. Od sada ćemo, kao i proleteri da ratujemo pod neposrednim rukovođenjem druga Tita.

Drug Tito nam je, potom, saopštio sastav štaba Desete hercegovačke brigade. Predložio sam Rada Hamovića za načelnika štaba, jer će nam mnogo valjati njegovo vojničko znanje. Tito se odmah složio i rekao mi da pošaljem kurira sa naređenjem da Igmanska četa dođe u sastav brigade. O tome sam obavijestio štab odreda prije mog polaska. Ujedno sam naredio da Odred izvrši pokret iz Duvna u Gornji Malovan.

Radosni i zadovoljni vraćali smo se iz Vrhovnog štaba. Sada imamo Desetu hercegovačku brigadu iako smo daleko od naše Hercegovine. Tamo sada divljaju četnici koje huškaju Talijani. Ali, sad sam još više uvjeren da ćemo ponovo da stupimo na naš krš, da po njemu zaku-

vamo borbu protiv izdaje. Poneseni tom radošću, bez muke smo savlađivali put prema Gornjem Malovanu.

Došli smo u Malovan. To je jedno do temelja spaljeno i porušeno selo. Nalazi se u gustoj borovini. Iznad ruševina nadvili se obronci Vitogora. Ispod njega leži prostrana visoravan, lijepo Kupreško polje. Odlično polje za pašu.

Drugovi u štabu nestrpljivo su nas očekivali. Navalili sa pitanjima, o svemu i svačemu. Najprije sam im saopštio:

»Nismo više Odred. Od sada smo Deseta hercegovačka udarna brigada. To smo vam već poručili po kuririma. Evo i naredbe vrhovnog komandanta o tome. U naš sastav dolazi Mostarski i Igmanska četa. Naša brigada učestvuje u napadu na Kupres. Rade Hamović dolazi za načelnika štaba.

Vlado Tomanović je oduševljen. Hoda okolo, trlja ruke i govori:

»Jesam li ja rekao! A da šta, nego brigada.«

A naš komesar Ćećo, smješka se kao i obično.

»Tako je to, još nas čekaju i uspjesi i teškoće.«

Radosti našoj nije bilo kraja. I borci su sa oduševljenjem primili ovu vijest. Logorovali smo u jednoj šumi. Čim sam saopštio odluku Vrhovnog štaba o formiranju brigade, kroz šumu su odjeknuli puščani plotuni. A potom se zaorila pjesma. Borci su govorili:

»Sada možemo u Hercegovinu! Naša će brigada sama da oslobodi Hercegovinu i da mobiliše narod u rat protiv Italije. Narod koji pati pod tuđom čizmom izdan i prevaren, poći će listom u brigadu. Stvorićemo i diviziju.«

Ali, kratko vrijeme slavili smo stvaranje brigade. Odmorni, ponovo smo se prihvatili našeg posla. Pošli smo u napad za oslobođenje Kupresa. Primakli smo se na samu ivicu Kupreškog polja. Iznad nas se nadvila planina Vitorog. Čekali smo pripravni. Bili smo spremni da jurišamo na ustaška utvrđenja.

Bio je to 10. avgust četrdeset i druge, kad je naš odred postao Deseta udarna brigada. Sutradan, jedanaestog uveče, čekali smo određeni čas da se spustimo u po-

lje i da jurišamo na Zlosela, na položaje koji su branili prilaze Kupresu.

Pred sam napad, u štab brigade dođe Savo Orović. Poslao ga Vrhovni štab da nam pomogne u rukovođenju napadom. Pozdravljamo se, Savo se smije. Raspoložen je. Milo mu je što je došao medu nas.

»Ratujemo, Vlado, a?«, veli Savo. »Ovo je ozbiljno. Borimo se bez ikakve šale. Eto, danas ti komanduješ brigadom?! U mom puku, čini mi se, bio si redov. E, vremena se menjaju i ljudi postaju drukčiji. Za staru kraljevinu bio si sumnjiv. A oružje, da je braniš, nisu ti rado dali.«

Krenuli smo tačno u devet sati. Tako je bilo i predviđeno. U prvim kućama Zlosela niko nas živ nije dočekao. Bataljoni brigade, ojačani jednim sandžačkim bataljonom, nastupaju u širokom frontu. Idemo polako kroz prezrelo i poleglo žito, puno rose. Prolazimo pored praznih drvenih kuća. Lupamo na zamandaljena vrata, ali se nigdje niko ne odaziva.

Primičemo se sredini ovog velikog sela. U mraku naziremo crkveni toranj. Pokraj tornja se bijele visoki zidovi škole i žandarmerijske stanice.

»Ovdje mora da ima neko«, velim drugovima iz štaba.

Vjerovao sam da će ustaše braniti selo, jer tako čuvaju svoj položaj u Kupresu.

»Nema tu nikoga«, odgovaraju mi drugovi koji se nalaze pored mene. »Ustaše su davno u rovovima i u bunkerima u Kupresu. Mnogi su već dospjeli u Sarajevo i Zagreb«.

Napredujući nagađamo tako ima li ustaša ili nema. U razgovoru primakli smo se ogradi crkvenog dvorišta. Najednom bljesnu jaka, crvenkasta svjetlost. A zatim se prolomi žestoka eksplozija. Vrlo blizu, pred nama, eksplodiraše bombe. Poslije, odnekud, zasuše mitraljeski rafali.

Brzo smo se raspodelili oko zgrade. Ustaše se popele u zvonik i otuda pucaju na nas. Odozgo su i bombe bacali na partizane koji su prvi stigli pred crkvu. Vidim, biće s njima natezali, jer se u crkvi mogu dugo držati i neće se lako predati. Zato naredismo da tu ostane mitraljeska

četa da blokira crkvu, a sa ostalim jedinicama bez zadržavanja produžismo što smo mogli brže prema Kupresu.

S druge strane bjesni teška borba. Ključa kao u kazanu. Štekću mitraljezi, pucaju puške, grme ručne bombe i odjekuju eksplozije mina. Došli smo u blizinu uporišta. Kupres gori u plamenu mitraljeske i puščane vatre, koja svijetli krvavom svjetlošću.

Stigli smo u jeku najžešće borbe. Već se primicala zora, a brigada se nalazila na otvorenom polju. Odbrana Kupresa nije popuštala. Nimalo u boljem položaju od nas nisu bile ni ostale naše brigade.

U zoru sam se zatekao na omanjoj glavici iznad kupreških kuća, poviše ustaških rovova. S komesarom Ćećom osmatram i pratim kako se razvija napad. Nastojimo da procijenimo izglede za ishod ove borbe. Pored nas prolaze bosanski partizani. Među njima je najviše Janjana i Krajišnika. To je Treći krajiški odred. I oni učestvuju u napadu na Kupres. Starješina jedne jedinice nam javlja:

»Naši su zauzeli nekoliko kuća.«

Malo kasnije gledamo kako se od kupreških kuća odmiču pojedine grupice partizana. Mrak je pa ne možemo da ocijenimo razvoj situacije. Potrčao sam prema njima i pitam ih zašto se povlače. Oni ne odgovaraju.

»Čekajte, drugovi! Šta se dogodilo? Iz koje ste brigade«?

»Poginuo nam je komandant«, veli jedan partizan tužno i produži.

Smeteni i ožalošćeni, žurno odlaze u mrak.

»Poginuo Šolaja«, kažem Ćeći.

Čim smo došli u Bosnu, čuli smo za čuvenog komandanta Simu Šolaju Simelu. Nadao sam se da ću ga sresti na Kupresu. Juče smo doznali da će on sa nekim jedinicama Trećeg krajiškog odreda učestvovati u napadu na Kupres. A sada, evo, odjednom — crn glas:

»Poginuo Šolaja!«

Neko nam je javio da je poginuo i Šolajin drug Metlić, poznati Metlo. Oba su bili čuveni po svojoj hrabrosti. I oba izgubismo u žestokim borbama za Kupres.

Zora se sve više primicala. Na ovom mjestu nismo smjeli da sačekamo dan. Morali smo odstupiti prije nego što se digne magla. Zbog toga sam naredio povlačenje.

U selu, također, nismo mogli da se zadržimo. Tamo crkva još nije bila zauzeta. Sa zvonika su tukle ustaše po selu i okolini. Povukli smo se tamo gdje smo i ranije bili: u planinsko selo iznad Kupreškog polja.

Iduće noći smo imali odmor, a naredne je stiglo naređenje za ponovni napad. Pred pokret sam obilazio čete. Slušao sam kako borci razgovaraju:

»Noćas treba da zauzmemo Kupres. Pun je ustaša kao šipak zrna. A uz to sve samih zločinaca. Moramo priznati, krvavo se biju. Ali pričekajte, mi smo partizani«.

Jurišali smo i ove kao i pretprošle noći. Kao da smo bili zaboravili na teškoće s kojima smo se sreli u prvom napadu. Ovoga puta ustaše nas nisu sačekale u zvoniku crkve. Napustili su okolinu i svi se zbili u Kupres.

Deseta brigada je nastupala preko polja, uz cestu koja iz Kupresa vodi na Duvno. Vrlo brzo se zametnu borba za rovove oko Kupresa. Mislio sam da žešće vatre ne može biti od one prilikom prvog napada. Ali, sada je vatra dvaput jača. Da bi se obezbijedile od iznenađenja, ustaše su zapalile kuće oko grada. Tako osvjetljavaju prilaze svojim utvrđenjima. A te vatre daju još zlokobniju sliku ovom krvavom boju na Kupreškom polju.

»Bio sam u dosta borbi, ali ovakve vatre nisam doživio« priča nam Savo Orović.

I zaista, vatra je bila vrlo žestoka. Ali ni ovaj put nismo uspjeli da zauzmemo Kupres.

Mnogo smo drugova izgubili te noći. A u zoru smo opet morali da odstupimo iz ovog osinjaka. Opet smo odstupali preko polja, tamo do šumovitih obronaka Vitoroga.

Našoj brigadi priključilo se dosta seljaka — Srba iz okolnih sela. Njihova sela su ustaše iz Zlosela i Kupresa do temelja spalile. Sve živo, što nije umaklo, poklali su. Sada mještani — partizani počeše da se svete. Palili su napuštene kuće u Zloselu. A ovdje su kuće od jelovine pa gore kao luč. Začas se selo pretvori u plamen.

Pitam komesara:

»Šta ćemo, Ćećo, zapališe selo?«

On sliježe ramenima i veli:

»Treba zapaliti kuće legionara, pa kad se vrate iz Rusije neka imaju šta da vide. Svi u Kupresu su to zaslužili. A kuće ostalih ne bi trebalo dirati. Oni nisu krivi. Treba spriječiti paljevinu njihovih kuća.«

I treći napad na Kupres završio se našim neuspjehom. Ustaše su nas dočekale na kosama ispred grada. Sem toga, neke jedinice nisu stigle na vrijeme. Tako je i ovaj napad na Kupres propao.

Poslije toga je naša brigada dobila novi zadatak. Ostavili smo Kupres i zgarišta uništenih srpskih sela, obogaćeni još jednim velikim ratnim iskustvom stečenim u ovoj krupnoj operaciji.

IV

Vrhovni štab je naredio da se naša brigada hitno pebaci na jug, na teren Imotskog. Trebalo je da tamo smijenimo Prvu proletersku brigadu, koja je zadržavala talijansku ofanzivu na Biokovu.

Bili smo krenuli iz malovanskih šuma kad stiže izvještaj od Rada Hamovića.

»Gdje je Rade? Kako je?«, pitamo partizane koji su došli od njega.

Krupan partizan u suknenoj odjeći i s šubarom na glavi priča:

»Stigli smo svi sa Igmana. Drug Rade sa odredom čeka brigadu u Šujici.«

Igmanski odred je značio osjetno pojačanje za našu brigadu. S Radom je bilo dosta mladih i odvažnih partizana. Bili su dobro naoružani. Formirali smo od njih četu koju smo poslali u sastav Drugog bataljona. A Rada je još na Cincaru vrhovni komandant postavio za načelnika štaba brigade.

Idući na jug, zaustavili smo se u Šujici, malom selu na raskrsnici. Tu nam iznenada dođe Petar Drapšin. Došao je iz bolnice. Rana mu je bila zarasla. Ali, prije nego

smo produžili iz ovog sela stiže naređenje da se Petar Drapšin javi u Vrhovni štab. Trebalo je da ide na novu dužnost.

Petar je napuštao hercegovačke partizane. Izljubili smo se s njim. Vidim da mu teško pada rastanak s nama.

»E, drugovi, s vama sam proživio najradosnije, a i najteže časove«, veli prebacujući karabin preko leđa. »Ali vjerujem, vidjećemo se još. Potrajaće ovaj rat«.

Sjedimo naveče u štabu i razgovaramo o sutrašnjem pokretu. Iznenada u logoru zapucaše puške. Čuli su se usklici partizana:

»Uraaa! Živjeli saveznici!«

Potrčao sam tamo i upitah:

»Šta se desilo?«

»Došao«, kažu oni, »neki mještanin iz grada i donio vijest da su se Englezi iskrcali na Francuskoj obali, kod Dijepa.«

Borci povjerovali da je stvoren drugi front i među njima nastalo veselje.

»Dosta puškaranja, treba čuvati municiju«, kažem im.

Oko logorskih vatri nesta graje. Umiri se brigada.

Ujutru je radosti nestalo. Obaviješteni smo da se radilo samo o demonstraciji manjeg obima koju su izvele savezničke jedinice. Nije bilo ni govora o otvaranju drugog fronta.

»Treba još da krvarimo dok dočekamo da se drugi front otvori«, kaže borcima naš komesar Ćeća.

A partizani su popravljali opanke i govorili:

»Najbolje ćemo pomoći sami sebi. Ako sami sebe ne oslobodimo, neće nas ni drugi osloboditi.«

Spustili smo se niz rijeku Šujicu i ponovo stigli u Duvno. Tu se nismo mnogo zadržavali. Odmah smo produžili niz Duvanjsko polje. Prolazimo većinom kroz hrvatska sela. Iz njih ima dosta ljudi koji su mobilisani ili dobrovoljno otišli u neprijateljsku vojsku. Našli smo se u golom kršu, istom onakvom kakav je kod nas u južnoj Hercegovini. Stigli smo u blizinu našeg zavičaja. Tamo, istočno od nas, preko talasastih brda i kamenjara, tamo je Herecegovina, gdje bjesni teror četnika nad na-

rodom čiji sinovi bosi i gladni, i dan i noć, marširaju po vrletnim kosama i čekaju zgodnu priliku da upadnu tamo da im se osvete za sva zlodjela.

Naša dva bataljona razmjestili smo na položaje iznad Posušja. Štab brigade i bolnicu smjestismo u Studena Vrela, u dobro očuvanu žandarmerijsku kasarnu, gdje smo ostali nekoliko dana.

Tih dana stiže i Mostarski bataljon. Mostarce smo dugo očekivali. Gledam ih: sve mladi i lijepi ljudi. Dobro su opremljeni i kao uvijek vedri i raspoloženi. Pjevajući prolaze u vojničkom stroju.

Pričali su nam o teškoćama s kojima su se borili kroz protekla tri mjeseca. To je posebna priča, puna potresnih momenata. Proljetos, kad je otpočela ofanziva, bataljon se nalazio na Boračkom jezeru, nedaleko od Konjica, ispod planine Prenja. Bio je odsječen od ostalih jedinica. Mostarci nisu znali da se proleterske brigade kreću u tom pravcu. Hrabro i odlučno su se ponijeli. I u tim teškim momentima su našli izlaz i sačuvali bataljon. Na juriš su zauzeli Ostrožac, malu varošicu na pruzi Sarajevo — Mostar. Zauzeli su ga u času kad su se proleterske brigade približavale ovoj pruzi. Bila je to značajna pobjeda. Tu, u Ostrošcu, oni su se prvi put sreli sa Vrhovnim štabom.

Kad su stupili u vezu s Vrhovnim štabom i proleterima, Mostarci su nastavili da ratuju zajedno s njima. Učestvovali su u zauzimanju Konjica. Dostojno su se osvetili neprijatelju za drugove koje su izgubili u ofanzivi. Samo za kratko vrijeme, u početku treće ofanzive, pala su 82 borca Mostarskog bataljona. Bili su to hrabri partizani. Gotovo svi članovi Partije i SKOJ-a, koje je slobodarski Mostar odgojio i poslao u borbu za slobodu.

Cijela naša brigada ovdje se dobro odmorila. Talijanska ofanziva je krahirala još prije nego što smo mi došli. Sada smo se u miru odmarali. Samo smo izviđali i sitnim čarkama mjerili snage neprijatelja. Jedino nas je uznemiravala avijacija: mali izviđači i teški bombarderi, »savoje« i »kaproni«, dolijetali su svakodnevno iz svojih baza kod Mostara i istresali bombe na naš »garnizon«. Cesta im je služila za orijentaciju i zato nikad nisu zalutali. Vlado Tomanović, zamjenik komandanta brigade,

uvijek utegnut s nekoliko kaiša i u očišćenim čizmama, rukovodio je pasivnom zaštitom. On bi nas sve, odmah izjutra, čim se dobro razdani, istjerao po krševima, a sam je sjedio na osmatračnici. Kad bi se pojavio avion, on bi komandovao:

»Sklanjaj se! A-vi-ooon! Skla-njaj konje!«

»Imam ja iskustva«, pričao nam je često Vlado. »Ja sam bio komandant pasivne zaštite grada Čačka u aprilskom ratu 1941.«

Odmarajući se, gotovo smo bili zaboravili na ono što smo proživjeli nedavno u Vrbnici i u toku velikog marša od Sutjeske do Rame. Svakodnevno smo se skupljali oko radio-aparata i slušali »Slobodnu Jugoslaviju«. Tih dana je Sevastopolj herojski odbijao juriše njemačkih fašista. Partizani su dolazili da slušaju vijesti i pitali:

»Šta je sa Sevastopoljom?«

A kad bi spiker počeo:

»Prošao je još jedan dan herojske odbrane Sevastopolja. Branitelji odolijevaju napadima«, svima je postajalo lakše.

»Sevastopolj se junački drži«, govorili su partizani odlazeći od radija.

Na našem sektoru stanje se ubrzo izmijenilo. Obaviješteni smo da su se ustaše probile iz Kupresa i da nastupaju u pravcu Duvna. Situacija je bila takva da nije bilo nužno da se izlažemo gubicima. Zato smo krenuli na sjever.

Brigada se udaljavala od Hercegovine čiju smo blizinu ovdje osjećali. U pokretu nas stiže naređenje da komesar brigade, pomoćnik komesara i ja dođemo odmah na sastanak u Vrhovni štab. U naređenju je napomenuto da će komesar brigade drug Ćećo biti upućen na novu dužnost.

»Odlazi nam komesar«, brzo se pronijela vijest po četama.

Dobro smo sarađivali sa Ćećom Stefanovićem. Smatrali smo ga svojim i bliskim, kao da je Hercegovac. Bili smo zajedno svega nekoliko mjeseci, a izgledalo nam je da su prošle godine otkako je došao u našu sredinu.

Vrhovni štab se tada nalazio u jednom selu u blizini Glamoča. Život se u ovom gradiću odvijao kao u mirno doba. Gledam i sve mi se čini da se nalazim u svom Trebinju. Ulice mi liče na one trebinjske. Davno sam otuda otišao. Razmišljam, da li ću ponovo proći njegovim ulicama?

Po ulicama se razmiljeli partizani. Među njima dosta i partizanki. Svi obučeni u vojničku i poluvojničku odjeću, s puškama, redenicima i bombama. U gradu rade vojne radionice, pekara i nekoliko kavana. Po stubovima izlijepljeni najnoviji izvještaji o stanju na frontovima. Po zidovima parole i oglasi. Sve izgleda kao da svečanost neprestano traje ili se to samo čini meni, koji dolazim iz šume.

Iz Glamoča smo se kamionom prebacili do Vrhovnog štaba. Drug Tito je radio u jednoj kućici ispod same šume. Odmah nas je primio i stao da se raspituje o stanju u našoj brigadi. Čekam zgodnu priliku da zamolimo druga Tita da nam ostavi komesara Ćeću. Pripremio sam razloge: vojska je naučila na Ćeću, on je upoznao gotovo svakog čovjeka, a teško će biti i nama u štabu ako on ode.

Baš tada drug Tito reče:

»Moramo vam uzeti Ćeću. Čuli ste da u Dalmaciji bukti ustanak. Narod se tamo masovno javlja u partizanske jedinice. Potrebni su sposobni politički kadrovi. Tamo mislimo da uputimo Ćeću.«

Odustao sam od svoje namjere. Samo sam upitao ko će ga zamijeniti.

Pokazalo se da drug Tito dobro poznaje ljude u našoj brigadi. Na moje pitanje on odgovori:

»Mislim da Ćedo Kapor može biti komesar vaše brigade. On se borio u internacionalnoj brigadi u Španiji. Tamo je stekao dosta iskustva i znanja. Mislim da će se snaći na dužnosti političkog komesara brigade.«

Brigadu smo našli u Štiću kod Prozora. Tu smo se nekoliko dana dobro odmorili i nahranili partizane. Hljeba je bilo jer je prispjela nova žetva i dozrelo razno voće. Ima ga u izobilju. Jesen četrdeset i druge bijaše vrlo bo-

gata. Jedinice nisu imale većih teškoća, ni borbi, pa su se borci brzo oporavljali.

Vladalo je zatišje koje se nikad nije sviđalo partizanima. U partizanskom životu nema mnogo mirnih dana. O mirnim nedjeljama nema ni govora. Znali smo da poslije zatišja moraju da nastupe burni dani, okršaji i neprekidne borbe.

Redovno slušamo radio-vijesti. Rusi još uvijek drže Sevastopolj. Više od trideset dana Nijemci jurišaju na taj grad. Rusi se dobro tuku. Bili su u teškom položaju, ali izgleda da se oporavljaju i da će uskoro u napad. Hitler je počeo da malaksava. Njegov munjeviti rat ne uspijeva.

Radio-vijesti se prenose do najudaljenijih sela. Doskora polupismeni ljudi u ovim selima sada nabrajaju kao od šale čitav niz ruskih gradova, rijeka, željezničkih pruga. Slušajući radio i prateći stanje na frontovima naučili su i vojne termine.

Ali, borce i narod najviše je interesovao dnevni izvještaj Vrhovnog štaba o stanju na partizanskim bojištima. Pored izvještaja »Slobodne Jugoslavije« kuriri i putnici koji su dolazili iz udaljenih krajeva prenosili su vijesti o partizanskim pobjedama.

Jednog dana u našu brigadu dođe Rato Dugonjić. Poslao ga Centralni komitet da obiđe organizaciju SKOJ-a u našim jedinicama. On je obišao mnogo oslobođenih i neoslobođenih mjesta širom zemlje. Bio je u Mostaru i u nekim drugim gradovima u Hercegovini. Priča nam novosti: ustanak u Krajini se širi brže od požara. Partizani su postigli krupne uspjehe oko Ključa, u dolini Sane, u području Banjaluke i na drugim bojištima. Narod listom i sa oduševljenjem stupa u partizanske čete. Još dok smo bili na Cincaru formirana je Druga krajiška brigada. Vijesti o formiranju krajiških brigada brzo su se širile u narodu i jedinicama. Kuriri i putnici prenijeli su ih i tamo gdje ranije nisu nikakve vijesti dopirale.

Kad je Rato otišao, u štab brigade dođoše dva nova druga. Vrhovni štab je donio odluku da se pri štabovima brigada formiraju politodjeli i poslao nam dvojicu starih

i provjerenih boraca — književnika Jovana Popovića i Duška Simića za članove politodjela.

Tako je život u našoj brigadi svakim danom postojao sve zanimljiviji i organizovaniji. Uskoro smo se preselili u Prozor. Tu je književnik Popović razvio intenzivan rad među građanima. Uredio je Dom kulture. Priređene su i prve usmene novine otkako postoji grad. On je otvorio veče, a kasnije je čitao jednu svoju pripovijetku.

Sada opet mi i Peta crnogorska brigada imamo zajedničko operativno rukovodstvo. Naše obje brigade brane južne granice slobodne teritorije. Povremeno upućujemo poneku jedinicu na prugu Sarajevo — Dubrovnik da vrše diverzije. Dosad smo dva puta napali Fojnicu koja se nalazi nedaleko od Sarajeva. U Prozoru smo dobro hranili brigadu. Nismo oskudijevali gotovo ni u čemu. U gradu je Narodnooslobodilački odbor otvorio i dva dućančića. Tamo se može kupiti razne robe. Bilo je dosta voća, naročito krušaka i šljiva. Kupovali smo raznim novcem, a najviše Pavelićevim kunama. Građani Prozora pomažu nas koliko god mogu. Vrlo su aktivni u političkom radu i pomažu odbore u njihovim nastojanjima da vojsci obezbijede ono što joj je potrebno.

Da je ovaj narod uz naš pokret, najbolje se vidjelo po broju dobrovoljaca koji su svakodnevno dolazili u jedinice. Nema dana kad iz štabova bataljona ne dobijemo izvještaje o broju novih boraca koji su se dobrovoljno javili u partizane. Formiran je i Prozorski bataljon. On se nalazi pod rukovodstvom štaba naše brigade.

Boravimo na samom pragu Hercegovine. Iz Mostara, od partijske organizacije, dobili smo nekoliko izvještaja o političkom stanju u Hercegovini. Četnici terorišu narod. Iz izvještaja se vidi da oni gube i ono malo povjerenja što su ga ponegdje imali kod politički zaostalih ljudi. Vjerovali smo da bismo jačim naletom naših snaga vrlo brzo oslobodili Hercegovinu. Nekoliko desetina ilegalaca, komunista koji nisu uspjeli da se povuku s nama, živi na terenu i djeluje protiv četnika. U gradovima rade ilegalne organizacije našeg pokreta. U južnoj Hercegovini

ilegalci su osnovali i partizanski odred. Dali su mu ime »Sloboda«. Taj odred zadaje dosta brige Talijanima i četnicima.

Polagano se bližila kraju ova blaga i prijatna jesen. Često sam tada razmišljao: Dokle će neprijatelj trpjeti ovakvo stanje. Ako on ima snaga, mora uskoro doći do ofanzive. Zbog toga smo se za to i pripremali.

I dalje su dolazile dobre vijesti. Prije nekoliko dana Kosta Nađ je sa svojim brigadama napao Jajce i oslobodio ga. Tom prilikom ogroman plijen pao je partizanima u ruke. Samo soli je zaplijenjeno dvadesetak vagona.

»Da smo je imali u Vrbnici, jadna majko, bar kilo«, govore borci, sjećajući se ljetošnjih teških nedjelja gladovanja.

Vijesti o partizanskim uspjesima na raznim stranama budile su želju za novim borbama. Borci su stalno zapitkivali mene i ostale članove štaba:

»Kad ćemo u borbu?«

»Odmorili smo se već. Mogli bismo i mi da udarimo negdje.«

Jednog dana stiže izvještaj iz Mostara: Talijani i četnici pripremaju pokret, vrše koncentraciju trupa. Neprijatelji otvoreno govore o ofanzivi protiv partizana. Ne mogu da dozvole da im se uz samu prugu Mostar — Sarajevo nalaze partizani. U Mostaru ljudi jasno govore da od ove »Nezavisne države« nema ništa, jer se odmah tu, u Prozoru i oko njega, nalazi partizanska slobodna teritorija. Mnogi se Mostarci spremaju da se prebace »preko granice« u Prozor i na Ramu, partizanima. U selima Hercegovine četničke vojvode užurbano mobilišu seljake. Proturaju glasine da se spremaju na ustaše, na Fazlagića Kulu, jer žele da tako prevare seljake i da ih gurnu protiv nas. Međutim, narod im ne vjeruje. Svima je jasno da se spremaju da napadnu slobodnu partizansku teritoriju u Prozoru.

»Ovo miriše na ofanzivu«, veli na to načelnik Rade.

Često smo tih dana pratili po karti pokrete neprijateljskih trupa za koje smo znali iz izvještaja. Četnici su pripremali napad s nekoliko strana. Naša brigada nalazi se na pravcu njihovog glavnog udara.

Raspravljamo o položaju u kom se nalazimo. Ovdje nemamo dovoljno snaga da bismo se suprotstavili jačim neprijateljskim jedinicama. Prema ranijem naređenju Vrhovnog štaba, naši su bataljoni dejstvovali na području Travnika i Bugojna. Tamo su se nalazile glavne snage i Pete crnogorske i naše brigade. Ovdje imamo samo jedan bataljon i dvije-tri posebne čete.

Nestrpljivo smo očekivali nove izvještaje o pokretu neprijatelja. Sad nam je potpuno jasno da se radi o ofanzivi. Nekoliko hiljada četnika i Talijana koncentrisalo se na području Jablanice. Čekaju samo znak pa da pođu u napad na nas.

I konačno, jednog dana naša izvidnica javi da iz pravca Jablanice idu četnici i s njima manji broj Talijana.

U ranu zoru, iz doline Neretve dopriješe potmule eksplozije granata. Artiljerijska vatra se produži čitava četiri sata, sa vrlo malim prekidima. Tuku topovima kao da ih je armija dočekala, a još se ni sreli s nama nisu.

Četnici su nekako nerado zalazili u ova, šumom obrasla, bosanska brda. Ne znaju naš raspored i zato temeljito bombarduju artiljerijom svaku čuku. A ne znaju da pred sobom imaju svega tri-četiri čete partizana. Primicali su se polako našem položaju.

Kad su ugledali veliku masu četnika, borci su se malo zbunili. Treći bataljon nije uspio da održi svoje položaje. Povukao se i obavijestio nas o tome. Dok je štab brigade došao na lice mjesta, bilo je već kasno da ponovno vratimo izgubljene položaje koji su nam bili neobično značajni za odbranu prozorske doline. Zbog toga smo se morali povući iz Prozora. Teška srca odlučili smo se na to. Tog dana oko podne prošao sam glavnom prozorskom ulicom. Borci su predlagali da branimo grad. Satima smo u štabu raspravljali o tome šta da učinimo?

Dolazili su nam sve lošiji izvještaji: četnici su zauzimali položaj za položajem i prodirali sve dublje u našu teritoriju.

Na koncu, znali smo da moramo da napustimo Prozor, jer od naših bataljona stigla neočekivana vijest — da su ustaše iz Bugojna i Kupresa jutros zauzele Gornji Vakuf.

A Gornji Vakuf se nalazi na jedinom slobodnom putu koji iz Prozora vodi prema sjeveru, nasuprot pravca četničkog nadiranja.

Pred veče u grad počeše da stižu seljaci — muslimani i Hrvati, koji su bježali ispred četnika. Pričaju užasne priče o četničkim zločinima. Prosto je to neshvatljivo za normalnog čovjeka. Četnici su klali sve redom, žensko, muško, staro i mlado.

Teška srca donijeli smo odluku o napuštanju Prozora. Dok je naša kolona lagano izlazila iz grada, tamo prema Rami i Neretvi blještalo je nebo od požara koji su harali po selima. Mnoštvo naroda, koji je pobjegao ispred četnika, odstupalo je zajedno s nama. Iz Prozora je pošla i većina građana. Prozorski bataljon je sada bio najbrojnija jedinica. Među novim borcima dosta mladih djevojaka — muslimanki, koje su nedavno skinule zar i pošle sa svojom braćom i rodbinom da se bore za slobodu.

»Da kuda bi drugo nego u partizane«, govorile su ove djevojke.

Prozorčani su sa sobom ponijeli dosta hrane. Prvi put napuštaju svoja ognjišta.

»Eto, pun mi je ranac pite, šljiva i oraha«, govori nam jedan mladić kao da se pravda što nosi prepunu torbu. »Majka mi na silu ugurala . . .«

A ratnici iz Vrbnice, koji dobro znaju šta znači pokret i težak ranac na ramenima, dobacuju mu u šali:

»Druže da ti ne prisjedne puna torba. Partizanu je ponekad teže pod punom torbom, nego s praznim stomakom.«

»Partizanu je sve teško i on može sve da baci osim puške«, govore drugi.

Penjemo se uz strme strane Makljena. Sve jasnije smo vidjeli četničko-talijanske položaje. Ovo me podsjeća na treću ofanzivu, na one silne vatre u nevesinjskim i bilećkim brdima. Sjećao sam se požara po Dabru i oko Bileće, kad su gorjela srpska sela. Čovjek bi zaboravio na to ali ga neprijatelj podsjeća. Ova četnička bratija nije manje krvoločna od ustaša. Kao da se utrkuju ko će ispasti veći zločinac.

Morali smo da napuštamo cestu. Desetak kilometara ispred nas nalazi se Gornji Vakuf varošica slična Prozoru, koja je tri ipo mjeseca bila slobodna. Partizani su zauzimali Vakuf još početkom druge ratne godine. Sada se u njemu nalaze ustaše iz Kupresa i Bugojna, one iste ustaške jedinice s kojima smo se nedavno tukli na Kupresu. Pošto su upale u Vakuf, krenule su u susret svojim saveznicima — četnicima. Očigledno je da se ustaške i četničke operacije odvijaju po jedinstvenom planu. Nema više ni jednog seljaka u ovom kraju, koji ne bi mogao da svjedoči o zajedničkom ratovanju četnika i ustaša protiv partizana. Druga je stvar da li su oni sami stvarali te planove ili su ih od Nijemaca dobili gotove.

Skrenuli smo s puta ulijevo i ubrzo stigli u planinsko selo Pidriš. U njemu je doskora bio smješten štab Pete crnogorske. Ovdje se u junu, dok su se vodile borbe za Prozor i Vakuf, nalazio Vrhovni štab. I drug Tito je nekoliko dana boravio ovdje. Seljaci su dobro poznavali drugove iz Vrhovnog štaba. Rado su nam pričali svoje doživljaje objašnjavajući:

»Eno, u onoj kući je bio drug Tito.«

»Ovdje je spavao drug Marko.«

»Evo, ovaj stari,« pokazuju na jednog sijedog starca, »on je nekoliko puta s njim razgovarao. I s Titom i s ostalim drugovima iz Vrhovnog štaba.«

Peta brigada se nalazila na prostoru Zijameta, u blizini Travnika. Prema naređenju Vrhovnog štaba trebalo je da se i mi prebacimo tamo, a odatle u centralnu Bosnu na Vlašić i na druge planine oko njega.

Posljednji partizani povukli su se iz prozorske doline. Kad su stigli, pričali su nam o susretima s hercegovačkim četnicima. Na nekoliko mjesta naši borci su se sretali lice u lice s njima.

»Dozivali smo se po imenu.«

»Poznao sam ih nekoliko«, priča drugi.

»Jedan bradonja pita za komesara i drugarice. Svi psuju i prijete.«

»Dozivaju Savu Kovačevića« veli njih nekoliko.

Nismo se nadali da će se četnici i Talijani zaustaviti u Prozoru. Očekivali smo da će produžiti prema Duvnu i Vakufu, i dalje za nama.

Naše dvije brigade uputile su se prema sjeveru, u pravcu centralne Bosne. Iza nas je ostala planina Makljen i Ramska dolina obavijena u dim od požara. Četnici su u njoj izvršili teške zločine.

Opet su počeli naporni marševi. U Pidrišu smo se odmorili i odmah nastavili put kroz prašumu između Travnika i Vakufa. Zadržali smo se kratko vrijeme u planinskom selu Jagodićima i zatim produžili dalje. Trebalo je da se prebacimo na planinu Vlašić. Dva bataljona smo već uputili tamo, ali drugim pravcem. S glavninom smo morali da se provučemo pored samog Travnika i da usput presiječemo prugu koja povezuje Travnik s Lašvom. Pored toga imali smo u planu da likvidiramo ustaška uporišta u Gučjoj Gori, a zatim da se na Vlašiću spojimo s ostalim našim snagama.

Počela je da pada susnježica. Zahladnjelo je a nebo se namračilo. Zima već nastupa u ovim planinskim krajevima. Gledam borce malo koji od njih ima šinjel ili bilo kakav zimski ogrtač. U našim jedinicama ima dosta boraca koji nisu navikli na velike snjegove i oštre zime, a na pragu je druga ratna zima. Pred nama je iza šumom pokrivenih brda, visoki Vlašić.

Očekujemo kurire iz bataljona koji su otišli naprijed. Jedinice su spremne za pokret. Samo da kuriri stignu, krećemo. Trebalo je još noćas da budemo na Vlašiću.

Prolaze časovi. Kolona stoji na putu usred sela koje nije prijateljski raspoloženo prema partizanima. Kroz ovo selo partizani ranije nisu prolazili. Grad je blizu, seljaci tamo često odlaze i slušaju od ustaša najgnusnije laži o nama i našem pokretu. Odavde je neko otrčao u Travnik i obavijestio ustaše da smo mi u selu. Slutili smo tako nešto i očekivali da se neprijatelj pojavi. Nismo se prevarili. Pred veče su se od Travnika začuli najprije minobacači zatim mitraljezi.

»Nećemo moći naprijed«, kažem Savi. »Evo ih pred nama«.

»I meni se čini«, veli Sava. »Oni su dobro ocijenili naše namjere.«

Sava je van sebe, naljutio se zbog toga što se kuriri još nisu vratili. A trebalo je davno da budu ovdje.

»Bolje bi im bilo da mi sada i ne dolaze na oči«, kaže Sava.

Te večeri jedan naš bataljon morao je da primi borbu s jakom ustaškom jedinicom. Sutradan, u zoru, napala nas je i druga ustaška kolona.

Odustali smo od pokreta na Vlašić. Povukli smo se nazad. Malo kad je Sava bio tako ljut kao tada. Još više se razbjesnio kad je saznao da kuriri nisu imali nikakvih razloga da zakasne. Premoreni, gladni i neispavani sjeli su da se odmore i san ih prevario. Kad su se probudili, bila je već noć. U šumi, po mraku nisu znali da se orijentišu. Morali su da čekaju dan da bi mogli da nastave put.

Održali smo kraći dogovor i odlučili da krenemo preko Sebešića na planinu Vranicu. A zatim opet u pravcu Bitovnje.

Prostrane planine: Zec, Vranica, Bitovnja vezane su sa drugim planinama i vrlo su pogodne za manevrisanje partizanskih jedinica.

Sebešić, malo industrijsko naselje u šumi, izgledalo je pusto i beživotno. Prije nego što je počeo rat ovdje je radilo dvije-tri stotine radnika. Smjestili smo se u prazne radničke barake. Naš intendant Simo Babić, partizan iz prvih dana ustanka, pošao je da traži nešto za hranu. Ubrzo nam je javio da je našao samo malo krompira. U naselju nema ni žive duše. To smo često doživljavali prilikom naših marševa kroz planine. Narod je bježao iz naseljenih mjesta koja su imala takvu sudbinu da često mijenjaju gospodare.

Na planini Zec pada snijeg i mećava vije kao usred zime. Na visoravnima između Vranice i Zeca već je toliko napadalo da se vrlo teško može proći s komorom. Konji padaju u snijeg. Zavaljuju se pod tovarima. Jedva miču naprijed. Duboko u planini naiđosmo na veliko imanje nekog sarajevskog bogataša. Seljaci nam pričaju da se na ovom imanju prije rata nalazilo po nekoliko

stotina goveda. Nadničarima koji su radili plaćano je najviše deset dinara dnevno. A vlasnik je izvozio vagone mesa, sira i masla.

Naveče smo se dogovorili da dio snaga šaljemo prema Fojnici, tamo gdje smo nedavno bili. A mostarski bataljon da se spusti u dolinu Rame da tamo ispita stanje.

»Da pođem i ja s Mostarcima?« pitam Savu.

On se s tim složi. Poslije kraćeg razmišljanja veli:

»Moglo bi da se desi pa da svi opet prodremo u prozorsku dolinu.«

Želio sam da pođem s jednim bataljonom koji bi imao posebne zadatke. To me podsjećalo na prošlu zimu kad sam sa Prvim udarnim gazio snježne smetove po Nevesinju i kada smo razgonili Talijane i četnike. Pravo je zadovoljstvo biti s manjom jedinicom, pokretnom i spremnom da svakog trenutka primi borbu. Tada nema tromosti i natezanja oko velike komore i bolnice.

»Odmah nam pošalji izvještaj o stanju na terenu«, kaže mi Sava na polasku. »Ako četnici budu tamo, poslaćemo ti još dva bataljona da ih napadnete. Treba ih iznenaditi, jer su brojno nadmoćniji.«

Snijeg je poravnio prostrane pašnjake na Vranici. Vrijeme mirno, ne pada, niti duva vjetar. Bjelina blješti. Polako idem na čelu kolone i razmišljam o tome kakav će biti naš susret s četnicima.

U susret mi dolazi patrola, pet ljudi. Vode konja, na kojem jaše čovjek varoški obučen. Uhvatili, mislim, nekog sumnjivog. Spremam se da pitam zašto su tome »gospodinu« dali konja, kad se izdvoji jedan borac — desetar i raportira:

»Druže komandante, dopratili smo druga Tempa. Drug Tempo je član Vrhovnog štaba«, objašnjava mi desetar. I zatim, kao da se nečega prisjetio, brzo dodade: »Tako nam je rekao.«

Iznenadio sam se i zbunio ujedno. Crni, zamjenik političkog komesara brigade, pričao mi je o Tempu. Kad sam bio u Vrhovnom štabu, čuo sam da drugovi često spominju njegovo ime. Otkuda sada ovdje usred snijegom zavijane Vranice. Znao sam da je član Centralnog komiteta i da je često boravio u okupiranim gradovima.

Rukujemo se. Ja mu kažem ko sam.

»U Mostaru su mi mnogo pričali o Desetoj hercegovačkoj brigadi«, kaže Tempo.

Svima nam je neobično izgledao. Usred ove divljine on lijepo, varoški obučen. Na njemu plavi mantil, pantalone i plitke cipele. Ovamo je došao iz Mostara. Do Ostrošca je putovao vozom. Predstavljao se kao trgovac voćem. Kad je izašao iz voza, rekao je da ide u prvo selo, ali je zatim produžio i evo ga među nama. Onako stojeći, odmah navaljujemo na njega da nam priča o prilikama u Mostaru i Hercegovini. Bili smo ranije saznali da su u Hercegovini poginuli drugovi Miro Popara i Pavle Kovačević, ali tim vijestima nismo potpuno vjerovali. Pitamo druga Tempa o tome. On nam kaže da je vijest istinita. Talijani su ih strijeljali još u julu 1942. Uhvatili su ih na prevaru. Četnici, koji su ih uhvatili, dobili su od Talijana brašno kao nagradu.

Potom Tempo izrazi želju da ga odvedemo u štab naše brigade.

»Vratio bih se rado s tobom«, kažem. »Želio bih da još nešto čujem o stanju u Hercegovini, ali moram da pođem s bataljonom u izviđanje. U štabu ćeš naći Savu, Rada i ostale drugove. Oni će te o svemu opširno upoznati.«

S našom patrolom Tempo je produžio prema kolibama na vrhu Vranice, a ja sam na čelu bataljona pošao niz planinu. Razmišljam o ovom susretu i ovom kratkom razgovoru. Dolazi mi pred oči slika Mire Popare. Koliko je on volio Partiju i partizane! Mislim i o Tempu koji se tako slobodno kreće između talijanskih i četničkih bunkera. Koliko samoprijegora i žrtava ovaj rat traži od komunista!

Ispod Vranice se pružile prozorske uvale. Dolje je pitomina i nema snijega. Niz uvale žure nabujali potoci. Sela stoje kao i ranije, samo se na mnogo mjesta umjesto kuća vide goli i crni zidovi. Nema ni znakova života. Kroz ova sela protutnjala je četnička ofanziva. Da li nekog ima u tim popaljenim selima? Kako li sada narod u njima živi? Sirotinje i nemaštine bilo je i ranije. Sad pogotovu tu hara glad.

Stigosmo u prvo selo ispod planine. Pored mene ide Niza Šarić, mostarski radnik, intendant bataljona. On dobro poznaje ovaj kraj. Treba sad da se pobrine za hranu, da nabavi nešto žita i mesa za bataljone koji logoruju u planinama punim snijega.

»Poznajem ovog domaćina nakraj sela«, kaže mi Šarić. »Kod njega ćemo se raspitati, kakve su prilike u okolini i da li se možemo spuštati niže, u druga sela.«

Nađosmo jednog starca. Dočekao nas je vrlo radosno. Kao da smo mu nešto u rodu. To je bogat seljak, musliman, iz jednog sela u dolini. A ovdje ljeti izgoni stoku. Sada je eto ostao do kasne jeseni.

»Gdje su četnici?«, pitamo starca.

On nam priča da su se povukli. Ovdje u ovo selo nisu ni zalazili. Ali, u donjim selima, u dolini Rame veliko su zlo napravili. Teško je to ispričati. Prosto, to se ne da ni zamisliti.

»Zbog čega se povukoše tako brzo?«, pitam starca.

»Uvukao se nekakav đavo među njih« odgovara on. »Ozbiljno su se poklali između sebe. Kad ste vi otišli, počele su se odvajati pojedine grupe.«

»Idemo svojim kućama, dosta smo varani«, govorili su četnici. Bacali su puške i municiju.

»Nećemo dalje, Talijan nas vodi da gazimo u krv. Slagali ste nas. Idemo samo do Mostara, rekli ste, a zatim samo do Rame, poslije samo do Prozora. Sad nas gonite još dalje, u Duvno, Livno. E, nećemo više da koljemo narod.«

»Ozbiljno su se međusobno posvađali«, veli nam starac.

Sutradan nam je stigao u pomoć jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Doveo ga Jovo Vukotić, načelnik štaba brigade. Spustili smo se zajedno u jedno hrvatsko selo. Tu smo našli puno tragova četničkog terora i nasilja: spaljene kuće — neke samo nagorjele i srušene, druge sravnjene sa zemljom. Mnogo svježih grobova. Prazne staje. Odmah po ulasku u selo dočekalo nas je nekoliko žena. Zavijene u crninu, nariču na sav glas.

»Ubili su mi čovjeka, kukavici sinjoj!«

»Imala sam dijete k'o zlatnu jabuku. Zaklali ga na kućnom pragu!«

»Rano moja, ja nikoga više nemam. Kuku!«

Strašno. Koža se ježi od plača nejači i kuknjave žena. Tješimo ih. Ali, ko će da utješi čitavo selo. Od bola ljudi i ne znaju za sebe. Izbija pred nas poneki muškarac. No, malo ih je ostalo u selu. Ono što je preostalo živih još se krije oko kuća, iako su četnici davno otišli.

Pitamo za prilike u Prozoru. Talijani se, kažu nam, tamo utvrđuju. Grade betonske bunkere. Okolo pletu bodljikavu žicu, kopaju rovove i govore da partizani neće više nikad ući u grad.

»E, sinko, teško ćete ga opet uzeti«, veli mi jedan čiča i vrti glavom.

»O, djede, samo još malo poživi«, kaže mu intendant, »pa ćemo da vidimo.«

Odlučili smo da naredne noći istjeramo Talijane iz bunkera koje su izgradili uz samu rijeku Ramu. Dobro su se bili utvrdili. Oni su bili dobri majstori za utvrđivanje. Mostarski bataljon je gazio rijeku i privukao se vrlo blizu. Nekoliko sati trajao je napad na bunkere. Ali, ne mogosmo da ih istjeramo. Iza ponoći sam odlučio da se povučemo. Malo kasnije napadoše nas njihova pojačanja iz Prozora i Rame.

Vratio sam se u štab brigade. Partizani su tada držali položaje ispod Bitovnje, pod njenim zapadnim padinama, u selu Jaseniku. Usput sam razmišljao o onom teškom maršu preko Bitovnje i onoj mračnoj noći koju smo proveli izgubljeni u uvali.

Brzo je prošla jesen. U ovoj pitomoj dolini još nema snijega. Jedinice smo dobro snabdijevali hranom i voćem. Tu smo proveli nekoliko dana. Slali smo patrole u izviđanje i ispitivali prilike u Hercegovini. Još uvijek smo se nadali da ćemo se vratiti tamo da likvidiramo četništvo. Ali, izvještaji nisu bili povoljni. Oko pruge Sarajevo — Mostar vrzmale su se jake talijanske i njemačke snage. Svako naselje bilo je puno njihove vojske.

Nismo mogli više da se zadržavamo ovdje. Odlučili smo da se vratimo istim putem kojim smo i došli. Bolje je kad smo u pokretu. Tamo u planinama može se manevrisati. Ovdje pod planinom nismo imali dovoljno prostora za to.

Dugačka kolona partizana pošla je preko planina i uvala. Pošli smo na planinu Vranicu, s Vranice ponovno preko Makljena, zatim na Radušu, pa u pravcu Šujice i Kupresa.

U planini, iznad Kupreškog polja, nalazi se veliko selo Gornje i Donje Vukovsko. Nekada je to bilo bogato i lijepo selo, a danas samo zgarište. O sudbini Vukovska i ranije smo čuli: prvi put je stradalo četrdeset i prve od ustaša, a zatim ponovo za vrijeme naših napada na Kupres. Vukovsko više i ne liči na selo. Nema ni jednog čitavog krova. Čudio sam se gdje ovaj narod živi. Seljaci su nas dočekali raširenih ruku. Gotovo su svi u selu plakali od radosti. Vukovsko čuva jedan domaći partizanski odred. Čuvaju partizani ono malo naroda što je ostalo živo.

Sav narod živi u zemunicama. U njima smo i mi sušili odjeću i obuću jer smo dobro pokisli na kiši koja nas je pratila na putu. Dok smo se sušili, stiže pošta iz Vrhovnog štaba. Kuriri su nas jedva pronašli.

Vrhovni štab naređuje da se hitno prebacimo prema Kupreškom polju, i zatim preko Janja u pravcu Jajca i da svim snagama udarimo u bok Nijemcima koji iz Jajca nadiru na oslobođenu teritoriju.

»Ovo mi se dopada«, veli Sava. »Preko Vukovskog, preko Kupreškog polja, preko Janja — u bok njemačkim snagama. Vrijeme je da se ozbiljno potučemo s njima.«

U prvi mrak ispratili su nas mještani Vukovskog ispred svojih zemunica.

Noći su u planinama vrlo hladne. Mrzne odmah s večeri. Zato smo morali da požurimo. Danju se nismo mogli prebacivati preko Kupreškog polja.

Još se vidjelo kad je Sava na jednoj prostranoj čistini usred šume zaustavio bataljone i saopštio borcima cilj našeg pokreta. Rekao je kakve nas teškoće čekaju i na što sve svaki od nas mora da bude spreman.

»Partizani!«, grmio je Savin glas. »Prošli smo, borci se, Zelengoru, Igman i Bitovnju i tolike druge planine. Tukli smo se junački protiv jačeg neprijatelja. Zadavali smo mu udarce tamo gdje se najmanje nadao. Tući ćemo neprijatelja i dalje, u gradovima i u planinama. Ako se neko plaši, neka napusti naše redove. Neka ide kući — još nije kasno. Takvi nam nisu potrebni.«

»Tako je«, odobravali su borci Pete i Desete brigade. Od njihovih povika odzvanjale su smrznute jele i omorike.

Onda je, odjednom, šuma umukla. Bataljoni su tiho krenuli nizastranu, u pravcu prostranog Kupreškog polja.

Gazili smo pašnjake. Staze zarasle u visoku i gustu travu, koja već dvije godine nije košena. Rosa je kvasila odjeću i obuću. Ljudi mokri sve do pojasa.

U polju nas dočeka blato, počelo da se mrzne. Uputili smo obezbjeđenja na cestu koja ovim krajem ide iz Kupresa prema Šujici. Ulijevo, daleko negdje u gustom mraku, vide se svjetla. Tamo se nalaze ustaška utvrđenja. Sjećam se našeg napada na Kupres kad su ustaše navalile s tenkovima i zatekle nas u svanuće usred ravnice.

Gazili smo razlivene potoke. Provlačili smo se kroz močvare. Već je svaki borac bio mokar do kože. Drhtali smo od hladnoće.

Svitalo je kad smo se našli na kraju Kupreškog polja, u jednom velikom selu. Po zemlji pala jaka slana koja izgleda kao snijeg. Magla se dizala i čuo se lavež pasa u selima. Prijatno je bilo čuti znake ljudskog života i blizinu naselja.

Ovdje smo zatekli novo naređenje Vrhovnog štaba. Nijemci su prekinuli svoje napade na Janj i povukli se nazad u Jajce. Kao da su odustali od ofanzive na ovom sektoru. Naše dvije brigade nisu više bile potrebne tamo. Peta i Deseta treba hitno da se prebace u Glamočko polje i da se zatim povežu s Vrhovnim štabom.

Na ivici Kupreškog polja imali smo odmor. Poslije podne smo krenuli uz planinu Vitorog, ogoljelu i pustu i gotovo besputnu.

V

Opet smo na oslobođenoj teritoriji. Još na Vitorogu, prije nego što smo se spustili u polje, osjetili smo da je to slobodna zemlja. Sretali smo partizanske kurire. Dobro su obučeni i obuveni. U prvom zaseoku ispod planine naiđosmo na organe narodnooslobodilačke vlasti. U svakog seljaka petokraka zvijezda na glavi.

Rastajemo se s Petom brigadom. Ona odlazi u jedno selo na vrhu Glamočkog polja, a mi ostajemo tu, pored samog Glamoča.

»Doviđenja u ofanzivi!«, tako smo se pozdravili s Crnogorcima. »Opet ćemo sigurno zajedno.«

Ovdje smo dobili naređenje da dođemo u Vrhovni štab. Trebalo je da pođu svi članovi štaba brigade. Doći će i štab Pete brigade. Pretpostavljamo da se radi o nekom novom zadatku. U štabu naše brigade ostao je samo zamjenik komandanta Vlado Tomanović.

Svaka posjeta Vrhovnom štabu i sastanak s drugom Titom za nas su značili mnogo. Radovali smo se kao što smo se u djetinjstvu radovali dolasku nekog praznika.

Vrhovni štab i drug Tito su tih dana boravili na Oštrelju. Do Mliništa smo putovali na konjima. Onda smo produžili vozom. Stigli smo tamo kasno u noć, izgledalo je da sve već uveliko spava. Ali nije bilo tako. U jednom vagonu šumske željeznice zatekosmo drugove Marka i Tempa. Bili su zauzeti poslom. Ušli smo i javili im se. Marko nam reče da nas je drug Tito pozvao da razgovara s nama. Napomenu nam da je drug Tito ljut na nas iz štaba Pete i Desete brigade. Zatim Marko naredi da nam se pripremi večera. Našli su nam i mjesto da se odmorimo. Pitamo druga Marka zbog čega je Tito na nas ljut. On veli:

»Niste se držali uputstava koja su vam bila data. »Ujutru ću izvjestiti druga Tita da ste došli.«

Otišli smo na večeru, poslije na spavanje. Bili smo veoma umorni od putovanja.

Ujutro smo ustali oko osam sati. Drug Marko nam saopšti da nas očekuje vrhovni komandant.

Bili smo uznemireni još od sinoć kada smo saznali da je drug Tito na nas ljut. Stojimo tako pred njegovim vagonom i dogovaramo se ko će kod njega prvi da uđe. Sava i ostali predložiše da to budem ja. Ušao sam. Ostali odmah iza mene. Drug Tito je stajao i pušio cigaretu. Kad smo ga pozdravili ponudi nas da sjednemo.

Otpoče i razgovor. Pričali smo drugu Titu o uslovima koji su diktirali da postupimo onako kako smo učinili. Zatim smo ga upoznali sa stanjem oko Prozora i Travnika i sa zadacima koje smo dobijali od komandanta i komesara Prvog bosanskog korpusa Koste Nađa i Osmana Karabegovića. Rekli smo mu da smo imali vezu i sa komandantom Dalmatinske operativne zone Vickom Krstulovićem, da smo se nalazili na prostranom terenu između Travnika, Bugojna, Kupresa, Duvna i doline Neretve i da smo na tom terenu vodili borbe sa ogromno nadmoćnijim neprijateljskim snagama.

Drug Tito nam je tada rekao da mu je poznato da smo vodili uspješne akcije i da smo imali teške zadatke, ali da je greška u tome što nismo održavali vezu sa Vrhovnim štabom kako bi on imao uvid u tok naših operacija. Naglasio je da je naša vojska narasla i da sada imamo krupne vojne jedinice koje moraju biti čvrsto povezane.

Kad je govorio o brigadama i divizijama, postajao je vedar i raspoložen. Naredio je da nam se donese kava i rakija.

Zatim je govorio o uspjesima naše Narodnooslobodilačke vojske.

»Sigurno ste čuli«, veli on, »da su naše krajiške brigade prije dva dana oslobodile Bihać. To je značajna pobjeda naše vojske«.

Utom jedan drug unese piće.

»Ovu rakiju«, kaže drug Tito, »poslali su nam Krajišnici iz oslobođenog Bihaća uz ostali materijal koji su zaplijenili od neprijatelja.

Potom nam reče da je bio obaviješten da smo mi na svoju ruku otišli s brigadom preko Neretve u Hercegovinu. Napomenu da smo u Prozoru pogriješili. Trebalo je da napadnemo četnike i da ih pomlatimo. A mi smo.

kako je on dobro uočio, podijelili snage, pa ni na jednoj strani nismo postigli pobjedu. Da smo, umjesto što smo stvorili front prema Bugojnu i Neretvi, grupisali snage, jurnuli na četnike i razbili ih, drukčije bi se stvari odvijale. Naglasio je da treba primijenjivati partizanski način ratovanja na svakom koraku. Iznenađivati neprijatelja — to je princip koga se moramo pridržavati u našem ratu.

Na ovom sastanku je odlučeno da borcima Prozorskog bataljona popunimo naše bataljone i da se jedan dalmatinski bataljon uključi u sastav Desete brigade kao njen Četvrti bataljon. U taj bataljon je trebalo da pošaljemo izvjestan broj komunista i da komande četa i štab bataljona popunimo rukovodećim kadrom. Takođe Livanjski odred »Vojin Zirojević« ulazi u sastav Desete brigade kao njen Peti bataljon. A Petu crnogorsku trebalo je da popuni Zijametski bataljon i dijelovi nekih duvanjskih jedinica.

Na kraju sastanka drug Tito nam je izložio opštu situaciju kod nas i upoznao nas sa odlukama, koje je Vrhovni štab donio. Između ostalog saopštio nam je da će naziv naše vojske odsada biti: »Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije.« Od partizanskih brigada formiraće se divizije Narodnooslobodilačke vojske. Tri brigade će sačinjavati jednu diviziju, takva će biti njihova formacija. Oduševljeni, slušamo Titove riječi i pogledamo se međusobno.

»Ovo će nam mnogo olakšati komandovanje i vezu među jedinicama«, kaže on.

Drug Tito nam potom reče da će Peta crnogorska, Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska biti u sastavu Treće udarne divizije. Tom prilikom smo saznali sastav štabova divizija. Prva divizija: komandant Koča Popović, politički komesar Filip Kljajić Fića. Druga divizija: komandant Peko Dapčević, politički komesar Mitar Bakić. Treća divizija: komandant Pero Četković, komesar Radomir Babić.

Na kraju nam drug Tito saopšti zadatak:

»Treba hitno da se vratite u jedinice i da ih pripremite za formiranje divizije. Zatim ćete poći u napad na

Jajce. Poslije tog zadatka produžićete u centralnu Bosnu. Tamo je oslabio ustanak i borba protiv okupatora i ustaša. Četnički elementi i izdaja uzimaju maha.«

Poslije ručka Sava Kovačević mi predloži da od druga Tita zatražim njegova kola, da pođemo u Petrovac. Kada sam mu saopštio našu želju drug Tito se nasmija i reče:

»Dobro, uzmite kola, provozajte se malo. Tamo, u Petrovcu naći ćete Prvu proletersku.«

Pošli smo u Petrovac. Željeli smo da upoznamo oslobođenu teritoriju Krajine. Najprije smo obišli proletere — naše suborce s kojima smo zajedno gazili hercegovački kamen. Zatekli smo ih kako pripremaju veliku svečanost. Trebalo je da vrhovni komandant narednog dana preda zastavu njihovoj brigadi. Oni sada i ne liče na one borce s kojima smo proljetos napadali četnike, da bismo oslobodili našu bolnicu i ranjenike. Nisu to one izmorene jedinice s kojima smo jurišali na Gat i druga utvrđenja u Hercegovini. Oni su sada prava vojska, dobro obučena i nahranjena. Uniforme su im različite, ali dobre većinom njemačke, zatim talijanske, domobranske, ustaške. Imaju mnogo automatskog oružja. Sve oteli od neprijatelja, imaju čak i svoju artiljeriju.

U Petrovcu smo sreli Ivu Lolu Ribara. Mi smo poznanici iz Hercegovine. Lola mi reče:

»Znaš li da mi je došao otac? Hajde da te upoznam s njim«.

Pošao sam za Lolom u jednu kuću gdje je boravio drug Ivan Ribar. Pozdravili smo se i porazgovarali . . .

Nismo dugo ostali u Petrovcu. Vratili smo se na Oštrelj. Tu smo se oprostili s drugom Titom, Rankovićem, Tempom i Velimirom Terzićem. Terzić je tada vršio dužnost načelnika Vrhovnog štaba. Zatim smo krenuli u svoje brigade. Vraćali smo se istim putem kojim smo i došli ovamo: željeznicom, a potom konjima.

Čim smo stigli u brigadu, morali smo da otputujemo u Glamoč na savjetovanje. Tamo je komandant Treće divizije Pero Četković pozvao sve štabove brigada i politodjele.

Na savjetovanju je prvi govorio Pero Četković. Izložio nam je zadatke koji stoje pred našom divizijom. Tu smo razradili plan napada na Jajce i ostala neprijateljska uporišta pored Vrbasa, do Donjeg Vakufa. Određeni su zadaci svakoj jedinici. Desetoj brigadi je naređeno da jednim bataljonom napada Jajce, a ostalim bataljonima da zatvori pravac Turbe — Jajce i da očisti nekoliko neprijateljskih uporišta na tom području. Peta crnogorska će učestvovati, takođe, samo s jednim bataljonom u napadu na grad, dok će čitava Prva dalmatinska, ojačana jednim crnogorskim i jednim hercegovačkim bataljonom, napadati na sam grad Jajce.

Dok smo se mi vraćali sa Oštrelja, naše su jedinice slavile dva praznika — formiranje naše divizije i 25-godišnjicu velike oktobarske revolucije. Ovo je druga godišnjica oktobarske revolucije koju slavimo u ratu. U Glamoču se okupili bataljoni Crnogoraca, a do njih dalmatinske i hercegovačke čete. Kroz grad odjekuje pjesma. Podilaze nas trnci. Ovakvo uzbuđenje i radost ranije sam malo kad doživljavao.

. . .»Prebaciti se preko Vrbasa, izbiti na komunikaciju Jajce — Turbe i Jajce — Donji Vakuf i taj pravac zatvoriti. Onemogućiti neprijatelju da pošalje pojačanje napadnutom garnizonu u Jajcu. Ujedno likvidirati neprijateljska uporišta koja se nalaze na tom terenu.

Pravac kretanja brigade: planina Vitorog, Blagaj, potom Janj, Babino Selo. Tu likvidirati ustaško uporište i preći rijeku Vrbas i zatvoriti pravac Komar — Turbe.«

Tako je glasila zapovijest štaba Treće divizije Desetoj hercegovačkoj brigadi. Sada je trebalo da izvršimo taj zadatak. Od toga dobrim dijelom će zavisiti uspjeh napada na Jajce. Prvi bataljon naše brigade ostavili smo u Glamoču. On je dobio zadatak da zatvori pravac od Livna i da ne dozvoli neprijatelju da prodre u Glamoč. S bataljonom je ostao Vlado Tomanović.

Odmah smo se spremili i pošli ponovo preko golog Vitoroga. Bjesni mećava kakvu ranije nisam doživio. Sipa snijeg, oka ne da otvoriti. Ozbiljan je zadatak pred nama. O tome smo mislili. Stvarali smo planove i pravili razne kombinacije. Marševali smo preko planine Krbljine u

pravcu Blagaja. Snježna mećava ometa nam kretanje tako da smo do Kupreškog polja putovali čitav dan. U selo Blagaj, koje se nalazi u Kupreškom polju, stigli smo kasno u noć.

Prije polaska iz Glamoča formirali smo Četvrti bataljon i uključili ga u brigadu. U štabu bataljona ostali su isti drugovi, jedino što smo za pomoćnika komesara bataljona postavili Radovana Papića. Odredili smo ga na tu dužnost da bi on stvorio i učvrstio partijsku organizaciju u bataljonu. Za komesara Petog bataljona postavili smo Joza Bakrača. Tako je Deseta brigada sad imala pet bataljona spremnih za borbu na svakom mjestu i u svako doba.

Pamtiću dugo ovaj marš. Kolona brigade otegla se kroz planinu. Borci nisu navikli na snježnu oluju. Treba mi skoro čitav sat da na konju pređem sa začelja na čelo kolone. Mnogi borci zaostaju, neki iznemogli, neki nevični oštrom mrazu. Naročito Dalmatinci. Nedavno došli od mora pa nenavikli na vijavicu i hladnoću. Dalmatinci su slabije i odjeveni. Nisu se pripremali, jer nisu ni mislili da će jednog dana otići iz svog toplog krša.

Evo nas ponovno na Kupreškom polju u spaljenom Blagaju. Usput nam je premrzlo osamnaest drugova i drugarica iz Četvrtog dalmatinskog bataljona. Bili su to uglavnom srednjoškolci iz Splita koji nisu mogli da podnesu naporne marševe kroz snijeg i mećavu. Premrzle drugove i drugarice smjestili smo na konak u jednu kuću, a sutradan smo ih s pratnjom otpremili u Bosanski Petrovac. Tamo se nalazila naša Centralna bolnica.

Putovali smo zatim kroz Janj. To je ustaničko mjesto na desnoj obali Vrbasa u kome je Šolaja ratovao. Kraj puta zgarišta i ruševine, Nijemci i ustaše spalili su ga do temelja. Svuda tragovi skorašnje njemačke ofanzive iz Jajca prema oslobođenoj teritoriji. A narod, bez obzira na sve, listom stoji uz naš pokret. Sve što je za pušku sposobno, otišlo je u Sedmu krajišku brigadu koja je formirana na ovom terenu. Ovdje, u Janju, radio je Nemanja Vlatković, učitelj-komunista. Dobrim dijelom i njegova je zasluga što je ovaj narod uz partizane. Žene, djeca, starci

i starice žive po šumama u zemunicama goli i bosi. Dok kolona naše brigade prolazi, iz zemunica istrčava narod, žene i djeca.

»Živjeli naši partizani!«, uzvikuju.

Pred noć smo zastali u jednom selu iznad samog Vrbasa. Pripremamo se za prelazak preko rijeke. U napad na Jajce uputili smo naš Treći, mostarski bataljon. Za njim je otišao Čedo Kapor, komesar brigade. Ostale naše jedinice očekivao je čitav niz domobranskih utvrđenja koja su štitila željezničku prugu.

Noć je puna mjesečine. Daleko ispred nas blješti snježna površina. U blizini pruge i ceste a ni u selima okolo ne čuje se nigdje žive duše. Samo što s vremena na vrijeme zapjevaju pijetlovi.

Naredili smo drugom bataljonu da se spusti na most i zatim da udari na domobranski bunker. Kroz mjesečinu je odjeknulo nekoliko pucnjeva. Uskoro nam javiše da je straža pobjegla s mosta a da su se domobrani dobro utvrdili u velikom bunkeru iznad puta. Užurbano smo se prebacili preko drvenog mosta, tamo u šumu, na drugu stranu.

Našao sam se s jednom četom pokraj bunkera iz koga je sipala neprijateljska vatra. Borci su s raznih strana pokušavali da mu se privuku. Ali su ustaše i domobrani budno pratili svaki sumnjiv pokret u blizini.

Vatra je jenjala, sipao je samo poneki rafal.

»Štede municiju«, veli mi Rade. »Pucaju samo kad je neophodno. Spremaju se izgleda na duži otpor.«

Neprijatelj je imao jači garnizon u Vakufu i otuda su očekivali pojačanje. Svitalo je, a mi smo još uvijek napadali bunker koji se dobro branio. Donijeli smo odluku da jedna desetina Drugog bataljona drži bunker pod vatrom, a ostale jedinice brigade poveli smo na izvršenje glavnog zadatka: na zatvaranje komunikacije Turbe—Jajce. Tek naveče smo stigli na određeni položaj i zaposjeli ga. U toku noći kuriri stadoše da dovode u štab brigade zarobljene Nijemce i ustaše, pripadnike takozvane »Crne legije«. To su bili ostaci neprijateljskih jedinica koje su razbijene u odbrani Jajca.

Kad su ih partizani doveli u štab, nisu na sebi imali svoje uniforme. Jadno su izgledali ti nacistički grenadiri. Drhte na ciči zimi u kratkim, iskrpljenim i pocijepanim kaputićima. Gledaju uplašeno oko sebe. Najstariji među njima ima dvadeset pet godina. Dvojica nose naočare, tipični nacisti kakve smo nekad gledali na slikama. Jedan od njih drži se izuzetno pribrano i prkosno. Gleda po nama s ironičnim smiješkom. Mršti se na svoje drugove kad neki od njih zamuca i ne zna da odgovori na naše pitanje.

»Koja je to jedinica?«, pitamo. »Kud ste krenuli?«

Prave se da ništa ne znaju. Drhte od straha i od zime, pravdaju se.

Onaj što se podsmjehuje drsko nas gleda. Kao da nam kaže:

»Mi smo pucali i uvijek ćemo pucati na vas, divlje Balkance.«

Pokušavamo da od njih nešto saznamo o rasporedu neprijateljskih snaga i njihovoj jačini. Neće da govore.

Vod koji smo ostavili da obezbjedi put Vakuf — Jajce poslao je izvještaj da su ustaše, koje su bile u bunkeru, uspjele da pod borbom umaknu u pravcu Vakufa. Na taj sektor došla je jedna jedinica Pete crnogorske i vod je sad na raspoloženju.

Čedo Kapor javlja da su naše jedinice na juriš zauzele Jajce. Iako je ovo prva veća akcija Prve dalmatinske brigade, Dalmatinci su se junački borili. Na juriš su otimali jedan po jedan bunker iz ruku neprijatelja. U ovom okršaju Nijemcima su naneseni teški gubici. U silovitom naletu Dalmatinaca razbijena je neprijateljska odbrana grada i Jajce oslobođeno. Mostarski bataljon se u ovoj borbi dobro držao. Mostarci su djelom dokazali da su sposobni za najveće i najteže zadatke.

Stiže i obavještenje od štaba divizije da je Jajce slobodno. U gradu je zaplijenjeno dosta ratnog materijala: između ostalog, desetine vagona soli. To su rezerve koje su okupatori gomilali za tamošnju fabriku kalcija. U međuvremenu je stigao Čedo Kapor s Mostarskim bataljonom.

Uspjeli smo da uspostavimo vezu s partijskom organizacijom na terenu preko Avde Vrhovca, starog komuni-

ste i radnika iz Turbeta. Avdo nam je tada rekao da je dobio siguran izvještaj iz Travnika da je tamo stigla takozvana divizija »Princ Eugen« koja se priprema za ofanzivnu akciju preko Turbeta i Donjeg Vakufa na Jajce. O tome smo u toku noći poslali izvještaj štabu divizije. A štabove bataljona smo obavijestili da mogu očekivati jake napade neprijatelja. I zaista, rano ujutro Nijemci su otpočeli s artiljerijskom vatrom u pravcu naših položaja.

Opet smo bili u položaju da branimo oslobođenu teritoriju. Prema nama su nastupale jake njemačke snage, čitave divizije. Trebalo je da se pripremimo i da ih dočekamo.

Na sastanku štaba razmotrili smo situaciju i zaključili da se Nijemcima ne napušta ova važna komunikacija i da će borba biti oštra, pogotovo ako esesovci budu spremni da ginu, kao obično.

Poslije prvih plotuna artiljerije dobismo izvještaje o nastupanju neprijatelja.

Na sektoru Trećeg bataljona, tamo na Ravnoj Gori poviše Turbeta, razvila se žestoka borba. Njemačka pješadija je navaljivala u talasima na položaje naših jedinica. Vršila je juriš za jurišem tako da je tog dana poslije podne uspjela da zauzme položaje koje su Mostarci branili. Načelnik štaba otišao je u susret bataljonu, poveo ga u protivnapad i vratio izgubljene položaje. U ovom jurišu poginuo je Asim Zupčević, politički komesar Druge čete, a komandir te čete Blagoje Vučurević smrtno ranjen. Potresla me ta vijest. Zajedno s Asimom bio sam u Sreskom komitetu KPJ za srez trebinjski. On je u Komitetu bio zadužen za rad SKOJ-a i omladine i postigao značajne uspjehe u vaspitavanju radničke i srednjoškolske omladine.

Asim Zupčević je bio jedan od najboljih političkih komesara iz Prvog udarnog bataljona. Dok smo se spremali za pokret stajao sam u mraku i razmišljao: kako je ova naša borba surova i teška, koliko još žrtava moramo dati, kako skupo plaćamo sve naše pobjede nad neprijateljem. U borbi nam ginu naši najbolji drugovi. Koliko još takvih treba da se žrtvuje dok izvojujemo slobodu.

Nijemci su bili nekoliko puta nadmoćniji i neprekidno nadirali.

Treći dan, naveče, u štab brigade stigoše komandant, komesar, i načelnik štaba divizije. Upoznali smo ih sa stanjem na našem sektoru bojišta. Zatim nas oni obavijestiše o situaciji kod ostalih jedinica naše divizije. Motorizovana kolona divizije »Princ Eugen« napreduje u pravcu Donjeg Vakufa. Cilj im je da prodru u oslobođeno Jajce. Odlučeno je da se povučemo. Morali smo da čuvamo ljudstvo. Mi vodimo partizanski rat, a to znači da izbjegavamo stvaranje krutih frontova koje neprijatelj želi da nam nametne.

I naša brigada se povlačila. Nastojali smo da se što prije odvojimo od neprijatelja. Zato smo naredili pomjeranje u stranu da bi se izmakli što dalje od komunikacija.

Takav je partizanski rat. Napuštamo jedan sektor da bismo na drugom mogli napadati. Na taj način unosimo zabunu u neprijateljske redove a njihove komandante dovodimo u neizvjesnost o broju i snazi partizanskih jedinica. A što je najvažnije napadamo ih tamo gdje nam se ne nadaju. Iznenađenje je naročito važno kad je neprijatelj nadmoćniji.

Razgovaramo s drugovima iz štaba divizije. Nijemci su izgleda bili obaviješteni o mjestu boravka našeg štaba. Oko deset časova otpoče artiljerija da tuče zaselak u kome smo se nalazili. Izašao sam pred kuću da vidim otkuda tuku. Sa mnom je Pero Četković. Gledamo zajedno kako granate prskaju u vazduhu iznad nas. Zasu me po očima. Otresoh se. Osjećam, boli me oko. Nešto sitno u njemu, pa suzi i boli.

Zaključili smo da s brigadom izvršimo pokret u pravcu Imljana. U putu me dr Papo, sanitetski referent 3. divizije, operisao. Operacija je bila zanimljiva. Legao ja na snijeg, a dr Papo, uzeo obični džepni nož i njime izvadio gvožđe iz oka. Poslije mi je dao neku mast i oko je za 15 dana bilo dobro.

Jedinice naše divizije kretale su se u pravcu centralne Bosne. Deseta brigada je marševala u ranije određenom pravcu. Ona je dobila zadatak da čisti teren od čet-

nika oko rijeke Ugra, zatim da se razmjesti na sektoru Koričana i da zatvori pravac od Travnika.

Rječica Ugra bijaše nadošla i razlila se od brda do brda. Kanjon dubok, a četnici porušili drveni mostić. Nismo mogli da pređemo na drugu obalu sem da idemo do Skender-Vakufa. A to je značilo zaobilaziti gotovo čitav dan. Riješili smo da posiječemo nekoliko jela i da ih prepriječimo preko vode. Tek što je prešao štab brigade i jedna četa na drugu obalu, slomiše se vrhovi jela, pa su ostale jedinice ipak morale da idu na Skender-Vakuf.

Gotovo bez borbe zauzesmo selo koje su držali četnici. Čim je zapucalo pobjegli su u pravcu centralne Bosne.

Brigada se smjestila na sektoru Koričana. Tu nas je sustigao Vlado Tomanović sa Prvim bataljonom. Tih dana stiže naređenje o postavljanju Blaža Đuričića za zamjenika komesara Osme krajiške brigade. S njim je otišla i Ljubica Mihić, komesar čete, koja je postavljena u politodjel iste brigade.

Iz Koričana smo izvršili pokret u Petrovo Polje. To je jedno siromašno i zabačeno selo. Potrebno je nekoliko sati hoda da se dođe do najbližeg kolskog puta. Odlučili smo da se tu odmorimo nekoliko dana, pošto su nas očekivali novi zadaci. Ali nismo znali u kom pravcu ćemo krenuti.

Selo zameteno snježnim nametima. Mještani daleko od ostalih naselja pa i ne znaju šta se događa u svijetu. I ja sam tu imao utisak da smo daleko od rata. Seljaci su nas dočekali radoznalo. Odmah sam vidio da su to pošteni ljudi. Iskreni su i neiskvareni. Pričaju kako su im četnici govorili da su partizani isto što i ustaše, da kolju i ubijaju.

»A šta četnici rade?«, pitamo ih.

»Ništa«, vele, »dobro se hrane i ništa više. Govore da treba da se poštede dok ne dođe naređenje od kralja i onda da ratuju. Protiv koga će ratovati, oni ni sami ne znaju. Samo danima leže i naručuju jela. Izmišljaju najljepša jela i traže od seljaka da im se to spremi. Najviše vole pitu i rakiju. Bez toga ne mogu. Siti su i pijani uvijek.«

Sprijateljili smo se s mještanima Petrovog Polja. Oni su nas odmah zavoljeli. Sutradan ih je bila čitava grupa oko našeg radio-aparata. Prvi put je u Petrovom Polju postavljen radio-aparat. Mnogi su ga tada prvi put u životu vidjeli.

Iz Petrova Polja opet smo se prebacili u selo Koričane koje se nalazi visoko u strani iznad Ugra. Iza njega se izdižu visovi planine Vlašić. U tom selu su ustaše ubile više od dvadeset ljudi. Tu su zatim dugo vladali četnici.

U Koričanima smo dobili nekoliko izvještaja iz Hercegovine. Jednog dana dobismo pismo od Sreskog komiteta za srez trebinjski koje je pisao Todo Kurtović. On se nalazio u hercegovačkim brdima sa grupom ilegalaca koje smo poslali da rade u pozadini neprijatelja. Kasnije se toj grupi pridružilo nekoliko drugova koji su uspjeli da pobjegnu iz zatvora i sa stratišta. Obradovali smo se toj vijesti, jer to je bilo prvi put da poslije toliko vremena nešto saznamo o rodnom kraju. Istina, redovno smo dobijali izvještaje od Oblasnog komiteta iz Mostara, ali u njima nije bilo pojedinosti iz istočne Hercegovine. A nas su mnogo zanimale vijesti o sudbini naših drugova. Bili smo pogođeni i žalosni kad smo saznali kakva je sudbina zadesila naš kraj pod četničkim divljanjem. Strašan i nepodnošljiv teror vršili su tada četnici u Hercegovini.

Naša Hercegovina u svojoj istoriji nije nikada dobro prolazila. Po njoj su tuđinske osvajačke vojske pljačkale, palile i uništavale narod. Ali nikad kao tada Hercegovina nije patila. Nikada u njoj nije bilo više zatvora i zatvorenika. Ponegdje su četnici crkve i manastire pretvorili u zatvore. A najčešće osnovne škole su im služile za tu svrhu. Najpoznatiji zatvori su bili u Dužima, Djedićima, Lastvi, u manastiru Dobričevu, na Divinu itd. U Trebinju, Bileći i Gacku također leži u četničkim zatvorima stotine mladića, naših aktivista, ali koji vjerovatno neće nikada doći u naše redove i ponijeti partizanske puške. Mnogi od njih već su strijeljani, a sudbina ostalih u zatvoru neće izgleda biti drukčija. Ubili su nam mnogo sjajnih komunista i odličnih drugova. U izvještaju nisu sve nabrojali. Samo u trebinjskom srezu u zatvorima je strijeljano i zaklano više od stotinu ljudi. Među njima su i Stevo Bra-

tić, Dragica i Rade Pravica, koji su bili članovi starog Sreskog komiteta, zatim Vuka Šakotić, učiteljica, Alija Ćerimagić, Mujo Zubčević, Spasoje Spajić, komesar bataljona, Božo Damjanović. Ovaj poslednji je ubijen i bačen u jamu u planini Viduši. S njim su na zvjerski način mučeni i na koncu strpani u pećinu Jovo Ljubibratić, Tomo Galeb i drugi. Risto Rašević, komunista iz Trebinjske šume, pobjegao je sa mjesta gdje su ovi ubijeni. On se priključio ilegalcima i tako imamo živog svjedoka sa ove zloglasne jame u Viduši.

Ali, bez obzira na sve represalije četnika, narod u Hercegovini ne prestaje da misli o otporu i borbi protiv neprijatelja. Ne bore se samo ilegalci. Njima pomaže narod. Majke i očevi drugova koji su s nama u brigadi kriju i hrane ilegalce, vrše kurirsku službu i prenose vijesti od sela do sela. Težak život ilegalaca ublažava podrška koju im pruža narod. Svakim danom sve je više ilegalaca u hercegovačkim brdima. U svim selima Popovog polja narod je listom uz partizane. Tamo se ilegalci slobodno kreću i danju i noću. I u drugim krajevima Hercegovine ima čitav niz sela u kojima nema izdajnika. Ilegalci su u Hercegovini formirali i svoj bataljon kome su dali ime »Sloboda«. Bataljon je pretežno sastavljen od komunista. On je u početku imao svega 50 boraca. Svakim danom pridružuju mu se novi drugovi. Njihova borbenost i odlučnost može se lako shvatiti ako se pomene da su to ljudi koje su četnici osudili na smrt zbog njihove privrženosti narodu i njegovoj borbi za oslobođenje. Komandant tog bataljona je Danilo Šarenac a komesar Mato Bilobrk, zvani Joco, radnik iz Dalmacije. Bataljon »Sloboda« je odmah po formiranju počeo da izvodi akcije. Uništio je nekoliko vozova na pruzi Mostar — Dubrovnik. Još prije formiranja bataljona ilegalci su likvidirali Novicu Kraljevića, četničkog ideologa, koji je išao po selima i ubjeđivao četnike da u Hercegovini ne smiju poštedjeti ni jednog čovjeka koji simpatiše partizane. Po njegovim instrukcijama četnici su se naročito okomili na gimnazijalce i studente — komuniste. Njih je Kraljević kolektivno osudio na strijeljanje, a četnici su to bez pogovora izvršavali. Zato je jedna grupa ilegalaca-komunista sače-

kala Kraljevića i likvidirala ga. To je bio težak udarac za Talijane i oni su zahtijevali od četnika da bezuvjetno pronađu krivce i da ih kazne. Ali, bilo im je uzalud. Narod u Hercegovini se na vlastitoj koži uvjerio kuda vodi četništvo. Razni žandarmerijski kaplari i ključari zatvora u bivšoj Kraljevini proglasili su sebe vojvodama i batinama nagonili narod da sluša njihova naređenja. Batinanje ljudi, hapšenje i paljenje sela prevazišlo je svaku mjeru. Politički rad komunista i partijskih ćelija nije prestajao, bez obzira na teror koji je svakim danom sve jači. Rezultati tog rada su vrlo povoljni. Mnogi ljudi koji su u početku lakomisleno nasjeli četničkoj politici, sada ih napuštaju ili će ih napustiti čim im se ukaže zgodna prilika.

I tako, u našoj Hercegovini narod je spreman da produži započetu borbu. Dok smo čitali izvještaj, u nama se javila neodoljiva želja da što prije pođemo tamo, da osvetimo naše drugove i da pomognemo tom narodu koji želi da se bori za oslobođenje i da jednom stane na kraj četničkom klanju.

Nalazili smo se u blizini Travnika. Namjeravamo da ovdje malo duže ostanemo. Dosad je Travnik bio daleko od partizanskog rata. Oko njega se nalazi čitav niz domobranskih i ustaških uporišta, mnogo žandarmerijskih i ustaških stanica i njemačkih posada. Još ranije smo planirali da napadnemo neka od ovih uporišta, kojima smo se sada neposredno primakli. Nedavno smo se bili primakli Travniku, ali s one druge strane, od Suhe Jele. Namjeravali smo da otuda napadnemo neprijateljsko uporište u Gučjoj Gori. Sada smo dobili naređenje da se s ove strane spustimo do Gučje Gore, i da likvidiramo ustaško-domobransko uporište u njoj.

U Gučjoj Gori se nalazi veliki katolički manastir. U njemu je nekad bilo blizu pedeset svještenika. Ali, prema izvještajima, danas ih nema više od pet. Ostali su se razišli. Kuda, ne znamo. Neprijateljski raspoloženi svještenici šire glasine da partizani napadaju crkve i bogomolje i da ih odreda ruše i uništavaju. Zaostaliji svijet vjeruje tim lažima. Partijska organizacija i politički ko-

mesari imaju pune ruke posla. Narod je organizovan u nekakve seoske straže koje treba da napadaju partizane kada dolaze u sela. Nije to bila neka ozbiljna vojska, niti su ljudi htjeli da se bore protiv nas.

Naš napad na Gučju Goru ubrzo je uslijedio. Do samostana smo došli gotovo bez otpora. Uskoro zatim likvidirali smo dva uporišta, dvije žandarmerijske kasarne. Porazgovarali smo sa svještenicima o ciljevima našeg pokreta. Potom smo se spustili na željezničku prugu, u Dolac i Vitez, ispred samog Travnika.

Tako smo došli pred sam Travnik, dok su nas Nijemci još uvijek tražili u planinama oko Jajca. Svoje glavne snage neprijatelj je jednako tamo upućivao. Međutim, mi smo im ovdje presjekli željezničku prugu i zapalili pilanu koja je za njih radila. Zato su Nijemci na brzinu koncentrisali jedinice i napali nas sa dvije strane. Očigledno da su namjeravali da nas odsijeku od besputne pozadine i od naših baza i da nas ukliješte tu, među svojim garnizonima. I u tome su uspjeli.

Iznenada smo se našli u obruču. Njemačke jedinice su zaposjele vrhove Vlašića. Ostao je samo mali dio puta kroz klisuru pa da se potpuno sastavi obruč oko nas. Štab brigade je imao pune ruke posla, a naročito načelnik Rade. Trebalo je pronaći izlaz iz klopke u kojoj smo se našli. Dugo smo studirali kartu i najzad pronašli teren koji je bio neposjednut. Izvukli smo brigadu kroz usku uvalu. Nijemci su bili stigli na dvije-tri stotine koraka, s jedne i s druge strane od te uvale. Samo je malo trebalo i morali bismo se na juriš probijati kroz jake neprijateljske snage.

Tih dana sam se razbolio od tifusa. Drugovi su me nagovarali da pođem u bolnicu. Nisam htio ni da čujem. Prebolovao sam ga nekako, putujući s jedinicom.

Ponovo smo se vratili u naše stare baze, gdje smo se zadržali nekoliko dana.

Za to vrijeme u čitavom kraju oko Travnika zavladala je prava panika. Vozovi iz Sarajeva i Zenice dovlačili su pojačanja. Fašisti su užurbano utvrđivali sve prilaze Travniku. Narod je pričao samo o partizanima. Tome

je doprinijelo i to što su se partizani prvi put pojavili u tim krajevima. Prepričavalo se da nas ima stotinu puta više nego što nas je u stvari bilo.

Nastupili su posljednji dani decembra. U bosanskim planinama ispraćamo četrdeset i drugu godinu. Zima je bila blaga, bez mnogo oluje i mećave, a nije bilo ni velikih snjegova.

Smjestili smo se u kuću sredovječnog domaćina. Zvao se Salko. On je bio naš prijatelj. Izjutra ustane prije svih nas i donese nam kavu i vruću pogaču. Častio nas je vrlo često pekmezom i drugim jelima koje je imao u kući. Naveče donese bakarni ibrik vode i traži da nam pere noge.

»Tako se kod nas primaju dragi gosti«, veli nam Salko.

Teško mu je, vidim, što odbijamo da nam on pere noge. Pođemo mi, tako, negdje na položaj, a Salko se sa svima nama izljubi i kaže:

»Dabogda da se vratite! Tucite samo po Švabi, svetile vam se ruke. Uvijek je Švabo pobjeđivao onda kad se narod zavadi i podijeli«.

Nije bio takav samo Salko. Koliko smo tada u ovim brdskim selima našli starih ljudi s kojima smo se sprijateljili i koji su postali naše pristalice, iako do tada nisu ni čuli za komuniste i partizane. Nikad neću zaboraviti gostoprimstvo koje su nam ukazivali ovi stari ljudi i čitav narod u ovim krajevima. Osjećali smo se kao da smo kod svoje kuće.

Poslednje decembarske dane provodili smo u selima po Vlašiću. Hrane je bilo dovoljno. Neprijatelj nas nije napadao. Mi smo napadali tamo gdje smo smatrali da je najpogodnije i gdje smo mogli neprijatelju nanijeti najviše štete.

Tako smo jednog dana napali Turbe, industrijsko naselje nedaleko od Travnika. Prva dalmatinska brigada imala je da se prebaci iz doline rijeke Bosne preko Vlašića. Usput je trebalo da i ona napadne na Turbe. Mi smo napadali od Travnika. Ujedno smo zatvorili i put od Travnika da neprijatelj ne bi mogao dovući pojačanje.

Borba nije dugo trajala. Neprijatelj je pobjegao kao bez glave. Za sobom je ostavio pune magazine hrane. Bilo je dosta svega: brašna, šećera, masti, mesa itd.

Oko nas se iskupili mještani. Došli da vide tu nepoznatu vojsku o kojoj su samo slušali razne priče. Naredili smo intendantima da stanovništvu razdijele nekoliko vagona kukuruza, pšenice, soli i šećera. Mi smo za nas uzeli koliko je mogla naša komora da ponese. Sada smo mogli da poboljšamo ishranu boraca, koje smo do tada hranili najčešće zobenim hljebom i mesom. Takav je naš partizanski život. Danas dobra hrana, a sutra, desi se, nema ništa.

Svitao je prvi januar Nove četrdeset i treće godine. Bili smo visoko iznad Turbeta. Dolje je u dolini plamtjelo nekoliko ogromnih vatri. Partizani su zapalili veliku zgradu pilane preduzeća »Ugar«. Pilana je do našeg dolaska proizvodila drvenu građu za ratne potrebe okupatora. U Turbetu nam se priključilo nekoliko novih boraca. Jedan mladić, radnik, gleda pilanu kako gori. Ne žali je, ali mu je ipak teško.

»Na pilani sam radio tri godine«, veli on. »Plaćali su nas bijedno, dvadeset dinara na dan. Gospoda stranci odnosili su milione. A radnicima je život ostajao pod balvanima. Za ništa . . .«

Tješio sam ga:

»Kad pobijedimo podići ćemo nove pilane. Bolje i veće nego što su ove koje danas palimo. Onda će radnici biti gospodari u njima. Strance i sve kapitaliste ćemo protjerati. Oni ne rade, pa nemaju pravo ni da žive na račun radničkih žuljeva.«

Već nekoliko dana se nalazimo u zabačenim selima, zaklonjeni visovima Vlašića. Napadao snijeg, pa nam neobično u ovoj divljini. Spasava nas to što redovno slušamo radio. Iz svih okolnih sela dolaze mještani i slušaju vijesti zajedno s nama. Tamo negdje daleko, u beskrajnim snježnim stepama, oko Volge, plamte velike bitke. Svakodnevno sa nestrpljenjem očekujemo da se kroz zvučnik javi poznati glas spikera: »Ovdje radio-stanica Slobodna Jugoslavija« . . . Priželjkujemo da nam taj glas saopšti nove pobjede Crvene armije i naših partizanskih jedinica

razasutih širom Jugoslavije. I radio nas je stvarno obavještavao o novim i većim pobjedama. Hitlerova su kola krenula nizastranu, lomi se njegova ratna mašina.

Tražili smo od štaba divizije da nas pošalje u akciju. Uskoro smo dobili naređenje da likvidiramo njemačko-domobranski garnizon u Žepču.

Uputili smo se niz Ugar, zatim u pravcu Žepča.

VI

Nalazimo se u središtu Bosne. Spustili smo se niz Vlašić i stigli na Usoru. Uz ovu rijeku se može doći do Doboja. Odavde, preko planine, nije daleko Žepče. Pažljivo smo razgledali mapu i na njoj predjele oko rijeke Bosne. Proučavali smo okolinu i cilj našeg napada. Zamišljam kakvi su prilazi ovom gradu, jer nikad ranije nisam bio tamo. Istina, prošao sam nekoliko puta vozom iz Sarajeva prema Brodu. Ali, to je nešto drugo. Iz voza nisam izlazio. A danas treba organizovati napad na grad i prekinuti željezničku prugu, koja je veoma važna za neprijatelja.

Januarski dani u ovim planinskim predjelima počeli su lijepim vremenom. Snijeg je, istina, dobro napadao, ali je vrijeme bilo prijatno. Nema prtina. Narod se u ovo ratno doba malo kreće, pa su putevi kroz planine zatrpani.

Naša kolona ide bez odmora. Stigosmo u Blatnicu, naselje na Usori. Tu smo zastali da prenoćimo i da se malo odmorimo. Narod nas je lijepo i prijateljski dočekao, mada nikad ranije partizani nisu dolazili u ovo selo.

»Čekamo vas da nam dođete, a vi sve oko Blatnice«, rekoše nam. »A mi se pitamo, bože, kad će i ovamo jednom«.

»Dobro nam došli. Ovdje kod nas je vrlo teško, svaki čas nam mogu ustaše upasti u selo«, vele drugi.

Pitaju nas hoćemo li napadati Teslić ili Tešanj i dodaju:

»A dobro bi bilo da udarite na Doboj«.

Ujutru rano pošli smo preko planina na jugoistok, u pravcu Žepča. Mještani su nas ispraćali kao da smo njihova rodbina. Brigada se kretala ponvno preko pustih i

besputnih gora. Da nije bilo jednog mještanina ne bismo mogli stići na cilj u određeno vrijeme. Bio je to sredovječan čovjek. On je dobro poznavao svaku stazu u planini. Reče nam da je do rata bio pilanski radnik u Usori. Na glavi je imao izgužvan kačket. Odjeća mu je bila skromna, pravljena od vune na domaći način kakvu obično nose seljaci u ovim planinama. Vodio nas je čitav dan. Namjeravali smo da ga smijenimo, da uzmemo drugog vodiča, ali ovaj radnik nije htio da nas ostavi.

»Znam ja«, veli on »gdje treba i nogom stati. Zato ću vas voditi do kraja. Tako sam bar siguran da ćete doći na vrijeme tamo kud ste pošli.«

Takvi su bili mnogobrojni i znani i neznani vodiči partizanskih jedinica. I njih treba uvrstiti među junake partizanskog rata, jer su njihove zasluge velike. Mnoge krupne pobjede izvojevali smo uz njihovu pomoć. Ko bi bez njih prošao kroz snijegom i maglom pokrivene bosanske planine.

Kroz sela u okolini Žepče brzo se pronio glas da su partizani u blizini. Mnogi ljudi nisu vjerovali da smo toliko snažni da napadnemo Žepče. Pogotovo kad je u Žepču bio jak neprijateljski garnizon, koji je čuvao mjesto i prugu. U selima su ustaše formirale nekakve seoske čete koje su zvali »milicija«. Te čete su imale zadatak da se bore protiv partizana, ako bi se pojavili u njihovoj blizini. Trebalo je da one pruže otpor partizanima bar dok ne stigne ustaško pojačanje. Dočekali su nas na nekoliko mjesta. »Milicionari« bi okinuli po nekoliko metaka na nas i tada bi pobjegli. Nismo nikad ranije nailazili na slabiju vojsku. Vidjelo se, nije im mnogo stalo do borbe protiv partizana.

Naš Prvi bataljon vodio je Vlado Tomanović. On je presjekao prugu Žepče — Zenica. Ostali bataljoni napadali su na samo Žepče i na utvrđenja oko grada. Bio sam s Mostarskim bataljonom i gledao kako hrabro jurišaju na bunkere. Nisu se mnogo obazirali što je otuda sipala jaka ustaška vatra. Jurili su naprijed i spretno koristili svaki zaklon. Brzo su upali u grad. Njihovi povici prolamali su se u gradu:

»Ura! Naprijed proleteri!«

Juriš Mostaraca na Žepče nosio je i ostale borce naprijed, kao da su imali krila. Dok sam ih gledao, sjećao sam se juriša Prvog udarnog bataljona.

U samo svanuće Žepče je bilo oslobođeno. Domobrani nisu pružili ozbiljan otpor. Zbunjeni našom brzinom i smjelošću, bacali su oružje i masovno se predavali partizanima koji su prvi do njih dotrčavali. Zarobljenike smo odmah otpremili uz brdo, u ranije predviđenu bazu koja se nalazila u planini, sat-dva hoda daleko od grada. Oko devet sati ujutro imali smo blizu dvije stotine zarobljenih domobrana.

Na rijeci Bosni nalazio se tada veliki drveni most. S druge strane rijeke bila je četnička teritorija. Stojimo na mostu i gledamo na drugu stranu. Tamo se motaju i skaču u zaklone vojnici u seljačkim gunjevima. Građani nam kažu da su to ozrenski četnici. Vlado Tomanović ih doziva. Govori im da su izdali narod i pošli za okupatorom. Poziva ih da napuste izdajnički posao i da se vrate svojim kućama.

»Slijepci«, viče im Vlado, »ne vidite kuda vas vode. Idete za vođama koji su izgubili obraz i služe tuđinu. Predajte se dok nije kasno!«

Slušam Vladin govor. Samo poneki u ljutini opali po koji metak ili pusti kraći rafal iz puškomitraljeza.

Prošetao sam po ovom malom mjestu i razgovarao s mještanima. Oni nam kažu da su iznenađeni, nisu ni sanjali da ćemo osvanuti među njima.

Oni mještani koji su bili ustaški nastrojeni pobjegli su ispred nas u poslednji čas, dok su se još vodile borbe. Uhvatili smo predstojnika, upravnika pošte i šefa željezničke stanice. Nisu nam se nadali. Spavali su mirno kod kuća. Zaključili smo da im je vrlo slaba obavještajna služba, kad nisu znali da ćemo ih napasti.

Prije napada mi smo bili obaviješteni o stanju u Žepču. Rečeno nam je da tu ima nekoliko dobrih naših ljudi. Oni su iskreno na strani partizana i rade za naš pokret. Neki od tih građana došli su u naš štab. Komesar Čedo predstavi mi jednog kadiju, koji je bio ugledan čovjek u čitavom kraju. Kadija riješio da stupi u parti-

zane. Poslije njega dođe nam i sreski ljekar. On nam reče da je čekao zgodnu priliku da se priključi partizanima. Zatim nam pristupi više ljudi. Svi su već odavno čekali da uhvate vezu s partizanima i da pođu u borbu. U ime svih njih kadija nas zamoli:

»Drugovi, molim vas, izvedite nas tako da ispadne kao da ste nas silom odveli. Jer naše su porodice ovdje. Njih ne možemo povesti u partizane; žene su slabe a djeca nejaka. Ako ustaše i Nijemci saznaju da smo otišli dobrovoljno, eto nevolje, sve će da zaglavi.«

Promislili smo i vidimo da je tako. Da bismo zaštitili njihove porodice, proturili smo vijest da smo ove ljude odveli u štab na saslušanje.

Na samom kraju grada, na putu koji vodi u Zenicu nalazi se kućica i u njoj dućan jednog starca-muslimana. Čini mi se da se zvao Babinac. Otvorio starac dućan, iznio sve što ima pred nas. Želio je da nas ugosti što bolje može.

I ovaj starac ima sina koji se već odavno sprema da stupi u partizane. Priča mi da je još jesenas pripremio odjeću koju je čuvao da je obuče kad pođe s nama.

»Neka ide, srećno mu bilo«, veli stari.

A vidim da mu je teško rastati se sa sinom. Gotovo plače kad govori.

»Bolje je da ide s vama nego da ovdje ostane. Neka ga među svojima, jer ovako ga mogu Nijemci povesti u svoju vojsku. A to ne bi valjalo.«

Starac je iznio iz svog dućana sve što je moglo koristiti borcima i razdijelio svakom ponešto.

»Ako Nijemci i ustaše budu pitali što je sa dućanom« kaže starac, »reći ću: oteli partizani.«

Primjer starog Babinca nije bio usamljen za vrijeme našeg kratkog boravka u oslobođenom Žepču. Osjećali smo se kao u gostima. Kad su navalili Nijemci, s jedne i druge strane, uz željezničku prugu, znao sam da ćemo morati da napustimo ovo mjestance i ove ljude s kojima smo se dobro upoznali i razumjeli. Bilo mi je teško. Razmišljao sam o konačnom oslobođenju, kada nećemo morati da ostavljamo naša sela i gradove i ljude u njima na milost i nemilost okupatoru i njegovim slugama.

Prugom iz pravca Zenice počeše da dolaze oklopni vozovi. Prvi bataljon vodio je teške borbe s Nijemcima koji su otuda nadirali. Sve su snage, izgleda, bacili na ovaj put. Jer od Zavidovića nisu ni mogli. Tamo je bila Peta crnogorska.

Jedan oklopni voz uspio je da se probije kroz našu odbranu i da se približi gradu. Među našim komordžijama nastala je prava panika. Oni su se tu zatekli, dok su vršili evakuaciju plijena. I kad je u blizini zapucalo, pobjegli su kud koji. Njihovi konji, bez tovara i bez samara, prije njih su stigli u baze.

Razmatrali smo nastalu situaciju. Načelnik štaba predlaže da povučemo jedinice. On stalno proučava izvještaje koji stižu iz bataljona. Složili smo se da napustimo Žepče. Dosta smo izdržali neprijateljskih naleta. A duboko smo i zašli u područje koje neprijatelj po svaku cijenu nastoji da zadrži u svojim rukama. To je najvažnija komunikacija u Bosni. Bez nje bi okupatoru bilo onemogućeno snabdijevanje garnizona i izvlačenje materijala za druge frontove.

Napustili smo Žepče. U međuvremenu dobismo novu zapovijest od štaba naše divizije, kojom nas obavještava da je »Slobodna Jugoslavija« prenijela saopštenje Vrhovnog štaba o početku velike neprijateljske ofanzive. Jače njemačke i druge neprijateljske snage iz nekoliko pravaca kreću na našu slobodnu teritoriju. Naše jedinice već su napustile Bihać. U vezi s time trebalo je da se Deseta brigada hitno prebaci na sektor Koričana.

Idemo tamo gdje smo već bili, odakle smo i došli ovdje, u područje Usore. Kad stignemo na označeno mjesto, brigada će dobiti novi pravac kretanja. Tako nam pišu drugovi iz štaba divizije.

Izdali smo naređenje bataljonima za pokret u određenom pravcu. Niko od boraca i ne sanja kakva se velika oluja nadvila nad nas. Mještani nam pričaju kako ustaše i Nijemci pronose glasove o tome da se u Bosni sakuplja velika vojska. Te priče, istina, slušamo već tri nedjelje.

»Ta vojska«, vele, »biće brojnija nego ikada dosad. Švabo namjerava da uništi partizane u Jugoslaviji.«

»Ni jedan partizan neće moći ispred njemačkog oružja«.

Te priče su se širile na terenu još prije našeg napada na Žepče. Pokazalo se da to ovog puta nisu bile obične neprijateljske izmišljotine, koje je, inače, neprijatelj znao da protura u narod na okupiranom području. Okupator je zaista pripremio novu ofanzivu. I ta nova ofanziva, četvrta po redu, evo, već je počinjala. Ali neprijatelj nema više pred sobom male partizanske odrede i nedovoljno naoružane bataljone, kao u prošlim ofanzivama. Sada mu se suprotstavljaju brigade i divizije Narodnooslobodilačke vojske. A to su daleko snažnije i daleko spremnije jedinice nego što su bile prošlog proljeća i jesenas.

Kad smo stigli na Vlašić, u sela gdje smo bili prije skoro mjesec dana, seljaci su nas dočekali raširenih ruku. Radosni su svi redom što nas ponovno vide u svojoj sredini.

U akcijama koje smo u međuvremenu izvodili, zaplijenili smo pored dosta oružja i municije i mnogo vojničke odjeće. Sada su borci obučeni pretežno u vojnička odijela. Drago seljacima kad nas vide tako lijepo obučene. Sada nam je i odjeća davala izgled prave vojske, a to mnogo znači u očima naroda. Uniforme su bile razne, počev od njemačkih, ustaških, domobranskih do talijanskih. Umjesto opanaka, većina boraca imala je vojničke cipele. Borci pričaju o borbama kroz koje su prošli i pobjedama koje smo izvojevali. Mještani se dive tim pričama.

Takva je naša partizanska ratna sreća. Juče smo zauzimali gradove, a danas ih napuštamo. Juče je trajala naša ofanziva, danas neprijateljska, sutra će opet naša. A pri svemu tome partizani nikad ne odstupaju. Uvijek su u napadu. Po tome je partizanski rat drukčiji od ostalih ratova.

Za zasluge u borbama za Žepče i hrabrost koju je pokazao, na predlog štaba brigade, Vrhovni štab je pohvalio Mostarski bataljon. Ta pohvala jako je digla borbenost i moral bataljona. Hrabrost njegovih boraca služila je za primjer svim ostalim u brigadi. Veliko junaštvo

je pokazao ovaj naš batalion u narednim borbama. On je bio naša rezerva. Tamo gdje je bilo najtvrđe, slali smo Mostarce jer smo znali da će zadatak koji oni dobiju biti izvršen.

VII

Stigli smo u Koričane iznad Turbeta. Tu smo namjeravali da se malo odmorimo od napornih marševa. Ali, dobismo naređenje od štaba divizije da brigada prihvati i obezbeđuje divizijsku bolnicu. U bolnici više od dvadeset nosila. Sve teški i nepokretni bolesnici i ranjenici. Većinom — tifusari. Uvalio se tifus u naše redove. Ta teška bolest oborila je s nogu desetinu vrijednih boraca. Sada su u besvjesnom stanju. Trese ih groznica, padaju u vatru i buncaju, otimaju se.

Nije teško čuvati bolnicu na slobodnoj teritoriji. Ali, prava je muka obezbjeđivati prebacivanje ranjenika i bolesnika na neoslobođenom terenu, kada je brigada prinuđena da neprekidno maršuje. Teško bi mi to sami mogli učiniti, da nam nije narod pomogao. S drugovima iz štaba obilazio sam nosila sa bolesnim drugovima i nadgledao pripreme za pokret. Vidim biće teškoća. Razmišljao sam o teškom zadatku koji je pred nama. Jedinice treba da se bore i da nose ranjenike. Ali upravo tada dođe komesar brigade.

»Evo dobrovoljaca!«, veli on.

Za njim ide čitav bataljon mještana. Došli su da nam pomognu u nošenju ranjenika. Ima ih više od stotinu. Među njima dobar broj žena i omladine.

Gledajući ih bio sam radostan. To su najljepše slike koje su mi ostale u sjećanju. Ovi naši ljudi polubosi i slabo obučeni, nisu morali da se odazovu na naš poziv. Nije mogla nikakva sila da ih natjera na napore koje su dobrovoljno primili. Satima su oni marševali u koloni pod teretom. Spoticali se neravnim planinskim stazama i pažljivo nosili ranjene drugove. Osjećali su se ponosni što, eto, i oni daju svoj doprinos borbi koju vode partizani.

Prešli smo prugu pored stanice Gostilj. Noć je bila tiha i tamna. Oblaci pali na zemlju. U zoru smo stigli u jedno selo zijametske opštine. Tu smo zastali da se odmorimo. Nadao sam se da ćemo ovdje ostati koji dan. Ali, dogodilo se obratno. Nismo ni odahnuli kad od Komara poče puškaranje. Treštali su mitraljezi i puške. Pretpostavljao sam da nas to ustaše napadaju. Nije mogla biti neka druga vojska, oni su tu najbliži, to je njihov teren. Zbog toga smo naredili pokret prema Prozoru. Umorni, bez spavanja, samo što smo uspjeli nešto malo da pojedemo, nastavili smo pokret preko planina. Bio sam načisto da se radi o ofanzivi pošto neprijatelj navaljuje sa svih strana. Marševali smo tako tri dana, neprekidno. Niko se u brigadi ne raspituje zašto žurimo, svima je jasno da tako mora da bude, da zato postoje ozbiljni razlozi. Maršujući primakli smo se G. Vakufu. Ovaj gradić je neki dan oslobodila naša vojska, ponovno ga je, ko zna po koji put, otela iz ruku neprijatelja. Tu, u G. Vakufu, sada se nalazi štab Pete crnogorske brigade. Želio sam da se vidim sa Savom i s ostalim drugovima iz štaba.

Pred noć smo izašli iz uske klisure. Više od pedeset sati traje naše naporno putovanje. Ovog puta maršujemo tvrdom cestom. Put je teži i dosadniji od onih u planinama. Kolona brigada se otegla. Malo ko od nas pazi na red i na propisno odstojanje. Na jednom mjestu zastala gomila boraca. Gledaju nešto prijeko, na drugoj strani rječice. Dovikuju se i galame. Odjednom opazih da se tamo, na drugoj strani rječice, nalazi nekoliko vojnika.

»Ko je to tamo?«, upitah.

»Partizani. Ubijen nepoznat čovjek. Prolazeći ovuda slučajno smo ga primijetili«.

Zainteresovalo me pa sam i ja prešao na drugu obalu. Zagledao sam se u nepoznatog partizana koji je ležao, sa iskrivljenom glavom, široko otvorenih očiju i krvave sljepoočnice.

»Izgleda da je Dalmatinac«, reče neko. »Po kapi i po odjeći bih rekao da je iz Dalmacije.«

Vjerovatno iz Prve brigade ili iz Pete. A moguće da je i iz neke druge. Nekoliko brigada posljednjih dana prošlo je ovuda.

Ko li ga je ovdje ubio? Sigurno je bio kurir. Išao rječicom pa ga pogodilo iz daljine, a nije nikog bilo pored njega. Tako je i ostao neprimijećen.

Partizani su nagađali, zagledajući nepoznatog mrtvog druga. Poćutao sam nekoliko časaka. Uzbudio me je taj slučaj. Toliko sam vidio poginulih ljudi otkako je rat počeo, tako da mi smrt više nimalo nije izgledala neobična, ali ovaj usamljeni mrtvac me uzbudio. Eto, tako ginu naši drugovi. Niko ne zna ko je ovaj poginuli drug, bio je u nekoj jedinici i jednostavno nestao. Mi ćemo ga zakopati ovdje, na ovom zaklonjenom mjestu. Neće mu se znati za grob. Prolaziće putnici i čobani, ali neće znati da je ovdie partizanski grob. Koliko moramo da ostavimo takvih, neznanih grobova, po planinama i dolinama širom naše zemlje? A znam, najteže je majci koja ne zna gdje joj je sin sahranjen.

Na putu, pred samim ulazom u G. Vakuf, prikupili smo dijelove brigade. Sredili smo kolonu što smo bolje mogli a zatim svečano ušli u grad. Dočekali su nas mještani. Pri svjetlosti uličnih svjetiljki vidio sam mnogo poznanika koji su nas jesenas tužna srca odavde ispratili.

Usiljen i naporan put nismo završili ovdje u G. Vakufu. Morali smo da pođemo u susret novim bitkama. A G. Vakuf se tada nalazio prilično daleko od granice naše slobodne teritorije. Imali smo da prevalimo još desetak kilometara do sela Voljevca, blizu izvora rijeke Vrbasa. Našoj brigadi je tu bio određen smještaj. Stigli smo u Voljevac tek oko ponoći, mrtvi — umorni. Smjestili smo se u čiste muslimanske kuće, kod imućnih Voljevčana koji su nas prijateljski dočekali i primili u svoje domove.

Tu, u Voljevcu, održano je divizijsko savjetovanje. Komandant divizije Pero Četković saopštio nam je na kraju savjetovanja, kao strogo povjerljivu vijest, odluku Vrhovnog štaba da se napadne i zauzme Prozor.

»Prozor mora pasti«, poručio nam je drug Tito.

»Treba dobro da pripremimo bataljone«, veli nam Pero. »Jer, ovako umorni i gladni ne smijemo se upuštati u tako ozbiljnu akciju, kao što je napad na Prozor«.

Poslije savjetovanja komandant divizije je otišao u Vrhovni štab, da tamo podrobnije razradi plan napada na Prozor.

Vrativši se iz Vrhovnog štaba Pero Četković opet je sazvao štabove brigada na savjetovanje.

Ovog puta smo došli bolje pripremljeni nego ranije. Bili smo određeniji jer smo znali šta hoćemo. Otkako je prije više od dva mjeseca formirana naša divizija, imali smo teških i krvavih borbi, ali komandant nikada ranije nije bio tako strogog i ozbiljnog lica kao sada. Vrlo kratkim i sažetim rečenicama Četković nam je objasnio situaciju i zadatke udarne grupe Vrhovnog štaba.

»Neprijateljske snage nadiru iz nekoliko pravaca. U toku je velika ofanziva, to je očigledno«, kaže Pero. »Na nas idu Nijemci, a pomažu im Talijani, ustaše, četnici, domobrani i sva neprijateljska bratija. Glavne neprijateljske kolone nadiru od sjeverozapada«.

Pred nama se nalazila vojna karta. On je dalje govorio:

»Vjerovatno žele da pritijesne naše jedinice uz Neretvu i da ih tu unište. A mi se probijamo upravo prema Neretvi. Moramo čak i Neretvu forsirati. Na putu nam je Prozor, važno neprijateljsko uporište . . .«

Gledao je po nama, redom. Niko ništa nije zapitkivao drugovi su mirno slušali komandantovo izlaganje.

»Mislim da vam je poznato šta hoću da kažem: Hoću da ponovim ono što je drug Tito poručio: ‚Prozor mora pasti'. Naša divizija je dobila zadatak da ga osvoji! Treba imati na umu da bez uspješnog izvršenja ovog zadatka, naša udarna grupacija koja već više od mjesec dana vodi krvave borbe u Krajini i Baniji, ne može proći i ne možemo izvući našu Centralnu bolnicu sa nekoliko hiljada teško ranjenih drugova.«

Na savjetovanju smo donijeli zaključak da se održe bataljonske konferencije i da se organizuju savjetovanja

rukovodilaca po brigadama. Trebalo je da upoznamo borce i rukovodioce sa težinom, važnošću i ozbiljnošću ove akcije.

Štab divizije i štabovi brigada prikupili su dosta podataka o snazi neprijatelja u Prozoru. Svaki čas stizali su nam novi podaci koji su upotpunjavali našu sliku o fortifikacijskom uređenju i organizaciji odbrane tog gradića.

Primicala se ugovorena noć za napad. Izvještaji su govorili da su Talijani u Prozoru koncentrisali velike snage, da raspolažu snažnim naoružanjem i znatnim rezervama i da su se odlično utvrdili. Na osnovu prikupljenih podataka utvrdili smo da se u Prozoru nalaze dijelovi talijanske pješadijske divizije »Murđe«, nekoliko baterija brdskih i tvrđavskih topova, veliko skladište municije i ostalog materijala. Oko gradića, na svim istaknutim tačkama, izgrađeni su bunkeri od armiranog betona i sve to opasano sa dva-tri reda bodljikave žice. Osim jedinica u Prozoru Talijani su raspolagali jakim snagama u Rami, Jablanici i Ostrošcu. Držali su čitav srednji tok Neretve, i vrlo brzo su mogli da upute pojačanje prema Prozoru.

Razgovaramo o tome u štabu brigade:

»Istjeraćemo ih!« kaže Rade, raspoložen kao i uvijek. »Neće ga odbraniti, džaba im njihovi bunkeri i bodljikava žica. Zakukaće im majka baš u tim bunkerima.«

Sastavljamo zapovijest za bataljone, biramo najpodesnije pravce i najvažnije objekte za napad. Sjetih se našeg posljednjeg boravka u selima oko Prozora. Jesenas sam s jednim bataljonom bio u blizini Prozora. Kratko vrijeme pošto su ga Talijani zauzeli odmah su počeli grozničavo da ga utvrđuju. Seljaci su mi tada govorili:

»Teško ćete ga vi partizani više ikad zauzeti«.

I sada, otprilike naslućuju šta spremamo i zamišljeno vrte glavama. Oni nam kažu:

»Dabogda, dabogda, da ga zauzmete. Ali, teško. Teeeško!«

Komandant divizije još jednom nas je obišao 15. februara 1943. Toga dana, u 8 sati naveče, trebalo je da počne juriš brigada na utvrđeni Prozor. Neprijatelj je

pripremio i počeo veliku ofanzivu, ali i drug Tito sa svojim jedinicama prelazi u napad. Juče smo dobili izvještaj da je Druga divizija, zajedno sa dalmatinskim jedinicama oslobodila Posušje i Imotski. A večeras mi jurišamo na Prozor, na ovu talijansku tvrđavu.

Pošao sam s jednim bataljonom na položaj ispred samog grada. Još jednom sam prije početka borbe obišao borce, komandire i komesare. Tako su uradili i ostali članovi štaba brigade. Još jednom smo objasnili borcima i rukovodiocima četa i bataljona značaj predstojećih napada.

»Noćas moramo pokazati odlučnost, upornost, požrtvovanje i spremnost. Moramo zauzeti Prozor.«

Bila je mutna i mračna zimska noć. Pada snijeg pomiješan s kišom i odmah se topi, iako se čini da je sve smrzlo. Naprežemo oči da kroz tamu vidimo Talijane i njihove položaje. Očekujemo kad će da grunu naši topovi. Dodijeljen nam je kao pojačanje artiljerijski divizion Vrhovnog štaba. On je prvi imao da stupi u akciju. Artiljerija treba da udari po bunkerima i po gradu. Očekivali smo mnogo od tog diviziona.

»Čim artiljerija zagrmi po njima, odmah ćemo ih pozvati na predaju. Ako ne polože oružje, uništićemo ih sve do posljednjeg«, tako govore borci u bataljonima.

Artiljerijska vatra je počela nešto kasnije od ugovorenog časa. Talijani odmah odgovoriše na našu vatru. Prosuše plotune iz svojih mnogobrojnih oruđa, ne tražeći uopšte metu. Začas je plamtjelo svuda oko Prozora.

Imali smo dobru vezu s bataljonima i svakog časa pregled kako se napad razvija. To je važan uslov za uspjeh. Ispočetka mi je izgledalo da sve ide dobro i da ćemo do zore biti na ulicama Prozora. Ali, već poslije dva-tri sata borba poče da jenjava. Počeše da stižu izvještaji o grozničavom otporu Talijana.

Oko ponoći mi je bilo jasno da se vrlo lako može desiti ono čega sam se pribojavao i ono što su seljaci iz okolnih sela naslućivali. Istina, oko Prozora i dalje jednako ključa bitka. Vatra se ponovo pojačala naročito na istočnoj strani, prema Šćitu. Dobili smo izvještaj od

Mostarskog bataljona da je jedno njegovo odjeljenje upalo u grad. Ali još niotkud nema vijesti da je probijen ili bar poljuljan talijanski odbrambeni sistem.

»Talijani još jednako sjede u svojim bunkerima, druže komandante!« — izvještava me kurir pomalo zabrinuto.

Najčešće iz bunkera uopšte i ne pucaju. Otvaraju vatru samo onda kada im se neko sasvim približi. U jednoj utvrdi, pjevaju i sviraju, kao da ih se ništa ne tiče što smo mi tu, u njihovoj blizini.

Obilazio sam položaje naših četa. Savjetovao se s drugovima iz štaba. Tražili smo mišljenje štabova bataljona.

Učinilo mi se da se zora primiče. Uskoro borba se gotovo sasvim utiša. Pomišljamo već da te noći Prozor možda nećemo zauzeti. Tražim opet načelnika Rada. Ukratko razmatramo situaciju. Imali smo već izvještaje i od Save i od Dalmatinaca. Ni kod njih stanje nije bilo ništa bolje. Istina, Prva dalmatinska je uspjela da zauzme osam bunkera na jugozapadnim prilazima gradu. Ali je taj uspjeh platila velikim gubicima.

Načelnik štaba i ja pođosmo do štaba Pete brigade da se dogovorimo šta da radimo. Tamo zatekosmo Savu i Andra Mugošu. Dogovorili smo se da se povučemo kako bi izbjegli artiljerijsku vatru.

Jedinice smo izmakli nekoliko kilometara od Prozora, razmjestili ih na nove položaje, gdje su se mogle odmoriti, pribrati i pripremiti za novi napad. Jedino nismo povlačili 1. i 4. bataljon koji su se pod komandom Vlada Tomanovića nalazili na cesti prema Rami. On je ostao tamo i preko dana da budno stražari i da onemogući dolazak pojačanja u Prozor.

Vjerovali smo da ćemo naredne noći ponovo napadati. To je, čini mi se, jasno i borcima i to su svi očekivali. I zato u toku dana u brigadi niko nije spavao. Bili smo svi budni i s nestrpljenjem očekivali noć.

Do pada mraka nismo dobili nikakvo naređenje. Smračilo se, prolazio je sat za satom, a zapovijest nikako da stigne. Mnogi su već i spavali. Razgovor prestao.

Nismo znali šta još možemo da očekujemo: izgledalo je da noćas nećemo napadati. Novi napad je čini se zasad odložen.

Oko devet sati slušali smo posljednje radio-vijesti. Nisam ni obraćao naročitu pažnju na ono o čemu spiker govori, isuviše su me bile zaokupile brige u vezi sa sinoćnjim neuspjelim napadom i današnjim uzaludnim iščekivanjem. Najednom, drugovi koji su pažljivo slušali radiovijesti, povikaše radosno.

»Harkov oslobođen!... Crvena armija zauzela Harkov!«

To je bila novost dana. Crvena armija oslobodila Harkov, najveći grad u Ukrajini. Rusi nezadrživo napreduju prema zapadu.

»Neki dan Novočerkask, prekjuče Rostov, a danas Harkov«, komentariše se među partizanima.

»Uskoro će ih Rusi i preko Dnjepra da natjeraju.«

Zaželio sam da ponovo napadnemo Prozor. Činilo mi se da možemo izvršiti naređenje druga Tita.

Pojavi se kurir štaba divizije. Skočismo svi na noge. Očekivali smo ga čitav dan. Možda ćemo ipak još noćas da pođemo, još ima vremena, mislio sam, dok je mladić raskopčavao svoju kabanicu, s koje se cijedila voda. Napolju je padala susnježica.

Uzeo sam pismo koje mi kurir pruži. Nadao sam se pravom pismu. Kad tamo samo mali listić, sa nekoliko redaka. Jednim pogledom, pročitah:

»Drug Tito je naredio: ‚Prozor mora noćas biti oslobođen'. Napad po istom planu. Početak u 23 časa, poslije artiljerijske pripreme«.

Pogledali smo se bez riječi. U tijesnoj seoskoj kućici isparavala se vodom nakvašena odjeća partizana, dimilo se ognjište i nedopušene cigarete u rukama. Nekoliko časaka potrajala je ta tišina. Zatim, počesmo ustajati.

Bilo je prošlo devet sati. U jedanaest je morao da otpočne napad. Trebalo je odmah krenuti.

»Zapovijest bataljonima nećemo pisati«, kaže načelnik Rade. »Nemamo vremena, a nije ni potrebno.«

Naredili smo pokret. Brigada je krenula. Kako je koja jedinica nailazila, davali smo joj pravac i priklju-

čivao joj se neko od članova štaba ili politodjela. Vojska je brzo odmicala u noć prema kotlini u kojoj je mirno spavao okupatorski ratni logor — Prozor.

»Prozor mora pasti«, prenosila se šapatom, od usta do usta, zapovijest vrhovnog komandanta.

»Ili ćemo noćas svi izginuti, ili ćemo ga zauzeti.«

»Zapamtiće Talijani ovu noć«.

Mostarski bataljon je dobio zadatak da se što prije probije u sam grad, onom istom jarugom kuda se sinoć bilo uvuklo jedno njegovo odjeljenje i tamo da zametne borbu, da bunkere napadne s leđa i da izazove zabunu u neprijateljskim redovima. Dva naša bataljona napadaju frontalno, na sektoru koji nam je ranije određen.

Išao sam zajedno sa štabom 2. bataljona. Snijeg pomiješan s kišom pada bez prestanka. Raskvasile se seoske staze. Pod nogama pljuska blato i voda. Jedva se mičemo naprijed.

Na ponekom mjestu, dolje pred nama, bitka već trešti. Bliješte plamčići iz pušaka i mitraljeza. Sijeva artiljerijska vatra. Već su stupile u akcije i neke naše jedinice.

Privlačimo se jednom velikom bunkeru. Iz njega s vremena na vrijeme siplje vatra. Krupnim skokovima približavamo se betonskoj utvrdi koju naziremo u mraku pred nama.

»Bombaši i puškomitraljesci, naprijed! Brzo! Polazimo na juriš!«

Nedaleko od nas, oko susjednog bunkera, bjesni boj. Tamo se već ori snažan i neodoljiv poklik:

»Uraaa... Na-prijed...«

Nije više trebalo komandovati. I 2. bataljon je poletio, kao na krilima. Ispred nas grunuše prve bombe, osu mitraljeska paljba.

Okolo plamti. Dolje, u gradu, na dva mjesta suču plameni jezici. Naši i Savini udarnici već su prodrli Talijanima za leđa i tamo zametnuli krvavu bitku.

Jedan po jedan, brzo su padali tvrdi talijanski bunkeri. Za nekoliko minuta nestalo je visoke ograde ispletene od bodljikave žice. Udarnici su je isjekli, istrgali i rasturili

kao da nikad nije ni postojala. U mraku se jedva moglo da primijeti kako Talijani istrčavaju pred našu vatru i mašu bijelim maramama.

Sve nas je zaokupljala samo jedna jedina misao:

»Ili ćemo svi izginuti, ili ćemo izvršiti zapovijest vrhovnog komandanta«.

I zaista, nalazili smo se u takvom položaju: prodrijeti ili izginuti. Nazad se više nije moglo. Uletjeli smo silovito, morali smo da produžimo, ako nismo željeli da nas tu usred neprijateljskih utvrđenja, na brisanom prostoru zateče jutro.

Talijanske zemunice su neoštećene padale u naše ruke. Čekale su nas zagrijane i lijepo osvijetljene prostorije u betonu, sa preplašenim vojnicima, sa još vrelim mitraljezima.

Bližilo se svitanje. Bitka još nije prestajala. Stigao je izvještaj Petog bataljona da su njegove čete na jednom mjestu prodrle u grad.

Malo kasnije komandant Trećeg bataljona javlja:

»Odmah iza ponoći upali smo u grad. Nekoliko glavnih magazina nalazi se u našim rukama. Povezali smo se sa crnogorskim bataljonom koji je takođe u gradu.«

Razbijale su se sumnje u našu snagu. Bio sam uvjeren da će sve naše čete koje učestvuju u napadu najdalje za pola sata biti na prozorskim ulicama. Međutim, zastadosmo pred jednim bunkerom koji se još uvek žestoko opirao. Propalo nam je nekoliko pokušaja da ga osvojimo. S koje god strane počnemo da mu se privlačimo, dočeka nas fašistički rafal. Sada je bilo malo svjetlije, kiša prestala, oblaci se razmakli — i oni iz bunkera mogu da primijete kad im se neko primakne na dvadesetak koraka.

Pored mene je komandir topovskog voda Dušan Daščić, sredovječan brkajlija sa bosanskom šubarom, seljak ispod Igmana. On nikako da se okani svoje ideje:

» Da primaknemo top, druže komandante?! Topom njih treba! Topom, izbliza, kroz puškarnicu. Topom — nema druge! Vidjećeš kako će brzo da bude gotovo«.

Najzad sam mu odobrio. Eto, da vidimo i to kako naša brigadna artiljerija gađa izbliza. Možda će nam i naš protivkolac »zelenko« noćas napraviti uslugu.

Brzo su privukli »zelenka«. To je bila polovina čitave naše brigadne artiljerije. Ne vidim u mraku lice dobrog ćudnog brkajlije Igmanca, ali znam da ono sad sija od radosti. Čuje se kako on psuje na račun Talijana i izdaje naređenja svojim artiljercima.

»Privuci se još bliže, još, još! Sasućemo im pravo u ždrijelo. Brzo! Brzo momci!«

Sa udaljenosti od pedesetak metara Dušan je okinuo granatu. Sinula je svjetlost nad bunkerom i onda grunula eksplozija. Iznutra više nisu odgovarali, čula su se samo dva-tri usamljena hica.

Neko od naših reče:

»Poginuo nam Dušan!«

Nisam ni primijetio kad je on pao. Stigli smo do njegovih ubica. I osvetili smo komandira baterije. Prije nego što je svanulo osvetili smo i mnoge druge naše drugove koji padoše te nezaboravne noći.

Postepeno se razbijala pomrčina. Gazili smo blato, spuštajući se prema gradu. Sretali smo jedinice Pete brigade iznad samih gradskih kuća. Naši se dovikuju i pozdravljaju s Crnogorcima.

Tu sam se sreo sa Savom. Pita me za stanje. Izgleda da su na njegovom sektoru već likvidirani svi bunkeri i neprijatelj daje otpor jedino još u staroj gradskoj kuli, pred kojom se Sava sada nalazi.

»Sad ćemo mi njih topom. Brzo će se oni predomisliti«, viče Sava.

I zaista, ubrzo je ućutala i stara prozorska kula. Sava je bio dobar hišandžija. Tukao ih je topom sve dok se nisu predali. Kad sam naišao ispod položaja na kome se on nalazio, doviknu mi:

»Uspjeli smo. Ne zaboravljaj: pobjeda ne dolazi bez krvi i bez napora.«

Dan nas je zatekao u prozorskoj ulici, u dimu, među leševima izginulih ljudi. Okolo prosuta ratna sprema i materijal. Išao sam od kuće do kuće prema zgradi sreskog načelstva. Tu je jesenas bio smješten štab naše brigade. Još nisu bile pregledane sve zgrade iz kojih je neprijatelj doskora pružao otpor. Uskoro sam se sastao sa ostalim

drugovima iz štaba. Donijeli smo odluku da smjesta uputimo naša dva bataljona da gone Talijane, cestom niz Ramu, kuda su neki njihovi dijelovi pokušali da pobjegnu.

Stiže i štab Pete brigade. Po gradskim sokacima, tu i tamo, još se puca. To se naši razračunavaju s pojedinim tvrdoglavim neprijateljskim vojnicima. Kroz gradić se motaju naše patrole i vode grupe zarobljenika. Promiču nosila s ranjenicima. Borci nose svoje poginule drugove. Pristižu vijesti o zarobljenicima i ratnom plijenu: Sto i pedeset zarobljenih. Zaplijenjeno preko 4 vagona municije, magacin s hranom, 4 ispravna tenka, 6 topova, 4 bacača, 37 mitraljeza i puškomitraljeza itd.

Razgovaram s Đurom Roganovićem, načelnikom štaba Pete brigade. On je bio kapetan u staroj jugoslovenskoj vojsci i veoma je obrazovan vojnik. Pitam ga za mišljenje o veličini plijena u Prozoru.

»Po mojoj računici hrane ima za čitavu jednu diviziju, za period od šest mjeseci«, kaže Roganović.

Stigoše kuriri iz Prvog bataljona, koji je bio u zasjedi. Ali, ovog puta ne dolaze pravo iz štaba, nego iz borbe. Pošli su još u ponoć. Vode nekakvo ogromno kljuse.

»Oprosti što smo se malo zadržali«, kažu. »Prije ne bismo ni mogli stići. Išli smo sa jedinicama koje su prve upale u grad, put nas je tuda vodio. Evo, doveli smo bedeviju talijanskog komandanta. To ti je naš poklon. Dobar konj«.

U drugoj prilici sigurno bih se naljutio na njih. Sad nisam mogao. Uhvatio sam kobilu za uzdu, zagledao je. Čudna bedevija. Nekakva tuđa pasmina. A trbuh i noge ošišani do kože.

»Ama gdje ste je našli? Otkud vam je to palo na pamet?«

»Juče smo sreli jednog seljaka«, smješka se kurir. »On nam reče: Nije li sreće da Talijanima oduzmete onako utvrđen grad, pa da od njihovog komandanta otmete onu silnu bedeviju'. A mi njemu: 'Pričekaj ti, druže, vidjećeš sjutra. Gledaj sjutra kad na toj bedeviji projašemo kroz selo'. Eto, zato smo se malo zadržali«.

Prikupljamo podatke o gubicima. Mnogo drugova smo noćas izgubili. Peta crnogorska pretrpjela je velike

gubitke. Isto tako i Dalmatinci, koji su još prošle noći imali preko pedeset mrtvih. Tužan nekako izgleda mali Prozor. Jesenas je to bila tako živa i vesela varošica. Uređen i lijep partizanski gradić. A jutros — posijan leševima okupatorskih vojnika, ubijenim konjima, ispreturanim zapregama i kamionima. Mnoge kuće porušene. Nigdje ni jednog mještanina. Nigdje poznatog čovjeka, kao da ih je sve zbrisala talijansko-četnička vladavina i noćašnja krvava oluja.

Ali, mi smo ipak radosni. Satrli smo ovo fašističko uporište i time omogućili prolazak našoj glavnini. Izvlačenje Centralne bolnice je osigurano. Nikakvi se gubici ne mogu ravnati s onim što smo učinili.

Sutradan rano, pošto smo sredili najvažnije poslove u oslobođenom Prozoru, štab brigade je krenuo cestom niz Ramu, prema Neretvi. Tamo su već otišli naši bataljoni.

Iz Prozora se silazi niz strminu, dok se dođe na samu rijeku. Svuda načičkani talijanski bunkeri. Kako su ih samo majstorski gradili i razmještali! Kako su se brižljivo i temeljito utvrđivali! Bunkeri jedan drugog brane vatrom. Daleko unaokolo posječeno drveće i ispletena bodljikava žica, na koju su obješeni grozdovi praznih kutija od konzervi. Ipak im sve mjere predostrožnosti nisu pomogle. Naši bataljoni su brzo i efikasno dejstvovali.

Teško je opisati razbojište na putu od Prozora do Rame. Prosto ne znaš ima li više šlemova ili leševa. Ne pada mi na um da gledam prosuto oružje, niti osjećam želju da ga prebrojavam. Toliko je toga mnogo. Naši su gonili Talijane, stizali ih svuda po cesti i tu su oni ostajali da se više nikad ne dignu. Razmišljao sam o sudbini ovih mladića koji su došli izdaleka da svoje kosti ostave u tuđini, u ovoj divljini pored bučne Rame. Bilo mi je žao ove sirotinje koju je Musolini na silu poslao ovamo da zaglavi u tuđoj zemlji i da mrtva bude prezrena od naroda koji se bori za svoju slobodu.

Kod Gračanice, na putu pred kavanom, stoji nekoliko tenkova. Isti onakvi kao što su bili oni koje smo prve ratne zime zarobili na Vilusima. A unutra: razne stvar-

čice koje su napljačkali okupatorski vojnici. Ima tu seljačkih vunenih čarapa, suvih šljiva i mostarske žilavke.

»Ostavili su tenkove sa upaljenim motorima, a oni pobjegli«, priča nam borac iz Prvog bataljona, koji je ostavljen da čuva tenkove, da seljaci ne bi izvukli nešto iz njih.

Tenkisti su iskočili iz tenkova, stavili šlemove na glave i s pištoljima u rukama nagli da bježe uz brdo! Ali, s njima nije bilo mnogo muke — bilo je dovoljno uputiti za njima po jedan metak, pa da se predomisle i predaju.

Naši 1. i 4. bataljon nisu im dali oka otvoriti. To su ih oni, ovuda i ganjali.

Produžili smo pokret bez zadržavanja. Noćas treba da napadnemo Ramu. Peta crnogorska otišla je ulijevo, brdom, prema Ostrošcu. Ona će napasti ovo neprijateljsko uporište istovremeno kad i mi udarimo na Ramu.

Pokušali smo jednim bataljonom da iste noći na prepad zauzmemo Ramu. Međutim, nismo uspjeli. Tom prilikom je na Majdanu od haubičke granate poginuo zamjenik komandanta 1. bataljona Milan Kukić. Teško nas je pogodila vijest o njegovoj smrti. Bio je to divan drug i sposoban vojni rukovodilac. Prije rata je bio žandarm. Prvih dana ustanka stupio je u partizane i bio veoma hrabar borac. Sahranili smo ga u blizini Rame, na jednom malom proplanku iznad Neretve.

Najčvršći i najbolje branjen objekat bila je kasarna na obližnjoj okuci Rame, nedaleko od grada, podignuta još u doba austrougarske vladavine. Ona se mogla neutralisati jedino preciznom ubacnom vatrom minobacača. Dovukli smo minobacače na jednu kotu iznad same kasarne i odlučili da napad obnovimo po danu. Imali smo dovoljno i teških i lakih mina. Dolje, ispod nas, prugom od stanice prema kasarni, ide jedan talijanski vojnik. Korača mirno i ne osvrće se oko sebe. Vjerovatno kurir iz garnizona, koji nosi zapovijest u tvrđavu. Opalismo na njega, i on se preturi niz nasip.

»Gotov je«, reče neko.

Talijani u kasarni prenuše se od ovih pucnjeva. Oglasi se njihov mitraljez. Morali smo na brzinu da tempiramo bacač i da im pošaljemo prve mine. Rade je dobro

procijenio: prva pade ispred tvrđave, druga pred sama vrata, a treća zadimi posred krova. Rade veselo trlja ruke, malo popravlja nišan i viče:

»Još jednu! Još jednu! E, sad je dobro. Eno ih iskaču! Iskaču kroz prozore, bježe u Ramu, kukala im majka! Sad! Za njima!«, komanduje.

Brzo smo ih stjerali u bunkere pored željezničke stanice. Onda opet navalismo bacačima. Udri, udri. Poslije kratkog vremena počeše da se povlače. Pokušavali su izmaći prema Ostrošcu. U tom pravcu krenuše i njihova dva tenka, prugom, pragovima. Mi odlučismo da podemo za njima.

Mi, članovi štaba, dotrčali smo s prvom jedinicom u Ramu. Ne mogu da se držim na nogama od silnog umora. Moram malo da odahnem. Rade produži s jednom grupom boraca za tenkovima, u pravcu Ostrošca.

»Šteta da nam umaknu«, kaže trčeći. I on je bio jako umoran.

Nešto kasnije Rade nas izvijesti da su tenkovi umakli i da su iznenada banuli u Ostrožac, koji se nalazio u rukama Pete brigade. Jedan tenk je naletio posred štaba brigade, koji se bio smjestio u zgradi željezničke stanice. Crnogorci se nisu nadali nikakvom napadu iz pravca Rame. Članovi štaba brigade su morali da jurišaju na tenk, kao u prvim ustaničkim danima, na Vilusima. Talijanski tenkisti nisu dugo pružali otpor.

Sjeli smo da napišemo izvještaj o najnovijim borbama štabu divizije. U toku je velika neprijateljska ofanziva. A mi u izvještaju nižemo naše uspjehe: pobili smo 102 Talijana i 3 domobrana, a zarobili 7 domobrana i nekoliko Talijana. Zaplijenili smo 4 ispravna tenka, 120 pušaka, 22 mitraljeza i velike količine municije i hrane! Mi smo imali 2 mrtva i 7 ranjenih.

U Rami smo se odmarali jedan dan. Tu smo prikupili jedinice, izvršili popunu i neke izmjene u komandnom sastavu, jer smo posljednjih dana imali dosta gubitaka.

Štab naše divizije nije bio daleko. Kuriri koji su otuda dolazili pričali su da Druga divizija već nekoliko dana napada na Jablanicu. Tamo su se Talijani još bolje utvr-

dili nego u Rami. Peko je tražio tenkove. Drukčije ne mogu da priđu utvrđenjima. Mi smo zaplijenjene tenkove opravili i formirali tenkovsku četu od devet tenkova.

Sutradan smo nastavili put prema Ostrošcu. Komesar brigade Čedo vozi me u jednom tenku. On je još u Španiji, kao borac internacionalne brigade, naučio da upravlja tenkom.

Pred nama je opet jedna krupna prepreka: Konjic. I njega je trebalo da osvojimo. Onda bismo mogli da prebacimo ešelone sa ranjenicima našom motorizacijom, cestom iz Prozora za Boračko jezero.

Do nas dopiru izvještaji o neodoljivim napadima neprijatelja sa sjevera, od Bugojna i Duvna, prema Prozoru. Vijesti govore o kritičnom položaju velikog broja naših ranjenika koji se nalaze na prostoru oko Prozora. Sad više nema ni časova, a kamoli dana za odmor. Moramo dejstvovati brzo, odlučno i snažno ako mislimo da dobijemo i ovaj dio velike bitke — bitku za ranjenike koja je bijesnila svom žestinom.

U štabu naše divizije razrađuje se plan za napad u pravcu Konjica. Dolazi nam u pomoć i jedan bataljon Četvrte proleterske. U napadu će učestvovati i Sandžaklije. Naša brigada je zastala na cesti, desetak kilometara pred gradom, u selu Čelebiću. Neprijatelj nam se nada, već nekoliko dana utvrđuje prilaze Konjicu. A svakog časa eskadrile njemačkih aviona dolijeću od Sarajeva, izviđaju i tuku naše položaje.

Dva bataljona Desete brigade nastupala su prema Konjicu lijevom obalom Neretve, a Peta crnogorska desnom. Ostali dijelovi naše brigade, pod komandom Vlada Tomanovića obezbjeđivali su od Bijele i sela Borci, gdje su se koncentrisale jake četničke snage, pozadinu i bok jedinica koje su napadale grad. Ovaj napad, koji je izveden noću 22/23. februara, nije uspio.

A mi smo vjerovali da ćemo dosta lako zauzeti Konjic. Koga smo mogli da očekujemo iza grada, tamo u predjelima Prenja? Zar da Nijemci i Talijani razmjeste svoje snage u toj planini?

Međutim, sasvim neočekivano stiže izvještaj od Tomanovića da su primijetili brojne četničke kolone u po-

kretu, iz raznih pravaca, i da će morati primiti borbu s njima.

Iznenadila nas je ova vijest. U najtežim časovima, oni nam udaraju s leđa! Sjetili se šta za nas znači prelaz preko Konjica. Oni su znali kakvu svetinju za nas predstavljaju naši ranjeni drugovi i da smo baš tih dana vodili bitku za renjenike. U strahu za svoju vlast u Hercegovini udružila se ova banda s Talijanima i Nijemcima.

Sutradan, iz sela Bijele nas izvijesti Vlado da nove četničke snage neprestano pridolaze niz Neretvu i preko Prenja i da su primijetili nekoliko velikih kolona koje dolaze iz pravca Glavatičeva i Boraka. Zarobljeni četnici su pričali da su četničke vojvode u Hercegovini i Crnoj Gori mobilisale sve što može pušku da nosi. Sve je krenulo na partizane. Bili su čvrsto ubijeđeni da će nas, ovdje oko Neretve, uz pomoć Talijana i Nijemaca potpuno uništiti.

U naš štab dovedoše jednog zarobljenog četnika sa bradom do pasa. Bio je to neki Crnogorac, iz odreda Ivana Ružića, ispod Durmitora. On nam ispriča dosta pojedinosti o opštoj četničkoj mobilizaciji.

Pošao sam s Radom na položaj prema četnicima. Pred nama, u gornjem toku Neretve, nalazilo se preko deset hiljada četnika!

Na planini Ljubini nađosmo Vlada Tomanovića. Upravo se savjetovao sa komandirima četa.

»Navalila banda, bogami! Izgleda, nije se šaliti s njima!«, kaže Vlado Tomanović, pokazujući rupe od kuršuma na peševima svog šinjela.

Osmatramo kretanje neprijatelja. Pratimo borbu koja se rasplamsava. Naše jedinice imaju dosta gubitaka u ovim nepredviđenim okršajima. Malo prije nego što smo stigli ovdje, poginuli su komandant Mostarskog bataljona Miloš Kovačević i komandir čete Vlado Bjelica. Palo je još dosta dobrih boraca.

Ali, nismo gubili drugove samo u jurišima i u odbijanju neprijateljskih juriša. Uoči napada na Konjic, iznenadile su nas »štuke« na položajima i zasule bombama i rafalima. Tom prilikom nam je izginulo više dobrih rukovodilaca. Tu, na glavicama pred Konjicem, pali su stari

proleterski borci: Karlo Batko, komesar čete, drvodeljski radnik iz Mostara, i Rade Španac neustrašivi komandir, Hrvat, kome skoro niko u brigadi nije znao pravo ime.

Krvave smo borbe vodili oko Konjica. Međutim, naša obadva napada na grad bila su bezuspješna. Upotrijebili smo i tenkove, koji su se sada nalazili pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. No, i to bi uzalud. Samo dadosmo nove žrtve. Poginuše i prvi tenkisti naše brigade. Kad su se u tenku vraćali iz borbe za Konjic, dva mostarska radnika mehaničara — Bruk i Burić — srušili su se s jednog mostića u provaliju.

U pomoć nam dođoše i bataljoni Četvrte proleterske. Pristižu i neke jedinice Treće sandžačke. Taman smo se pripremali za novi napad, kad s položaja stigoše glasovi:

»U Konjic se probili Nijemci iz Sarajeva. Dovukli teške tenkove i velike rezerve municije i hrane«.

To nas je zbunilo. Zastali smo, neodlučni.

»Neće nam dati Konjic!«, veli Rade. »Braniće ga krvavo«.

Šta da radimo? Svakog časa broj žrtava se povećava. Prolazi dragocjeno vrijeme. Opasno je i najmanje oklijevati i iščekivati. Nama je ovdje snošljivo. Imamo velike rezerve hrane. Snabdjeveni smo odlično i oružjem i municijom. Možemo se probiti kuda god hoćemo. Ali, tu, za nama, nalazi se Centralna bolnica sa blizu četiri hiljade ranjenih i bolesnih drugova, kojima smo mi na frontu jedina zaštita i nada. Ko će njima pomoći? Ko će ih spasiti ako mi nećemo. Zar da ih ostavimo na milost i nemilost, da ih izručimo krvniku u ruke? Ne, to ne smijemo dozvoliti.

VIII

I u tim najtežim danima narod nas nije napustio, narod nam je jednako tvrdo vjerovao. Kako je neizmjerna vjera našeg naroda. Ne može je pokolebati nikakva fašistička ofanziva. Kuda god se okreneš, vodi se borba, neprijatelj nadire. A u brigadu se prijavljuju dobrovoljci. Kao da se nalazimo u slobodnoj zemlji. Samo za tri-četiri posljednja dana iz oslobođenog Ostrošca došlo je blizu

stotinu ljudi. Gotovo sve omladina — sinovi siromašnih zanatlija i bogatih posjednika. Ima čak i djece, ima dosta takvih koji su pobjegli od kuće, bez znanja roditelja.

Nije samo neiscrpna snaga našeg naroda i boraca dizala vjeru u našu pobjedu. U najtežim trenucima pomišljali smo na vrhovnog komandanta: Šta li će drug Tito da odluči, kuda će da nas povede? I uvijek smo nalazili odgovor: Tito će nešto da preduzme i da nas izvede iz ove situacije.

Sad su se pred našom brigadom pojavile njemačke snage. Kad smo se sukobili s njima, riješili smo da ja i komesar pođemo u štab divizije, da tražimo savjet. Došli smo tamo i tek što smo se pozdravili sa drugovima, izbiše kuriri iz Vrhovnog štaba. Nosili su hitnu poštu.

Komandant divizije Pero Četković mršti se čitajući naređenje. Vidim po njemu — nije ništa dobro. Pregledavši list, okrenu se i reče:

»Izvjestili smo Vrhovni štab o vašim borbama u toku posljednjih dana i o pojačavanju četničkih snaga koje nas napadaju. Sada drug Tito poziva tebe i komesara da dođete gore, kod njega, na neposredno od vas čuje o stanju na ovom sektoru«.

»Kad treba da pođemo?«, pitam komandanta.

»Najbolje odmah!«, kaže on. »Nema se šta čekati, vidite i sami da je svaki trenutak dragocjen. A vaši će podaci drugu Titu biti od koristi«.

Zatim mi Pero priđe i dodade:

»Rđavo je kod Prozora. Vakuf je već u njihovim rukama. Izbili su na Makljen i mogu brzo da se nađu u Prozoru. A glavnina naše bolnice nalazi se još uvijek s one strane Prozora u blizini Šćita«.

Već je drugi dan i druga noć otkako bez prekida ječi borba tamo u pravcu sjeverozapada, negdje oko Prozora i Vakufa. Sad mi je jasno da se bije presudna bitka.

Vrhovni štab se nalazio na putu prema Prozoru, u blizini Rame. Vode nas kuriri koji znaju put do tog mjesta. Inače, borci iz Pratećeg bataljona neće nikome ni riječi da kažu, pa makar čovjek dolazio ne znam kako važnim službenim poslom. Naučili su da čuvaju vojne tajne.

Kod jedne stare vodenice, na cesti zatekosmo Mošu Pijade. Pozdravismo ga. On nas pita za novosti, a zatim kaže:

»Drug Tito je tu, malo naviše. Pođite odmah do njega«.

Brzo smo ga našli. Blizu puta, odmah u strani podno litice, sjedi on s drugom Markom. Pred njima, na travi razastrta vojna karta, dvije-tri sveske, olovke i otvorene torbice.

»Ne možemo vas ponuditi stolicama«, veli drug Tito, »ali sjedite nekako, da malo porazgovaramo«.

Na njihovim licima ogleda se optimizam i nepokolebljiva vjera u pobjedu, mada smo se nalazili u kritičnoj situaciji.

»Kakvo je stanje među četnicima?«, pita drug Tito. »Ispričajte nam ukratko šta mislite o njima. Kakav im je moral? Koliko je neprijateljske vojske koncentrisano pred nama?«

Potom je drug Tito pažljivo saslušao naša izlaganja, prekidajući ih ponekim pitanjem.

Kada smo završili sa izvještajem o stanju oko Konjica, on privuče svoju vojnu kartu i pažljivo se zagleda u nju. Zatim, kao za sebe, reče:

»Tačno je, ovi s leđa trenutno su daleko opasniji«.

Gledali smo bez riječi njegovo lice. Nisam odmah razumio šta to znači. Nestrpljivo sam očekivao kad će nam reći svoje mišljenje. Poslije kratke stanke on nabra vjeđe, pređe po nama ozbiljnim, strogim pogledom i otpoče

»Situacija je prilično teška, drugovi. Evo, pogledajte, ovako to izgleda«.

Objasnio nam je da Nijemci vrše pritisak na naš nezaštićeni bok na Makljenu i njihov plan sračunat na naše potpuno uništenje ovdje oko Rame i Neretve.

»Opkoljavaju nas sa namjerom da nas ovdje potpuno unište«, kaže on sasvim mirno. »A mi ćemo se probiti. Uspjećemo bez svake sumnje. To neće biti veliki problem. Međutim, moramo izvući i naše ranjenike«.

»Ranjenike moramo po svaku cenu spasiti!«, dodaje drug Marko gledajući u nas.

Drug Tito ćuti i gleda nas jedan trenutak. Zatim nešto jačim glasom kaže:

»Vjerujem da će naše udarne jedinice uspješno izvršiti ovaj teški zadatak. Ne sumnjam ni najmanje da ćemo i ovog puta izaći kao pobjednici. Mi to možemo. Zato sam i donio novu odluku o našem probijanju naprijed«.

Poslednjih dana svi smo često razmišljali o tome kakvu će odluku donijeti vrhovni komandant. Da li ćemo nastaviti da se probijamo preko Neretve, što je ponekad izgledalo nevjerovatno, ili ćemo se okrenuti opet prema Konjicu — u šta smo mi daleko više vjerovali. Sada, kad drug Tito reče da on vjeruje da smo u stanju probiti se naprijed, odjednom se prisjetih i onog što je rekao u početku razgovora: »Ovi s ljeđa su trenutno daleko opasniji«. I pade mi na um radosna pomisao: »Možda ćemo se probijati naprijed, preko Hercegovine, možda ćemo Hercegovinu osloboditi?«

»Ovdje, na Neretvi, mi ćemo njih razbiti, a ne oni nas!«, govori drug Tito dalje. »Možda ćemo malo i da zastanemo i malo da odstupimo, možda čak i da promijenimo pravac«.

Ni jednom riječju nam otvoreno ne reče: prebacićemo se preko Neretve, idemo u Hercegovinu, ali nam je bilo jasno da on ima određen plan velike i odsudne bitke. U to sam još čvršće vjerovao kad nam postavi sljedeći zadatak:

»Odmah povucite vašu brigadu s položaja iz frontalnog sukoba. Neka se borci ne umaraju i ne krvave uzalud. Potrebno je da se malo odmore. Onda nakon dan-dva, odredićemo vam najpodesniji pravac«.

Tito je već bio odlučio da se Treća divizija prebaci prema Bitovnji, a da samo jedan bataljon naše brigade ostane oko ušća Rame. Pri tom je isticao da ćemo s četnicima u svakom slučaju imati mnogo muke. Ponovno se interesovao za pojedinosti o moralu četnika, o borbenosti te seljačke mase koja je učestvovala u ovoj ofanzivi protiv nas.

Iznosio sam detalje iz poslednjih borbi naše brigade. Navodio sam riječi iz zaplijenjenih naređenja četničkih štabova i opisivao kako banda bježi kad joj se malo bolje potpraši. Pričali smo kako hercegovački četnici poimenič-

no dozivaju svoje poznanike, rođake i prijatelje, za koje su znali da su u partizanskoj vojsci. Drug Tito je sve pažljivo slušao i smijao se ovoj posljednjoj priči.

Kad smo se spremali za polazak, reče nam:

»Pozvaću vas opet. Ispitajte još bolje i pažljivije sve vijesti u vezi s četnicima. Ti podaci su važni za nas. Ali ništa ne brinite. Neće biti teže nego u Trećoj ofanzivi, kad su nas prošlog proljeća Nijemci i Talijani stjerali na mali prostor na terenu gornjeg toka Sutjeske«.

Pored vodenice spustili smo se na put. Po glavi su mi se vrtjele riječi druga Tita. Postepeno sam ih sređivao, povezivao, objašnjavao samom sebi. Iz Prozora i prema Prozoru cestom su se neprestano vrtjeli partizani — čitave jedinice, manje grupe, pojedinci, partizanska komora, konji i mazge pretvoreni municijom i oružjem, hranom i ostalom ratnom opremom. Po putu su se još uvijek nalazili dijelovi talijanske opreme, stara odjeća koju su partizani zbacivali sa sebe zamjenjujući je talijanskim uniformama, prosuta municija, granate, bombe, prazni mitraljeski okviri. Čega sve tu nije bilo.

Tutanj žestokog boja, koji se već dva-tri dana čuo iz pravca Makljena, tamo prema Vakufu, još nije prestajao. Sada se jasno čula artiljerijska vatra, prasak bombi, reski mitraljeski rafali. Činilo se da puca tu negdje, na dohvat ruke i da su se partizani sudarili s Nijemcima prsa u prsa.

»Ovo je, možda, presudna bitka«, kažem komesaru. »Ako prodru odozgo, naša bolnica će se naći u bezizlaznom položaju«.

Usput smo sreli neke kurire koji nam ispričaše vijesti s bojišta na Neretvi. Tamo se Druga divizija nalazila već nekoliko dana i razbijala je talijanska i četnička utvrđenja. Prije neki dan je zauzela Jablanicu. Crnogorci su prodrli do pred sam Mostar. Osvojili su Grabovicu, Drežnicu i još nekoliko naselja duž pruge. Druga proleterska je prodrla na lijevu obalu Neretve, iznad Bijelog Polja, samo petnaestak kilometara od Mostara.

I dalje smo sretali pojedine poznate drugove i kurire. S njima smo razgovarali o posljednjim događajima na frontovima. Kada smo stigli na Neretvu mnoge stvari su

nam bile jasnije. Izgleda da brigade sada napuštaju položaje na lijevoj obali Neretve i vraćaju se ovamo, povlače se. Sjetih se šta nam je rekao drug Tito:

»Povući se, malo se odmoriti, a onda učiniti ono što bude najpodesnije«.

Opet smo se našli u podnožju Bitovnje, divlje i šumovite planine koju smo dobro upamtili od prošlog ljeta, kad smo se prebacivali u zapadnu Bosnu. Preko Ostrošca i Gračanice naši bataljoni su stigli u Češanj, Jasenik i druga sela ispod samog planinskog masiva. Tamo smo, najzad, malo zastali, utvrdili položaje, ukopali mitraljeze i minobacače.

Hladno je, snijeg dubok, leden, a jak sjeverac ne prestaje. Gledam namračenu Bitovnju. Poklopili je teški, mrki oblaci. Čisto čovjeka podilazi jeza kad zamisli — kakva li je tek ljuta zima u planini.

Bili smo se smjestili po selima kad stiže čitav vod partizana, naših starih drugova iz Hercegovine, koji su već nekoliko dana išli za nama, a nikako nisu mogli da nas stignu i da uspostave vezu s našom brigadom.

»Ima ih više od trideset, skoro četa, i to sve odabrani i silni momci«, rekoše mi drugovi. »Odlično izgledaju, dobro su naoružani. Vodi ih Dušan Brstina, s njim su braća Domazeti, sve naši stari partizani. Pričaju zanimljive stvari iz Hercegovine«.

Odmah smo pozvali Dušana Brstinu da sa ostalim drugovima dođe u štab. Jedva čekamo da nešto čujemo o stanju i događajima u Hercegovini.

Ubrzo su se našli kod nas. Izgledali su više nego srećni. Oni su još od našeg odlaska, od prošlog proljeća živjeli kao ilegalci u Hercegovini pod nevjerovatno teškim uslovima. Sakrivali su se po škripovima i jamama, napadali samo kad im se neprijatelj nije nadao. Koliko su kaznenih ekspedicija Talijani i četnici poslali protiv njih! Kako ih je neprijatelj pažljivo tražio i progonio, danju i noću. Ali ih ipak nije mogao uništiti. Narod ih je čuvao. U južnoj Hercegovini partizanski bataljon »Sloboda« izveo je čitav niz uspjelih akcija. Kada su čuli da su se brigade Narodnooslobodilačke vojske primakle Neretvi — požurili su nam u susret.

»Četnici su se do zla boga kompromitovali u narodu. Sada nije teško uzeti vlast iz njihovih ruku. Treba ih samo malo jače udariti«, rekoše nam.

Pitamo ih kako se bije ta četnička banda, da li ćemo imati mnogo posla s njima. Po njihovoj priči naši izgledi u predstojećim borbama sa četnicima su vrlo ružičasti.

»Tačno je, ima ih mnogo. Ne stotine, nego hiljade; sve su pokupili po Hercegovini i Crnoj Gori i potjerali u borbu protiv partizana. Ali, čim ih malo ozbiljnije ošinete, vidjećete kako će da bježe i da se predaju«.

Pričamo tako s našim Hercegovcima — odavna već nikog iz naših krajeva nismo vidjeli — kad stiže patrola iz Petog bataljona i izvijesti nas da je preko Bitovnje izbila grupa naoružanih ljudi koji tvrde da su partizani, i to — partizani iz Sarajeva.

»Vodi ih jedan čovjek u uniformi domobranskog oficira«, kažu naši kuriri. »Sad se odmaraju u štabu bataljona, naši paze na njih, ujutru će ih dovesti ovamo«.

Očekivali smo da ih vidimo. O kome se to radi, jesu li to stvarno neki naši drugovi iz Sarajeva? Kakvo je bilo naše iznenađenje kad se sutradan u štabu pojavi Avdo Humo, član Pokrajinskog komiteta, sa grupom naših ilegalnih radnika iz Sarajeva! I on je tada radio na okupiranoj teritoriji, najviše u Sarajevu. Zamjenik političkog komesara brigade Crni često nam je pričao o njegovim podvizima u ilegalnoj borbi.

Sad smo imali svježe vijesti iz glavnog grada Bosne i Hercegovine, pa iz Mostara i ostalih naših okupiranih gradova, u kojima živi i radi partijska organizacija i u kojima se također vodi borba. Ali, nismo dugo razgovarali s drugom Humom. Pozvali su ga u Vrhovni štab i on je odmah produžio tamo. Tek što je otišao, stiže naređenje da i ja s Dušanom Brstinom dođem u Vrhovni štab.

Opet sam išao kod druga Tita. Naučio sam već da se kod vrhovnog komandanta ide obično onda kad predstoje važni događaji. Znao sam da su naši odbili glavne napade fašista na Vilića Guvnu, na Crnom Vrhu i na drugim položajima iznad Prozora, da su tamo prebačene i neke jedinice Druge divizije, da smo i na drugim pravcima zadržali neprijateljske napade, ali i da se obruč oko nas ipak

i dalje sužavao i da pritisak nije popuštao. Još prekjuče smo nagađali o mogućnostima našeg ponovnog marša u Krajinu. Većina naših drugova vjerovala je u takvo rješenje. Ali, meni nikako nije polazilo za rukom da te pretpostavke povežem sa riječima druga Tita iz našeg razgovora pod stijenama iznad one vodenice na Rami.

Odmah poslije prvih riječi vrhovnog komandanta potvrdile su se moje pretpostavke. On me pozvao sa Brstinom, koji je dobro poznavao sjevernu Hercegovinu, da još provjeri podatke o koncentraciji četnika i njihovim namjerama, da porazgovara s nama o stanju u Hercegovini i da čuje naše mišljenje o mogućnostima odlučnog marša naših brigada u tom pravcu.

Nisam mogao da sakrijem svoju radost. Sigurno sam i previše optimistički dočekao tu odluku, i prije nego što vrhovni komandant završi svoje izlaganje, rekoh:

»Iz Hercegovine ćemo ih istjerati, glavu dajem, druže Tito!«

»Narod će sam da ih protjera, čim se naša vojska pojavi«, počeli smo da uvjeravamo druga Tita Brstina i ja, oduševljeni već i samom pomišlju da udarna glavnina naše vojske umjesto prema Krajini krene preko Neretve — u Hercegovinu.

Govorimo, a drug Tito sluša pažljivo. Gleda čas u jednog, čas u drugog, zatim dugo preda se, a ponekad iznenadno postavi pitanje:

»Ako se četnici ipak održe? Ako ih ne razbijemo? Pomišljate li na to, kako bi onda izgledala naša situacija?«

Na kraju reče:

»Dobro, vidjećemo. Pođite u brigadu i pripremite jedinice za nove marševe. Predstoje nam novi napori i borbe, možda teži od svih dosadašnjih.«

Kad smo se opraštali, vrhovni komandant mi kao uzgred napomenu:

»Neka Dušan Brstina bude u vašem štabu. Ako pođemo za Hercegovinu, uputićemo ga s prvom brigadom koja bude pelazila Neretvu. On dobro poznaje sjevernu Hercegovinu«.

Ni ovog puta drug Tito ne reče otvorenije kuda će nas povesti. Ali, više nimalo nisam sumnjao da ćemo ići tamo gdje bi Deseta brigada najradije pošla — u naš kraj, u Hercegovinu.

Kad smo stigli u štab, pod Bitovnju, na sektoru naše brigade već je uveliko bjesnjela borba. Naši bataljoni su morali da se odupiru iznenadnim napadima Nijemaca, koji su jakim snagama prodrli iz Konjica, i četnika, koji su pokušavali da nam i ovdje zađu za leđa, preko Ivan-sedla i preko Bitovnje.

Dani su vedri, puni sunca, i skoro redovno nas po ovim proplancima traže mali njemački izviđački avioni, mitraljiraju naše kolone kad ih negdje opaze, a čim primijete veću koncentraciju naših snaga, dolaze im i bombarderi u pomoć. Poslednjih dana gledali smo čitave eskatrile »štuke«, iste one koje su nas napadale na položajima oko Konjica, kako užurbano odlaze prema Jablanici, vraćaju se otuda i ponovo odlaze, razumije se s novim tovarima bombi.

»Bombarduju naše na Neretvi«, nagađaju borci. »Jablanicu, izgleda. Mora da je tamo gusto«.

Naveče sam pošao s Trećim bataljonom u napad na utvrđenu njemačku liniju ispred Neretve. Glavna prepreka bila je usamljena visoka kota Stolac. Nijemci su se tamo vrlo dobro utvrdili i nisu ni pomišljali da ih neko može odozgo otjerati. A Mostarci kažu:

»Potprašićemo im s ovim talijanskim bombicama. Neće se zaustaviti prije Konjica!«

I stvarno, napad je uspio. Nije bilo potrebno pripremati i naređivati juriš, niti određivati posebne bombaše. Kad smo došli u podnožje kote, bataljon se brzo razvio u streljački lanac, borci su krenuli uz strminu i nasrnuli pravo na njemačke rovove. Skoro svaki je imao punu torbicu malih talijanskih bombi. Kad su zaplamsale po Stocu — činilo se da su zabubnjali doboši i da je buknuo požar.

Sutradan, počev od rane zore, naša dva bataljona su gonila Švabe prema Neretvi i Konjicu. Bio je vrlo lijep sunčan dan, mirisalo je na proljeće, iako smo se nalazili tek u drugoj nedjelji marta. Naše čete su bile raspoložene

za gonjenje neprijatelja. Nisam mogao da slijedim one čete koje su otišle naprijed. S jedne kose na ograncima Bitovnje posmatrao sam ispod nas dolinu Neretve i dogledom tražio razbijene grupe Nijemaca, koje su bez reda bježale ka rijeci, tražeći spasa na njenoj drugoj obali.

Poslije ove uspjele akcije dogovorili smo se da zadržimo bataljone bar jedan dan, da se odmore. Naš načelnik se najviše zalagao za taj kratki odmor. On čita na svojoj sekciji:

»Ravno je palo. Talijani i četnici nadiru iz Duvna prema Šćitu i Prozoru. Nijemci su razbijeni iznad Prozora, ali i dalje nadiru. Ove iz Konjica smo samo za trenutak primirili, a na Neretvi se još uvijek nalaze jake talijanske snage i ko zna koliko hiljada četnika. Ako ne iskoristimo ovu priliku da malo odmorimo vojsku, čini mi se da narednih dana za to nećemo imati mogućnosti«.

Sjedimo tako i razmatramo naš položaj, kad stiže kurir s naređenjem štaba divizije:

»Pokret!«, kaže kurir.

»Hitno krenite prema Jablanici«, stoji između ostalog u naređenju. »Obezbjedite se jakom zaštitnicom. U Jablanici komandant i načelnik neka se jave Vrhovnom štabu, tamo će brigada dobiti nov pravac. . .«

»Rekoh li, Stari im je nešto pripremio«, kaže Rade. »Vidite li kako nas je izvukao iz ove klopke!«

Bila je to odlična zamisao. Rješenje kakvo niko od nas nije mogao da predvidi. Drug Tito je ocijenio da nam najveća opasnost prijeti s leđa i naš glavni napor usmjerio tamo, čak je naredio da se poruše mostovi — kao da smo odustali od tog pravca, a sada — svim snagama naprijed, preko Neretve! Čete su krenule s pjesmom. Vojnici nisu znali kuda se ide, ali su naslućivali i zbog toga su se radovali, kao rijetko kada.

Kod Rame su naša tri bataljona gazila Neretvu. Prvi dijelovi su izlazili na obalu kad nas stigoše avioni. Na seoce iznad rijeke sručiše desetak teških bombi. Nasta trka, uzbuna među vojskom. Jedno parče bombe rani pomoćnika političkog komesara brigade Crnog. Kad mi to rekoše, potrčah gore u selo. U putu sretoh grupu boraca: vodili su konja na kome je nasmijan jahao Crni.

»Ništa«, reče. »Malo me okrvavilo«.

Crni mi ispriča da je poginuo Pavle Vukoje, komandant bataljona, dobar junak. Rodom je bio iz bilećkog kraja iz poznate porodice Vukoja, koja je listom bila za naš pokret.

Sišao sam s njim do obale. Nije htio da ide naprijed, s jedinicama. Čekao je sa mnom dok svi vojnici pređu rijeku. Neretva je ovdje široka i duboka. A hladna kao što samo planinska rijeka može da bude u martu mjesecu. Dopirala je borcima do grudi, ali je većina gazila bez kolebanja, držeći visoko nad glavom oružje i municiju. Kad je prešla i posljednja desetina, prebacismo se i nas dvojica. A, zatim, požurismo za kolonom koja je odmicala prema jugu.

U Jablanici velika gužva. Usput, prije nego smo stigli do naselja, sretali smo mještane, koji su bježali, noseći svoje najvažnije stvari. Odlazili su što dalje od svojih kuća, što dalje od bombi koje su od Jablanice napravile gomilu ruševina. Idemo uz samu Neretvu, podno strmih litica, a prestravljene žene s djecom u naručjima izlaze pred nas, kukaju i nariču, traže utjehu:

»Šta će biti s nama?«

»Sve će da nas satru. Nijemac navalio, alah ga ubio, njegovim mačem«.

»Nijemac doveo i četnike i ustaše«.

Što se više primičemo mostu, koji je sada polegao po samoj površini vode, nailazimo na sve veći broj nosila s ranjenicima. Oko njih Talijani, zarobljenici, bradati i u dronjcima. Gestikuliraju rukama, preklinju i mole da im se da hljeba.

Više niko od nas ne sumnja da se radi o velikom pokretu naših snaga na drugu stranu Neretve, prema Hercegovini. Ovdje se nalazi cijela naša Centralna bolnica, njeni dijelovi već se kreću uza stranu, prema snježnim, šumovitim gudurama Prenja. Šta se ovdje, nedavno, dogodilo — to niko od nas ne pita, niti o tome govori. Srušena konstrukcija velikog željezničkog mosta, bunkeri izbušeni granatama i izgrebani mecima, razbijene kuće — sve to govori o žestokoj bici koja se ovdje tek završila. Bujica

ljudi — partizani, ranjenici, izbjeglice — bez prekida teče preko skrpljenih dasaka, pokraj oborenog mosta. Na cesti, negdje gore pred naseljem, gruvaju teški topovi.

U dubokoj vododerini, pred samim mostom, nađosmo druga Tita. Stoji okružen nekolicinom drugova i razgovara s njima, izdaje naređenja. Prilazili su mu ljudi iz kolone koja prolazi bez zastoja. Zaustavlja pojedince, raspituje se o stanju njihovih jedinica, hrabri ih, tješi. Rade i ja zaustavismo se nekoliko koraka od njega. Nismo htjeli da ga prekidamo i da odvlačimo njegovu pažnju. Ali, on nas primijeti. Dok smo se pozdravljali, osmjehnu se — kao da je htio da rekne: Eto, vidite, ipak idemo preko Neretve, kuda ste vi toliko željeli.

»Desetu brigadu uputite na desno krilo Banijske divizije!«, saopšti nam mirnim i jednostavnim glasom. »Što prije izbijte preko Zijemaljskog polja na Zijemlje, ispod planine Velež«.

Pozvali smo članove štaba brigade i saopštili im zadatak koji je dodijeljen brigadi. Diskutovali smo kako najbolje da ga izvršimo. Nije to bilo tako lako izvesti. S radom sam razgledao sekciju. Osmatrali smo padine Prenja po kojima su se dimile bezbrojne četničke vatre. Teško nam je bilo povjerovati da ćemo moći s našim premorenim ljudima da savladamo sve te ogromne prepreke, da se probijemo naprijed. A kad bismo i probili četnički front, u Hercegovinu bismo stigli poslije svih ostalih brigada.

Pola sata kasnije izložili smo vrhovnom komandantu naše mišljenje i zamolili ga da izmijeni naš zadatak, da nam dadne nov pravac.

Drug Tito se složio s našim prijedlogom.

»Dobro«, reče, »vaš prijedlog je na mjestu. Ja znam da je vama mnogo stalo da među prvima stignete u Nevesinjsko polje. To je sasvim razumljivo. Toga se ja maločas nisam sjetio«.

Došlo mi je da kliknem od radosti. Dakle, ipak ćemo među prvima u Hercegovinu. Eto, nismo uopšte morali da objašnjavamo drugu Titu naše želje. On se odmah složio, on nas je razumio, primio naše mišljenje kao pravilno, i zbog naših boraca i zbog naroda u Hercegovini.

Čitava Deseta brigada nalazila se na okupu. Spavali smo na prostranoj ravnoj livadi uz samu prugu, kod malog tunela, koji je sada služio kao sklonište od napada iz vazduha. Vojska naložila vatre. Na drugoj strani Neretve ne prestaju da grme naše haubice.

Naša artiljerija, sva naša motorizacija i ostalo teško naoružanje koje smo zaplijenili od Prozora do Konjica moraju ostati ovdje, ne mogu dalje. Ali, nije nam to ni prvi put, a vjerovatno neće biti ni posljednji, da se kućimo i raskućavamo.

Ubrzano se završava evakuacija ranjenika i jedinica s desne obale Neretve na lijevu. Mi smo već imali tačno određen pravac. Završavali smo posljednje pripreme, utvrđivali detaljne zadatke bataljona.

Malo kome se spavalo. Svima je jasno: ofanziva neprijatelja je propala, mi smo već van obruča. Ali, ova velika bitka još nije završena. Još se pred nama nalaze teški zadaci.

Sad se sve naše snage, zajedno s bolnicom, nalaze na planinskim stazama između Jablanice i Boračkog jezera. U sličnom smo položaju kao i lani, na Sutjesci, poslije treće ofanzive. Samo — onda smo napuštali Hercegovinu, a sada se u nju vraćamo. A to je velika razlika. To će da podigne moral boraca Desete brigade.

Noć u Jablanici protekla je bez sna, puna briga i iščekivanja. Sjedeli smo uz vatru, kuriri su navukli gomile taraba — suvu, izrezanu jelovinu. Grijali smo se i razgovarali o sutrašnjem pokretu. Negdje oko ponoći, iznenada, nad uzanim kanjonom Neretve, u mračnoj visini, začu se avionski motor. Čitav naš ogromni logor za čas je bio na nogama. Ljudi su poskakali iza sna, zbunjeni. Avion iznad Jablanice! A tu se slegla tolika vojska, ranjenici, zbjegovi, čak i Vrhovni štab. Vatre plamte na sve strane, meta ne može biti bolja.

»Vatre gasi! A-vi-ooon!«

Nekoliko minuta potrajala je uzbuna. Neki su dokopali glavnje i pobacali ih, nađe se čak i voda. Kuriri dograbiše šatorska krila: razapeše ih iznad vatri, toliko da se odozgo ne vidi plamen.

Ali ubrzo se huka motora izgubi. Avioni iščezoše u noći, negdje preko obronaka Prenja.

Sada se, pogotovo, nije moglo spavati. I oni koji su bili zadrijemali, razbudiše se. Časovi su sporo prolazili. Šta li je nosila zora, šta nas je očekivalo u novom danu? Šta će uslijediti poslije ovog presudnog dana u četvrtoj ofanzivi?

IX

Dođe čas pokreta u Hercegovinu.

Dolje niz Neretvu, prema Mostaru, još uvijek je pucalo. Četnici i Talijani su se plašili da ne okrenemo na Mostar, i unaprijed su se javljali s obronaka Veleža i s kosa iznad Bijelog Polja. Na desnoj obali rijeke, tamo u Jablanici, koju smo napustili, čule su se rijetke eksplozije. Naši, reče neko, uništavaju artiljerijsku municiju i motorizaciju, koju dalje nismo mogli vući.

Brigada se polako penjala uz strmu, usku stazu, prema padinama Prenja. Čelo nedogledne kolone odavno je već zamaklo gore u šumu, a začelje još nije izašlo iz Jablanice. Sporo smo odmicali. Idemo tako i onda opet: »Kolona stoj«. Nešto je zaglavilo put. Na svakom koraku ranjenici — na nosilima, na iznemoglim konjima, na štakama. Često nailazimo na izvrnute tovare. Konji zaprli, ne mogu uza stranu. Borci izlaze iz kolone i prevrću tovare. Uzmu ono što se može nositi na leđima, a ostalo gurnu ukraj puta.

Ovuda je već prošla velika vojska. Ima dva dana da naše brigade vrve ovom stazom. Usput mnogo uginulih konja. Ne zna se jesu li naši ili četnički. Nailazimo i na leševe četnika. Visoko u strani, blizu prvih kolíba planinskog naselja Krstac, ukraj staze, koja se ovdje malo proširila, leži njih nekoliko. Oči im otvorene, vilice razjapljene, po visokom pocrnjelom čelu polegla prašina, a crna brada posivjela od prašine. Na njima su modre, suknene seljačke čakšire, a noge im bose. Opanke je sigurno skinuo neki partizan kojem je obuća dotrajala. Vojnici ne zastaju, samo se u prolazu nagnu, zavire u iskežena lica.

»Odakle li su?«

»Po odijelu izgleda Hercegovac. Gdje je došao da pogine i za koga?«

»Izgleda da nisu obični četnici«.

»Eto im sada kralja Petra«.

Zatim opet nailazimo na leševe. Malo pomalo postaje to obična stvar. Sad ima i partizana, teških ranjenika i tifusara, koji su podlegli naporima i usiljenom maršu, a koje njihovi drugovi nisu stigli da sahrane.

Nigdje se ne zadržavamo. Drug Tito je naredio da naša brigada što prije stigne prve jedinice. Tamo će dobiti posebne zadatke u okviru opšteg plana našeg nastupanja.

Što dalje odmičemo kroz planinu put je sve teži. Srećom, svaki vojnik u torbi ima nešto od bogatog plijena iz Prozora i Rame. Gotovo svaki se pobrinuo i nabavio obuću i ogrtač. Pomoćnik komesara Crni polako klacka na konju. Nekoliko dana nije se brijao i sad je još više pocrnio. Ali, oči mu jednako žive, pogled stalno vedar i odlučan. Svaki drug koji ga pristigne pita ga za zdravlje, za ranu, usporavajući korak prema hodu njegovog konja. A Crni odmahuje:

»Ništa, sitnica, dobro se osjećam. Pomalo boli, ali proći će i ovo. Glavno je da se prebacimo preko Ljubine«.

Borci raspoloženi i vedri. Hrabre ih riječi ranjenog partijskog rukovodioca. Tapšu po sapima njegovog konja i žure naprijed.

Ubrzanim maršom prebacujemo se preko Ljubine. Prođosmo zatim pokraj Bijele, konjičkog sela, u kome je prošlog proljeća stradalo osamdesetak naših najboljih drugova iz Mostarskog bataljona. Sada u selu uopšte nema muških glava. Nešto je u četnicima, a nešto pobjeglo ispred nas. Boje se da ćemo početi da se svetimo za ubijene drugove. Naš put čas se spušta u dubodolinu, čas se penje uza stranu. U dolinama je blato i voda od snijega koji se topi. A gore, na kosama, led i snijeg. Muka je s konjima na ovakvom putu: nemamo hrane za njih, već su sasvim malaksali. Sve češće zapiru i padaju u blato i u snijeg.

Trećeg dana smo se primakli prvim jedinicama. Više ne sustižemo dijelove bolnice. Čelo bolničkih ešelona već smo davno prestigli. Sad moramo da što prije izađemo na Borke, da obezbijedimo desni bok naših snaga, pošto su jedinice Prve i Druge divizije projurile uz Neretvu, ka Glavatičevu i Bjelimićima.

Počinjemo da se širimo. Sad ćemo poslije Glavatičeva u Bjelimiće, Ulog, pa u Kalinovnik. A naša brigada: Zijemlje — Nevesinje i dalje...

Iza nas, tamo prema srednjem toku Neretve, u pravcu Ostrošca, čuje se vatra.

»Ja mislim da će Nijemci pokušati da nam ovdje negdje presijeku put«, veli Rade. »Čudo je da to već nisu pokušali«.

Na Borcima iznad jezera, neobično je hladno. Ovdje ćemo malo da zaustavimo bataljone. Da se ljudi odmore. Okolo je gusta četinarska šuma iz koje izbija neka ledena vlaga. Ali ovdje nema šta da se naloži. Jedinice koje su već prošle ovuda izložile su sve što im je došlo pod ruku. Neki bataljoni tek sad produžuju put. Vidim ih: to su proleteri, ovdje su prenoćili i sad idu dalje. Naši borci dovikuju:

»Ej, druže, koja je to jedinica?«

Proleteri odgovaraju veselo, s ponosom u glasu:

»Proleterska«.

»Idemo pravo u Kalinovnik«.

»Neka vam je srećno!«, pozdravljaju ih naši. A mi ćemo pravo u Nevesinje i Gacko«.

Nikad prije nisam bio na Boračkom jezeru. Koliko smo planina prošli, kakvih sam prirodnih ljepota vidio — ali ovako nešto još ne vidjeh. Sad tek razumijem zašto Mostarci onoliko pričaju o jezeru i zašto im je toliko prirasło za srce: nije posrijedi samo to što je na jezeru — kolijevka odreda, nego i jedna rijetka ljepota. Sada nemamo vremena ni da mu se divimo. Fašistički avioni nas ni za trenutak ne ostavljaju na miru — svaki čas moramo da tražimo zaklone za ljude i komoru. A kuriri stalno dolaze, donose nove izvještaje, uputstva, naređenja. Privremeno smo pod komandom Druge divizije i

sada s bataljonima Četvrte crnogorske moramo po svaku cijenu da razbijemo četničke linije južno od jezera. Zato se ni ovdje, na jezeru ne možemo zadržavati.

»Poslije oslobođenja, doći ćemo ovamo da razgledamo ljepote Boračkog jezera!«, šali se naš komesar Čedo.

S jednim bataljonom pošao sam na Kulu, malo, siromašno selo, u kome su se četnici dobro utvrdili. Ali, već poslije našeg prvog juriša i naleta bombaša koji nisu štedjeli talijanske bombe, banda pobježe bezglavo, u raznim pravcima. Mnogi su se predavali, a drugi bježali, da se više nikad ne vrate na front.

Gonimo ih u stopu. Neke naše jedinice već sljedećeg jutra izbile su iznad Zijemaljskog polja. Međutim, tamo nas je neprijatelj spremno dočekao.

Tri dana i tri noći bez prestanka smo vodili borbe na ovom području. Razbili smo četnike na Bahtijevici planini i otjerali ih sa Crnog polja, ispred samih visova Prenja. Napadali smo ih na Porimu, ispod planine Velež, iznad Mostara. Na Porimu smo imali teške gubitke. Poslije jednog noćnog juriša na četničke rovove, dođe izjutra komesar jednog bataljona i kaže:

»Zamjenik komandanta bataljona nije se vratio. Neki kažu da su vidjeli kad je poginuo«.

To je bio Novica Domazet, mlad junak iz Ljubinjskog sreza, komandant Udarnog bataljona, onaj što je neki dan došao s grupom ilegalaca iz Hercegovine. Jedva je dočekao da dođe u brigadu, da se s punom snagom baci na neprijatelja. Poletio je na čelu svog bataljona u juriš i — poginuo u prvom jurišu. Tu je poginuo i politički komesar čete Obrad Petković, geometar, rijetko hrabar borac i dobar komunista.

Tako se to često dešavalo: ginuli su komandanti i komesari, najbolji borci, samo da bi bataljoni prošli naprijed, da bi uspjeli da izvrše dobijeni zadatak.

U jurišu na talijanska i četnička utvrđenja na Porimu iz stroja je izbačeno 68 boraca Mostarskog bataljona. Kad je stigao prvi ranjenik iz ovog okršaja, potražio sam ga i pitao za pojedinosti. Uzbudile su me i duboko potresle te prve vijesti.

»Kako je to mogućno? Kako su nam stradali toliki drugovi?«

Već u prvom jurišu osvojili su gotovo sve talijanske bunkere. U rukama naših boraca našao se silan plijen: nekoliko lakih i teških minobacača, puškomitraljezi, ratna oprema. Pobjeda, kao one iz velikih borbi oko Rame i Neretve. Ljudi odmah prihvatili plijen, zaboravili da neprijatelja treba i dalje progoniti i da pobjedu treba učvrstiti. A Talijani i četnici se pribrali, izvršili protivnapad i zadali nam težak udarac.

Nismo se još bili oporavili od ovog udarca, još smo razmišljali šta da preduzmemo, kad stiže kurir iz štaba divizije:

»Nevesinje je zauzeto«, izvijesti nas kratko. »Hitno prebacite brigadu pred grad, da bi još večeras s prvim jedinicama svečano ušla u Nevesinje.«

»Nevesinje je zauzeto! Peta crnogorska oslobodila Nevesinje! Naši su već iznad samog Mostara!«, brzo je išla vijest od vojnika do vojnika.

Malo je koja vijest dosad tako snažno djelovala na brigadu. Već su skoro tri mjeseca otkako smo u ofanzivi, skoro tri mjeseca se probijamo i mislimo samo na jedno: kad ćemo biti sigurniji i van opasnosti? I sada odjednom vijest: Nevesinje je u našim rukama.

Hercegovački četnici su smatrali da je Nevesinje neka vrsta njihove prestonice.

»Je li to mogućno?«, pitaju se borci.

»Hoće Peta!«, dobacuju drugi.

Poslije deset časova usiljenog marša, bez ijednog trenutka odmora, bez jela, u prvi mrak stigosmo pred Nevesinje.

Zastali smo pred kasabom. Čekali smo dok pristignu svi dijelovi brigade. Čitav sat smo morali da čekamo. Nije svaki borac mogao jednako da izdrži ovaj desetočasovni marš i da stigne na vrijeme. U blizini se zatekao i artiljerijski divizion Vrhovnog štaba. Štab naše divizije je naredio da i dio ovog diviziona sa hercegovačkom brigadom svečano umaršira u grad. Takođe nam je poslao i jedan dalmatinski bataljon.

Brigada je, zaista, odlično izgledala: šest bataljona, baterija topova, mitraljeski vodovi, bojna i trupna komora. Vojnici su bili dobro odjeveni. Malo je ostalo suknene odjeće u kojoj su lanjske godine pošli iz Hercegovine. Sada su većinom imali zelene talijanske bluze žute cipele. Ima mnogo i njemačkih šinjela, domobranskih bluza i ustaških kaputa.

Borci su se jedva držali na nogama. Teško su koračali ali pred ulazak u Nevesinje niko nije sjeo niti pomišljao na odmor. Umjesto da posjedaju pored puta, kao što se to inače dešava prilikom napornih i dugih marševa, sad odjednom izbiše rezerve snage: uhvati se kolo i jeknu pjesma:

»Oj četnici, crni vrani,
crni su vam došli dani . . .«

Uhvatismo se i mi iz štaba u kolo s borcima. Kad nas ugledaše, odmah nadovezaše nove stihove, stvorene ovih dana, negdje oko Neretve:

»Teško vama, saboteri,
došli su vam proleteri.«

Prilikom ulaska u Nevesinje pratila nas je vojna muzika, koju je tada imala Deveta dalmatinska divizija.

Štab brigade je ostao na glavnoj ulici, u sredini varoši, i sačekao dok prođu sve jedinice. Nevesinjci nam govore:

»Kako vam je bilo u Bosni? Mi smo vas čekali kao ozebao sunce«.

Čitavu zimu, prošle godine, obilazio sam s Prvim udarnim bataljonom oko ove hercegovačke varošice. Vodili smo oko nje borbe s Talijanima i četnicima. Ggledali odozgo s brda kako se po njenim ulicama šepure talijanski vojnici i razmišljali: kad će doći vrijeme da upadnemo u ovaj grad i istjeramo neprijatelja! U Nevesinju, se tih dana govorilo samo o partizanima. Seljaci, koji su iz okolnih sela dolazili u grad, samo su pričali o Prvom udarnom. Većina ovog naroda bila je iskreno na našoj strani. Željno je iščekivala kad će moći da nas pozdravi ovdje.

Evo nas sada usred Nevesinja. I to s velikom, u vatri prekaljenom, do zuba naoružanom brigadom. Ko bi se tome nadao poslije onog dugotrajnog marša preko Bi-

tovnje, poslije onog nezaboravnog prizora na Neretvi i u Jablanici! Dok su slabo osvijetljenom nevesinjskom ulicom promicale posljednje jedinice brigade, koračajući hitro i bodro — kao da nisu marševale neprekidno dvanaest sati, pred mojim očima iskrsavali su likovi dragih drugova, likovi naših hrabrih boraca, komandira i komesara kojih više nema među nama: našeg ljekara i rukovodioca saniteta Safeta Mujića; komandira širokih ramena Milana Kukića; uvijek ozbiljnog, plavokosog Danila Salatića; stolarskog radnika Asima Zupčevića; uvijek zaposlenog užurbanog komandira čete Pavla Vukoja; crnomanjastog momka blagog, milog izraza Miloša Kovačevića; borca plamenih očiju Novice Domazeta; tihog i skromnog drvodeljskog radnika Karla Batka; prkosnog Rada Španca na čijem se dječačkom licu ogledao prezir prema smrti ... i tolikih drugih. Ko bi bio u stanju da nabroji sve one koje smo izgubili? Ostali su na poprištima duž našeg borbenog puta. Mnogima se neće ni za grob znati. Pali su da bi njihova brigada donijela slobodu napaćenom i ugnjetavanom narodu, da bi Hercegovina bila jednom zauvijek slobodna.

Pošto smo svečano promaršírali kroz Nevesinje, odmah smo rasporedili bataljone po okolnim selima da se odmaraju. Tu, u blizini nalazili su se naši ratni drugovi, borci Pete crnogorske, koji su juče razbili talijansko-četničku odbranu u polju i zauzeli grad. Tamo prema Gacku operisali su dijelovi Četvrte crnogorske brigade.

Naš štab se smjestio u Odžak, u poznatu kuću naših prijatelja Brenja. Četiri borca iz ove kuće pošla su s našom brigadom. Mnogo domova po nevesinjskim selima danas slavi radostan praznik — povratak svojih najmilijih sa dalekog puta, iz borbene, slavne Bosanske krajine. Iz krajine Mladena Stojanovića, Josipa Mažara Šoše, Simele Šolaje, Mila Mećave i mnogih drugih, koja je ostala nepokorena i prkosna.

Sad nas je najviše interesovalo: kakvo je stanje u ostalim krajevima Hercegovine. Kao poručeni stigoše nam kuriri iz južne Hercegovine, od Dušana Grka. Još sa Vlašića smo ga poslali s dvojicom drugova u južnu Hercegovinu, da poveže razasute grupiče ilegalaca i da pripremi

naš dolazak u te krajeve. Sada nas je izvještavao o rasulu u četničkim redovima, o strahu i zabuni u talijanskim garnizonima, o velikom broju naših boraca koji nas nestrpljivo očekuju.

Nismo zaludu poslali Grka i Tripa Šarenca. Oni su stvorili partizanski odred koji operiše po planini Sitnici. Komandant bataljona Danilo Šarenac, koji je ostao odsječen na Babi planini, sada vodi odred »Slobodu«. Više drugova radilo je u bilećkom, stolačkom, trebinjskom i drugim krajevima Hercegovine. Narod je na djelu upoznao četnike i zamrzio ih. Ima i ljudi koji su bili protiv nas koji nas danas željno očekuju.

»Ako je mogućno, odmah uputite snage u južnu Hercegovinu«, piše Grk. »Četnici su potpuno demoralisani. Oni koji su pobjegli s razbijenih frontova pričaju čuda o partizanskoj vojsci, šire paniku, neće više da se biju i odvraćaju druge. Ali, četničke vojvode mogle bi da se priberu«.

Održali smo kratko savjetovanje u štabu brigade. Razumije se, svi smo bili za to da čitava Deseta krene na jug. Najviše je oduševljen Crni, kome je tek počela da zarasta rana na nozi.

»Ako ništa drugo, samo da prođemo kroz te krajeve i mobilišemo nove dobrovoljce«, kaže on.

»Ako su ovi izvještaji tačni, možemo samo u stolačkom srezu da dobijemo dva bataljona«, slaže se načelnik Rade.

A Vlado Tomanović tvrdi da će sam bilećki kraj dati još jednu brigadu.

»Da mi je samo usiljenim maršem proći onim krajevima, pa makar nas Vrhovni štab odmah poslao na kraj države«, veli on.

Računajući na taj marš u južnu Hercegovinu, on je već pripremio odlične opanke, »gumenjaše« — kako ih kod nas zovu. Sada se stalno podsjećao i pričao uspomene iz ustaničkih dana u tim krajevima. Često se vraćao na svoje ratne doživljaje iz velike akcije prema ušću Neretve kad je sa svojim odredom za nepuna dva dana očistio od ustaša nekoliko sela i do nogu potukao Talijane. Gledam Tomanovića kako se iskreno raduje i mislim:

Eto, šta naša borba čini od ljudi! On je prije rata bio sudijski pripravnik, a danas — komunista, ratnik, komandant kakvih malo imamo.

Štab divizije se nije složio sa našim odlaskom. To nije odobrio ni Vrhovni štab.

»Možete uputiti jedan ili dva bataljona, i to samo na nekoliko dana«, rekoše nam u štabu divizije. U isto vrijeme dođe i komandant Pero Četković i još detaljnije nam objasni naređenja.

Komandant divizije je i inače češće dolazio u naš štab. On je najviše volio da dođe u brigadu, da izađe na položaj, da neposredno sa štabovima porazgovara o situaciji, i predviđenim pokretima, o zamišljenim operacijama. Vladao je složenim vojnim problemima, vješto je stvarao planove za pokrete brigada i bataljona za krupne poduhvate.

Voljeli smo Pera kao bliskog druga. I borci i rukovodioci podjednako su ga voljeli. Uvijek je bio vedar i razuman. I sada, poslije osvajanja Nevesinja, poslije vijesti o razbijanju glavnih četničkih snaga, o oslobođenju Kalinovnika, o napredovanju naše vojske u svim pravcima, on je klimao glavom i staloženo izlagao:

»Vidite i sami kakva je partizanska sreća u ovom ratu: čas nas gone, povlačimo se, probijamo se; čas mi gonimo njih, pobjeđujemo, oslobađamo gradove. Mirovanje ni za trenutak! Zato nije pametno ni sada, iako svuda napredujemo, rasipati snage, udaljavati se od glavnine«.

»Sumnjam«, govorio mi je kasnije, »da će nas dugo ostaviti na miru. Drugovi iz Vrhovnog štaba misle da neprijatelj ovog puta nije još završio pokušaj uništavanja naših snaga, da će ga obnoviti poslije kratkog predaha«.

Bio je vedar, sunčan dan, pravi proljećni dan u ovom planinskom kraju. April je već nastupio. Razvijalo se prvo lišće po nevesinjskoj gori. Sjedjeli smo pod drvećem, pred kućom u kojoj smo smjestili štab naše brigade, u selu Miljevcu. Opet smo razgovarali sa komandantom divizije o izgledima za mobilizaciju u južnoj Hercegovini,

kuda smo poslali naša dva bataljona. Odjednom odnekud doletje talijanski lovački avion, dvokrilac, brz poput kopca. Skoro svakog dana, otkad smo došli u ova sela, dva takva aviončića prolijetala su iznad Nevesinjskog polja, tražila naše kolone, mitraljirala čak i pojedince. Ovaj sad, izgleda, došao je da traži štab naše brigade. Talijani i četnici imali su još uvijek dobru obavještajnu službu u ovim selima.

Avion je preletio nisko iznad kuće, napravio samo jedan zaokret, i odmah se izgubio.

»Primijetio nas je«, reče Rade. »Da se sklonimo, drugovi, brzo u zaklon!«

Većina nas nije povjerovala u to. Nije nas, valjda, tako brzo mogao da otkrije, mislili smo. Neki ipak pođoše u šumarak, da se tamo sklone. Prođe svega časak-dva, kad avion opet naletje, još bliže zemlji. Ustremi se pravo prema našoj grupi i poče da mitraljira. Zapuca crijep na krovu kuće, zaprska zemlja oko naših nogu. Neko nešto opsova. Komandant Pero, koji je ležao nedaleko od mene, odjednom reče:

»Uh! rani me«.

Držao je obje ruke na slabini i polako se premjestio pod jedno drvo. Širok krvav trag ostao je iza njega. Čim se avion udaljio, skočili smo, prenijeli komandanta u kuću i odmah poslali kurira po divizijskog hirurga. Nadali smo se da će operacija možda pomoći, spriječiti ono najteže.

Položili smo ranjenika na sto. Bio je priseban. Razgovarao je s nama.

»Ostani, Vlado, ovdje«, reče »dok operacija ne bude gotova. Ipak se ne osjećam dobro«.

Kako su nam strašno dugi izgledali ti trenuci. Čekali smo nestrpljivo dok je doktor Papo završavao operaciju. Niko ni riječi nije progovrio. Izgledalo je da je operacija uspjela, da će se sve sretno završiti.

Međutim, još iste noći komandant je umro.

Poslije velikih žrtava koje smo dali za protekla dva-tri mjeseca, od početka četvrte ofanzive, teži nas gubitak nije mogao zadesiti. Pero Četković je bio komandant koga je svaki borac Treće divizije jednako volio i cijenio. Do-

bro ga je znao i narod onih krajeva kuda je naša divizija prolazila. O njegovoj hrabrosti i komandantskoj vještini nadaleko se pričalo.

Stojimo pokraj mrtvog druga. Suze ne možemo zadržati. Posmatram njegovog sijedog oca, koji je stalno išao sa sinom i s divizijom. Hrabro se drži starac. Ni suzu nije pustio. Uzdignute glave gleda po nama. Vidi se, nije izgubljen.

»I komandanti ginu za narodnu slobodu«, veli on.

Fašisti nam ubiše komandanta. Ali, diviziju ne mogu da ubiju niti da zaustave. Ona ide naprijed. Nije više zbijena na komadiću puta, u planini. Njeno oružje danas ječi širom nekoliko srezova. Hercegovina ju je primila u svoj zagrljaj.

Jednog dana iznenadiše nas četnici u Nevesinju. Neočekivano, uz pomoć talijanske avijacije, prodrli su s juga, iz Mostara, u grad. Hitno smo povukli snage koje je Vlado Tomanović odveo u južnu Hercegovinu. Došla nam je u pomoć i jedna dalmatinska brigada. Skupili smo nekoliko bataljona i vrlo brzo istjerali četnike iz Nevesinja.

U južnu Hercegovinu smo s komesarom i načelnikom štaba poslali dva bataljona. Također dva bataljona uputili smo na Gacko.

Pozvali su me hitno u štab divizije. Radovan Vukanović je postavljen za komandanta divizije. Politički komesar divizije mi je poručio:

»Uzmi motocikl i odmah kreni za Ljeskov Dub. Na cesti će te sačekati kuriri«.

U kasabi smo imali ispravan talijanski motocikl, trofej iz prve bitke za oslobođenje grada, a u brigadi je bilo nekoliko dobrih šofera. Pozvao sam vodnika Milića. Uputili smo se izlokanom kamenom cestom prema Gacku.

Jurimo naprijed, susrećemo i prestižemo partizane. Izgleda mi kao da je sloboda odavno već u ovim krajevima, kao da je rat negdje daleko zamakao.

Zanesen osjećanjima i mislima, nisam ni primijetio kad smo prešli granicu oslobođene teritorije. Nisam ni mislio o tome da Fojnica, malo naselje na cesti za Gacko, još nije u našim rukama i da se tamo još uvijek nalaze

četnici. Tako je bilo tih dana: ako dobro ne otvoriš oči, ako se ne raspitaš i ne dobiješ tačna obavještenja, nećeš znati dokle su stigli naši, a gdje se još uvijek nalazi neprijatelj.

Naš motocikl je jurio prema Fojnici. Nije mi ni padalo na um da se zapitam: da li su, zaista, naši u tome naselju. Izgleda mi da nekako sporo sijećemo ove okuke, zato primičem usta na vodnikovo uvo i vičem:

»Daj, ako može još brže«.

Uletjeli smo pod punim gasom u naselje na putu. Mislio sam da ću odmah pred kućama zateći naše vojnike. Ali, šta je ovo, niko ne izlazi pred nas? Silazim. Gledam okolo iznenađen: nigdje žive duše. Snebivam se od čuda: gdje su naši vojnici, gdje su mještani? Okrećem se, prosto ne znam kuda da pođem. Nakon nekoliko trenutaka odnekud se pojavi jedna starija žena, dođe i neki starac. Počeše da se iskupljaju djeca.

»Dobro nam došli«, govore meni i vodniku.

»A gdje su naši?«, pitam ja odmah.

»Kako, gdje su?«, veli starac. »Pa, eto vas, vi ste prvi«.

Brzo me prepoznaše neki od pridošlica. Nije ni čudo, dosta sam hodao po okolnim selima. Toliko puta sam se sretao s mnogim od ovih ljudi.

Objasniše mi šta se, u stvari, desilo: naši ovdje još nisu dolazili; sve do prije desetak minuta ovdje su gospodarili četnici, njihova vlast i njihova vojska. Kad su čuli zuku motora, uplašili se, neko zavikao:

»Partizanska motorizacija, bježi!«

I svi se razbježali, kud koji. Nisu stigli da ponesu čak ni najnužnije stvari.

Neki dječaci, presrećna lica, vuku me za šinjel i kažu:

»Evo tvoga zekana. Vojvoda Milorad ga je jahao, a sad nisu stigli ni da ga zauzdaju, nisu ga se uopšte sjetili«

Stvarno, kakvo čudo! Vodnik Milić i ja na motociklu oslobodismo Fojnicu, i nađosmo ovdje moga zekana, koga sam dobio poslije pobjede na Borču, a izgubio u onim najtežim danima treće ofanzive, zajedno sa kožnim kaputom i svim ostalim stvarima.

»A četnici su nam pričali da si ti poginuo. Milorad te, vele, ubio i konja Zekana ti oteo«, pričaju Fojničani.

Začas se iskupila velika gomila mještana. Povedoše me u kuću. Pričam s njima, odgovaram na razna pitanja. Ali, osjećam neku hladnoću oko srca i sve pogledujem kroz prozor niz cestu, prema Nevesinju. Očekujem ko će se prvi pojaviti: naše jedinice ili četnici koji su pobjegli ispred jednog partizanskog motocikla.

»Daleko su četnici stigli«, veli mi stari Anđić, kao da je dokučio o čemu mislim. »Prije Gacka, na moju dušu, neće se ni okrenuti za sobom«.

Ali ipak, nisam htio da se zadržavam ovdje, u ovom ničijem selu. Nas dvojica bismo teško mogli da umaknemo ako bi naletjela kakva banda. Zadržali smo se samo nekoliko časaka, a zatim se uputili uz brdo, prema selu Ljeskovu Dubu.

»Čuvajte motor, da mu se što ne desi, rekao sam mještanima polazeći.

I štab brigade je stigao u Ljeskov Dub. Vlado Tomanović i Crni čekaju me, kažu, prilično dugo. A i mještani se iskupili, sve moji stari poznanici.

Sutradan zorom, nastavismo pokret prema Gacku. Još se vidjelo kad smo stigli u Nadiniće, u blizini grada. Naša prethodnica sukobila se s jakom četničkom odbranom.

Za dan-dva ponovo je širom gatačkog sreza pucala partizanska puška. Najžilaviji otpor neprijatelj je pružao na Gračanici, od koje su ustaše bile napravile pravu tvrđavu. Kad smo zauzeli Gračanicu, Mostarski i Četvrti bataljon izvršili su silovit prodor i u jednom naletu očistili od ustaša i četnika Gacko, Avtovac, Miholjače. Poslije Nevesinja, dospjeli smo, dakle, i u drugu četničku tvrđavu u Hercegovini, koju su također smatrali neosvojivom.

Kad je palo Gacko, lako je išlo sa čišćenjem ostalih uporišta u sjevernoj Hercegovini. Samo na jednom mjestu smo zastali. Nedaleko od varoši, ispod Babe i Bjelašnice, proteže se velika opština, Fazlagića Kula — desetak sela, nastanjenih muslimanima. Ljudi iz ovih sela još uvijek su bili manje-više pristalice ustaške vlasti. Pored onih koji su se nalazili u raznim domobranskim i ustaškim

»legijama«, ovdje je postojala i nekakva »seoska ustaška milicija«. Međutim, ni oni nisu dugo pružali otpor. Kad su vidjeli da s nama ne mogu izaći na kraj, uščezli su u gustim šumama Babe i Bjelašnice. Uputili smo poziv Kuljanima da se predaju, obećavši da im nećemo ništa učiniti, samo neka mirno sjede kod kuća, ako već ne žele da stupe u partizane.

Nisu htjeli ni da čuju za naš poziv za predaju. Odgovorili su otprilike ovako:

Nipošto se nećemo predavati, ali nećemo vas ni napadati, dajemo vam tvrdu vjeru.

»Ne vjeruj im«, govorili su partizani. »Ko je uz ustašku državu, tome je teško vjerovati. Eto, vidjećete«.

U kuljanska sela je pošlo nekoliko iskusnijih drugova: Halid Čomić, Avdo Humo, Mladen Iveković, Goran Kovačić i drugi, koje je Vrhovni štab uputio da nam pomognu u političkom radu.

Kad je poslije nekoliko dana neprijatelj navalio na našu oslobođenu teritoriju s juga, kad su na prilazima Gacku zapucali Talijani i četnici, u Kuli i oko Kule također su se odmah začule puške. Kuljani su odmah digli glave. Kao da im nismo oprostili život, kao da nismo s njima postupali najljepše što se moglo.

Na putu Gacko — Bileća opet su se vodile žestoke borbe. Talijani i četnici nasrtali su bez prekida, bez zastoja. Nanosili smo im teške gubitke, krvarili su kao rijetko kada, ali i oni nas udariše žestoko. U jednom okršaju na Kobiljoj glavi, ispod Troglava, poginu nam jedan od najhrabrijih i najboljih komandira u brigadi, Hasan Zahirović, mostarski radnik, junačina, koga je čitava brigada zvala njegovim nadimkom — Laca.

Došla nam je u pomoć i jedna dalmatinska brigada. Protivnapada neprijatelja postajali su sve žešći i odlučniji. Osim toga, naše patrole su javile da se iza planine Golije skupljaju neke bande, nešto nalik na četnike. To je »Crnogorska federalistička vojska« vojvode Krsta Popovića. Tako se u narodu prepričavalo. Najzad, i iz Nevesinja su naši javljali o sve bješnjim naletima neprijatelja.

Već nekoliko dana slušali smo kako tutnji tamo prema Nevesinju. A nismo znali šta se to u stvari dešava.

Zato je u našem štabu svaki kurir željno iščekivan. Najnovije vijesti govorile su i o borbama u južnoj Hercegovini, o zauzimanju Ljubina i napadu na Stolac, o tome da je neprijatelj još jednom upao u Nevesinje i da su ga naši po treći put zauzeli.

Na sve strane po Hercegovini ponovno je grmjelo isto kao lanjske godine u ovo doba. Izgledalo je da se ponovo razbuktao ustanak i da ga sada niko neće moći tako lako da uguši. Tada stiže jedna zabrinjavajuća vijest iz nevesinjskog kraja:

»Kasabu su sinoć ponovno zauzeli četnici. Hitno su povučena dva bataljona iz Desete, koji su se nalazili u južnoj Hercegovini. Neprijatelj se po svaku cijenu mora noćas izbaciti iz grada«.

Pored ove vijesti došlo je i novo naređenje štaba divizije: morali smo odmah da uputimo naše snage sa ovog sektora prema Nevesinju. Ovdje smo ostavili samo jedan bataljon.

I s drugih strana pristizale su slične vijesti o ofanzivnim pokretima neprijatelja. U južnoj Hercegovini, poslije odlaska naših bataljona, četnici su mobilisali sve redom, i, zatim, na važnim tačkama koncentrisali svoje snage. U Mostar su počeli da dolaze njemački transporti; fašističke trupe gomilale su se i u Šavniku, u Crnoj Gori, i u Sandžaku.

A iz Kule Fazlagića stizale su i širile se razne glasine kojima je tada malo ko davao neki značaj:

»Dolaze Nijemci. Velike njemačke snage stižu u Hercegovinu«.

»Biće borbi kakvih dokad nije bilo«.

»Sad će partizanima da smrkne, zauvijek«.

Ovdje, u Gacko, došao je do nas Avdo Humo u pratnji Osmana Kapetanovića, studenta komuniste, rodom iz Trebinja. S njima dvojicom sam se uputio preko Kalinovika u Vrhovni štab. U Kalinoviku smo zanoćili kod Moše Pijade, a ujutru smo produžili preko Zagorja u Gvozno. Tamo se nalazio drug Tito i Vrhovni štab. Tu smo zatekli i Koču Popovića.

Od štaba divizije dobili smo zapovijest za pokret. Tek što smo po četvrti put u toku dvije nedjelje preoteli od

četnika Nevesinje, morali smo odmah da prikupimo naše bataljone i da krenemo prema sjeveru, preko Morina i Neretve. Rade Hamović po drugi put čita divizijsko naređenje, zadržava se na svakoj rečenici, razmišlja glasno:

»Naša glavnina je otišla u pravcu Sandžaka i Durmitora, prema Srbiji i Vasojevićima. Mi smo sve dalje od glavnine. A predstoje nam žestoke borbe«.

Šutimo nekoliko trenutaka sva četvorica, ali jasno mi je — oni misle isto što i ja. Najzad se odlučih da reknem:

Čini mi se, drugovi, opet moramo da napustimo Hercegovinu«.

»Da«, pomože mi tada Crni. »Ne vidim da to mora da nas zabrinjava. Ni borce to ne smije ražalostiti. Ne zaboravite da sada odlazimo daleko jači i sa više bataljona. I ostavljamo narod daleko spremniji za borbu nego što je ikad dosad u ovom ratu bio«.

Sada je naša brigada imala šest bataljona. Po povratku iz južnih srezova, komesar i načelnik štaba doveli su tri bataljona, umjesto dva koliko su odveli tamo. Treći, odnosno naš 6. bataljon, formiran je od boraca iz bilećkog i stolačkog kraja, koji su dobrovoljno stupili u brigadu. Sad smo, prema potrebi, brigadu mogli da dijelimo na dvije posebne grupe bataljona. Mogli smo da operišemo na širem području i da izvodimo složenije zadatke. Da nam prilike dozvoljavaju pa da se još samo malo zadržimo na teritoriji Hercegovine, imali bismo uskoro i dvije možda i tri brigade.

Bataljoni Desete brigade su krenuli u nekoliko kolona na sjever, put gatačke površi i dalje. Ima čitav dan da se ide preko Morina, prostrane visoravni koja je tek ponegdje obrasla četinarima i čiji su talasasti pašnjaci nadaleko čuveni. Zaustavljamo se samo na jednom mjestu, kod nekih koliba — da se odmorimo, i odmah produžavamo dalje, prema Neretvi. Obezbijedili smo se pobočnicama naročito iz pravca puta i maršujemo nesmetano. Idemo tako, kao da smo na nekom izletu: dovoljno smo odmorni, ništa nam ne fali, niko nam ne izlazi na put, a

nigdje se puška ne čuje. Ali ova mirnoća izaziva u čovjeku neku čudnu uznemirenost. Otkuda to, šta je to? Šta mi to kvari raspoloženje u ovom prijatnom majskom danu. Razmišljam koračajući po mekanoj travi i sjećam se onih glasina koje su ustaše širile u Hercegovini pred naš polazak. Povezujem jedno s drugim — vijesti o neprijateljskim koncentracijama i ovu čudnu, uznemiravajuću tišinu.

Imamo zaista lijepo vrijeme: nigdje oblačka, a planinski vjetrić ugodno nas osvježava. Neki dan, kad je ovuda prolazila bolnica Devete divizije, bjesnjela je neopisiva mećava, srce se, kažu, čovjeku u grudima mrzlo. Tako se može samo na Morinama desiti. Dvadesetpet Dalmatinaca smrzlo se tada na ovom putu, na Morinama. Sad se iznenada proljepšalo vrijeme, lijepo se moglo namirisati proljeće. Treće ratno proljeće u našem kraju, koga smo, eto, po drugi put napuštali idući u susret novim borbama.

Pred zalazak sunca brigada je drvenim mostom u Ulogu prešla preko Neretve. Pošto je cijela kolona prešla preko rijeke spalili smo taj drveni mostić jer su provjereni izvještaji govorili da četnici žure za nama i da su Talijani krenuli iz Mostara.

Nismo nigdje zastajali. Maršovali smo stalno naprijed ispod Lelije, ograncima Zelengore. Išli smo pravo na Sutjesku. Ove staze, potoci, izvori i kolibe, sve nam je to bilo već dobro poznato. Kad smo niz šumovite strmine Zelengore izbili iznad Vrbnice, nadomak Sutjeske, izgledalo mi je kao da dolazimo u naš rodni kraj.

»Opet smo na Sutjesci«, slušam kako govore borci. »Ali sad nismo u procjepu kao lanjske godine«.

»A koliko ćemo je puta još prelaziti?«

»Svejedno, ne sviđa mi se što se motamo ovuda, oko nje. Pomisli, kad bi te sad opet neko natjerao da je gaziš?«

»Ne brini, druže«, govori komesar, prolazeći duž kolone. »Ne brini, sad je i drug Tito naprijed«.

Nije to bio usiljeni marš, kao onaj lanjske godine odavde do Prozora, ili onaj zimus sa Vlašića na vrelo Vrbasa. Ali, ipak, prilično iscrpljuje. Iza Sutjeske nas je čekalo teško penjanje uz Vučevo, pa onda kroz prašume ispod Volujaka.

Da bismo se prebacili u Pivu, moramo proći kroz Mratinje, ispod samog Maglića. Obaviješteni smo da se u Mratinju nalaze četnici. Tamo su neki dan pobili desetak ranjenika iz dalmatinskih brigada.

Oprezno smo silazili u vrtoglavu provaliju u kojoj leži Mratinje u kotao iz koga vode samo tri izlaza. Još na Vučevu nas je uhvatila ledena susnježica, koja nas stalno prati. Preko ponora se vuku debele magle, i ne vidimo selo dolje ispod nas.

Negdje u crnim šumama, odjekne poneka usamljena puška. To nam, izgleda, mratinjski četnici stavljaju do znanja da su živi. Bili smo spremni da se okrešemo s njima. Ali, ne pojaviše se, nisu smjeli da nas dočekaju.

Smjenjuje se zadatak za zadatkom. Ovo već liči na užurbano pripremanje nečega. Najprije zapovijest:

»Hitan pokret«.

Zatim naređenje da se obračunamo s bandom, onda da produžimo odmah dalje, da smijenimo jednu, drugu, treću jedinicu. Namjeravali smo da u Mratinju ljudski sjednemo i otpočinemo, a ono stiže naređenje:

»Odmah izvršiti pokret preko Pive, prema Nikšićkom polju. Tamo ćete smijeniti Prvu dalmatinsku i Drugu proletersku brigadu«.

Jednoga dana nađosmo se na položajima sa kojih se dalje nije moglo maršovati, odakle se moglo produžiti samo uz borbu. Tu smo morali zastati i čekati neprijateljski napad. Brigadu smo prepolovili. Načelnik, komesar i zamjenik komandanta otišli su sa tri bataljona na Ravno iznad Gacka. Crni, ja i jedan dio politodjela brigade sa druga tri bataljona našli smo se iznad samog Nikšićkog polja, s druge strane Javorka.

Dobio sam poziv od Save da dođem u njegov štab. Peta crnogorska nalazila se u blizini na našem lijevom krilu. Upravo sam se spremao da pođem tamo, kad evo kurira od načelnika štaba brigade. Preletim začas očima preko papira. Ozbiljne stvari javlja:

»S Ravnog i s drugih položaja iznad Gacka četnici su se povukli u toku noći, a na njihovom mjestu osvanuli su Nijemci. Prema pouzdanim vijestima Švabe su ispunile Gacko svojim trupama i zaposjele čitav niz položaja; govori se da se na partizane sprema nova ofanziva«.

»Nijemci u Hercegovini i u Crnoj Gori — mora da to nešto znači«, kaže Crni. »Ne vjerujem da su došli tamo zato da pomognu Talijane, niti da vide Pivu«.

Požurio sam do Save. Zatekoh ga namračena, zamišljena. Takav je bio samo pred ofanzivu. Odmah vidim: i on je saznao za najnovije vijesti. Rekao sam mu šta nam je Rade javio o događajima na sektoru Gacka.

»Ima ih dosta i u Nikšiću«, veli Sava. »Nagrnuli su na nas sa svih strana«.

Dugo u noć razgovarali smo o tim novostima i o našem položaju, o stanju na ovom sektoru. Niko još sa sigurnošću ne tvrdi da se nalazimo neposredno pred ofanzivom. Ali, niko to i ne osporava. A zašto uopšte ne govorimo o ofanzivi? Nije to ništa novo. Ako opet nasrnu, zna se: treba se s njima potući. Pa to činimo i kad nema ofanzive. Uostalom, kad za partizane nije bilo ofanzive?

Mnogo je zanimljivije bilo razgovarati o nagađanjima koja su, ne znam otkuda, pratila ovo iskupljanje njemačkih snaga:

»Saveznici će se iskrcati na našoj obali. Nijemci to očekuju«.

»Idu Nijemci u Boku da spriječe savezničko iskrcavanje«.

»Italija će kapitulirati, njezina vojska i tako više ništa ne predstavlja u Jugoslaviji. Nijemci moraju da je zamijene«.

Kad smo polazili na počinak, Sava mi reče.

»Pravo da ti kažem, ipak mi je nemio taj glas o Nijemcima. Vidiš i sam gdje se nalazimo i kako se mučimo s hranom. Piva nikad ništa nije ni imala. Nije čudo što nam vojska već nekoliko dana nema hljeba«.

Njega je zabrinjavalo samo to što se nalazimo na nezgodnom mjestu, u selima bez hrane, i što bi zbog toga ovdje bilo teško voditi borbe. Ni sjenke zabrinutosti na njegovom licu zbog ogromne nadmoćnosti fašista i neizbježnih krvavih bojeva koje ćemo morati da prihvatimo, ako njihova sila pođe na nas. Gledam svog starog druga. Na njemu je nov talijanski oficirski šinjel. Prije nekoliko dana njegova je brigada uništila na Javorku čitav talijanski puk. Vjeđe mu skupljene, ali u očima vedrina, odlučnost i samopouzdanje.

»A . . . , a ne može nas ništa iznenaditi«, kaže Sava. »Zar nismo već naučili na teškoće, zar nismo već izdržali četiri velike ofanzive fašističkog okupatora?«

Negdje pred zoru probudio me dolazak drugova. Vidim, dolaze ljudi s puta, imaju, sigurno, novih vijesti. Dignem se odmah. Među njima je i moj stari znanac, sekretar Okružnog komiteta za Nikšić — Veljko Zeković. Odavno se nismo vidjeli. Sava ga pita kako je dolje, u Nikšiću, šta ima novo, kakve vijesti nosi? Zatim reče:

»Kad ćemo, Veljko, u Nikšić? Vrijeme je da podemo tamo?«

A on se smije. Vrti glavom i odgovara, kao da se šali:

»Čini mi se da za sada još nećemo. Eno, čitavo Kapino polje Nijemci pritisli. Nisu mogli svi da se smjeste u grad i oko grada, pa su čitavo polje pretvorili u logor. Naši, koji izlaze iz grada, govore da ih ima više od dvije divizije«.

Nisam se dugo zadržao kod Save. Požurio sam nazad, u štab naše brigade, u Jasenovo Polje. Usput me srete kurir sa izvještajem od načelnika štaba. On izvještava da

su jake njemačke snage napale položaje našeg Drugog bataljona. Skoro čitav dan trajala je žestoka borba, u kojoj su se smjenjivali juriši neprijatelja sa našim protivjurišima. Ipak su naši uspjeli da održe položaje. Nijemci napadaju neobično drsko, odlučno, prave prodore.

Bila je već druga polovina maja. Svjež i sunčan, tih dan u visokom planinskom predjelu. Nigdje se ne čuje pucnjava, nigdje nikakvih znakova koji podsjećaju na rat, pogotovu na neku ofanzivu. Zbog toga me još više uzbudio ovaj izvještaj. Iz njega se jasno vidjelo da su fašisti prešli u nastupanje. Ubrzao sam hod, sve mi se činilo da ću negdje zakasniti, da ću nešto propustiti.

U štabu je, međutim, bilo sve normalno i obično, kao i uvijek na odmoru, u zatišju. Naš štab se nalazio sa Šestim bataljonom, u siromašnom polupustom selu Jasenovu Polju, sasvim blizu puta koji iz Nikšića vodi na Javorak, u Brezna i Pivu. Vojnici su, po staroj navici, ležali i sedjeli prema suncu, prebirali košulje, popravljali dotrajale opanke ili pravili nove, krojeći gume skinute sa talijanskih kamiona. Jedna grupa je naglas čitala neku knjižicu, u drugoj se nešto zanimljivo pričalo.

Pozvah kamandanta bataljona i upitah ga:

»Jesu li osmatrači primijetili što sumnjivo. Da li budno paze tamo oko puta?«

»Ovdje niko ništa nije opazio posljednjih dana. Patrole ništa ne javljaju. A da ima nešto, sigurno bi primijetile«, raportira komandant, a zatim napravi neku šalu na račun Švaba.

To me nije umirilo. Uzeo sam dvojicu kurira, pošao na položaje oko puta. Želio sam da svojim očima pogledam šta ima dolje, u polju, vidi li se što oko Nikšića?

Dočeka me prvo neprijatno iznenađenje. Nigdje traga od osmatrača.

Pomjerili se negdje, našli neko povoljnije mjesto, pomislih.

Zovem ih — niko se ne odaziva. A tu bi negdje morali da budu. Kako su se uspavali, a šta nam sve nepri-

jatelj sprema! — razmišljam prinoseći dogled očima. Eto, kako smo budni! Kako pazimo na sektor koji nam je povjeren! Eto, kako se Hercegovci brzo uspavaju: ako im svaki dan ne puca oko ušiju, njihova budnost odmah oslabi.

S ove visoravni cesta se spušta pravo u Nikšićko polje, i pored polja vodi pravo u grad. Polako kroz dogled osmatram niz pustu cestu koja se provlači kroz šumarke prema nikšićkim selima. Gledam, gledam, kad najednom — imam šta vidjeti.

U prvi tren nisam vjerovao svojim očima. Skinuo sam dogled i obrisao staklo. Ne, nisam se prevario: na jednom mjestu, tri-četiri kilometra daleko od naših položaja, gubi se bjelina ceste i na njoj se vidi sivkastozelena kolona. Ogromna, kraja joj se ne vidi.

Kolona polako gamiže naprijed. Šaljem odmah kurira sa naređenjem:

»Bataljon trkom na položaj«.

Svaki minut je bio dragocjen. Čelo njemačke kolone približava se Jasenovu Polju. Kad je bataljon dotrčao, nije mu trebalo ništa naređivati. Samo sam komandantu pokazao rukom:

»Eno, pogledaj! Je li ti jasno?«

Borci se začas razletješe po kamenjaru. Na brzinu prave zaklone od kamenja. Kopaju gnijezda za mitraljeze, provjeravaju oružje. Čuješ samo jednu riječ kako poluglasno leti od usta do usta:

»Nijemci! Nijemci! Nijemci!«

Ljudi se osvrću, pogleduju u polje ispod sebe. Nedogledna kolona se već vidi golim okom. Gledam pažljivo lica boraca: nema panike! Ali, razumljivo je, iznenađeni su, uzbuđeni prizorom. Ima ih koji su se pomalo smeli, grozničavo rade, nikako ne znaju kako da se namjeste i kako da se zaklone. Prilazim pojedincima.

»Šta je?«, pitam. »Švapsku kolonu nisi prije vidio?«

»Sad kad zapuca, da se niste makli s mjesta«, naređujem. »Kako se utvrđujete? Kakvi su to zakloni? Koliko mislite da se držite na ovom mjestu?«

Međutim, oko podne Nijemci su stali. Računam: to je njemačka tačnost, sada će da ručaju i tek onda da produže. Fašisti siđoše s ceste, pravo u seoce koje se tu dolje, u kutku, zbilo ispod brda. Gledam kako se razilaze između kućeraka. Niko od nas ne sluti kakav grozan zločin pripremaju!

Odjednom, dolje u selu buknu plamen. Zatim izbi drugi, treći, četvrti... Za nekoliko minuta čitavo Šipačno zavi se u sivkastoplavičast dim.

Ni jednu pojatu, ni jednu kolibicu fašisti nisu zaboravili. Pred našim očima, sa zapanjujućom mirnoćom, zapališe nedužno selo.

Šta su za to vrijeme preživljavali borci? To nije bilo teško dokučiti. Iznenađenje i zbunjenost brzo su nestali s njihovih lica. Neki su nerazgovijetno mrmljali, neki glasno grdili. Lijepo sam vidio: kipjelo je u njima. Prionuše bolje na posao. Drukčije su sada pravili zaklone i šančeve i drukčije provjeravali oružje. Dim iz zapaljenog Šipačna polako se širio i dizao. Opori ljuti miris paljevine već je dopirao do naših položaja.

Još nisu počeli s napadom, kad negdje udesno od nas zatrešta žestok okršaj. Ubrzo dojuri kurir iz Petog bataljona. Nijemci su ih napali ogromnim snagama i već ih potiskuju s prvih položaja. Očigledno, ova dva napadna pravca morala su se spojiti u jedan.

Fašisti su jurišali kao bijesni. Podilaze, napadaju, a kad dobiju dobro po nosu, malo ustuknu, zastanu, ali samo za trenutak. A onda, evo ih opet. Vuku sa sobom silnu artiljeriju. Najprije pažljivo osmotre naša mitraljeska gnijezda i najvažnije tačke otpora, zaspu minobacačima i brdskim topovima, i onda: eto ih gamižu sa svih strana. Opet se povlače, dovikujući se među sobom.

Poslije dva sata borbe naši napustiše neke položaje.

Ogromno mnoštvo vojnika u tamnozelenim uniformama nagrnulo sa svih strana, naročito cestom. Morali smo da napustimo niz otpornih tačaka koje su se nalazile

neposredno oko ceste. Ubrzo fašisti oteše i jedan od najvažnijih — dominirajući položaj na čitavom tom sektoru.

Nemam vremena ni da izdam naređenje, a kamoli da ga dostavim štabu bataljona ili komandi čete. Zapljuskuju nas snažni talasi njemačke vatre. Naši se odupiru, odupiru, a zatim — trči zadihan kurir i nosi kratak pismeni ili usmeni izvještaj: »Moramo se povući, neprijatelj je prodro na nekoliko strana, zašao nam iza leđa, nadmoćan je«. I, šta da radim? Šta da preduzmem?

Ali, kad Nijemci zauzeše jedan od najvažnijih naših položaja, odjurio sam s komandantom bataljona do čete koja je odstupala i naredio:

»Ni koraka nazad. Kotu moramo povratiti po bilo kakvu cijenu! Naprijed!«

Za desetak minuta otjerali smo Švabe odozgo. Sad, mislio sam, ključ od ceste je u našim rukama. Bez bočnih obezbjeđenja sigurno se neće usuditi da idu dalje. Odjednom, vidjeh da su Nijemci već prošli naprijed. Bez pobočnica, bez dobrog obezbjeđenja sa strana. Tako su polazili u nastupanje i prodirali u svakoj ofanzivi. Sa svih strana, iz svih pravaca, desetinama kolona, malih i velikih.

Tako je prošao prvi dan nove ofanzive. Tek duboko u noć smirila se borba na ovom odsjeku fronta. Potražio sam neku kuću. Jasenovo Polje smo već napustili. Napustili su ga i poslednji mještani, koji su se još do danas nalazili u njemu. Otišlo je sve, i staro i mlado, i žensko i muško. Niko nije ostao da ih čeka. Još su se vukle oblačine mrkog dima, još se dobro osjećao zadah zgarišta iz Šipačna i drugih sela koja zapališe prvog dana. Smjestio sam se sa drugovima iz štaba u jednu kolibicu nedaleko od ceste.

Zar je nekom padalo na um spavanje? Sedjeli smo uz vatru i pričali o borbi kakvu još nismo zapamtili. Negdje iza ponoći stigoše i kuriri iz štaba divizije. Potvrdile su se naše ranije pretpostavke, potvrdilo se i ono što smo danas iskusili: Nijemci su prešli u nastupanje i na drugim sektorima. Zatim stiže Vlado Tomanović. On priča o

teškim borbama koje su vodili naši bataljoni na sektoru Ravnog i Lebršnika; sve do Avtovca gonili su Nijemce.

Morali smo ujediniti naše snage. Morali smo skratiti liniju fronta. Bilo je isuviše jasno da su današnje oštre borbe samo početak zamašnije bitke. Drsko i samouvjereno nastupali su fašisti, isuviše se jasno vidjela njihova odlučnost da ovim poduhvatom po svaku cijenu postignu ono što su naumili.

Kako je svitalo, Nijemci su svoje kolone odmah pokretali. Njihova bujica valjala se određenim pravcima. Izgledalo je kao da ih ništa ne može zaustaviti.

»Najopasniji su njihovi prodori«, veli Vlado Tomanović. »Kolonama sijeku u svim pravcima, zaobilaze nas, rastavljaju, kao da uopšte ne postojimo«.

Samo ovog prvog dana ostavili su najmanje stotinu mrtvih.

Sad smo dobili i određenije naređenje iz divizije: Vrhovni štab je radiogramom naredio da se svi položaji na ovom sektoru moraju što upornije držati. Ovo je bio samo jedan sektor fronta. Nijemci su počeli nastupanje i iz drugih pravaca. Njihovi napadi već su otpočeli i iz pravca Foče, iz Sandžaka i iz Kolašina.

Članovi našeg štaba razišli su se po bataljonima. U ovakvim prilikama i mi moramo u prvu liniju. Ali, badava su samoprijegor i juriši naših jedinica. Neprijatelj nas zaobilazi, prolazi mimo nas. Mi izgledamo kao patrola prema divizijama koje nastupaju. Povlačimo se s kote na kotu, kroz divlje prašume planine Vojnik. Nigdje staze ni puteljka. Izgleda da ljudska noga nikad prije ovuda nije prolazila. Teško je koordinirati dejstvo bataljona. Prođe po nekoliko sati a da uopšte ne znamo gdje se ko nalazi. Tek kad izbijemo na neki vis, možemo da se, donekle, orijentišemo: daleko udesno, prema zapadu, pukla je dubodolina kroz koju se nazire cesta. A oko ceste: dime se vatre. Fašisti pale sve redom, ni jedna kolibica ne ostaje čitava. A po šumama, dokle oko može da sagleda, tačno

se vidi vatrena linija njihove artiljerije, linija koju još uvijek hrabro brane naši bataljoni.

S jedne kose posmatrao sam Jasenovo Polje. Uvijeno je u crn dim koji odsijeva crveno, kao da je krvlju poprskan. Siromašno planinsko seoce gutao je plamen. Nije bilo nikoga ko bi pokušao da spase iz kuća što se još moglo spasiti. Naši prijatelji, domaćini iz Jasenova Polja, napustili su selo s nama.

Već je četvrti dan bitke: Vatre se pojaviše i na visovima Javorka, tamo gdje smo pošli, gdje je trebalo da izađemo.

»Otkuda tamo?«, pitaju se naši iznenađeno.

Dolje, na cesti, još uvijek se nalaze naša dva bataljona, još uvijek tamo vode borbu.

»Kako se tako brzo Nijemac tamo našao, kuda je prošao?«

»Otkuda odjednom za našim leđima?«

Nismo se dugo dvoumili: na visove Javorka neprijatelj je mogao da prodre jedino sa suprotne strane, iz sasvim drugog pravca.

I na Javorku smo pokušali da ih zaustavimo. Prije dvadesetak dana Peta je ovdje smrvila jednu talijansku jedinicu. Naši vojnici su sada govorili:

»Ponovićemo ono što je Peta učinila s Talijanima. Mi ćemo sada Nijemcima da priredimo talijanski Javorak«.

Jedne noći jurišalo je osam bataljona. Naši s Krajišnicima, Crnogorcima i Dalmatincima. Zauzeli smo čitav niz bunkera, pobili mnogo fašista, ali pred zoru su nas njihova pojačanja odbacila.

Sutradan smo ponovo jurišali. I opet su nas potisli.

Već sedam dana i sedam noći vodili smo borbu. Niko nije ni pomišljao da je ovo tek početak, da su ovo tek prvi dani pete fašističke ofanzive. Niko nije ni slutio da glavne borbe i iskušenja tek dolaze, da je neprijatelj riješio da nas ovog puta potpuno uništi, da nas satre do temelja.

Tih dana posljednji put sam se sreo sa Savom. Nisam znao da će Sava uskoro pasti na Sutjesci, vodeći brigade u juriš, u proboj kroz fašistički obruč. Rastali smo se, on je odveo svoju brigadu, put vjere u pobjedu, čvrsto riješen da izdrži do kraja. Njegova riješenost pomagala je Crnogorcima i Hercegovcima da istraju u ovoj neravnoj borbi protiv fašističkih hordi, koje su u talasima nalijetale na nas kao gladne zvijeri. Ofanziva je otpočela, počela je bitka koja je po svojoj veličini i po heroizmu partizana dobila veliki značaj, postala epopeja.

DIO TREĆI

I

Već nekoliko dana traju stalni pokreti i neprekidne borbe; jednu još nismo završili, a stupamo u drugu, i tako bez prestanka. Sad nam je potpuno jasno: radi se o novoj, velikoj ofanzivi protiv partizanske vojske. To je najveća, najkrvavija i najteža bitka koju smo vodili otkako je ustanak otpočeo. Za ovakve borbe ranije nismo bili dorasli. Sada smo jaki, vojna organizacija i disciplina su na visini zadataka koji stoje pred nama. Svaki borac, bio on običan vojnik ili starješina, član Partije ili onaj koji to još nije, toliko je samoinicijativan i tako savjesno izvršava naređenja da komandovanje i ne predstavlja teškoću.

Svaki trenutak ispunjen je jekom i grmljavinom. Vode se teške borbe u kojima naše jedinice junački odolijevaju nadmoćnom neprijatelju. Tri bataljona Desete brigade su u stalnim jurišima. Junački se bore naši Hercegovci! Ali, svaki čas Nijemcima stižu nova pojačanja. Ipak, ne gubimo nadu. Moral boraca je odličan, kao da ne postoje njemačke divizije, kao da nema obruča koji su one zatvorile. Umorni smo i gladni. No to nam ne smeta da budemo spremni za borbu, jer smo uvjereni u našu pobjedu.

Nalazimo se na sektoru Jasenovog Polja i Uzdomira. Divizija »Princ Eugen« dejstvuje protiv nas. Dobro se tuče. Kažu da je to jedna od elitnih Hitlerovih jedinica. Borci se ponose kad joj nanesu gubitke i kad ugledaju

vojnike ove po zlu poznate jedinice, koja je palila sela i klala žene i djecu zvjerskije nego razbojnici od zanata, kako bježe ispred njih.

U okršajima od Nikšićkog polja, preko Javorka pa do Ravnoga, naši bataljoni su izdržali stotine juriša i uzvratili isto toliko protivjuriša. Prilično smo iskrvarili u tim borbama. Najteža je, međutim, glad. Nigdje hrane ni za lijek. A povrh svega nesanica: borbe i danju i noću, pa oka ne sklapamo. Patimo i zbog nestašice vode. Idemo s kraja na kraj planine, a nigdje nikakvog izvora. Da bar ima lokvi, i one bi dobro došle u ovoj nevolji.

Izvijestili smo štab naše divizije, koji se tih dana nalazio na Pivskoj planini, o borbama koje smo vodili i koje još traju, kao i o snazi neprijateljskih jedinica koje nas napadaju, njihovom naoružanju i drugim pojedinostima. Ubrzo dobismo odgovor na naš izvještaj. Štab divizije nas je obavijestio da nam dolaze u pomoć dva udarna bataljona, jedan krajiški i jedan dalmatinski, koje vodi politički komesar naše divizije Radomir Babić. Obradovali smo se tome. Pored toga, štab divizije nam je naredio da po svaku cijenu moramo održati položaje na kojima se nalazimo. Odmah smo s tim upoznali borce i rukovodioce.

Tri bataljona naše brigade već nekoliko dana su odvojeni od nas. Operišu na sektoru Ravnog i Lebršnika. Uskoro nam dođoše i kuriri sa Goranska sa izvještajem da se već šest dana vode neprekidne borbe protiv Nijemaca i četnika. Drugi bataljon, pod komandom Nikole Ljubibratića, i Četvrti, kojim komanduje Dušan Brstina, pokazali su u ovim borbama prava čuda od junaštva. U njihovoj blizini nalazi se i Treći (Mostarski) bataljon. I on je pokazao svoju veliku borbenu sposobnost. Štab ovog bataljona, neku noć, samoinicijativno je organizovao iznenadan napad i rastjerao Nijemce. Gonili su ih u stopu nekoliko kilometara. Nijemci su bježali, ali su se, nevični našem hercegovačkom kršu, spoticali, i Mostarci su ih hvatali za vratove.

Iako naši bataljoni nanose ozbiljne gubitke neprijateljskim jedinicama, ipak osjećamo veliki pritisak. Svakog časa Nijemci uvode nove jedinice i napadaju bez prestan-

ka. I naši bataljoni trpe gubitke. Ginu nam najbolji borci i rukovodioci. Teško je čovjeku da misli o poginulim drugovima. Ali, mora se izdržati, moramo zadržati neprijatelja na ovim položajima do daljeg naređenja. Tako je uvijek, u svakom ratu. Da bi se pobijedilo, treba ginuti. Takav je zakon rata. Na koncu se ne pita ko je imao koliko žrtava, nego ko je pobijedio.

Iz Goranska nam javljaju da održavaju vezu sa štabom naše divizije, preko Pivskog manastira i da je i dalje, po naređenju štaba divizije, moraju održavati. Naređeno im je, kao i nama, da položaje moraju zadržati po svaku cijenu. Traže da ih obavijestimo kakvo je stanje na našem sektoru, kako se mi držimo i kako su, u poslednjim borbama, prošli ostali bataljoni. Zatim iznose svoju ocjenu situacije i kažu da je ona vrlo ozbiljna. Predlažu, ukoliko se mi slažemo, da štab brigade zatraži od štaba divizije da se bataljoni naše brigade sastanu, da budu zajedno pa ma gdje nas odredili, jer bi svakom borcu bilo neobično drago da u ovim teškim trenucima brigada bude na okupu. To bi podiglo borbenost boraca na još veću visinu.

To nam pišu drugovi iz štaba naše brigade, koji su trenutno na Ravnom sa bataljonima. Na kraju vele da su uvjereni da neće biti ni dezerterstva ukoliko brigada bude na okupu.

Vaso Miskin Crni i ja nalazimo se kod štaba našeg Šestog bataljona. Tu smo već nekoliko dana. Kad smo dobili pismo od drugova sa Goranska, pošli smo na položaje koje drži bataljon. Sastavili smo odgovor i poslali ga drugovima na Goransku. Obavijestili smo ih, pored ostalog, i o stanju na našem sektoru.

Sutradan ujutro stiže Vlado Tomanović sa Ravnog i saopšti nam da je došao po naređenju štaba divizije da nam pomogne u komandovanju. Uskoro zatim dođe i Radomir Babić, politički komesar divizije, sa jednim krajiškim i jednim dalmatinskim bataljonom.

Odmah smo organizovali napad na utvrđene njemačke položaje i izvršili ga tog dana navečer. Međutim, poslije čitave noći borbi i jurišanja, nismo postigli željene

rezultate. Nijemce nismo uspjeli s mjesta pokrenuti. Ipak, nanijeli smo im teške gubitke. Ali, ni naše žrtve nisu bile male. Tu nam je palo preko 50 hrabrih boraca.

Obavijestili smo Rada Hamovića i ostale drugove u Goranskom da su Prvi i Šesti bataljon, iako su stupili tek u prve okršaje sa njemačkim jedinicama, odlično položili ispit borbenosti. Šesti bataljon, pod komandom Dušana Grka, otimao je položaje od Nijemaca po pet puta na dan. Prvi bataljon, pod komandom Milenka Okiljevića, zatvara pravac prema Dugi i Goliji. Peti bataljon je prošao kroz nebrojane bitke. Sastavljen je od pravih junaka. On snažnim protivnapadima odolijeva njemačkim snagama koje nadiru od Uzdomira prema Jasenovu Polju. Zatim smo im saopštili da se slažemo sa njihovim predlogom i ocjenom stanja na bojištu. Tog dana smo i štabu divizije poslali predlog da se brigada grupiše.

Sutradan rano ujutru Nijemci su počeli s novim jurišima. Napadali smo vrlo oštro. Morali smo postepeno, pod borbom, da se povlačimo prema Bajevom polju i rijeci Komarnici. U toku dana uspjeli smo da prebacimo ranjenike u selo Bezuje. Tu su se nalazili dijelovi Centralne bolnice. Iz tog sela je Radomir Babić otišao u štab divizije.

U toku noći prebacili smo se preko rijeke Komarnice i smjestili u osnovnoj školi. Zaselak je bio potpuno pust. Stanovništvo je pobjeglo od bombardovanja u Volujak i krije se po pećinama u planini.

Ujutro stigoše kuriri sa naređenjem komandanta divizije Radovana Vukanovića. On nas je obavještavao da neprijatelj nadire jakim snagama iz pravca Foče i Šćepan-polja sa namjerom da po svaku cijenu preko Vučeva i Sutjeske izbije na Pivsku planinu. Nijemci nadiru od Pljevalja, Kolašina i preko Sinjajevine u pravcu Žabljaka. Jake njemačke kolone zauzele su Šavnik i sada prodiru prema Volujaku. Zatim naređuje da grupa naših bataljona ne smije nipošto napustiti položaje koje drži na sektoru Ravno—Volujak i da mora održati izvorište rijeke Pive, Goransko i Plužine. Trebalo je da Deseta brigada omogući prolaz Centralnoj bolnici i glavnini Vrhovnog štaba preko rijeke Pive, prema Mratinju i Vučevu. U na-

ređenju se zahtijeva da komandant brigade odmah pođe do bataljona koji se nalaze na Goransku i upozna drugove sa ovim naređenjem, a ostali članovi štaba brigade da pođu u pravcu Pivskog manastira u sastav bataljona koji se tamo nalazi i da pojačaju otpor na toj liniji.

Odmah poslije ovog naređenja Vlado Tomanović i Vaso Miskin pozvali su članove štabova bataljona da ih upoznaju s naređenjem i sa stanjem u kome se nalazimo.

Pošao sam sa Špirom Srzentićem i sa još dvojicom-trojicom drugova prema rijeci Pivi i Pivskom manastiru. S nama je i kurir Alijica. Rodom je iz Imotskog. To je vrlo okretan i hitar mladić.

U Bezujama, gdje se nalazila naša Centralna bolnica, sreli smo partizanske ljekare: Izidora Papa, Jovana Bulajića, Jankovića i njegovu drugaricu. Nikad neću zaboraviti razgovor s njima. Pričali smo im o borbama koje smo vodili u poslednje vrijeme, o junaštvu četa i bataljona, o snazi neprijatelja koji nas napada, a kome se junački opiremo. A oni su nam pričali o sjajnom držanju ranjenika koji su stizali u bolnicu, o teškoćama zbog oskudice sanitetskog materijala i oko smještaja ranjenika. U bolnici leže mnogi hrabri drugovi. Ima ih i iz Desete hercegovačke brigade.

Odatle smo krenuli niza stranu. Komarnica se usjekla duboko u provaliju i napravila ogroman kanjon. Teško je i odmornom pješaku sići na rijeku, a mi nismo imali vremena za odmaranje. Odmah produžujemo pored rijeke, pa preko žičanog mosta u samoj blizini izvora Pive prelazimo na drugu obalu. Usput smo zapazili da se vojska pomjera. Mislili smo da zauzima pogodnije položaje. Sunce je već zašlo iza brda. Uputili smo se u pravcu obližnjeg sela. Najednom, počeše da štekću njemački mitraljezi sa svih strana. Napadali su nas iz blizine. Činilo mi se mogu nas žive pohvatati u kanjonu duboke Komarnice. Tek tada mi je bilo jasno: naši bataljoni koji su držali ove položaje odstupili su pred jačim njemačkim pritiskom. Nijemci su nadirali u selo Pišče, prema Pivskoj planini. Potrčali smo uz Pivsku planinu jer se na drugu stranu nije moglo. Odmah, kad je zapucalo, jedan drug se izgubi nekuda. Srzentić i Alijica nagoše uza stranu. Ja sam trčao

za njima. Od umora mi se posjekle noge. Siplju rafali oko ušiju. Ništa teže nikad nisam doživio. Čujem: trči neko za mnom. Okrenuh se: trojica vojnika. Pomislih: hoće da me uhvate živa. Pao sam u zaklon i povikao im da ne idu naprijed ukoliko im je život mio. Malo je falilo da opalim. Srećom, još jednom upitah:

»Ko je tamo?«

Javiše se. Bili su to kuriri Sedme krajiške brigade. Pošli, vele, da traže vezu sa Desetom hercegovačkom. Odmah mi je bilo lakše.

Noć bijaše već pala pa Nijemci ne mogu da nišane. Zato smo mogli izaći uz ovu čistinu. Bilo mi je to prvi put u životu da tako bježim pred neprijateljem. A strana uz koju smo se penjali na Pivsku planinu vrlo strma. Tada mi se činilo da veće strmice i težeg puta nema nigdje na svijetu.

Pošli smo u pravcu sela Pišča. Računali smo da ćemo tamo naći jedan od bataljona Desete i drugove iz štaba brigade. Usput razgovaram sa kurirom Alijicom o našem susretu s Nijemcima i o njegovim hitrim nogama. Smijali smo se strahu koji smo pretrpjeli od krajiških kurira, misleći da su Nijemci. U šali, kažem Alijici:

»Kakav si ti kurir koji ostavlja svog komandanta?«

Alijica odgovara:

»A, bogati, šta ću ti ja. Šta ti ja mogu kad ne možeš da bježiš!«

U toku noći stigosmo u štab brigade. Tu sam zatekao: Rada Hamovića, Borišu Kovačevića, Čeda Kapora, Voja Kovačevića i druge. Upoznali smo se s naređenjem štaba divizije i pokretom pojedinih bataljona naše brigade koji sutra, u toku dana, treba da stignu ovdje. Pričamo drugovima kako smo upali u klopku iz koje smo se jedva izvukli. I oni nam rekoše da su se morali povlačiti preko Pive i Pišča a onda prema Pivskoj planini, jer su njemački napadi bili vrlo jaki.

Obavijestili smo štab divizije o novonastaloj situaciji i o našem sadašnjem položaju.

Ujutru stigoše drugovi Vaso Miskin i Vlado Tomanović. Sada je cio štab brigade bio na okupu.

Pada kiša, planinska, hladna.

Vlado Tomanović se jako izmijenio. Izmučen je u neprekidnim borbama. Opalilo ga sunce i vjetar. Nekako mi sad izgleda sav žilav. Ni traga od one nekadašnje nježnosti koja se ogledala na njegovom licu. Kako je volio svoje borce! Nije mogao da se uzdrži a da poslije svake borbe ne zagrli i poljubi one koji su se pokazali najbolji. U očima su mu od radosti titrale suze. To je takav ratnik i heroj koji je prezirao slabiće i kukavice, a neobično volio i ponosio se hrabrim i odvažnim borcima.

S Vasom i Vladom došli su i bataljoni. Borci mokri, gladni, slabo obučeni. Ne mogu da ih prepoznam, toliko su se za ovih nekoliko dana izmijenili. Čim se malo razmaknu oblaci, avioni doleću iznad nas. Mitraljiraju nas i zasipaju bombama. Lete u eskadrilama, talas za talasom, i bacaju bombe tamo gdje primijete nešto živo. Bacaju oko nas i nekakve male bombe u sanducima, koji se u zraku rasprsnu te se bombe prospu na sve strane.

S lijeve strane Pive, od Goranska preko Plužina u pravcu Brljeva, kreću se njemačke kolone. Čim primijete i najmanji naš pokret, makar i jednog čovjeka, otvaraju paklenu vatru iz svih oruđa i oružja kojima raspolažu. Kada avioni nalete, njemački oficiri im iz kolone signalnim pištoljima pokazuju mjesta koja treba da mitraljiraju i tuku bombama.

Još smo trpjeli bombardovanje kad stiže naređenje štaba divizije da Deseta brigada hitno izvrši pokret preko žičanog mosta kod sela Mratinja u pravcu Javorka, zbaci njemačke jedinice sa Budnja i Brljeva, a zatim obezbijedi lijevu obalu rijeke Sušice, Katin kuk i Trnovačko jezero i tako Centralnoj bolnici i glavnini snage Narodnooslobodilačke vojske omogući prolaz preko Mratinja i Volujaka u pravcu Sutjeske.

Naš Treći (Mostarski) bataljon trebalo je, po tom naređenju, da ostane ovdje na sektoru sela Pišča da čuva prelaze preko rijeka Komarnice i Pive. Time je on stavljen pod neposrednu komandu štaba Treće divizije. Odmah smo pristupili izvršenju naređenja. Izdali smo zapo-

vijest bataljonima. Nismo tada ni slutili da će mnogo vremena proći prije nego se ponovo sretnemo sa Mostarcima, ali nam je svima bilo teško što ih ovdje ostavljamo.

Uputili smo Drugi bataljon kao prethodnicu i naredili mu da usiljenim maršem izmakne ispred glavnine.

Pred polazak pošao sam u štab Trećeg bataljona, gdje sam zatekao političkog komesara bataljona Envera Čemalovića, komandanta Šakotića i pomoćnika komesara Aca Babića. Porazgovarao sam s njima. Oni se ponose svojim bataljonom. A stvarno i imaju zašto. Pričaju mi o junaštvu Rife, Mladena, Mehe i mnogih drugih, čijih se imena sad ne mogu da sjetim. Pri polasku ispratio me politički komesar i zamolio da učinim nešto da Treći bataljon ne ostane dugo odvojen od brigade. Obećao sam mu i po istim kuririma poslao predlog štabu divizije da na ovom sektoru, umjesto Mostarskog ostane naš Prvi bataljon. Bilo nam je svima stalo da Mostarci ostanu s nama. Ali, štab divizije se nije složio s našim predlogom. I Mostarci su ostali.

Ponovo se krećemo preko Pivske planine. Prolazimo mnoge kolone. Mnoge naše jedinice kreću u pravcu Mratinja i Volujaka.

Oblaci s vremena na vrijeme minu. Odmah dolijeću eskadrile aviona i ometaju nam kretanje. Dok kruže, avioni mitraljiraju i bombarduju, pa moramo da se sklanjamo oko puta. Usput često razgovaram s načelnikom Radom. Bilo nam je potpuno jasno da će ova ofanziva biti teža od one iz koje smo nedavno izašli. U minuloj ofanzivi jedinice su bile fizički jače, mnogo odmornije i borci nisu bili gladni. Sada ni vode nemamo dovoljno. A i neprijatelj zna kakvo je naše fizičko stanje. Zato se i nada, to ni zarobljenici ne kriju, da će nas u ovim planinama potpuno uništiti. I pored vrlo teške situacije u kojoj smo se nalazili, ipak smo vjerovali da ćemo izmaći uništenju, da se plan hitlerovaca neće ostvariti. Znali smo da je plan vrhovnog komandanta da nas izvuče u pravcu istočne Bosne. Tamo nas neprijatelj neće moći stezati u obruče, kao što mu je ovdje uspjelo. Međutim, najviše smo bili zabrinuti za teške ranjenike i bolesnike u Centralnoj bolnici. Ima ih mnogo. A teško su pokretni. Zato

nismo u stanju da manevrišemo. Da nije bolnice, neprijatelju ne bi ni ovdje pošlo za rukom da nas obuhvati obručom.

Članovi štaba brigade jašu na konjima. Kad smo stigli blizu sela, na nas odnekuda iz šipraga, zapucaše četnici. Poslali smo prateću četu da ih potjera, da nam ne smetaju. A intendantu Simi Babiću naredismo da kazni selo iz koga su četnici na nas pucali. Intendanti su bili revnosni u izvršavanju ovakvih zadataka. Vojska je gladna, pa se oni osjećaju krivcima za to. Kaznili su selo prestrogo. Oduzeli su svu stoku koju su tamo našli. Borci su jedva dočekali takvo naređenje, iako niko nije tražio da se oduzme sve što se nađe. Nastavili smo put u pravcu kanjona Pive. Drugi bataljon je već prošao Mratinje i penje se uz Volujak. Vidimo: kod katuna Javorak otvori se paklena vatra. Jedan bataljon Sedme krajiške popeo se na kotu, a u isto vrijeme stigla je i njemačka kolona. Posmatrali smo tu borbu pred sobom kao na dlanu. Žestoko su se Krajišnici poklali s Nijemcima. Poslije nepuno pola sata ugledasmo hitlerovce kako bježe kao bez glava. Krajišnici su ih gonili u stopu, uz sadjestvo Drugog bataljona Desete, koji im je stigao u pomoć.

U Mratinju mnogo vojske. Produžavamo u katun Javorak. Ružan put. Konji iz komore ga zakrčili pa se ne može proći. Po njemu oboreni tovari i vojnički kazani. Veliki broj ranjenika. Teška oruđa natovarena na konje; tovari padaju te ih borci ponovno dižu. Metež kao na vašaru kad iznenada udari kiša. Jedva smo stigli u Javorak. A pred veče primismo borbu s Nijemcima. Stigao je i štab Sedme krajiške brigade. Tu su: komandant brigade Rade Marjanac i politički komesar Ljubo Babić. Izvršismo podjelu položaja. Naša brigada zaposjede sektor Brljeva, Katina kuka i Trnovačkog jezera. Nijemci se utvrđuju na Brljevu i Budnju.

Avijacija nas neprestano napada. Od dima koji se diže poslije eksplozija bombi ne može se ništa razaznati. Vidimo: Nijemcima stalno pristižu nova pojačanja od Ravnog prema Plužinama, zatim od Vratara u pravcu Trnovačkog jezera i Katinog kuka. Naši bataljoni junački odolijevaju napadima koje Nijemci vrše neprekidno, sva-

kog časa, nedajući nam da predahnemo. U međuvremenu nam stiže u pomoć Četvrta crnogorska brigada. Trebalo je pojačati ovaj sektor fronta. Ona je odmah zauzela položaj prema Brljevu. Sa komandantom Četvrte crnogorske Vakom Đurkovićem i komesarom Vojom Nikolićem napravili smo plan zajedničkog napada na utvrđene njemačke položaje. Sedma krajiška dobila je zadatak da likvidira njemačko uporište na Budnju. Četvrta crnogorska, kojoj je dodijeljen i Četvrti bataljon Desete hercegovačke, trebalo je da likvidira Brljevo. Ostali bataljoni Desete hercegovačke imali su da zauzmu selo Miloševo, koje se nalazi odmah iznad Stabne. Još u toku dana počeli smo sa snažnim protivnapadima na njemačka utvrđenja, na brzinu izgrađena. Naleti naših bataljona bili su siloviti i Nijemci su izbačeni iz svojih rovova i najureni preko rijeke Sušice. Strašno su potučeni u toku gonjenja. Bježeći, ostavljali su svu svoju opremu. Četvrta crnogorska brigada, poznata po svom junaštvu, i ovdje, na Brljevu, do nogu je potukla Nijemce. Između ostalog, potpuno je uništila kompletan bataljon zloglasne divizije »Princ Eugen«. Komandant Četvrte lično je rukovao minobacačima tukući Nijemce koji su bježali glavom bez obzira. Bio sam pored njega i gledao kako od mina, koje je on slao među Nijemce, lete u vazduh noge, ruke i drugi dijelovi tijela.

Krvava je to borba bila.

Na bojištu sam našao jednog druga, radnika iz Mostara, borca Četvrtog bataljona. Svega ga je isjekao mitraljez. I on vidi da su mu to posljednji trenuci života. Ali, kad me ugleda, radost mu sinu u očima. I reče:

»Dobro je. Silno smo ih potukli«.

Poslije tih riječi u njegovim očima nesta i radosti i života.

Tog trenutka borci dovedoše jednog zarobljenika. Reče da je rodom iz Mostara i da su ga Nijemci na silu poveli da im vodi konje. Kaže da ima brata u Mostarskom bataljonu i da se zato i predao. Želi da stupi u partizane. Primili smo ga za borca.

U ovoj borbi pogibe nam Vule Vujnović, mladić, komunista iz Bileće. Hrabar je to bio borac. Zaletio se da-

leko ispred ostalih među Nijemce. Njemački mitraljez mu je smrskao koljena. Nije dozvolio da padne živ u neprijateljske ruke. Istrgao je pištolj i ubio se. Malo je takvih boraca bilo u našoj Desetoj. Sjećam se: 1942. uhvatili su ga četnici. Pobjegao im je i našao brigadu kraj Prozora.

Sedma krajiška nije uspjela da likvidira uporište na Budnju. Nijemci su se žilavo borili u svojim utvrđenjima. Ostali su tu, a naše jedinice su prošle, tako da su bili opkoljeni. Branili su se uporno. Da bi održali ove položaje i da bi spasili opkoljenu jedinicu od uništenja, Nijemci su je stali snabdijevati avionima, pomoću padobrana. Krajišnici su otimali pakete koji su padali na ničiju zemlju.

Ovdje su nas posjetili drugovi iz štaba naše divizije i saopštili nam da se naša brigada umjesto Treće sandžačke brigade stavlja pod komandu Druge divizije. Četvrta crnogorska i Sedma krajiška odmah su upućene u pravcu Sutjeske, a naša brigada je ostala da i dalje drži ove položaje.

Zamolio sam Radovana Vukanovića, komandanta naše divizije, da nam pošalje Mostarski bataljon u sastav brigade. Zatim sam se vratio na Katin kuk, gdje se nalazio naš štab.

Dan oblačan i kišovit. S vremena na vrijeme pada grad. Hladno. Mokri smo, neispavani i gladni. Čim se malo razmaknu oblaci, dolaze eskadrile aviona. Zato svi priželjkujemo maglu i oblake. Nijemci opet počinju sa napadima. Očigledno je da sada napadaju pojačanim snagama i odmornim jedinicama. Naši borci dobro im se odupiru. Najjači napadi su usmereni na položaj Prvog bataljona, u pravcu Katinog kuka i Trnovačkog jezera. Uspjelo im je da se probiju između položaja koje drže Prvi i Drugi bataljon. Odmah smo poslali Peti bataljon da ih napadne i da likvidira ovaj prodor. Njemačka kolona, koja se probila, penjala se već uz padine Volujaka. Jedinice Petog bataljona trebalo je što prije da zauzmu vrh koji dominira okolinom. Ostavile su komoru i teško naoružanje i krenule najvećom brzinom uz padine Volujaka da preteknu njemačku kolonu koja se približava vrhovima Maglića. Zahvaljujući riješenosti boraca da izvrše zadatak po svaku cijenu, uspjele su da se popnu na domi-

nirajuću kotu, gdje su već pristizale prethodnice njemačke kolone. Čim su prvi dijelovi Petog bataljona izbili na vrh, otpoče pravi krkljanac. Zatreštaše bombe, razvi se borba prsa u prsa. Oblaci se vuku nebom i zaklanjaju vrhove planine. Borba potraja nepuno pola sata. Sa osmatračnice smo posmatrali dramatičan prizor i vidjeli kako se naši borci hvataju za grla sa njemačkim vojnicima i iz stojećeg stava, iz pušaka ubijaju jedni druge. U tom sukobu je palo 27 boraca iz Petog bataljona.

Drhtali smo od uzbuđenja gledajući ko će prvi na vrh izbiti — naši ili Nijemci. Zatim ona stravična vatra, borba prsa u prsa, prava klaonica. A na koncu vijest o tolikim žrtvama. Peti bataljon je potukao njemačku kolonu i časno izvršio zadatak koji mu je bio postavljen.

Naveče smo odlučili da skratimo naš dio fronta i da branimo liniju: Javorak—Volujak—Maglić.

Iz pričanja zarobljenika saznajemo kakvu su veliku silu fašisti digli na nas. Koliko je njemačkih jedinica prošlo preko Mostara prema Crnoj Gori! Uz to su pokrenuli sve garnizone iz Hercegovine. Sve što se zateklo u Mostaru, Nevesinju, Gacku, Bileću, Trebinju, sve su poveli u ofanzivu. Mobilisali su sve seljake koji su u stanju da nose pušku i gone ih pred sobom. Ovdje smo u planini pritiješnjeni sa svih strana. Nijemci su nam davno preoteli Šavnik. Zauzeli su Ravno, Plužine, Pivski manastir. Prodrli su u Sutjesku i pokušavaju da se dočepaju Vučeva. Kidišu sa sviju strana. Hoće da nas unište.

Te noći Šesti bataljon se prebacio u pozadinu neprijatelja, tamo na našem desnom krilu. Trebalo je da ga iznenadi i da mu nanese gubitke kako bi sutra bio manje sposoban za juriše. Zato je Prvi bataljon morao da drži vrlo širok front. Zbog toga smo mu poslali još jedan bataljon, kao pojačanje.

Neprijatelj oprezno nastupa tamo gdje mu se pruži jak otpor i gdje trpi ozbiljne gubitke. Kad osjeti da je na nekom mjestu tvrdo, traži nove pravce, prebacuje nam se za leđa, provlači se onim pravcima koji su zatvoreni manjim snagama. Kad smo ih iskasapili na Budnju, Nijemci nekoliko dana nisu ni pokušavali da krenu naprijed na tom sektoru. Sada nadiru u pravcu snježnog Volujaka.

Velike neprijateljske snage nalaze se pred nama. Od Izgori i Ravnog, preko Trnovačkog jezera i Stabne, svakog časa, neprestano dolaze nove neprijateljske trupe. A sada smo sami. Sedma krajiška i Četvrta crnogorska otišle su na drugu stranu, tamo preko Mratinja. Držimo širok front: od kanjona Pive do zapadnih padina Volujaka.

Položaje ispod Volujaka brane dva naša bataljona. Tamo su Vlado Tomanović i Čedo Kapor. Sa zebnjom smo pogledavali u tom pravcu. Ako padne Volujak, ako Nijemci ovladaju njime, onda ni ove položaje ne možemo održati, tada ni u Mratinje ne bismo mogli proći, naši planovi bili bi ugroženi i ometeni.

Nekoliko puta dnevno šaljemo izvještaje. Tražimo podatke. Prenosimo naređenja Vrhovnog štaba da se položaji moraju održati, da nikakve žrtve ne smiju da nas pokolebaju ni uplaše. Naše ranjenike smo spasili u četvrtoj ofanzivi, moramo da ih spasimo i sada.

Obilazimo položaje četa i bataljona. Čujemo kako borci razgovaraju:

»Moramo izdržati do kraja! Ni drug Tito još nije prešao preko Pive«.

Već deset dana vodimo borbe na istim položajima.

Pada studena, tiha planinska kiša. Niske magluštine motaju se oko visova Volujaka i po biočkim šumama. Maglić je, kao gotovo uvijek, potonuo u svoj omotač.

Jednog jutra, dok smo obilazili položaje naših jedinica iznad katuna, iznenada dotrča kurir iz Prvog bataljona s izvještajem da su Nijemci tamo iznad Stabne probili naše položaje.

Komandant bataljona Milenko Okiljević javlja da su Nijemci, poslije nekoliko uzastopnih juriša, uspjeli da zauzmu Katin kuk. Sada dominiraju položajem na tom području.

Milenko piše da naši imaju mnogo gubitaka i da je jutros teško ranjen i zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović.

Najprije smo napisali kratak odgovor:

»Ni koraka da se ne povlačite!«

Zatim smo pošli u brigadno previjalište. Tamo su svaki čas donosili ranjenike sa raznih položaja.

Pod niskim granatim borom našli smo Vlada. Ljekari su se pripremali da izvrše operaciju. Tek je donesen s položaja. Nadnio sam se nad njegovo lice. Bilo je bijelo, beskrvno. Oči zamućene, ali još uvijek pune života, živahne.

»U stomak«, veli mi tiho, jedva čujno. »Smrtno sam ranjen, vidim sam«, dodade.

Tješim ga, iako je to teško. On je i bez toga miran, priseban kao i uvijek, kao i onda kad je jurišao. Raspituje se za novosti sa Katinog kuka. Umire, vidim, a daje svoje mišljenje kako da odbranimo taj sektor.

»Katin kuk se mora odbraniti«, kaže. »Komesar je ostao s bataljonima. Potsjeti ga na obećanje koje mi je dao. Nećete, valjda, dopustiti da se ne izvrši Titovo naređenje? Znate li da je drug Tito rekao: »Nijemci ne smiju ni koraka dalje dok bolnica ne prođe«.

Drugovi pričaju kako je Vlado na Katinom kuku poletio da zaustavi neke borce koji su se bili pokolebali. S njim se nalazio i politički komesar brigade Čedo Kapor koji ga je ranjenog iznio sa bojišta. Ali, Vlado nije dao da ga nose i da se oko njega zadržavaju sve dok mu Čedo nije obećao da će bataljon odbraniti Katin kuk, bez obzira na žrtve.

Do posljednjeg časa života držao se prisebno, kao što i dolikuje takvom borcu. Molio je da se ljekari ne zadržavaju oko njega, shvatio je da je to suvišno. Tražio je da se pozabave drugima, onima kojima se može pomoći.

»Ja sam i onako gotov, pustite me, drugovi, na miru. Ne gubite vrijeme oko mene. Imate i pametnijih poslova«.

Grob Vlada Tomanovića ostao je kod koliba, usred divljih šuma Bioča, pod gorostasnim Maglićem, čije stijene — kad nisu zavijene maglama — bliješte na suncu kao da su od metala.

Katin kuk smo jurišem oteli od neprijatelja, ali se on probio drugim pravcem. Svaku kotu morali smo da zalivamo krvlju naših najboljih drugova. Na Konjskoj lastvi, na visini preko dvije hiljade metara, Peti bataljon je samo u jednom okršaju imao preko četrdeset izbačenih iz stro-

ja. Odbijajući nalete fašista tu je junački poginuo komandir Gojko Đurić, bivši podoficir. Izginuli su i toliki drugi neznani junaci, naši drugovi.

Vijest o svakom gubitku donosila nam je tugu: sve smo napregnutije očekivali događaje koji predstoje.

A bitka se s jednakom žestinom nastavljala i još uvijek nismo mogli da predvidimo kako će se konačno završiti. Poslije vijesti o gubicima u Petom bataljonu, iznenada nam je od komesara brigade stigao izvještaj da već dvadeset četiri sata nema nikakve veze sa Drugim bataljonom, da taj naš bataljon, po svoj prilici, vodi borbe negdje ispod samog Maglića, da ima malo izgleda da se iščupa iz kliješta u koja je upao i da se vrati u sastav brigade na položaje na kojima se nalazimo. Nema sumnje, neprijatelj je uspijevao da još više proširi front svoga nastupanja, da nas daleko zaobiđe i da nas pretekne. Šta možemo kad raspolaže s daleko većim snagama!

Već trinaest dana i trinaest noći ne prestaje ova velika bitka na obroncima Volujaka. A ovdje nismo došli sa odmora — nego iz borbe. Ima jedinica koje po nedelju dana nisu dobile nikakve hrane. Nemaju gdje da smjeste svoju komoru i kuhinju, a neke ih više i nemaju. Čime se hrane? Kako se uopšte drže na nogama? Načelnik štaba i ja obilazimo jedinice, proučavamo naše položaje, razgovaramo sa komandirima i komesarima četa i bataljona. Komesar brigade i njegov zamjenik Crni ispraćaju jedinice kad polaze na nove zadatke ponavljajući poruku vrhovnog komandanta:

»Samo preko nas mrtvih Nijemci mogu da prođu naprijed. Svima neka je na umu, svakog trenutka, da naši ranjenici moraju da izađu iz Mratinja, a još nisu svi prešli preko Pive«.

Radi se o najvažnijim, najpresudnijim časovima. Treba dati još veće žrtve.

Poslije izvještaja o Drugom bataljonu i borbama Petog na Konjskoj lastvi i vijesti da su Nijemci ponovo ovladali Katinim kukom, na kome je poginuo Vlado Tomanović, morali smo da se odlučimo na dalje skraćivanje fronta, na dalju koncentraciju svih naših snaga. Sada su

za takav postupak bili povoljniji uslovi; prebacivanje glavnine preko Pive i Mratinja odvijalo se uspješno i privodilo kraju.

»Povući ćemo se na uži sektor«, veli načelnik Rade.

Njegova je glava stalno nad sekcijom, on pravi planove, diktira naređenja, pretpostavlja neprijateljske poteze. A svaki njegov predlog je tako razrađen i objašnjen da komandantima bataljona ne ostaje mnogo da dodaju.

»Moramo smanjiti front«, kaže Rade, »gubici neće biti veći, ali ćemo zato sigurno da izdržimo do kraja. A to je važno!«

Tako smo i učinili. Naše desetkovane bataljone povukli smo na Maglić i kote niže od njega, neposredno iznad mratinjske provalije. Napustili smo i katun, gdje je ostao grob Vlada Tomanovića.

Stalno kiše! Hladni planinski pljuskovi nikako ne prestaju. Gore, na Maglić, kad se razidu oblaci, vidi se blještav snijeg, koji je, izgleda, ovih posljednjih noći napadao.

Tamo preko Maglića i mratinjske kotline već nekoliko dana bez prestanka tutnji artiljerija. To više od svega uznemiruje naše borce. Dosad su svi gledali u tom pravcu i mislili da će jednog od narednih dana, kad ovdje izvrše zadatak, izići kroz taj otvor. A sada, eto, i u tom pravcu jasno se čuje žestoka borba. Sada se jasno vidi da nas i tamo čeka neprijatelj. Posmatram borce. Oni nijemo gledaju prema Magliću. Osvrću se oko sebe. Tiho i vrlo škrto razgovaraju. Ali nije teško zaključiti da se pitaju: šta ovo znači, jesmo li to opkoljeni sa svih strana? Ipak, nijedan od njih ne mijenja držanje. Ima ih dosta koji su sačuvali dobro raspoloženje i ponašaju se kao da se nalaze na oslobođenoj teritoriji, u izobilju hrane, kao da ne znaju da traje ofanziva i da se nalaze na frontu usred velikog razbojišta.

S vremena na vrijeme dobivamo vijesti iz Vrhovnog štaba i iz štaba naše divizije. Javljaju nam o razvoju borbi na drugim sektorima. Svaku vijest o ma kakvom našem uspjehu odmah prenosimo u jedinice i prepričavamo bor-

cima. Tih dana oni su se raspitivali, tražili novosti, objašnjenja i odgovore na razna pitanja. Po tome sam vidio da ih ima nespokojnih.

Od samog početka ofanzive svuda se pričalo o tome kako nam dolazi »savezn ička vojna misija«, kako će se spustiti padobranci, kako ćemo u najskorije vrijeme dobiti pomoć od saveznika. Prolazili su jedan za drugim teški dani, davali smo nove žrtve, a vojnicima smo jednako morali da odgovaramo jedno te isto:

»Treba još malo da pričekamo. Nisu još mogli da se spuste, svaki čas mogu da stignu«.

Najzad, jednog dana, stigla je engleska vojna misija. Ta vijest je povoljno djelovala na borce. Oni su tvrdo vjerovali da će sada, odmah, da poteče pomoć našoj vojsci. Istina, svi smo to očekivali. Svi smo se nadali da će nam sada stići pomoć u hrani i municiji. Šta bismo napravili od njemačkih jedinica samo da nam je neko dao dovoljno hrane i municije! Siguran sam: napravili bismo kasapnicu koja bi se dugo, dugo pamtila.

Poslije dvadeset dana borbi, jedne noći stiže kurir s naređenjem Vrhovnog štaba da odmah krenemo u pravcu Mratinja i dalje prema Vučevu, za glavninom naših snaga.

Ali, nije bilo lako odmah krenuti. Trebalo se osloboditi njemačkog pritiska. Trebalo je izvršiti pokret a da ga Nijemci ne osjete. Inače bi nas gonili u stopu.

Posljednji dan na položajima ispod Maglića, visoke planine na tromeđi Crne Gore, Hercegovine i Bosne. I ovog dana smo imali gubitaka. Zaštitnica je žestoko napadana. Jedva je odolijevala njemačkoj sili koja se valjala u stopu za nama.

Spuštamo se niz strminu prema Mratinju. Sada više ne poznajem onu stazu kojom smo neki dan prošli. Koliko je ljudi ovuda prošlo od tog vremena moglo se zaključiti po razgaženoj putanji. Svuda oko puta leže mrtvi konji, prevrnuti kazani, razni sanduci, prosuta minobacačka municija. Doskora smo pazili na svaku granatu. A sada leže nepotrebne, bačene. U minulim borbama smo ostali bez komore, svedena je na najmanju mjeru. Jedino se čuva

i troši puščana i mitraljeska municija. Naša brigada još uvjek ima dva brdska topa. Ne možemo ni zamisliti da ih ostavimo, iako su vrlo slabi izgledi da ćemo ih izvući na Zelengoru.

Na Mratinje pali mutni oblaci. Ne vidimo više Maglić iznad nas. Kroz mratinjsku kotlinu, koja liči na duboku jamu, teče nepregledna rijeka partizana. Naprijed i pozadi, desno i lijevo, svuda okolo, razliježe se tutnjava i jeka ljutog boja, na svim stranama biju se partizani s neprijateljem koji nasrće kao razjarena divlja zvijer i hoće da nas zadavi. A kolona ranjenika, tifusara, izbjeglica, iznemoglih boraca, koji su zaostali iza svojih jedinica, kreće se neprekidno, žuri, žuri. Rečeno im je da moraju naprijed i oni idu. A i naprijed tutnji krvav boj.

Ovuda je prošla skoro čitava glavnina naših snaga i Centralna bolnica. Mi smo posljednji. Nailazili smo na mrtve koji nisu ginuli od metaka, na ljude koje je umorila glad i iznurenost. Leže pored puta, neki sjede, čovjek bi rekao da su zastali samo načas, da otpočinu, da malo odspavaju. Koliko puta nam se desilo da zovemo:

»Ej ti, druže!«

Priđemo bliže i vidimo — mrtav.

Težak je ovaj naš put, a moramo naprijed. Srce se steže nad bolnim prizorima, a treba odoljeti nadmoćnijem neprijatelju, treba pobijediti. Idemo bez zastanka. Nemamo vremena da se zadržavamo i razgledamo šta se desilo s ovim nepoznatim, ali nama tako dragim drugovima, našim suborcima.

Zaklanjam oči, okrećem glavu da ih ne gledam. Ali, i tamo, na drugoj strani, iste slike. Osjećam da i Vaso Miskin, koji ide pored mene, misli što i ja. Zato počinjemo razgovor. Vaso govori, ja ga slušam.

»Sjećas li se, prošle godine u ovo doba krenuli smo iz Hercegovine, pred ofanzivom? Sada, izgleda, idemo u istom pravcu«.

Potvrđujem klimajući glavom, a u mislima obnavljam uspomene. Prošle godine, petog juna, pošao sam sa Divina. Povlačili smo se pred velikim talijanskim i četničkim snagama. Mislio sam tada da teže situacije i težih časova za partizane ne može biti, računao sam da veću

vojnu silu ne mogu podići od one koju su tada bili podigli protiv nas. A šta je ono prema snagama koje sada nasrću na nas! Kada smo lanjske godine krenuli iz Hercegovine, nisam ni sanjao kakvi nas sve marševi čekaju, kuda sve treba da prođemo. Evo, opet idemo u pravcu Vrbnice, tamo gdje smo prošlog ljeta, poslije velike ofanzive, logorovali. Samo, danas idemo u juriš, ne u jedan nego u stotine juriša: treba da se probijemo.

»Moraćemo opet u Bosnu ili u krajeve gdje ima više hrane i više mogućnosti za manevrisanje«, kaže Vaso.

Već dva dana i dvije noći kiša ne prestaje. Ljudi su premrzli. Ipak, manje je aviona, nema onog neprekidnog bombardovanja koje nam danju ometa kretanje.

Idem pred kolonom i razmišljam: samo da nam pođe za rukom da bez zastoja i većih gubitaka dođemo do Sutjeske. Tamo bi se, računam, najzad našli izvan ove velike opasnosti. Samo da se približimo ostalim jedinicama.

A tamo, na Sutjesci, već dva dana i dvije noći bez prestanka ječi i tutnji. Svakog časa naši mijenjaju položaj. Sad se više ne zna da li su se njemačke kolone već spojile: one koje su nastupale od Vratara niz Sutjesku sa onim iz pravca Foče. Mada smo u teškom položaju, osjećam da ćemo se uskoro probiti iz ovog obruča.

Zaustavismo se kod Prepeličijih koliba. Morali smo čitav dan čekati naređenje za pokret. Za to vrijeme trebalo je da sprovedemo neke izmjene u sastavu brigade.

Mostarski bataljon je sa ostalim snagama Treće divizije ostao odsječen na drugoj obali Pive. Drugi bataljoni naše brigade više su nego prepolovljeni. Dva bataljona su imala toliko gubitaka da već razmišljamo da ih rasformiramo.

Uto dođe kurir sa naređenjem da Vaso Miskin i ja dođemo u Vrhovni štab, koji se nalazio u podnožju Volujaka, u jednoj šumi iznad same Sutjeske. Krenuli smo odmah. Žurili smo da što prije dobijemo naređenje za pokret.

Kad smo stigli tamo, zatekli smo kod druga Tita drugove: Rankovića, Koču Popovića, Velimira Terzića, Fiću Kljajića, Peka Dapčevića i Mitra Bakića.

»Zdravo, drugovi Hercegovci«, odgovori drug Tito na naš pozdrav.

Rukuje se s nama. Mi ga gledamo. Ozbiljan je, ali se na njegovom licu ogleda optimizam. To nam ulijeva snagu, svi smo bodriji kad smo u njegovoj blizini.

»Kako je brigada?«, pita. »Kako ste prošli na Volujaku i Bioču? Znam da je bilo teško«.

Vaso Miskin referiše o stanju u brigadi, o njenoj borbenoj sposobnosti, radu partijske organizacije i moralu boraca. Govori i o velikim gubicima koje smo pretrpjeli.

Na divljem Volujaku sahranili smo desetine divnih drugova. U poslednje vrijeme imamo i pojava dezerterstva. Radi se o malodušnicima i kolebljivcima, koji su izgubili povjerenje i ne vide drugog izlaza nego da samovoljnim napuštanjem jedinice spasu glave.

»Znam, drugovi«, kaže drug Tito, »znam da je tako. Deseta je bila jaka. Morali smo njom da zatvorimo klance i to one najopasnije«.

Zatim smo kazali drugu Titu da su nam bataljoni više nego prepolovljeni, da od pet sada možemo imati najviše tri. Mostarski bataljon, udarna snaga brigade, ostao je s onu stranu Pive, kod Pivskog manastira. Zamolili smo druga Tita da naredi da se Mostarski bataljon vrati u sastav brigade. On se s tim složio. Potom smo ga obavijestili o herojskoj smrti Vlada Tomanovića.

4. juna naša brigada je stavljena pod komandu Druge divizije. Sada nam drug Tito reče da ćemo i dalje ostati u njenom sastavu. Složio se i sa našim predlogom da reorganizujemo bataljone. Ali nam je prigovorio što nismo izvještavali Vrhovni štab o teškim borbama koje je vodila Deseta brigada i gubicima koje je pretrpjela. Zatim je rekao načelniku Vrhovnog štaba Terziću da prenese njegovo naređenje da se Mostarski bataljon odmah vrati u sastav Desete brigade.

Drug Tito nam saopšti da je Vrhovni štab donio odluku da se u toku noći izvrši proboj na Sutjesci. Reče da nas čekaju još veći napori i veće žrtve, ali proboj mora uspjeti.

Razgovarali smo još neko vrijeme. Iznosili smo utiske iz posljednih borbi. I ja sam pričao kako fašisti ludački

nasrću na Volujak, kako osvajaju pedalj po pedalj, ne mareći koliko će ih pasti, i da treba očekivati da će se uskoro popeti na vrh Maglića. Mnogima to izgleda nevjerovatno. Ko će se popeti na taj oštri vrh, visok 2.386 metara i pokriven vječitim ledom. Čak ni mi nismo htjeli gore da se penjemo. Zašto je to onda Švabama potrebno?

U blizini Vrhovnog štaba zatekli smo englesku vojnu misiju, koja se prije neki dan padobranima spustila na Durmitor. Članovi misije su engleski oficiri. Dobro izgledaju, imaju nove uniforme pa se upadljivo razlikuju od partizana. Sjede pod šatorom koji su razapeli pod jednom bukvom. Griju se pored vatre. Hladno im je ovdje u planini. Savo Orović sjedi s njima. Nešto razgovaraju preko tumača. Tu su još neki drugovi. Pitaju Engleze:

»Šta je s drugim frontom?«

Englez je hladnokrvan. Čini mi se da i ne razumije o čemu ga pitaju. Na koncu klima glavom i tvrdi da će uskoro doći do otvaranja drugog fronta u Evropi.

Svakako je dobro što smo uspostavili vezu sa saveznicima. Ali, zasad, izgleda, nećemo dobiti pomoć. Ratujemo potpuno sami, bez ičije pomoći. Bar da nas ohrabre priznanjima. I tu su škrti dozlaboga.

Miskin i ja vraćali smo se u brigadu, koja se tada nalazila na Vučevu, pod Maglićem.

Sretosmo kurira kojeg nam je u susret poslao Čedo Kapor, sa izvještajem da su Nijemci još sinoć ušli u Mratinje i da tamo više nema naših snaga. Jedan dio sela je zapaljen. Nijemci su zauzeli kose iznad nas i otuda tuku mitraljezima po našim kolonama. Zaposjeli čitavu desnu obalu Pive. Naši su se otuda povukli, ali ne znamo kuda.

Nijemci su, dakle, svuda oko nas, prate nas u stopu. Bitka ne prestaje. Kraja joj niko ne vidi.

Poslali smo naređenje da brigada krene naprijed prema Sutjesci. U ušima su mi stalno odjekivale riječi druga Tita:

»Imaćemo još žrtava i još težih časova«.

Razmišljam i nikako ne mogu predočiti šta još teže Deseta brigada može doživjeti od onoga što ju je zadesilo u borbama na Magliću i Volujaku.

Davno bismo se probili i ne bismo ni došli u situaciju da nas opkole da nije bolnice, ranjenika i tifusara. Borci su jedva čekali naređenje za pokret i napad da se razbije obruč. Ali niko ne reaguje, svima je razumljivo da se treba žrtvovati za ranjenike.

Sutra ujutro treba da pođemo u proboj. Ko zna koliko nas obruča još čeka? Ali, zar smo nekada i bili van neprijateljskog okruženja?

Zastali smo kod Prepeličja. Morali smo čitav dan da čekamo novo naređenje. Tu smo izvršili reorganizaciju bataljona, dva bataljona smo rasformirali (1. i 6).

Početkom pete ofanzive u politodjel naše brigade došao je Vojo Kovačević, Grahovljanin, stari komunista. Neki dan stigao nam je i Vule Mićunović. To je mlad čovjek, ali iskusan omladinski i partijski rukovodilac. Na mjesto poginulog Vlada Tomanovića, za zamjenika komandanta brigade postavljen je Vojin Popović, koji je i ranije bio u hercegovačkim odredima.

Od koliba smo krenuli sa svega tri bataljona. Mostarski bataljon nije uspio da se probije preko Pive; ostao je i dalje s jedinicama Treće divizije. To nas je još više ožalostilo jer smo u petoj ofanzivi izgubili veliki broj drugova i drugarica. Samo od Rame do danas poginuli su nam: Pavle Salatić, Milan Kukić, Miloš Kovačević, Obren Šupić, Vlado Bjelica, Obrad Petković, Gušić, Vuko Torović, Rako Zubac, Novica Domazet, Hasan Zahirović Laca, Vlado Tomanović i mnogi drugi.

Sva razbojišta koja smo prošli poškropljena su krvlju najboljih drugova i drugarica, i kad čovjek pomisli na to, počinje da ga obuzima nekakva jeza.

Prije polaska dobili smo jedno neočekivano naređenje koje nas je sve rastužilo. Vrhovni štab je naredio da sva teška oružja i oruđa zakopamo ili uništimo. Zakopati ih je trebalo samo ako se mogu dobro sakriti. Komoru treba svesti na što je moguće manju mjeru da bi jedinice bile pokretljivije.

Tog dana, pred veče, tužna srca, rastali smo se sa brigadnom artiljerijom. Ostavili smo naša dva brdska topa, koje smo bili jako zavoljeli. Borci su ih pazili kao

nešto najdraže. Bacili smo ih niz Perućicu, u neprohodnu prašumu. Zatvarače smo prethodno izvadili i zakopali. Sve nas je teško pogodilo rastajanje sa našim topovima.

»Da ih ponesemo sa sobom pa makar se ne znam kako napatili«, predlagali su borci.

»Oni su nam donosili sreću«, govorio je stari Luka, pomoćnik nišandžije. »Kako braćo sad da ih ostavljamo kad nam je najteže? Kuda ćemo bez topova?«

Tako smo ostali bez ikakvih teških oruđa. Bilo nam je kao da smo u ovoj prašumi ostavljali ratne drugove, kao da smo se rastajali sa živim ljudima. Ali, naređenje smo izvršili.

Ispod Maglića je još uvijek hladno. Svejedno što je već poodmakao jun. Ništa ne pada, ali se s planine ne diže ledena magla. Svi smo mokri do kože, kao da kiša nikako ne prestaje. Katkad se magla digne. Tada se ukaže blještav i oštar snježni vrh visokog Maglića. Niko ranije, ni u snu, ne bi mogao pomisliti da će se neprijatelj i gore popeti, da će i Maglić zaposjesti.

Pred noć sam pošao s Petim bataljonom u pravcu Prijevora. Stiglo nam je naređenje od štaba divizije da zatvorimo taj pravac. Iz šume pred Prijevorom izađe pred nas drug Tito sa Vrhovnim štabom. Iza njih Prateći bataljon. Tu je i štab Druge divizije. Svi idu u pravcu Sutjeske. Kad nas ugleda, drug Tito upita:

»Kuda?«

»Idemo u pravcu Prijevora«, odgovorio sam. »Treba da zaustavimo njemačko nastupanje od Trnovačkog jezera i Volujaka«.

»Otkuda tuče ona artiljerija?«, upita on zatim.

Rekao sam da su jedinice Desete brigade juče pred noć napustile Maglić i da su Nijemci u toku noći izvukli top na njegov vrh. Danas odozgo tuku naše položaje.

Tito nam na to reče:

»Nijemce treba da zbacite odozgo. Ili, da im onemogućite svako dalje napredovanje. Treba ih zadržati sve dok glavnina naših snaga ne pređe preko Sutjeske prema Zelengori«.

Onda produži prema Sutjesci. Peko Dapčević mi reče da će se štab divizije nalaziti uz Vrhovni štab i da sutradan dođem na Sutjesku, gdje ćemo se dogovoriti o daljem pokretu i zadacima Desete brigade.

Odozgo, sa Maglića, obasipala nas je topovska vatra u kratkim i jednakim razmacima. Po stazi kojom smo se spuštali, ispred i pozadi nas, prskale su njemačke granate.

Nisam mnogo mislio na njemačke topove. Dok traje ova magla, slabo se vidi. Zato Nijemci od svojih topova nemaju mnogo koristi. Bio sam nespokojan zbog drugova. Zaokupljale su me misli kako ćemo da pređemo Sutjesku. Kako ćemo se probiti kroz njemački obruč koji vidimo ispred nas? Hoće li naši uspjeti da noćas prođu? Ako i prođu oni, da li će Deseta moći za njima?

Žurili smo niz strmu klisuru, kroz prašumu. Noć je polako padala uvlačeći se najprije u gustu borovinu i jelovinu. Duboko dolje čuje se huka nemirne Sutjeske i neprestana mitraljeska i artiljerijska vatra. Gore, iznad nas, i dalje je tukao top sa Maglića.

Idući po izgaženom putu, kuda su maloprije prošle mnoge jedinice i veliki broj ranjenika, nailazimo na pojedince koji su zaostali. Nisu mogli da izdrže dalje sa svojim brigadama. Iznemogli i malaksali popadali su u hladno blato po putu. Leže ili sjede i izgubljeno gledaju ispred sebe. Poneki su mirni, zatvorenih očiju, pa izgleda da spavaju. Samo poneki digne glavu i pogleda nas. Drugi ni to nisu u stanju da učine. Gledaju nas odsutno. Neki pitaju da li imamo hljeba ili štogod drugo za jelo. Mučna je to i tužna slika. Dođe čovjeku da uzme jednog malaksalog na vrat i da ga ponese. Ali, dokle bi mogao izdržati?

Žurimo. Svaki minut je dragocjen.

Već nekoliko dana, čim se oblaci razmaknu, tuku nas njemačke »štuke«. Ne daju nam oka otvoriti. Bacaju bombe i mitraljiraju nalijećući nisko, u talasima. Otkako je počela ova ofanziva neprekidno nas bombarduju iz vazduha.

Na Prijevor smo stigli u prvi mrak. Ovdje je neki dan stradala komora Četvrte crnogorske. Borci su našli komade mesa od konja koje su bombe raznijele. Naložili vatre i peku smrdljivu konjetinu. Komandant 5. bataljona

Komnenović i komesar Živko Jošilo nude mi da jedem s njima ovo pokvareno meso. Pokušao sam, ali nisam mogao, iako dva dana nisam ni vode okusio. Ni mnogi borci ne mogu da jedu, mada su vrlo gladni.

Pored nas je vodio put i njime naiđoše neki kuriri.

»Idemo iz Vrhovnog štaba«, rekoše. »Treba što prije, po cijenu života, da uhvatimo vezu sa Sedmom banijskom divizijom i da joj javimo da krene za glavnim snagama«.

Morali smo da im damo neke naše drugove, koji već prilično poznaju ovaj teren, da ih povedu.

»Ko će, drugovi, da pođe?«, pitali smo. »Banijci su negdje iza nas. Njih ima više od hiljadu, a imaju sa sobom i nekoliko stotina ranjenika i izbjeglica. Nijemci su tu iza nas, to i sami znate«.

Javilo se nekoliko dobrovoljaca. Željeli su da pomognu. Odabrasmo dva omladinca. Otišli su radosno, s kuririma proleterima. Otišli su nazad, uza stranu i nikad ih više nisam vidio. Nisu se vratili u svoju brigadu. I nisu oni jedini. Koliko je takvih divnih mladića ostalo po kanjonima Sutjeske, između Maglića, Volujaka i Zelengore. I niko ne zna za njihove grobove. Malo im je ko i imena zapamtio.

Sutradan ujutro produžio sam s kuririma u pravcu Sutjeske, u štab Druge divizije. Tek poslije podne našao sam Peka i Mitra. Kretali su se prema Tjentištu i Zelengori. Peko mi reče:

»Vaša brigada treba da se probije u pravcu Kalinovika i Bjelimića. Mi odlazimo preko Zelengore. Četvrta crnogorska napustila je Vratar i niko ne zatvara pravac prema Izgorima. Druga dalmatinska vodi teške borbe na Barama. Vi sami odredite pravac kojim ćete se probijati«.

Potom komesar i komandant divizije odoše na konjima uz podnožje Zelengore. S dvojicom kurira sjeo sam na sred puta, kod mosta na Sutjesci, da sačekamo brigadu. Razmišljao sam kojim pravcem da se probijemo. Napisao sam pismo Radu Hamoviću i obavijestio ga o stanju i zadacima koje smo dobili od štaba divizije. Saopštio sam mu da moramo produžiti za glavninom i Vrhovnim štabom i da pokret treba izvršiti što prije. Obojicu kurira koji su bili sa mnom poslao sam da odnesu pismo. Ostao sam sam

na mostu. Tu me i noć zatekla. Naveče su se iskupili neki ranjenici i iznemogli borci koji su izostali iza svojih jedinica.

Pored rijeke još uvijek su se zadržavale neke naše jedinice. Proleteri su prošle noći napravili širok prodor kroz obruč neprijateljskih snaga, koje su se bile tu spojile.

Na Sutjesci sam ostao do svanuća. Stajao sam pokraj hladne rijeke koja je hučala. Znao sam da su proleteri otišli naprijed i da nas sada ništa ne dijeli od neprijatelja ni s jedne ni s druge strane.

Nikad mi časovi nisu tako sporo prolazili. Nikad nisam doživljavao teže trenutke. Evo, već dvije godine kako ratujemo, a takve noći nisam imao. Nije bila teža ni ona na Bitovnji u vodi i blatu do koljena, kada nismo znali ni gdje se nalazimo. Nije bilo veće neizvjesnosti ni one noći u Babi planini za vrijeme treće ofanzive. Ovo je bila najpresudnija noć za Desetu brigadu. Mislio sam samo jedno te isto: hoćemo li proći na vrijeme, hoćemo li stići glavninu, ili ćemo ostati u obruču? Oko nas, pored rijeke Sutjeske i na padinama Zelengore, neprijatelj ne miruje. Nebo su presijecali svjetleći signali u raznim pravcima. Vrlo često, tu u blizini, negdje iznad same litice, bljesnula bi po koja raketa i gasila se iznad vrhova visokih omorika. S vremena na vrijeme poneki od drugova pored mene pokušavao je da zametne bilo kakav razgovor, ali nije uspijevao. Očigledno je da smo bili svi zaokupljeni jednim te istim mislima: kako će uspjeti ovaj naš prodor?

Pred svanuće pojaviše se prve jedinice Desete brigade. Tek tada mi je laknulo. Potrčao sam pred borce i stao da ih sokolim da istraju.

Prebacivanje brigade preko Sutjeske nije dugo trajalo. Odmah smo produžili naprijed. Nikakva obezbeđenja nismo slali ni lijevo ni desno. Ni prethodnicu nismo isturili.

Kad je i posljednji borac Desete prešao Sutjesku, nastavili smo put u koloni. Nijemci su bili u neposrednoj blizini. Zasipali su nas vatrom sa sviju strana. Ni sam ne znam kakvim nas sve oružjima nisu tukli. Oni su vrlo dobro vidjeli stazu kojom je izmicala kolona. Cilj je bio

pred njima kao na dlanu. Topovske i minobacačke granate padale su po stazi i oko nas. Vidio sam strašnih prizora na mjestima gdje su neprijateljske granate padale na kolonu. Na jednom mjestu velika rupa nasred puta. Vratio sam se začas da pogledam. Izmiješano krvavo blato sa komadima ljudskog tijela i odjeće. Tu su nam poginula dvojica ili trojica drugova. Tog časa nam pogibe Drago Vuković, kurir štaba brigade, rodom od Gacka. Bio je siroče, bez oca i majke. Prije rata, i sve do 1942. čuvao je stoku bogatijim seljacima. Kad je Prvi udarni naišao kroz njegovo selo, pošao je s nama. Bio je još mlad i nejak pa smo ga zadržali pri štabu bataljona. Otada je stalno bio s nama. U prvo vrijeme, dok nije naučio da čita i piše, nije mogao biti kurir. Zadužili smo ga da vodi brigu oko konja.

Stalno moramo da požurujemo kolonu. Sustigao nas je kurir i izvijestio da su Nijemci prodrli od Tjentišta, sklopili obruč na Sutjesci i sada idu za nama.

Brigada se penje uz obronke Zelengore, mokrom i blatnjavom stazom. Prolazimo pored iznemoglih i ranjenih drugova iz Devete dalmatinske. Dižemo ih, pomažemo ih da idu polagano naprijed. Njemački avioni ne prestaju da bombarduju. Najednom sam čuo poznat glas iz šume:

»Šegrte! Jesi li to ti?«

Ugledah druga Marka i odazvah se.

»Gde ti je brigada, gde su ti ostali drugovi?«, pita me.

»Evo brigade ovdje, ide iza mene«.

Drug Marko reče:

»Zaustavi kolonu, a ti odmah dođi ovamo«.

Rekao sam Radu Hamoviću, da zaustavi kolonu, a ja sam pošao kod druga Marka.

U šumi kod njega zatekao sam Muha Osmića i njegovu drugaricu. Muho je rodom iz Prozora, a u našoj brigadi se nalazio na dužnosti komandanta bataljona. Kasnije je bio pri Vrhovnom štabu. Desno od njih, pod jednom stijenom, ugledah članove engleske vojne misije. Uvukli se pod jednu stijenu da se zaklone od njemačkih bombi i mitraljiranja koje ne prestaje. Drug Marko mi reče:

»Jutros, prilikom bombardovanja ranjen je drug Tito«.

Upitao sam ga gdje je i je li teže ranjen. On odgovori:

»Ranjen je u ruku. Pođi, da ga vidiš«.

Pošao sam. Nije bio daleko.

Drug Tito se osmjehnu kad me ugleda i reče:

»Jutros su nas strahovito bombardovali. Poginuo je šef engleske vojne misije«.

Od njega sam saznao da je poginuo i Đuro Španac, lični pratilac druga Tita i još dosta drugova iz Pratećeg bataljona.

U tom trenutku pogledah na kotu Ozren, koja je od nas bila udaljena sto do sto pedeset metara. Tamo sam vidio vojnike u zelenim uniformama. Odmah rekoh drugu Terziću:

»Ono su Nijemci«.

Terzić mi na to reče:

»Ne može biti jer se na Barama nalazi Druga dalmatinska. Ona odbija njemačke napade, iako je imala vrlo teških gubitaka. A prema Košuru se nalaze Šesta bosanska i Sedma krajiška«.

Kad sam ponovio da su to Nijemci, drug Tito zatraži dogled i kad pogleda, reče:

»Švabe!« I dodade: »Šegrte, tvoja brigada od danas ostaje kao prateća brigada Vrhovnog štaba. Preuzmi komandu i nad ostalim jedinicama koje se ovdje nalaze. Obezbijedi položaje do noći, kada ćemo izvršiti pokret u pravcu Lučkih koliba«.

Pozdravio sam vrhovnog komandanta i pošao u brigadu. Pri polasku drug Marko mi reče:

»Odmah upoznajte sve borce u brigadi da je drug Tito lakše ranjen. Ne treba dozvoliti da se zbog toga stvori panika i nepotrebno prepričavanje«.

Obavijestio sam drugove u štabu brigade da je drug Tito lakše ranjen, i upoznao sam ih sa zadacima naše brigade. Odmah smo postavili obezbjeđenje po ivicama šume. Nijemci su krenuli u napad. U međuvremenu svi borci su bili obaviješteni da su Vrhovni štab i drug Tito u neposrednoj blizini, da je drug Tito ranjen, pa su bili

čvrsto riješeni da svi izginu, a da Nijemce ne puste ni koraka naprijed. Tako su ih junački dočekali da se poslije toga cijeli dan nisu usuđivali da pođu u napad.

Poslije ovog neuspjelog njemačkog napada pošao sam da vidim mjesto gdje je drug Tito ranjen. Tamo sam naišao na svježe grobove drugova koji su tom prilikom poginuli. Bomba koja je ranila druga Tita napravila je ogromnu rupu, izgledalo je kao da je tu neko kopao čatrnju.

Na povratku sretoh komandanta Druge dalmatinske brigade Ljuba Vučkovića, koji je hramao — bio je ranjen u nogu. Ispričao mi je o teškim borbama i junačkim podvizima Druge dalmatinske.

Trebalo je objediniti komandu i obezbijediti položaje. Zato sam pošao prema Hrčavki i Košuru da se povežem sa Istočnobosancima. Tu sam prvi put upoznao Peru Kosorića. S njim su bili Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović i Miloš Zekić. Saopštio sam im naređenje vrhovnog komandanta da se položaji moraju po svaku cijenu održati do noći. Pero mi odgovori da mu je brigada gotovo prepolovljena na Košuru. Ali dodade da će se boriti do posljednjeg.

Poslije obilaska položaja otišao sam do druga Tita i upoznao ga sa stanjem. On mi tada reče da se brigada u prvi mrak povuče s položaja i da izvrši pokret u pravcu Hrčavke i Lučkih koliba. Kad sve bude spremno za pokret da ga obavijestim o tome. Tako sam i učinio.

U prvi mrak raportirao sam drugu Titu da je sve spremno za pokret. Pošao je da obiđe brigadu. Umiješao se među borce. Svi su ga radoznalo posmatrali. Vidio sam da su svi ganuti zbog njegove rane. Ruka mu je na brzinu previjena. Krv se još uvijek probijala kroz zavoj i kvasila bluzu. Upitao sam:

»Druže Tito, boli li te rana?«

On se osmjehnu i reče:

»Boli, rana mora da boli, ali nije ovo ništa, samo se vi dobro držite«.

Zatim zatraži da mu damo vode.

Brigada je krenula u pravcu Hrčavke. I drug Tito je u našoj koloni. Borci su bili umorni i gladni, pa su išli

polagano. Mnogi zabacili puške koje landaraju oko njih. Premoren, iscrpljen i gladan, omladinac Đoko Bulajić jedva se vukao. Nosio je pušku na lovački način, prebačenu preko ramena, i omahivao njome. Ugledavši ga, drug Tito je rekao:

»Kažite onom drugu da nosi pušku kako treba, maše njome, udariće nekoga«.

Čuvši to, Đoko je počeo da negoduje: šta se koga tiče kako on nosi pušku. Kad mu je Vojo Kovačević objasnio da mu je tu primjedbu uputio drug Tito, bilo mu je strašno krivo:

»Volio bih da sam poginuo, nego što sam to kazao«, reče on.

Pošto smo prešli Hrčavku, naišli smo na kolonu Druge proleterske, koja se odmarala po putu. Proleteri polijegali; umorni i iscrpljeni, spavaju kao da su mrtvi. Nasred puta leži jedan borac iz Kragujevačkog bataljona. Drug Marko mu priđe i reče da se malo pomakne s puta. Trebalo je nekoliko trenutaka dok se ovaj Kragujevčanin pomjerio. Učinio je to tek onda kad je poznao druga Marka.

Ujutru smo stigli u blizinu Ljubina groba. Tu smo zatekli štab Druge proleterske divizije. U štabu napravili nekakvu supu, našlo se nekoliko zrna riže i dijele je u šoljama za bijelu kavu. Sjećam se, prvu šolju ponudiše drugu Titu. On reče:

»Neću, dajte ovim Englezima. Oni su nam saveznici, a teže podnose glad nego mi«.

Trebalo je po svaku cijenu odbraniti Ljubin grob. To je kota koja dominira prostorom na pravcu našeg povlačenja u ovom dijelu Zelengore. Deseta brigada je dobila zadatak da brani položaj prema Ljubinom grobu, na kome je Četvrta crnogorska već vodila žestoke i krvave borbe. Tu je poginuo i komandant Četvrte brigade Vako Đurović. Poginuo je tog jutra prilikom njemačkog bombardovanja.

U toku jednog sastanka kod vrhovnog komandanta, kome su prisustvovali svi komandanti divizija i brigada, stigoše kuriri Banijske divizije. Štab divizije obavještava da se probijaju u istom pravcu. Vrhovni komandant na-

redi da Deseta hercegovačka ostane na ovim položajima i da omogući prolaz Banijskoj diviziji i ranjenicima koji se s njom nalaze, a ostale jedinice da izvrše pokret u pravcu Vrbničkih koliba.

Odmah ujutru otpočeli su njemački napadi. Primijetili su kolonu Banijske divizije i bolnicu koju je divizija obezbjeđivala, pa su krenuli da je unište. Sjećam se, i članovi štaba Desete brigade morali su u streljački stroj da bi se omogućio prolaz Banijcima i ranjenicima.

Među Banijcima sam vidio Vladimira Nazora i Ivana Ribara. I oni su se morali prebacivati preko brisanog prostora koji je bio pod vatrom njemačkih mitraljeza.

Vrijeme se brzo mijenjalo. Dok smo zauzimali položaj kod Ljubina groba sijalo je sunce, čas kasnije poče da pada kiša. Pred veče smo napustili kotu i spustili se na malu poljanu kod Lučkih koliba, gdje nas stiže zapovijest da tu zastanemo do svanuća.

Teško je opisati prizor koji smo te gladne junske večeri vidjeli na Lučkim kolibama, usred Zelengore. Ogromna vojska, ranjenici, tifusari, izbjeglice — sve se to sleglo na ovaj uzani prostor i čeka kad će pasti komanda za pokret. Svi se nadaju, svi vjeruju da će poslije pokreta, poslije ovog proboja, doći do nečeg boljeg, pa su nestrpljivi.

Ovdje smo mogli da ložimo vatre. Začas je planuo veliki broj vatri, koje su osvijetlile malu livadicu i gustu šumu oko nje. Borci su još uvijek imali po koji komadić sirove konjetine. Pekli su je na žaru i onako samo malo ugrijanu gutali.

Stiglo je naređenje da se javim u Vrhovni štab. Tamo mi drug Tito reče da je dugo razmišljao i da je odlučio da mijenja taktiku ratovanja. Nije moguće, rekao je, držati ovako veliki broj jedinica uz Vrhovni štab, jer tako dajemo mogućnost neprijatelju da nas tuče. Zato je on riješio da se Deseta hercegovačka prva odvoji od glavnine snaga Vrhovnog štaba. Zatim mi je naredio da se vratim u štab brigade, da upoznam ostale članove štaba sa ovom idejom, a potom da dođem sa načelnikom štaba da primimo detaljna uputstva.

Štab naše brigade nije bio daleko od Vrhovnog štaba, svega kilometar — dva. Kad sam došao tamo, vidio sam da su drugovi nestrpljivo očekivali moj povratak. Upoznao sam ih sa odlukom vrhovnog komandanta. Svi su je primili radosno, svima je bilo drago što ćemo u Hercegovinu, ali su i žalili što se odvajamo od Vrhovnog štaba i proleterskih jedinica. Kada sam saopštio da Rade i ja moramo ponovo kod druga Tita radi prijema podrobnijih uputstava, Vaso Miskin reče:

»Zamolite druga Marka da Avdo Humo, ili Uglješa Danilović, pođe s nama u Hercegovinu. I jedan i drugi mnogo bi nam pomogao u političkom radu na terenu.

Svi smo se složili s tim. (Nekoliko dana ranije, kad sam saznao da se u našoj blizini nalazi Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, pošao sam tamo. Zatekao sam drugove Isu Jovanovića, Avda Huma i Uglješu Danilovića. Sva trojica su bili oboljeli od tifusa. Ranije nisam poznavao ni Uglješu Danilovića ni Isu Jovanovića. S njima je bio i Džemal Bijedić i još nekoliko drugova. Razgovarali smo o stanju u Hercegovini i borbama koje su tamo vođene, kao i o sudbini Mostarskog bataljona, koji je ostao u sastavu Treće divizije. Svi su se složili da je u Hercegovini moguće ponovno razbuktati ustanak i razviti borbu, samo treba voditi računa da se ne zapadne u greške koje su u 1942. godini tamo počinjene.)

Na putu za Vrhovni štab sreli smo kurire koji nam predadoše pismo druga Tita. Naređuje nam da se Deseta brigada uputi u pravcu Hercegovine. Produžili smo u Vrhovni štab.

Drug Tito nas je odmah primio. Sjeli smo do njega. Rekli smo mu da je cio štab brigade obradovala odluka da Deseta pođe u Hercegovinu. Zatim smo predložili: prvo, da nam se dozvoli da mi odredimo vrijeme i mjesto gdje ćemo se odvojiti od glavnine snaga Vrhovnog štaba i, drugo da s nama pođe jedan član Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu: Uglješa Danilović ili Avdo Humo. U tom trenutku dođe i drug Marko. Obojica su se složila s našim predlogom. Drug Marko nam reče da Vaso Miskin u toku dana dođe kod njega. Dodade da će s nama u Hercegovinu poći Uglješa Danilović.

Drug Tito nas je častio crnom kavom i izložio nam usmena uputstva za rad u Hercegovini. Reče nam da vjeruje da ćemo tamo naići na veliki otpor. U Hercegovini su svi garnizoni puni Talijana i Nijemaca, a ima mnogo četnika i ustaša. Zato ne bi trebalo stvarati nikakvu veću komoru. Moramo biti što pokretljiviji. U sadašnjim uslovima u Hercegovini može opstati samo vrlo pokretljiva jedinica sa snalažljivim i elastičnim komandovanjem. Treba izbjegavati frontalne sukobe i ne dozvoliti da ih neprijatelj nametne. Manevrisati i napadati neprijatelja tamo gdje se on ne nada, udarati ga i nanositi mu gubitke u ljudstvu. A uz to ne zaboraviti da treba vršiti stalnu mobilizaciju dobrovoljaca. Posebno nam je napomenuo da se čuvamo grešaka koje smo pravili u 1941. i 1942. godini i izrazio svoje uvjerenje da će narod Hercegovine, naročito istočne Hercegovine, koji je u 1941. i 1942. godini listom bio za naš pokret, pružiti podršku partizanima i da će im borci koje su četnici zaveli prići, jer su uvidjeli kakva je takozvana kraljeva vojska u otadžbini i ko je Draža.

Zatim je rekao da se, ako se ne mognemo održati u Hercegovini, probijamo u pravcu Vrhovnog štaba. Treba redovno da slušamo emisije radio-stanice Slobodna Jugoslavija. Tamo gde se budu odvijale velike operacije, nalaziće se i Vrhovni štab. Naglasio je da sada nemaju radio-stanice da nam je dadu. Ali, čim je dobiju ili zaplijene, poslaće nam je. Na kraju je naredio da ih povremeno izvještavamo o stanju preko kurira.

Vratili smo se u štab brigade. Održali smo sastanak na kome smo odlučili da se brigada odvoji od glavnih snaga negdje na Miljevini i da se uputi prema Rogoju i Treskavici.

Kad smo stigli na Vrbničke kolibe, obaviješteni smo da je Prva proleterska divizija probila njemački obruč na sektoru Miljevina i da napreduje u pravcu planine Jabuke. Prema ranijem planu Vrhovnog štaba predviđalo se da se proboj izvrši kod Vrbničkih koliba, ali se odustalo od toga na jednom sastanku kod druga Tita, kad je odlučeno da se sve snage usmjere prema mjestu proboja Prve proleterske i da se taj proboj proširi.

Duboko je odjeknula u srcima svih boraca vijest da Deseta brigada odlazi u Hercegovinu. Svi su bili radosni. O tome su i ranije govorili; o tome smo razmišljali i mi u štabu brigade. Borci su se radovali svakom pokretu brigade u pravcu Hercegovine. Takvo naređenje svi su iskreno priželjkivali, a kad su čuli da je to naredio drug Tito, njihovoj radosti nije bilo kraja. Ipak, svima nam je bilo teško, i borcima i nama u štabu, što smo se morali odvojiti od glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske, od Vrhovnog štaba i našeg vrhovnog komandanta. Istina, i ranije smo često bili daleko od druga Tita. Ali, u najtežim trenucima sjećali smo se njegovog lika, njegovog glasa i njegovih riječi, koje su nas uvijek bodrile i davale nam nove snage. Međutim, bili smo ozbiljno zabrinuti da li ćemo uspjeti sa ovako izmorenim borcima da stignemo u Hercegovinu?

Zanoćili smo kod Lučkih koliba. Bila je već prevalila ponoć kad sam se uvio u šinjel i spustio pokraj vatre koju su stalno posticali kuriri. Na sve strane oko nas — mnogobrojne vatre. San nikako nije htio na oči, razmišljao sam o sutrašnjem danu. Pored mene sjedi Sićko Vuković, sedamnaestogodišnji kurir, koji je još kao dječak sa starim ocem Mićkom stupio u partizane. On me gleda i, kao da je pogodio moje misli, pita:

»Što misliš, da li ćemo sutra uspjeti da izađemo iz obruča?«

»Hoćemo, svakako«, odgovorio sam. »Kad smo do sada izdržali, izdržaćemo još jedan dan. A kad se nađemo s druge strane ceste, biće mnogo lakše«.

U brigadi smo imali dvojicu dječaka. Nisu bili stariji od trinaest godina. Mali Mujo, sin Halida Čomića, starog komuniste iz Bileća, i Aco Kovačević, Gačanin iz Srđevića. Obadvojica su bili kuriri u brigadi. U prvo vrijeme nismo im davali teže zadatke. Nosili su poštu iz jedinice u jedinicu, i to onda kad nije bilo daleko. Kasnije kako su rasli, dobivali su i teže zadatke. Bili su omiljeni među borcima. Sve su izdržali junački, nikad nisu klonuli duhom.

Dirljivo je bilo čuti njihovo mišljenje — šta će da rade ako brigada izgine. Njih dvojica su se dogovarali da

sami produže ratovanje, ako svi mi izginemo. Neko ih je prisluškivao. Poslije je bilo šala na njihov račun.

Još nije bilo svanulo, a naš logor na Lučkim kolibama je oživeo. Dobismo izvještaj da je Prva divizija još noćas otišla naprijed, prema Rataju. Ostale brigade su krenule za njom. Nigdje u blizini ne čuje se nikakva pucnjava, nije bilo nikakvih znakova koji bi nas podsjećali na to da još traje najveća i najkrvavija bitka u istoriji našeg ratovanja, peta ofanziva. Samo bi se s vremena na vrijeme, negdje u daljini, tamo otkuda smo došli, prolomila potmula grmljavina topova, koju smo nekoliko dana i noći neprekidno slušali.

»Ono grmi kod Treće?« upitah načelnika Rada.

On potvrđuje klimajući glavom. Sad tamo nema ko drugi da vodi borbe s Nijemcima. Jedino je tamo ostala naša zaštitnica, Treća divizija. Prije nekoliko dana Sava Kovačević je postavljen za komandanta Treće divizije.

Slušamo taj potmuli tutanj, izgleda da se čitava zemlja trese. Zaokupile nas teške brige i neizvjesnosti: šta će da bude s našim drugovima koji su ostali u obruču? Kako će proći Sava sa svojom divizijom? Šta će biti s našim Mostarcima koji su ostali tamo da štite bolnicu u kojoj se nalaze najteži ranjenici?

Svanulo je. Planinska magla polako se diže i razređuje. Spremamo se za pokret.

Deseta brigada nije više obuhvaćena opštim planom nastupanja glavnine snaga Vrhovnog štaba. Svi smo mislili o Hercegovini o onom što nas tamo čeka kad se probijemo iz obruča.

Izgubili smo mnogo drugova. Desetine i desetine su ostale po kotama Zelengore, na Magliću, Volujaku, i u kanjonu Sutjeske. Prekjuče smo izgubili komesara Četvrtog bataljona Voju Gušića, iz nevesinjskog sela Bratača. Dirljivo je bilo pogledati njegovog oca Lazara koji ga je grlio i ljubio onako smrtno ranjenog i govorio mu: »Školovao sam te, dao sam te Partiji i Titu, i ne žalim. Volim što ću te mrtva pokriti bukovim šušnjem, nego da si otišao u izdajnike da služiš tuđinu«.

Ipak smo se nadali da je ono najteže minulo. Stigli smo pred cestu Kalinovik — Foča. Cestu su ponovo po-

sjeli njemački tenkovi i Druga proleterska brigada vodi s njima borbu da opet prokrči put preko Miljevine. Njemački avioni dolaze sa rajlovačkog aerodroma u talasima, neprekidno zasipaju naše jedinice bombama i mitraljiraju. Iskupila se tu ogromna vojska i ranjenici. Među njima je i Vrhovni štab. Tu smo pretrpjeli velike gubitke. Pošto je Druga proleterska svojim protivkolcem, koji je prenijela preko Zelengore, prokrčila put, uništivši jedan njemački tenk na cesti, dok su ostali pobjegli prema Foči i Kalinoviku, jedinice su počele da se prebacuju preko rijeke Bistrice, pod kišom topovske i mitraljeske vatre sa okolnih čuka. Kroz taj prodor već je prošlo nekoliko brigada. Tuda je prošla i naša Deseta sa Drugom dalmatinskom.

U Miljevini su gorjele kuće. Zapalile ih avionske bombe i topovske granate. Gore krovovi seoskih kuća kao da su benzinom posuti. Borci ulijeću u plamen, željni da vide kuću. Gotovo mjesec dana smo se nalazili u divljini i za to vrijeme nismo vidjeli ni sela, ni kuća, ni živih bića.

Prošao je i taj dan velikih borbi, u kome ni za trenutak nismo imali odmora. Stalno prolazimo pored desetine mrtvih drugova. To je bio poslednji dan pete ofanzive. Poslije smo se nalazili van fašističkog obruča, ali, to ne znači da su nas ostavili na miru. I dalje su nas progonili avioni, zasipajući nas bombama. Već smo se rastali od proletera. On su okrenuli udesno prema visokoj Jahorini. Opet smo doživjeli strašno bombardovanje. Od jedne bombe ranjen je komesar Strahinja Pažin, omladinac iz Livna. Poginuo je i Danilo Vukajlović, profesor književnosti iz Mostara, koji je u partizanima bio od početka ustanka. Neki dan smo izgubili i Borišu Kovačevića, književnika, predratnog člana Partije. Oba su bili obrazovani marksisti i veliki pregaoci.

Tako smo izašli iz posljednjeg obruča velike ofanzive.

Poslije izvlačenja iz obruča dadosmo kratak odmor. Nalazili smo se blizu sela Varoš. Pored mene stoji Božo Kovačević, bolničar, rodom iz Grahova. Imao je kod kuće ženu i dvoje djece. Pošao je u borbu odmah u početku

ustanka. Stoji, gleda kolonu brigade i nešto razmišlja. Malo zatim kaže:

»E, nema nas nigdje na svijetu. Hvala našem rukovodstvu. U svijetu da tražiš oficire, da ih sa svijećom tražiš, ne bi ih našao kao što su naši, a nijedan nema epoleta ni činova. Neka nam živi naš Tito, on nas je izveo a nikad se, pravo da vam kažem, ni u snu nisam nadao, da ćemo se izvući«.

U tom trenutku puče puška, negdje u daljini. Božo pade. Pritrčasmo mu, bio je već mrtav. Pogodilo ga iz daljine i ni riječi više nije izustio.

Sahranismo ga tu gdje je i poginuo. Pošli smo dalje. Teško mi je pala Božova smrt. Toliko smo teškoća zajedno prošli, a pogibe kad se niko nije nadao.

II

Tiha i mirna noć, puna mjesečine. Neobična poslije onoliko bučnih koje smo preturili preko glave. Hladno je. Umorna kolona Desete brigade privlači se putu Kalinovnik — Trnovo. Nedaleko od tog mjesta prolazili smo prošlog ljeta kad smo maršovali od Vrbnice za Prozor. Na jugu, tamo daleko, prema Nevesinju, čuje se buka njemačke motorizacije. Malo kasnije buka motora postade glasnija. Vidimo farove kamiona koji promiču u pravcu Sarajeva. Obasipaju svjetlom put i prostor pored njega, koji su još Talijani očistili da slobodnije prolaze. Ležim u travi, na ivici šume koja se spušta do puta. Prolazi duga vrlo duga kolona, nema joj kraja. Zato čekamo pogodan trenutak da se između kamiona prebacimo preko puta. Čuje se komanda naših.

»Sad je vrijeme. Brže naprijed. Trk!«

I tako, čim bi projurio jedan kamion, dok se drugi još nije pojavljivao, borci su se dizali iz trave, u skokovima prelazili cestu i gubili se u gustoj šumi.

Nalazimo se pod šumovitim padinama Treskavice. Neobično nam svima. Ne podnosimo tišinu. Poslije više od mjesec dana neprekidnih eksplozija oko nas, poslije pokreta i napregnutog iščekivanja smrti, odjednom smo

se našli u tišini i šumi, daleko od neprijatelja koji je htio da nas uništi. Kao da smo se obreli u nekoj drugoj, nepoznatoj zemlji, gdje rata uopšte nema. Samo je treštanje motora u daljini podsjećalo da ipak nismo daleko od krvavog rata.

Gledam i mislim o tome kako Nijemci i ne slute da smo im već za leđima. Drago mi je što zure u prazno, u nadi da će nas zateći tamo gdje bi željeli, u kliještima.

Neprijatelj nije ni osjetio naš prelazak preko puta Kalinovnik—Trnovo. Sad smo daleko od fronta, van svih obruča. Ali, ni ovdje još ne možemo leći da se odmorimo. Rade Hamović poznaje ovaj teren odlično, zna svaki šumarak, svaku livadu u planini. Ovuda je on četrdeset prve vodio Kalinovački partizanski odred. Sada traži da idemo naprijed, što dalje od puta, u šumom pokrivenu Treskavicu.

»Ima gore u planini jedan zaselak«, kaže on, »tamo ćemo se odmoriti, pored izvora. To je vrlo podesno mjesto iznad jedne livadice na ivici šume. Nema nadaleko zgodnijeg položaja gdje bismo mogli ostati neprimijećeni i dobro se odmoriti«.

Posljednjih dana imali smo prilično lijepo vrijeme. Sad opet poče da pada tiha i dosadna kiša: ne pada kako valja, a neće ni da prestane.

U rijetkoj jelovoj šumi napravismo logor. Od granja i šatora nikoše naša skloništa. Ali nismo naročito bili zaštićeni: prokišnjavala su. Vatre ne mogu da se razgore, pa ni da se održe. Mokrina ih trne.

Čim smo tu došli, Rade je poručio njegovim poznanicima iz obližnjeg sela da dođu. Tražili smo hranu od njih.

Dođoše nam neki mještani. Među njima jedan Radov poznanik koga su zvali Knez od Rogoja, drugog mu se imena ne sjećam.

»Podijelićemo s vama sve što imamo«, veli nam on. »Dobro ste nam došli. Mislili smo da niko od vas nije živ ostao. Vjerovali smo, poslije svega što smo vidjeli i čuli i poslije onog što smo i sami preko glave preturili, da nikad više živa partizana svojim očima nećemo vidjeti. E neka ste se spasili, fala i milost dragom bogu«.

Doniješe nam desetak ječmenih pogača. Nađe se i mesa. Pojedosmo to. Ali vojnici pokvariše stomake. Muka prava.

Nije bilo nijednoga među nama koji je za ovih posljednjih dvadeset-trideset dana vidio hljeb. Sjetio sam se lanjskog ljeta kada smo nakon gladovanja u Vrbnici došli na slobodnu teritoriju, gdje su nas seljaci iz okoline Prozora dobro nahranili poslije skoro dvomjesečnog gladovanja. Ovdje smo sada dobili po komadić hljeba, a naši ranjenici i po kašiku mlijeka, što je za njih bila velika stvar, kao da smo im dali lijekove.

Još uvijek se, danju i noću, čula snažna tutnjava boja koji je odmicao sve dalje na sjever. Razgovijetno se mogla čuti svaka eksplozija avionske bombe i tutnjava topova. Izgledalo nam je kao da je preko nas prohujala i sada se udaljuje proljetna oluja praćena grmljavinom.

U naš logor svakog dana dolaze novi borci, pojedinačno ili u manjim grupama. To su oni drugovi koji su ostali odsječeni od svojih jedinica, ili oni koji su se izgubili, zalutali, ili nisu mogli da idu u korak sa ostalom vojskom. Najčešće su to bili ranjenici iz Centralne bolnice ili borci iz Treće divizije, koja je ostala odsječena, na drugoj strani Pive. Svaki od njih priča nevjerovatne priče o patnjama i junačkim podvizima boraca koji su se sa fašistima hvatali za prsa, u borbi na život i smrt. Naročito su potresne priče onih koji su učestvovali u posljednjem jurišu Treće divizije na Sutjesci.

»Da li su se probile jedinice Treće divizije? Kud su krenule? Šta je s komandantom Savom?«, raspitivali smo svakoga.

Od ovih koji su prvi došli nijedan nije znao da nam kaže nešto određeno.

Jednog jutra dođe grupa boraca iz Trećeg bataljona. Oni su znali nešto više o velikim borbama na Sutjesci. Pričaju pojedinosti iz posljednjih juriša.

»Tada je, kad smo pošli prema Nijemcima, pao i komandant . . .«

»Komandant, koji?«, dočekasmo nas nekoliko u jedan glas. A crna misao mi proletje kroz glavu.

»Komandant Sava«, rekoše.

Skočio sam. Nisam vjerovao. Pripitao sam nekoliko puta da li je to tačno, da li su sigurno to vidjeli. Možda je Sava ostao ranjen. Ali ne, ovi drugovi ipak govore istinu. Pričaju ono što su rođenim očima vidjeli.

Sava je poginuo, ostao je na Sutjesci. Pao je kao junak. Bio je to posljednji obruč koji su Nijemci stegli oko Treće divizije. Preostao je jedan jedini izlaz za one koji nisu htjeli da pokorno polože šiju na panj: juriš na njihove bunkere! Probiti taj obruč, makar koliko to koštalo. Sava je okupio sve što je imalo oružje u ruci. Napravio je plan juriša i pošao na čelu boraca sa parabelumom u ruci. Komandovao je kao toliko puta prije.

»Naprijed, sokolovi!«

To je bio posljednji Savin juriš. Pao je pred fašističkim rovovima, koje su njegovi borci odmah zatim pregazili.

Tu je i ostao!

Dugo poslije ove priče nisam mogao da se smirim. Da li može biti nešto teže od gubitka najboljeg, najmilijeg druga? A u Savi sam imao druga bliskog, najbližeg od svih poznatih. S njim sam proveo čitav život, on me uveo u radnički pokret, s njim sam pošao u ustanak, s njim sam zajedno ratovao, sve do nedavno.

Pridošlice su nam pričale o junačkom držanju našeg Trećeg bataljona. Od dvije stotine pedeset boraca, koliko ih je imao pred početak pete ofanzive, Mostarski bataljon je spao na svega nekoliko desetina ljudi koji su se probili iz fašističkog obruča i otišli nekud preko Izgori, izgleda pravo u Hercegovinu. Šta će biti s njima?

Nisam mogao da zaustavim suze, teku same. Teško mi je da mislim o tome da Savu nikad više neću vidjeti. Pomisao da više nema Trećeg bataljona, da nema onih divnih drugova iz Mostara, koji su se u četvrtoj ofanzivi probili u utvrđeni Prozor i likvidirali talijansku komandu grada, koji su vodili junačke bitke na Neretvi, izaziva žestok bol u srcu. Samo u jednoj bici, na Porimu, Mostarci su imali šezdeset ranjenih drugova. To je bio bataljon koji je polazeći u borbu ili vraćajući se iz nje u pokretu,

uvijek pjevao. Sjećam se da im je najmilija pjesma bila Internacionala. Nikad mi nije bila ljepša nego kad bi je oni zapjevali. Kako da ne bude lijepa kad je pjeva dvije stotine proletera, dvije stotine ljudi na koje se stvarno i odnose stihovi: »... vi sužnji koje mori glad...« A sad ih više nema, pali su u jurišima za odbranu bolnice. Oni što su preživjeli, ko zna gdje su?

Iz dana u dan dolazili su nam novi borci iz razbijenih jedinica. Slušali smo nove pojedinosti o junaštvu i stradanju naše zaštitnice i preostalih dijelova bolnice.

Bili smo se već ispavali i oporavili. Pojedinci su već gunđali i pitali:

»Šta više čekamo ovdje?«

»Zašto ne krećemo u Hercegovinu? Vrijeme je već«.

Međutim, morali smo da čekamo izvještaje iz našeg kraja, o stanju tamo, o snazi i razmještaju neprijatelja. I bez toga, jasno nam je bilo, da nećemo naći sve kako valja da nas i tamo čeka teška borba. Možda ćemo i u Hercegovini da doživimo teške i kritične dane. Svašta se može dogoditi i zato se moramo pripremiti. Moramo, najprije, savjesno ispitati teren. Dani su prolazili u sastancima i konferencijama, u reorganiziranju partijske organizacije.

»Prije svega, drugovi, treba da ojačamo i učvrstimo partijsku organizaciju u jedinicama«, govorio nam je Uglješa Danilović na sastancima štaba i politodjela.

Crni je govorio:

»Imamo dosta komunista. Moramo ih pripremiti. Poslije svega što smo doživjeli posljednjih dana, ne bi bilo dobro da nas nešto iznenadi i zatekne nespremne. Sigurno je da ćemo u Hercegovini imati pune ruke posla, i političkog i drugog. I borbe ćemo voditi svakodnevno«.

Brigada se odmarala nekoliko dana. Liječili smo ranjenike i odmarali se od napora koje smo preturili preko glave. Iznurenost nije lako izliječiti. Nema dovoljno hrane, ni njege.

Stizali su nam prvi izvještaji iz Hercegovine. Vijesti su još uvijek bile oskudne i sasvim nepovoljne. Ništa detaljnije nismo mogli da saznamo osim da je čitava Her-

cegovina još i sada puna Nijemaca, da su s njemačkim trupama došle i ustaše, da su četnici počeli ponovno da dižu glave, da se organizuju i dodvoravaju Nijemcima.

Seljaci iz susjednih sela, naši prijatelji, dolaze svakodnevno, donose nam hranu, izvještavaju o stanju na putevima i u okolini. Pričaju nam da se po ovim selima, pa i dalje, već zna da se Deseta hercegovačka brigada prebacila u ovaj kraj, da se nalazi tu negdje u blizini. Nadaleko se već pročulo da smo mi ovdje, pod Treskavicom, da nismo otišli preko Jahorine, ali nas niko nije uznemiravao.

Ogromna njemačka sila bila je preplavila gornje krajeve Hercegovine za vrijeme pete ofanzive; fašisti nisu pravili razlike između četnički i partizanski raspoloženih sela; pljačkali su redom, gdje su šta stigli. Narod se tada zbunio; svi su se bili smeli i uplašili, nikome nije padalo na um da ide neprijatelju da prijavljuje partizane koji su se probili iz obruča. Ni oni koji su nas mrzili nisu smjeli da odu Nijemcima da nas prijave.

Raspitivali smo se šta je s četnicima iz ovog kraja, gdje su, šta rade i kako se drže. Mještani nam pričaju kako se četnici još i sad kriju, još ne smiju otvoreno da pregovaraju s okupatorom, ali u zasjedama čekaju naše borce i ranjenike, bolesne, malaksale; hvataju ih i ubijaju bez milosti. Ko zna koliko će naših drugova pasti od izdajničke četničke ruke a da to niko neće saznati.

Jednog dana Savo Govedarica, borac naše brigade, rodom odavde sa Oblja, velikog sela iznad Neretve iznenadi nas viješću da se u jednom obližnjem zaseoku već dva-tri dana nalazi neki četnički štab u kome je bilo nekoliko viših kraljevih oficira.

Odmah smo sazvali sastanak brigadnog rukovodstva. Na sastanku je, na osnovu prikupljenih obavještenja zaključeno da se radi o četničkom štabu za Hercegovinu. Na čelu tog štaba nalazio se nekakav major Pantić.

»Ovo je prilika da Pantića uhvatimo«, kaže načelnik štaba. »Ali, ljudi su nam još uvijek premoreni, a do Oblja ima nekoliko sati hoda. Treba ići oprezno jer će, bojim se, na vrijeme saznati za naš pokret pa će strugnuti nekuda«.

»Drugovi«, rekao je komesar, »moramo ih pohvatati žive. Kad bi uspjeli da ih likvidiramo, politički bismo mnogo dobili, jer su kompromitovani kao saradnici okupatora«.

Nismo mnogo razgovarali da li da se prihvatamo tog posla ili ne. Više smo se zadržali na stvaranju plana za akciju. I to je brzo bilo gotovo.

Zaključili smo da još noćas, odmah poslije ponoći, treba uputiti jednu odabranu četu. U jednom zamahu, brzim, usiljenim maršem, treba se prebaciti do Oblja i u svanuće naći u četničkom štabu. Samo pod tim uslovima mogli smo da računamo da neće osjetiti naš pokret i da nam neće umaći prije nego se pojavimo u selu.

Politički komesar brigade pošao je u Peti bataljon da se raspita ko će od boraca dobrovoljno da se javi za ovaj težak i naporan zadatak. Mislili smo da neće biti dovoljno dobrovoljaca i da ćemo morati i sami da određujemo.

Javilo ih se, međutim, daleko više nego što nam je trebalo. Gotovo svi sposobni borci Petog bataljona htjeli su da idu u ovu akciju. Svaki je od njih želio da se okuša s četnicima, da iskali na njima svu onu srdžbu i mržnju koja se prošlih dana nagomilala u njemu. Gledam kako se vojnici iskupljaju oko komandira, kako diskutuju zahtijevajući da i oni pođu s odabranom četom. Gledajući ih obuzima me silna radost, kao da se u mene odnekud nova snaga ulijeva. Mislim: ima nas još dosta, možemo da izdržimo još koju ofanzivu, ukoliko ih bude.

Danilo Komnenović je krenuo s četom od četrdeset odabranih dobrovoljaca iz svog bataljona. Taj mladi komandant još uvijek je izgledao svjež i živahan, kao da je došao sa oslobođene teritorije, sa nekog odmora, a ne iz krvavog tridesetodnevnog boja. Pošao je s njima i politički komesar brigade. Otišao je zakopčavajući svoj kratki kožni kaput.

»Ništa ne brinite«, dobacio nam je on. »Pantić će nam ovom prilikom položiti račune za one popaljene kuće u Popovu Polju«.

Još jednom smo im napomenuli da bi najbolje bilo da se kraljevski oficiri pohvataju živi, kako bi mogli da ih

saslušamo. Onda smo se rastali. Četa je veselo otišla na zadatak.

Sutradan, krenuli su i ostali dijelovi brigade na Obalj. Bio sam nešto izostao iza kolone. Idem tako šumom sa dvojicom drugova, žurimo da stignemo glavninu, i ne osvrćemo se okolo. Jedan od njih je bio Slavko Skender, mladić, komandir čete.

Odjednom, ne znam otkuda, pred nama, na stazi, iskrsnuše četiri do zuba naoružana čovjeka. U prvi čas i ne primijetih da su bradati, da imaju dugu kosu i da drže pripravne puške. Ali, brzo mi postade jasno: četnici!

Srećom i oni su bili iznenađeni susretom. Dosad su krstarili ovim šumama i hvatali polužive, izranjavljene i bolesne borce koji su se izvukli iz pete ofanzive, a sada su se, odjednom, našli licem u lice s naoružanim partizanima. Ali, samo za trenutak, potraja ova naša i njihova neodlučnost. Samo trenutak stajali smo bez riječi jedni prema drugima. Odjednom mi je sinula misao da će oni preuzeti inicijativu, ako to mi ne učinimo, da su oni u daleko boljem položaju i da ih ima mnogo više nego nas. Vidjeh: pojavi se još nekoliko šubara iz šume. Ali se odmah posakrivaše.

»Ko ste?«, upitao sam strogim glasom.

Jedan dugački bradonja, očigledno nastariji među njima odgovori, ali pomalo zbunjeno:

»Kraljevska četnička vojska u otadžbini«.

Ohrabri me njegova poslušnost i zbunjenost te nastavih jednako oštro:

»Kud ste pošli i šta ovuda tražite?«

Bili su sasvim zbunjeni. Visoki bradonja je prestravljeno buljio u moju kapu, u crvenu zvijezdu na njoj. Prolazio je trenutak za trenutkom, i ja se ponovo sjetih da oni svakog časa mogu da se priberu. Bez daljeg razmišljanja viknuh zapovjednički dugačkom četniku:

»Dođi ovamo!«

»Što ću vam ja?«, promuca on. »Zašto da dolazim? Mi, brate, nemamo ništa protiv vas i mi smo stradali od Nijemaca«.

»Idite s mirom svojim putem, a mi ćemo svojim!«, dopuni ga neki drugi glas. »Mi nemamo ništa s vama«.

»Mi imamo s vama nekih računa!«, rekoh i podigoh nogu, kao da se pripremam da skočim put njih. Ispod oka sam pogledao na dvojicu mojih drugova. Njih nema. Čudi me gdje su. Ali, tješim se, vjerovatno su za nekim zaklonima. Ostali četnici su se nervozno micali u grmlju, desetak koraka iza ovog visokog.

»Znate li vi da ćete jednog dana odgovarati za ovo što danas radite? Znate li vi, četnici, kakve zločine činite, je li?«, pitam ih strogo.

»Ko si ti?«, upitah zatim oštro jednoga koji je stajao pored dugajlije. Ovaj drugi bio je u žandarmerijskoj uniformi. Učini mi se da drhti od straha.

»Ja sam Raguž, iz Stoca«, veli gotovo plačljivo.

»Šta ti radiš među četnicima, ti si Hrvat, a četnici poklaše Hrvate?«

»Ja sam se«, veli, »zakleo kralju Petru, ja ne mogu da pogazim zakletvu«.

»Kukavico jedna!«, rekoh i opsovah ga, nisam mogao da se uzdržim.

»A ko si ti?«, upitah poslije dugačkog, upirući pištoljem u pravcu njega.

»Ovo je brat Radovan Kovačević iz Gacka«, kaže umjesto njega onaj mali žandarm, drhteći.

Ponovo se okrećem da vidim gdje su mi drugovi, njih nema. Vidim i četnici se izmiču natraške jer se nadaju da će iza mene zatreštati po njima.

»Da se ne svađamo ovdje, brate«, predlaže četnik. Sada je govorio daleko pribranije nego u početku.

»Evo, da se rastanemo kao prijatelji. Ako hoćeš, mi ćemo se vama ukloniti s puta. Ali, jednu stvar da vas zamolimo. Samo da reknete komandantu Šegrtu da ne ubija naše oficire, koje je noćas zarobio na Oblju«.

Izgovorio je to nadušak, a onaj do njega stalno mu je upadao u riječ i dopunjavao ga:

»Zašto da se više bijemo? Naša komanda iz Londona naredila je da između nas više nema rata, da sarađujemo. Samo, ako vi ubijete Pantića i ostale, onda ne možemo sarađivati«.

Tek sada mi se sasvim razjasni zbunjenost i neodlučnost četnika: naš komesar je, znači, noćas postigao uspjeh sa svojom odabranom četom. Pantićev štab je, dakle, u našim rukama!

Nisam nimalo oklijevao. Rekoh im otvoreno da sam ja Šegrt. Razumije se, nisu odmah povjerovali. Bili su strašno zbunjeni. Smeteniji nego u početku. Bradonja se uplašeno osvrtao oko sebe, druga dvojica ustuknuše korak-dva unazad. Mucali su u jedan glas:

»Ako si ti Šegrt, čast i poštenje... Mi nismo za borbu među braćom... Možemo li mirno da se raziđemo? A naš štab pustite, brate komandante«.

Opet sam ih ljutito prekinuo. Sad sam se osjećao daleko nadmoćniji.

»Nisam ja vaš brat, to neka znate. A štab koji smo zarobili, ispitaćemo i pustiti, ako ne budu zločinci i izdajnici«.

Onda sam stao da ih grdim. Rekao sam da oni ne znaju za što se bore, nisu svjesni kome pomažu i ko ih vodi! Pozvao sam ih da pođu s nama, da se pošteno bore za slobodu svoga naroda.

Četnici su se pravdali, kao da su uhvaćeni u laži. Pravdajući se izmicali su stopu po stopu natraške. Sada, kažu, nikako ne mogu s nama, tamo ih čeka njihovo društvo. Kad jedan od njih pokaza kuda će, opet sam pokušao da im doskočim:

»Ne idite nipošto u tome pravcu! Tamo su naši, ako vas oni ščepaju niko se živ neće izvući«.

Upućivao sam ih na naše zasjede, ali se nisu dali prevariti. Izmakoše se polagano do ruba jednog šumarka i zatim odjednom skočiše i potrčaše, sve jedan mimo drugog.

Pogledao sam s nevjericom za njima: stvarno bježe. Onda sam i ja brzo skočio u stranu. Potražio sam dvojicu mojih drugova. Njih zabolio stomak pa se prevrću od bolova na jednoj ledinici u šumi. Uopšte nisu znali šta se sa mnom dogodilo.

Jedan četnik, mladić, sakrio se dok mu je društvo pobjeglo, pa sad izađe pred nas. Trčao je kao bez duše, uzdignutih praznih ruku:

»Ne pucajte, predajem se!«, vikao je.

Pobjegao je od svog društva. Trči za nama, hoće, veli, da ide s partizanima. On kaže da je njegov oficir, taj što je maločas razgovarao sa mnom Radovan Kovačević, jedan od najpoznatijih četničkih komandira iz odreda Milorada Popovića, jedan od čuvenih četničkih zločinaca.

Poslije podne stigosmo na Obalj, u zaselak u kome su naši jutros pohvatali četnički štab. Izlazi pred nas komesar Čedo, nasmijan, zadovoljan, ne vidi se na njemu da noćas nije spavao i da je bio u teškom i napornom maršu. Saopštava nam da su zadatak u potpunosti izvršili. Zarobili su čitav četnički štab, na čelu s majorom Pantićem, kapetanom Musakadićem iz Sarajeva i nekim drugim. Među njima je i sudija četničkog suda za područje Hercegovine Jojić, koji je prije rata bio sreski načelnik. Sve redom čuveni zločinci, čija su nedjela dobro poznata narodu ovoga kraja. Ko u Hercegovini nije već čuo za paljenje sela i batinjanje ljudi i žena u Popovu Polju? To je radio major Pantić sa svojim četnicima. Ko nije čuo za predratnog šefa sarajevske policije Musakadića, koji je dugo godina progonio komuniste i druge pripadnike radničkog pokreta u Sarajevu i Bosni? Zar se nije već nadaleko bio pročuo četnički sudija Jojić, čiji su »leteći« sudovi donosili smrt u ustaničke partizanske krajeve?

Sada su svi u našim rukama. Pitam Čedu da li je bilo borbe, jesu li pokušavali da se brane? On veselo nijeće glavom.

»Predali su se kao kukavice«, veli. »Od četrdeset ljudi, koliko nas je pošlo«, priča on dalje, »stiglo nas je ovdje svega dvadeset sedam, trinaest ih je ostalo usput, nisu mogli da izdrže. A mi opkolili selo, stegli obruč oko kuće u kojoj su oficiri spavali. Jednim metkom prevrnuli smo stražara. Gospoda oficiri uopšte se nisu odupirali, izvlačili su se jedan po jedan iz slame, uzdignutih ruku«.

Sjetih se tada Save Kovačevića. Da je on ovdje s nama, on bi ih prosto popljuvao zbog njihovih zlodjela, njihove bijede, njihovog kukavičluka. »Nikogovići, nemrči puške!«, rekao bi im sigurno ponosni Sava.

Komesar nastavi da priča:

»Da vidiš zlata! Puna vreća engleskih zlatnih funti. Ima gotovo pet kila. To su im poslali iz Londona kralj i Englezi, a oni pale i pljačkaju partizanska sela i kolju rodoljube koji se bore protiv fašizma«.

Toliki novac i zlato nosila je sa sobom ta izdajnička družina. Pogledao sam tu njihovu blagajnu. Bilo je tamo osim britanskih zlatnika i raznih drugih novčanica: talijanskih lira, njemačkih maraka, Nedićevih dinara, Pavelićevih kuna, starih jugoslovenskih dinara. Čitav tovar. Tu su i ostale stvari: velika arhiva, konzerve i oprema, što su ih dobijali od Engleza avionima, pa njihova lična garderoba!

Formirali smo narodni sud koji će suditi izdajnicima. U sudu su bili Uglješa Danilović, Rade Hamović i Čedo Kapor.

Prisustvovao sam suđenju. Ne samo da su se kukavički predali već su se bijedno držali i na saslušanju. Jasno im je šta mogu da očekuju, jer znaju šta su radili. Major Pantić, u novoj uniformi, uhranjen i dotjeran, pokušava da objasni kako je on samo običan vojnik, »borac za slobodu«, kako je već uvidio potrebu saradnje s partizanima i poslao svoje predstavnike Vrhovnom štabu. Priča i razne druge besmislice, nada se da ćemo mu povjerovati. Musakadić je krupan čovjek. On je zbunjen. Raspituje se koliko ćemo ga zadržati kod nas. Jojić me preklinje i moli; on me hapsio prije rata.

Prosto da se čovjeku zgadi! Pitam Musakadića otkud on, musliman, u četničkom štabu, kad su četnici zakleti neprijatelji svih muslimana. Zna li on šta su četnici radili u muslimanskim selima.

»Ja sam jugoslovenski nacionalista!«, veli on. »Borim se za zapadnu demokratiju«.

A s kime ste nas vi »jugoslovenski nacionalisti« dočekali na Neretvi, proljetos? — pitam ponovno. »Sjećaš li se?«

Njega se sve to skupa malo tiče. On je, kaže, vjerno služio kralja toliko godina i sad je to nastavio. Nekako se kočoperno drži, najiskrenije od svih.

»Gospodo, veli Pantić, uvijajući se kao lisica, »smatram da smo uvek bili fer prema vama. Ako smo nešto zgrešili, izvinite, molim vas«.

»Ubuduće sigurno nećemo!«, dodaje ponizno bivši sreski načelnik, sudija Jojić.

»I nećete!«, upada neki borac, koji je slušao naš razgovor, lupajući nervozno kundakom po podu.

Prijeki sud brigade nije dugo zasjedao. Četvorica oficira osuđeni su na smrt strijeljanjem. Kazna je odmah izvršena. Ostali su oslobođeni. Rekli smo oslobođenim da mogu da idu kuda hoće, mogu ako žele da ostanu u našoj brigadi. Oni su se svi složili ostaće, vele, u brigadi. Kuda bi drugo.

»Hoćemo da se borimo, da dokažemo naše poštenje!«, deklamuje jedan potporučnik.

Iduće noći, dok se brigada spremala za pokret, svi su pobjegli. Nisu ostali čak ni njihovi kuriri, ni konjovoci.

Kad smo pogledali u zaplijenjenu arhivu Pantićevog štaba, među raznim naređenjima i dopisima nađosmo i jedan akt novijeg datuma. Ima šta da se vidi! Štab se obraća »svim vojno-četničkim jedinicama Istočne Bosne i Hercegovine«. Analizira petu ofanzivu i zaključuje da će partizani kao vojna snaga biti potpuno likvidirani, ali da nije isključeno »da se tu i tamo izvuku iz obruča pojedinci i grupice«. Na osnovu toga Pantić je izradio plan i izdao naređenje da njegove jedinice, izvan njemačkog obruča, postave još jedan, četnički. U vezi s tim naređivao je svojim potčinjenim komandantima: »hvatati i razoružavati sve preživjele partizane, komesare i komandire javno strijeljati, nad ostalim povesti istragu«.

»Zlikovci!«, zgražavaju se borci gledajući u ova četnička dokumenta. A juče preklinju, kume i mole za milost, kažu — da su za saradnju, da im je tako poručeno iz Londona. Sad vidimo da smo učinili drukčije, da bismo teško pogriješili.

Nadaleko će se čuti za sudbinu Pantićevog štaba. Znamo, njihovi prijatelji će samo nemoćno da prevrću očima i da se svete nad nedužnim narodom, kao što uostalom redovno čine. Ali, većina naroda će, svakako, da se

raduje — kao i ovi mještani ovdje. Oni nas pozdravljaju, olakšanje i radost se ocrtavaju na njihovim licima:

»Zaslužili su, neka, tako im i treba«.

»Do juče od Pantića i Jojića riječi nismo smjeli da progovorimo«.

»Nose toliko zlata, a narod gladuje. Koliko je dosad umrlo od gladi, pitaj boga«.

Rat je, a u ratu nema milosti, nema mjesta sentimentalnosti; treba pobijediti, to je osnovno. Sve što stoji na putu pobjede, treba nemilosrdno uklanjati. Čistiti »gubu iz torine«, kako je govorio Njegoš da bolest — u ovom slučaju nacionalna izdaja — ne bi zatrovala narodne težnje za oslobođenjem, za istjerivanjem okupatora.

... Uspjeh naše akcije na Oblju, likvidiranje četničkog štaba, djelovao je politički vrlo pozitivno i na borce i na narod. Poslije tolikih teških i mučnih dana, poslije tolikih gubitaka — izvojevali smo još jednu ubjedljivu pobjedu. Sada ćemo se lakše boriti s četnicima, stukli smo zmiji glavu.

Naša kolona kreće prema jugu, dublje u Hercegovinu. Gledam lica boraca, sa mnogima razgovaram. Zanima me kakvo je njihovo raspoloženje. Svi su zadovoljni. Vidi se, sad nekako lakše koračaju. Ide se prema Hercegovini. Ali, tamo je puno njemačkih, četničkih i ustaških garnizona.

Drugovi u štabu su zadovoljni. Crni stalno ponavlja:

»Kažem ja vama, drugovi, imaće ovo značajne političke posljedice. Ovo će uticati na političko raspoloženje u čitavoj Hercegovini u našu korist«.

Maršujemo prema Neretvi. Razgovaram usput sa Savom Buričem, komandantom Pete crnogorske brigade, koji se s jednom grupom probio iz obruča i prije neki dan stigao do nas. Malo-pomalo, nikako ne mogu a da razgovor ne povedem o Savi i njegovoj pogibiji. Savo Burić je bio u njegovoj blizini kad je poginuo. Od Pete crnogorske brigade ostali su samo rastureni dijelovi. Ivan Milutinović se probio prema Izgorima, jedino je Gligo Mandić, izgleda, uspio da se s jednim bataljonom probije za glavninom u istočnu Bosnu.

Opet smo zastali. Još uvijek nismo donijeli konačnu odluku za pokret u Hercegovinu. Ponovno smo temeljito prodiskutovali naš položaj i situaciju u kraju u koji idemo. Raspolažemo sa nešto podataka o stanju na terenu. Nije jednostavna stvar donijeti odluku o odlasku u neispitane krajeve sa svega nekoliko stotina boraca, koliko ih je preostalo od brigade koja je uoči bitke na Sutjesci brojala oko 1.240 ljudi. Na sve moramo da mislimo. Bila bi neoprostiva greška kad bismo najbolje kadrove koje je iskovala brigada izložili neočekivanoj opasnosti.

I dalje, svaki čas, u naše jedinice pristižu novi borci. To su uglavnom proleteri, ratnici iz udarnih brigada, koji su u petoj ofanzivi izdržali najteža iskušenja. Većinom su Dalmatinci, a ima i Bosanaca, Banijaca, poneki Srbijanac i Hrvat. Ranjenici, rekonvalescenti, bolničarke, komordžije, uglavnom oni koji su zaostali. Svi su, vidi se po njihovom izgledu, na izmaku svojih snaga. Jedva su uspjeli da živu glavu izvuku dok su nas stigli i pridružili nam se.

Veliki problem za nas predstavljalo je ljudstvo nesposobno za borbu i za brže pokrete. A mi prije svega moramo da budemo spremni za brzo manevrisanje i sposobni da svakog časa stupimo u akciju.

Komesar i pomoćnik komesara imali su mnogo posla oko tih novih ljudi. Moramo ih primiti, moramo im pomoći, ne možemo da ih jednostavno odgurnemo od sebe u ovakvom teškom položaju. Trebalo je da nađemo neko rješenje. Odlučili smo da se dozvoli iscrpljenim i za marš nesposobnim borcima da se odvoje od brigade i da se prema svom nahođenju sklone na teren dok se ne poprave.

Poslije zastoja opet krećemo, sada idemo pravo preko Borča na nevesinjsku površ. Neretva je ovdje, u svom gornjem toku, veoma mala. Gotovo kao neki potok. Na drugoj strani već počinju pusta, popaljena boračka sela. Zatim, gore na visoravni, nailazimo na najsjevernije gatačko selo, Kokorinu. Mještani — većinom žene i stari ljudi — gledaju nas kao neko čudo, kao da nikad partizane nisu vidjeli. Tolika je njemačka sila ovuda prošla da su oni povjerovali da nigdje ni jedan partizan neće

ostati živ. A sada, evo, pred očima im je brigada, i to Deseta hercegovačka, koju su oni dobro poznavali.

Čekamo u selu dok se smrači, a onda nastavljamo dalje, ka komunikaciji Gacko — Nevesinje. Tu, pored čuvenog izvora Erceglije, treba da se prebacimo na drugu stranu. Dobro mi je poznat svaki puteljak i svaki zaselak, jer sam lanjske godine, sa Prvim udarnim bataljonom, ovuda mnogo puta prošao.

Noć je prilično vidna, iza oblaka mjesec, pa se lakše snalazimo u putu. Moramo neopaženo da se privučemo putu i da se prebacimo preko njega. Naprijed su otišle izvidnice, očekujemo kad će nas izvijestiti o situaciji oko puta. Moramo da budemo do kraja oprezni. Četnici su sigurno obavijestili Nijemce da smo mi na ovom području.

Kolona stoji, ljudi su legli pored staze, mnogi već spavaju. Prošla je ponoć, a naša izvidnica ništa ne javlja. Prolaze mučne minute, jedan sat, drugi, treći. Umor i san nasrću, ali se čovjek otima. Osjećalo se da noć izmiče kad dotrča kurir, a za njim jedna patrola.

»Nijemci!« javljaju kratko. »Čitavu noć prolaze cestom, mislili smo da će već jednom proći, ali eto ih sad idu ovamo. Koliko ih je ne znamo«.

Rade Hamović je na brzinu izdao naređenje jedinicama:

»Hitno odstupati! Pravac — Borač. A zatim dalje, preko Neretve«.

Nismo smjeli dopustiti da nam Nijemci nametnu borbu. Ne bi nas poslije pustili na miru. Odmah u početku morali bismo da se branimo, a to je ono što mi ne želimo. Dobro je već svanulo kad su zaštektali šarci. Neprijatelj nas je opazio. Gonio je našu zaštitnicu, koja je bježala. Za tren oka ponovo smo izbili na obalu Neretve. Kako smo brzo prevalili put za koji nam je otud trebalo pola noći.

Ne dozvoljavamo da se ovo povlačenje pretvori u panično bjekstvo. Opominjemo pojedine borce koji su se bili toliko prepali kao da su sebe već vidjeli zarobljene. Sređujemo kolonu koja na nekim mjestima svaki čas izgubi izgled organizovane cjeline. A za nama jednako

štekću šarci. Silazimo prema rijeci. Tek sada smo u mrtvom uglu i neprijatelj ne može da nas gađa.

Najzad smo uspjeli da pređemo na drugu obalu. Gledamo nazad. Nijemci se gore, na suprotnoj strani, još uvijek ne pojavljuju. Idemo dalje uz strminu, zastajemo i osmatramo, ali i dalje — Nijemaca nema. Čak je i pucnjava prestala, ništa ne čujemo.

Naređujemo da kolona stane, da se odmorimo. Izgubili smo pet-šest drugova u ovom povlačenju bez borbe. Ostali su na drugoj strani, nisu uspjeli da izmaknu s nama. Pao je i politički komesar čete Sava Brenjo, mladi nevesinjski komunista iz velike porodične zadruge Brenja, koja je dosta dala za našu borbu.

»Da smo još samo malo zakasnili izgubili bismo polovinu ljudstva«, veli Rade, koji nas pristiže s jednom grupom boraca.

Čim smo prešli preko Neretve, borci počeše da padaju po putu, iznemogli, nemoćni da nastave put; umorilo ih odstupanje. Sada pristižu jedan za drugim, polako, korak po korak, uz krajnje naprezanje.

Na novom odmoru ponovo smo izvršili reorganizaciju jedinica. Uvjerili smo se da su nas Nijemci ostavili, da se radilo samo o njihovoj pobočnici koja je štitila glavnu kolonu pa se vratila čim nas je odbacila daleko od puta, te smo ovdje mogli da zastanemo, predahnemo i donesemo odluku o daljnjim mjerama.

Ponovo smo poslali kućama manje grupe i pojedince koji nisu mogli da izdrže marševe sa brigadom. Ovo je bila još jedna proba riješenosti i prekaljenosti naših boraca i četa, četvorostruko smanjenih. Pored pojedinaca kojima je partijska organizacija dozvoljavala i kojima je štab brigade davao objave za samostalno probijanje u svoj kraj, još uvijek se dešavalo da poneki borac, ili dvojka, trojka, samovoljno napusti brigadu i ode prema svome kraju. I tada je među nama bilo ljudi koji su sumnjali da će se brigada kao cjelina moći da probije u Hercegovinu.

Poslije dan-dva odmora i priprema ponovno smo krenuli preko Neretve. Ovog puta podijelili smo se na dva dijela i pošli u dvije kolone.

Partijski rukovodilac brigade Crni neobično je oslabio, malaksao, jedva se drži na nogama. Ali hoće po svaku cijenu da ide s nama, s grupom koja sobom ima veći i naporniji marš.

»Nikako, druže Crni«, odvraćamo ga. »Naći ćemo konja pa ćeš ići polako s glavninom. Nema potrebe da se izlažeš opasnostima«.

A Crni se otima, ubjeđuje nas.

»Moram. Vidite i sami kako je. Šta bi rekli ostali komunisti, kad bih ja, partijski rukovodilac, počeo da izostajem? Pustite, idem ja gdje je najteže. Treba pokazati ostalima svojim ličnim primjerom«.

Opet smo išli prema površi. Pratila nas je kiša, hladna planinska noć bila je mračna i ljudi su se spoticali i padali u blato. Poslije pet-šest časova marša prešli smo cestu Nevesinje—Gacko i dohvatili se gustih šuma na obroncima Babe planine. Još je bila tamna noć kad stigosmo u Ljeskov Dub.

Lanjske godine ovo je bilo veliko, bogato selo, puno ljudi, djece, života. Šta je ovo sada? Noćas ovdje vidimo samo sablasne zidine, kuće bez krovova i osjećamo težak i otužan zadah paljevine.

»Nijemci su prije nekoliko dana sve poklali«, priča tiho jedan glas iz mraka. »Ovdje je neko zapucao na njih, a esesovci onda oplokili, pohvatali i poklali preko stotinu i dvadeset žena, djece i staraca. A selo zapalili i opljačkali do temelja«.

Iako nismo imali vremena da razmišljamo, iako smo već navikli na jezive zločine koje su fašisti vršili, ipak smo stali i posmatrali to nedužno selo koje sad ne postoji. Šta li su Hitlerovim nacistima zasmetali ubogi seljaci u ovoj divljini? Kakva bi se uzbuna digla da se ovo desilo s nekim selom na Zapadu, na primjer. Ovdje su u jednom danu zaklali stotinu i dvadesetoro nedužnih, i nikom ništa. To nije nigdje zabilježeno, niko nije ni saznao za ove žrtve, niko neće ni saznati. Možda i hoće nekad, poslije rata, možda će neko i reći nešto o ovim nedužnim žrtvama, ali će ih zasjeniti mnogo veći zločini koje su hitlerovci počinili. Da li će doći vrijeme kad će nekog njemačkog čovjeka ganuti činjenica da je ovdje zaklana žena s

dvoje nejake djece? Sjećam se, proljetos, kad smo ovuda naišli, bila je zadovoljna jer su joj djeca bila zdrava, iako u kući nije imala gotovo nikakve hrane. Djeca su joj plakala od gladi. Siguran sam da su svih sto dvadesetoro poklanih bili gladni.

Naša kolona prolazi dalje. Čuju se kletve i prijetnje fašistima. Borci Desete škrguću zubima. Traže osvetu. Svi smo se, ne govoreći, zaricali da ćemo krvavo osvetiti ovu nedužnu sirotinju.

Išli smo sve dublje u Hercegovinu. Nismo mogli da se duže zadržimo na jednom mjestu. Sastanak naše dvije kolone predvidjeli smo dolje, blizu Nevesinja. Tamo je trebalo da se prebrojimo i vidimo koliko nas je ostalo.

III

Nevesinjski seljaci nas dočekuju sa suzama u očima. Naročito u našim, partizanskim selima. Mnogi nisu vjerovali da nas je i jedna desetina ostala zajedno.

Ovdje su već stigli neki naši borci iz drugih jedinica, koji su uspjeli da se, poslije krvavog okršaja, probiju sa Sutjeske. Stigli su do svog kraja i već okupljaju dobrovoljce, stvaraju odred.

»U narodu vlada veliki strah od Nijemaca i četnika«, pričaju nam ovi drugovi. »Takav strah nikad prije nije postojao. A naš narod u bilećkom kraju čuo za Desetu i jedva čeka kad će da dođe na Davidoviće«.

Stevanovića Torine — mali stočarski zaselak. Dogovoreno je da se tamo skupe svi dijelovi brigade. Nismo dugo čekali. Tek što smo stigli, pojaviše se i ostali, dođoše grupe koje su se probijale drugim pravcima.

Koliko nas je preostalo? Malo, vrlo malo je ostalo od naše Desete brigade. Nema nas ni sto pedeset. Neki nemaju ni oružja. Nemamo nikakve komore, nikakvih rezervi hrane. Borci su goli i bosi. Na sastanku rukovodstva brigade govori Uglješa Danilović. On je uvijek miran i hladnokrvan, uvijek ozbiljan. Gledajući ga, čovjek bi rekao da on nije prošao petu ofanzivu, da uopšte nije osjetio nikakav umor.

»Drugovi, malo nas ima«, kaže i gleda borce. »A neka znate, teški nas zadaci čekaju. Ne smijemo zaboraviti šta nam je drug Tito rekao kad smo polazili. Partijska organizacija naše brigade mora da izdrži i ovaj teški ispit. Hoće li brigada uspjeti zavisi od nas, od političke aktivnosti koju moramo razviti da bi se održala i učvrstila partijska organizacija u brigadi«.

Ne prođe ni jedno slobodno prijepodne niti popodne bez sastanaka po jedinicama, četnih i bataljonskih konferencija. Pretresamo stanje u čitavoj brigadi. Slobodno vrijeme između borbe i marša koristimo isključivo za politički i partijski rad. Trebalo je osposobiti borce za njihovu ulogu.

Kao i četrdesetprve, sve ispočetka, sve iznova, tako moramo da radimo. Još nam je teže. Narod je zaplašen. Partizana se mnogi boje. Teško je.

Naš položaj je u mnogočemu ličio na onaj iz prvih dana ustanka četrdeset i prve godine. Ima nas svega sto pedeset, a svuda okolo neprijatelj i narod koga ponovno moramo ubjeđivati u neminovnost naše pobjede. Jedino će tako poći s nama. Skoro dvije trećine boraca nemaju oružja. A ovi s oružjem nemaju dovoljno municije. Gotovo su polovina njih dojučerašnji ranjenici i bolesnici od tifusa.

U Stevanovića Torinama ponovno vršimo pregrupisavanje jedinica. Ovdje smo odlučili da brigadu podijelimo u tri grupe, radi lakšeg prodiranja i lakšeg manevrisanja. Jedna grupa, sa komesarom brigade i načelnikom štaba krenula je u stolački srez. Druge grupe u drugim pravcima. Uglješa i ja idemo sa grupom koja je trebalo da se spusti u bilećki kraj.

Glavni zadatak grupa je da obezbijede odmor borcima, da vrše mobilizaciju i da politički rade u narodu koji je demoralisan i zaplašen — tako smo se dogovorili prije rastanka.

Ovako podijeljeni, nema sumnje, lakše ćemo da manevrišemo pred neprijateljem koji će, svakako, odmah početi da nas progoni. U manjim grupama lakše ćemo se održati na teritoriji koja je ispresijecana komunikacijama i prepuna neprijateljskih garnizona.

Čete prolaze. Gledam kako sad izgledaju. Jedna nema više od dvadeset boraca, računajući tu i ekonomat i sanitet, sve zajedno. A kakvo im je naoružanje! Oko komesara Čede još uvijek se iskupljaju grupacije, još uvijek pojedinci traže odobrenje da sami idu u svoj kraj, da se oporavljaju i odmaraju dok brigada ponovno ne počne sa akcijama, dok ne počne da se obnavlja i omasovljava. Čedo, uvijek jednako strpljiv, razgovara opširno s njima. A onda im svakome redom, daje pismenu dozvolu štaba brigade za privremeno napuštanje jedinice.

»Šta to radiš, Čedo?« pitam komesara šaleći se.

On mi objašnjava:

»Vidiš i sam. Bolje je i ovako nego da nam odlaze bez odobrenja. Poslije se ne bi usudili da opet dođu u brigadu. Bilo bi ljude sramota. Ovako je ispravnije«.

Među nama se nalazi i jedan broj boraca iz drugih brigada, iz raznih krajeva zemlje. I njih smo rasporedili po bataljonima. I oni sada odlaze na razne strane Hercegovine. Odlaze da se bore za slobodu, kao da su u svom kraju.

Opet viđam dobro poznate slike. Prolazimo kroz prazna sela. Narod je uplašen. Sklanja se ispred svake vojske koja nailazi. Nedavno je ovdje boravila ogromna njemačka vojska. Bilo je i Talijana i četnika. Do juče su četnici ovdje žarili i palili. A danas prolaze partizani. Mnogi i ne vjeruju da nas uopšte ima živih.

U Davidovićima, našem partizanskom mjestu, nađosmo mnogo poznatih drugova. Odatle smo otišli prije godinu dana. Ovdje poznajemo svaki kamen, svaku kuću i gotovo sve mještane. Žene dotrčaše. Iznose vodu, mlijeko, hljeb, ono malo hrane što imaju, što im je ostalo iza četničkog pljačkanja.

Još nismo krenuli kad dođe ostatak jednog bataljona Prve dalmatinske brigade. Istog dana kuriri nas izvijestiše da je u susjedno selo došao i jedan crnogorski bataljon. Bio je to u stvari samo ostatak jednog bataljona Pete crnogorske, koji se nekako probio kroz obruč na Sutjesci.

Drug Crni govori:

»Vidite li, drugovi, kako rastemo. Eto dva bataljona, nismo ih ni u snu mogli sanjati, a oni ipak dođoše«.

»Sumnjam da nam mogu pomoći. Vidiš li kako izgledaju?«, odgovorih mu.

»Jest, istina je, iznureni su, ali i naši su isti. Sutra će biti bolji, treba da se malo odmore i da se najedu. Važno je da nas je sve više. Počeli smo se okupljati«.

Crni ne gubi nadu. On je veliki optimista. Bio je zaista čovjek kakav se rijetko sreće. Koliko je samo od običnih boraca istesao dobrih komesara i komandira. Od ovih naših hercegovačkih seoskih mladića, za koje bi ranije svako rekao da nikako dalje od običnog borca neće dotjerati, postaju dobri oficiri.

Lijepo nam je bilo u našim Davidovićima. Okruženi smo pažnjom mještana, koji su do kraja odani našem pokretu. Ali, teško je s hranom. Nema ni kod koga, pa nemamo ni mi. Mještani gladuju. Ima kuća koje žive samo od malo mlijeka i zelja. Morali smo da idemo odavde.

S druge srane Fatničkog polja, u neprohodnom i besputnom kršu, nalazi se lijepo i zbijeno seoce Kukričje. U čitavom selu živi samo porodica Popara. Kukričje je od samog početka na strani partizana. Sada nas primi prijateljski, srdačno. Odavde ih je samo nekoliko pošlo sa četnicima. Što je najvažnije, tu još uvijek ima hrane da nahranimo naše borce. A Popare su nam od srca dali ono što su imali.

Često razmišljam o poštenju i velikoj odanosti našem pokretu partizanskih porodica u Hercegovini. Nikakva sila, nikakva zastrašivanja nisu ih mogla odvratiti od partizana. Šta su sve četnici radili! Ubili su veliki broj mladića i djevojaka, u zatvorima ih je još više, predali su ih Talijanima i sada trunu na otoku Mamuli, nedaleko od Herceg-Novog. Sem toga, naše su porodice opljačkane do gole kože. Gdje god dođeš, kažu:

»Nema ništa sem mlijeka i zelja«.

A nama iznurenim slaba je to pomoć.

Seljaci su ipak uspjeli da nešto zasiju. Ali još nije stiglo za žetvu. Žito je u klasanju. Tako je u našoj Hercegovini oduvijek bilo. Proljetni dani, lijepi i ovdje u

kamenu, u ovoj oskudnoj škrtoj prirodi, za hercegovačkog seljaka, za većinu njih, znače gladovanje, znače nestrpljivo čekanje da dozrije zeleno klasje. Bilo je ponekad i kukuruzne pure, ali samo za one koji su imali novaca. One koji su u vrijeme mira imali dovoljno kukuruzne pure nazivali su gazdama i bogatašima.

U sjevernim krajevima Hercegovine novo žito prispijeva tek početkom avgusta. Srećom kod naših ljudi u Kukričju nađosmo hljeba.

Pripremili smo ručak. Mislili smo: ovdje ćemo dobro da se odmorimo i da se ljudski nahranimo.

U našoj grupi ima svega sedamdeset ljudi, jedan bataljon s tri čete. Jasno mi je da stalno moramo biti do kraja oprezni, da nisu isključena iznenađenja. Po dolasku u Kukričje dva puta sam napominjao komandantu bataljona, Danilu Šarencu:

»Pripazi dobro na obezbeđenje. Jesu li drugovi tamo gdje smo ih ostavili?«

»Ne brini. Ništa ne brini!«, umiruje me Danilo.

Primicalo se podne. Dan u kršu vreo, ni trunke vjetra. Sjedim pod jednim orahom, malo poviše kuće u kojoj smo smjestili štab. Pred kućom, u hladu, razgovaraju Uglješa i Crni, a borci se raštrkali okolo, u hladovinu i na sunce. Skinuli kapute, neki i košulje, sunčaju se i trijebe uši. Ja se zaboravio, diktiram pismo za južnu grupu. Pričam ponešto sa sekretarom štaba. Svaki čas nailazi poneki seljak, bez oružja, goloruk. Pozdravlja se s nama. Poneki upita hoćemo li ga primiti u brigadu. Meni to izgleda malo sumnjivo i kažem drugovima?

»Čudo, što su oni baš danas našli da se dobrovoljno javljaju u brigadu?«

Ali, diktiram pismo, moram da završim, pa se i ne osvrćem mnogo na ove koji prolaze. Dolje, pred kućom, već se i naši skupljaju. Ručak je spremljen. Vidim: kuvari iznose kazan u kome se puši vrela čorba. Dobićemo danas za ručak čorbu s mesom. Otkad nismo jeli masnu, dobru čorbu.

Odjednom je silovito i prodorno ciknuo mitraljez. Prolomila se okolina kao da gromovi iz vedra neba zagrmješe kraj nas. Mlado, orahovo lišće, isječeno prvim rafa-

lom, prhnu po meni i po pisaćoj mašini. U jednom trenutku shvatih da smo napadnuti. Dograbih mašinku koja je ležala pokraj mene i viknuh komandantu bataljona:

»Danilo! Rasporedi čete!«

Borci su se u prvi čas zbunili, nisu mogli da shvate šta se to najednom dešava oko njih.

»Naprijed, drugovi! Naprijed! Juriš!«' komanduje Danilo.

Skočio sam u zaklon pred kućom. Doviknuo sam komandantu bataljona da povede borce na juriš. Trebalo je četnike zbuniti iznenadnim protunapadom jer su oni vjerovali da smo nesposobni da tako nešto učinimo.

Druga četa je nastupala desno, treća po sredini, a prva lijevo. Čuli su se poklici.

Osjećamo da sve ovo malo pomaže. Četnici su dobro upoznati s našim stanjem. Oni tobožnji dobrovoljci, što su nas obilazili, bili su u stvari njihovi špijuni. Četnici su iskoristili trenutak kad su se naše straže povukle s okolnih brda pred kuću, pa su nam se privukli sasvim blizu, na sto koraka. A bilo ih je, očigledno, mnogo. Kako smo kasnije saznali — preko pet stotina.

U toj borbi naročito se istakla Smiljana Milošević, djevojka, član Partije. Ona je istrčala prva, sa čuvenim junakom ovoga kraja Tripom Bjelicom, pozivajući drugove na juriš. Jedan za drugim jurišali su i ostali. Brza paljba i oštar sukob potrajaše petnaestak minuta i četnici počeše da uzmiču. Njihova vatra naglo stade da jenjava. Ubrzo se sve stiša. Nismo ih gonili daleko. Mislili smo da nije potrebno. Komandant Šarenac je vratio borce pred štab. Ručak koji smo spremili bio se skoro ohladio. Borci požuriše da ručaju. Jeli su, iako još zadihani od skakanja, pričajući utiske iz sukoba i pitajući za poginule i ranjene drugove. U tom trenutku ponovo se po nama prosuše četnički plotuni.

I opet otpoče krvava borba na život i smrt. Neprijatelj, koga smo tek malo potjerali, sad je još sigurnije shvatio našu slabost pa je jurišao žešće i silovitije, da nas uništi.

»Čekajte komunisti!«, viču četnici.

Nisu daleko, rukom bi ih dohvatio.

»Majku vam vašu!«, psuju.

Ko nije bio u borbi protiv četnika taj ne zna kakvih sve psovki ima.

Naređujemo da se natovari komora. Imamo samo dva konjića. Tražimo također da se ranjenici što prije pokupe i pripreme za pokret. Bilo ih je pet-šest. Ali, sad nemamo kuda da odstupamo. Četnici su, izgleda, sastavili obruč oko nas. Moramo se probijati na juriš. Pokraj mene je mali Drago Knežić, gimnazijalac iz Mostara, rukovodilac SKOJ-a u brigadi. On se uopšte ne zaklanja od kuršuma, nišani iz svog karabina stojeći. Opominjem ga:

»Skloni se, Drago! Pazi, pogodiće te! Poginućeš!«

»Ne brini, druže komandante«, odgovara on, »kad smiju drugovi, mogu i ja. Neka vide skojevci«.

Nekoliko trenutaka poslije toga Drago Knežić pade bez riječi. Kad sam se privukao do njega, više nije davao znake života. Pogledao sam njegovo blijedo dječačko lice sa poluzatvorenim očima i zamršenu plavu kosu. Gorčina i jeza prostrujala je kroz moje tijelo. Bio sam uzbuđen kao rijetko kad.

»Platićete, izdajnici«, viče neko pokraj mene. »Ovo su borci sa Sutjeske. Srešćemo se mi još koji put«.

Ne obraćam pažnju ni na šta. Samo gledam otkud sipa vatra i gađam iz mašinke.

»Platićete!«, vičem i ja, ne razmišljajući.

Pođosmo na juriš. Taj juriš je riješio borbu. Četnici su opet stali da bježe. Da su oni uspjeli da nas ovako natjeraju u bijeg, niko od nas ne bi ostao živ. Odstupajući oni su neštedimici sipali bombama. Okolo se sve treslo od grmljavine.

Brzo smo stvorili plan: povući se odmah prema Davidovićima. Tamo su planine, a za leđima imamo više mogućnosti za manevrisanje.

Sunce je već naginjalo zapadu. Naša mala kolona, usiljenim maršom, odmicala je ivicom Fatničkog polja. Koštale su nas mnogo ove današnje iznenadne borbe. Pogiboše nam dobri drugovi: skojevski rukovodilac brigade Drago Knežić, komandiri četa Andrija Stajić i Milovan Starović i još tri borca, člana Partije. Moglo je biti i stra-

šnije. Nas je bilo malo, a četnika pet stotina. Oni su uhranjeni i imaju dosta municije a mi izgladnjeli i slabo naoružani.

Zaista, skupo smo morali platiti izlaz iz obruča, koji je neprijatelj bio oko nas svezao. Šta bi bilo s nama da nije riješenosti komunista da se žrtvuju za našu borbu i pobjedu? Zar bismo se održali, zar bismo ikad više imali jaku, udarnu brigadu?

Napad u Kukričju bio nam je ozbiljna opomena. Četnici su bili potpuno potučeni i razbijeni još na Neretvi, u četvrtoj ofanzivi. Nijemci su se tada uvjerili da je četništvo u Crnoj Gori i Hercegovini krahiralo, da mobilisani seljaci ne žele da gube glave u borbi protiv partizana, pa su u početku pete ofanzive riješili da ih pokupe i pošalju u radne logore, u Njemačku, Grčku i drugdje. Tamo su mnogi završili. Oni koji su ostali sklonili su se u šume i sada otuda, iz potaje, napadaju partizane, hraneći se makaronima koje su im potajno doturali Talijani. U to vrijeme ovi četnički odredi su bili malobrojni i operisali su pod nazivom antikomunističke jedinice. Tako je u Ljubomiru, u planini Viduši, četnički vojvoda Kovač, inače žandarmerijski kaplar, vodio borbu protiv partizana; najčešće je to bila borba protiv onih porodica koje su nekog svog imale u partizanima. Još na nekoliko mjesta u Hercegovini nalazili su se odredi kao što je ovaj Kovačev. Ali sada, kad se saznalo da je Deseta došla u Hercegovinu, četnici su požurili da mobilišu seljake i uspostave vezu sa Nijemcima. Bojali su se da će seljaci poći u partizane. Da bi to preduhitrili otpočeli su s mobilizacijom. Formiraju nekakve leteće čete koje krstare selima i kažnjavaju porodice iz kojih ima neko u našoj brigadi. Sve nas je to upućivalo da moramo raditi brzo, da treba preduhitriti ovu četničku akciju. Sad tek vidimo da zadaci nimalo nisu laki. Ali, moramo ih izvršiti.

Grupa koja je s komesarom i načelnikom brigade, preko planine Sniježnice, otišla u stolački kraj imala je uspjeha. Već je bila u okršaju s Nijemcima i zaplijenila je nešto ratnog materijala. A u Popovu polju terenski odred, po našem naređenju i uz pomoć jedne čete iz brigade, izveo je prvu akciju — napao prugu i digao u zrak jedan

voz s njemačkim vojnicima i artiljerijom. To, i još mnogo drugih novosti, ispričala nam je Olga Marasović. Ona je član Oblasnog komiteta i odnekud se iznenada pojavila u Davidovićima, odmah sutradan po našem dolasku. Već duže vremena kao partijski rukovodilac radi u Mostaru i u drugim krajevima Hercegovine. Ovamo je upućena iz Sarajeva, poslije neke provale u organizaciji.

Olga nas je obavijestila da u naš bataljon stupaju dobrovoljci, ne samo pojedinci već čitave grupe. U jednom selu priključio se čitav mali odred.

Ispriča nam i slučaj s četom mladih dobrovoljaca iz Mostara, koji su neki dan pali fašistima u ruke. Njih trideset izišli su iz grada i pošli da traže brigadu. Usput su zastali da se odmore. Nisu se dobro obezbijedili i Nijemci su nabasali na njih, pa su gotovo svi stradali.

»Okupator u nekim selima već poduzima represalije protiv stanovništva koje nas pomaže. Sada bi bila nužna naša energična akcija«, kaže Olga.

»Najbolje je«, predlaže Uglješa Danilović, »da se što prije i mi vratimo na jug, da tamo negdje sastavimo sve tri grupe i da dalje zajednički dejstvujemo«.

Sljedeće noći prebacili smo se preko Dabar-polja i sutradan osvanuli u drugom srezu. Najzad stigosmo u Hrasno, veliko raštrkano selo u brdima iznad Popova polja. Iznenadio sam se. Kod škole se okupilo mnogo svijeta, većinom omladine. Pjesma, kolo! Meni se učini, poslije svega ovog što smo dotad doživjeli, da se nalazim u slobodnoj zemlji, da je rat daleko od nas. Svi smo se obradovali dočeku i stanju ovdje. Kad sam malo bolje zagledao u masu svijeta, vidio sam da su s narodom i naši brigadiri. Njihova odjeća i obuća, njihovo oružje govori da su prošli kroz teška iskušenja i velike bitke.

Na svakog od nas prijatno je djelovalo ovo što smo vidjeli u Hrasnu. Poslije velike oluje, koja je od šest bataljona naše brigade ostavila samo tri grupe ljudi, nemoćne, opkoljene mnogobrojnim neprijateljskim garnizonima, daleko od glavnine naših snaga, bez radiovijesti s frontova, odjednom smo se našli među ovolikim narodom koji je srcem naš.

Nedaleko od ovog sela nalaze se Nijemci, ustaše, četnici i Talijani. Za sat, najviše dva, neprijatelj može da provali u selo i da ga popali. Ali, Hrašnjani to ne vide, o tome neće da misle. Radosni su jer u svom selu vide svoju brigadu, o kojoj su dosad samo slušali, radovali se njenim uspjesima i željno je očekivali. Otvorili su nam svoje kuće i svoja srca i sada se vesele s nama.

Ubrzo je stigla i druga grupa, koja je prodirala još dalje na jug. Tako smo sada svi na okupu.

Održali smo sastanak štaba brigade i politodjela s partijskim rukovodiocima sa terena. Razmotrili smo stanje u Hercegovini na osnovu onog što smo već sami vidjeli, čuli i uočili. Svi smo se složili da su prilike teške, ali povoljne za nas, naročito u južnim krajevima, u kojima je narod u ogromnoj većini naklonjen partizanima i našoj borbi.

Zanimljivo je da mnogi ljudi u Hercegovini koji su prije godinu dana prišli četnicima danas jedva čekaju da brigada dođe u njihov kraj da bi se u njenim redovima borili protiv izdaje. Očigledno je da su oni bili prevareni od Talijana i njihovih špijuna. Mora se priznati bilo je i naših grešaka koje su te ljude odgurnule od pokreta. Ne radi se tu o malom broju ljudi. I ne zna se šta je više odlučilo da oni priđu četnicima, odnosno Talijanima: naše greške ili vrlo prepredena četnička propaganda, kojoj se mi nismo dovoljno smišljeno suprotstavili. Bilo je i jednog i drugog. Veliku ulogu odigrale su i česte talijanske ofanzive u prvoj polovini četrdeset i druge godine i glad koja je u to vrijeme harala. Poslije našeg povlačenja zavladali su četnici. Pokazali su svoje pravo lice: počeli su da ubijaju sve redom, ne samo komuniste nego i one rodoljube koji su govorili o slobodi. Ta riječ je među njima bila omrznuta. Kad bi neko rekao sloboda, odmah su četnički komandanti reagovali kao da se govori protiv njih. Pokolje mladića i staraca, paljevine, pljačkanja, silovanja — to je narod Hercegovine doživio za godinu dana četničke vladavine. Zato je taj isti narod okrenuo leđa četničkim glavarima.

»Drugovi, narod je s nama, narod vjeruje u našu pobjedu i čeka nas. Sada je najkritičnija situacija. Mo-

ramo brzo raditi«, govorio je Uglješa. »Imamo vrlo povoljne uslove za rad na širenju pokreta. Sada se radi o tome da li je naša partijska organizacija u stanju da očuva brigadu, oružano jezgro ustanka i borbe, da sprovede aktivan politički rad u narodu, da raskrinka četničku izdaju i njihove veze s Nijemcima, da organizuje i izvrši mobilizaciju novih boraca. Prije svega, treba odmah mobilisati članove Partije«, zaključio je na kraju. »Mislim da je to jedini izlaz. Treba povući sve komuniste u brigadu, a na terenu ostaviti samo najnužniji kadar koji će organizovati politički rad u narodu«.

Postavili smo najneposrednije zadatke i onda prionuli na posao. Iz dana u dan naš rad se sve više osjećao. Uskoro, iz Trebinjske šume, stiže partizanski odred, koji je već duže vremena izvodio mnoge akcije u okolini Trebinja. Iz Popova polja su nam javili da im tamo svakog dana dolaze novi borci za brigadu i da već imaju dosta novih partizana. U stolačkom srezu je slično stanje.

Partijski radnici i pojedini rukovodioci koje smo povremeno slali u njihova sela, neumorno su agitovali među seljacima. Narod je tih dana još uvijek bio dosta uplašen i smeten. Protutnjala je tuda velika njemačka vojska. Zarila je i palila svugdje gdje se pokazao i najmanji zrak nepokornosti. Zatim su se osilili četnički komandanti. I sve se to svalilo na partizanska sela. Pa zar je čudo što su nas, kad smo se pojavili, dočekivali radosno, s olakšanjem u srcu i s nadom da ipak postoji neki izlaz.

Jednog dana patrole nas obavijestiše da je neka esesovska jedinica upala u jedan zaselak podno Stoca, i da je u kući našeg prijatelja i saradnika Rama Hairlića zaklala nekoliko ukućana i zapalila dvije-tri kuće. Pričalo se po selima da ga je neko optužio da je pomagao brigadu. Taj zločin je djelovao na raspoloženje ljudi u muslimanskim selima prema Neretvi. Sada se i posljednji musliman uvjerio da su fašisti, bili oni ustaše ili četnici, Nijemci ili Talijani, svi isti, svi njegovi krvni neprijatelji.

Drugog dana stigoše vijesti da su četnički komandanti iz Dabra otišli u Stolac da traže vezu i uputstva od njemačke komande. To isto su nam javili i iz Bileće.

U narodu se govorilo da će Nijemci sada ponovno sklopiti savez sa četnicima. Nekakav Pejović je već dva puta išao u Stolac, a četnički komandir s Poplata otvoreno se sastaje sa švapskim oficirima.

Brzo su se razvijali događaji. Svaki dan tog vrelog hercegovačkog ljeta donosio je neku novost. Deseta brigada je iz dana u dan dobijala nove borce. Stalno smo bili u pokretu, slali pisma, održavali sastanke i konferencije, pozivali borce koji su za vrijeme ofanzive otišli iz brigade. Sada se već osjećalo da je glavna oluja prohujala, da je najteže prošlo. I na borcima se moglo vidjeti da im se vraćaju vjera i raspoloženje za borbu, koji su bili poljuljani. Sada je već i posljednjem čovjeku bilo jasno da brigada raste, da će biti opet jaka i sposobna kao i prije, da će ubrzo pred njom zadrhtati neprijatelji naroda i njegove borbe.

Četvrti bataljon odlazi na sektor Bileće da vrši mobilizaciju novih boraca. Drugovi su predložili da ja pođem s tim bataljonom, da obiđem čitav kraj i da uz pomoć terenskih političkih radnika povežem razbacane partizanske grupe, a da ostali članovi štaba odu u druge krajeve. Moramo brzo raditi. Nijedan dan se ne smije propustiti. Ne smijemo dozvoliti da nas neprijatelj tuče zbog sporosti u radu. Nismo još u takvom položaju da možemo biti zadovoljni, ali svaki dan donosi poneku ohrabrujuću vijest. Samo da što prije dođe dan kada ćemo otvorenije stupiti u borbu protiv neprijatelja. Još živimo poluilegalno i neprijatelj ne zna za pravo mjesto našeg boravka. Rane koje smo zadobili na Zelengori još nisu zacijelile. Mnogi borci još ne mogu izdržati duži pokret i ozbiljnije napore. Sem toga, ni brojno nismo toliko ojačali da bismo mogli stupiti u borbu i s Nijemcima i s četnicima. Sa samim četnicima možemo, iako ih ima više nego nas. Sreća je što se u njihovim redovima nalazi veliki broj seljaka koji su silom natjerani u četnike, i koji se bore kao od nevolje. Naši terenski politički radnici su nam pričali da su ti silom mobilisani seljaci često organizovali masovno bježanje četnika s položaja. Pobacaju ručne bombe ispred rovova i onda nagnu da bježe. Tada se stvori takva gužva da ni oni koji su bacili bombe povjeruju da su ih parti-

zani napali, iako smo tada bili daleko od njih. Ali, ovi ljudi koje četnici silom uvlače u svoje jedinice još nisu spremni da stupe u partizane. Najviše ima takvih koji bi najradije ostali kod kuće, naročito sada kad su poljski radovi u jeku. Hoće ljudi da nešto skupe za zimnicu jer znaju da se ne mogu nadati pomoći s druge strane. Rat se otegao, a u Hercegovini, ako nema pomoći sa strane, očekuje se gladovanje. Tako je oduvijek.

Potreban je uporan politički rad da bi većina za borbu sposobnih ljudi stupila u partizane, da bi od pasivnog simpatisanja pokreta prešli na aktivno učešće u njemu. To je težak zadatak, a od toga kako ga budemo izvršili zavisi sudbina našeg pokreta. Tako je rekao i Uglješa Danilović.

Bili smo redovno obavještavani o borbama proleterskih brigada i glavnine, pod komandom Vrhovnog štaba, u istočnoj Bosni. Već smo nabavili radio-aparat i slušamo »Slobodnu Jugoslaviju«. Ona nas je orijentisala i davala nam određenije perspektive. Pomagala nam je u političkom radu. Narod je prepričavao vijesti sa naše radiostanice. Svakome je postalo jasno da će i Deseta uskoro ojačati i jednoga dana ponovo preći u ofanzivu.

Čim smo došli u bilećki kraj, drugovi nas dočekaše dobrim vijestima.

Bataljon Danila Šarenca i Tripa Bjelice ostavili smo u Bijeloj Rudini. Aco Babić, doskorašnji pomoćnik komesara Mostarskog bataljona, sada je partijski rukovodilac u ovom kraju. Krenusmo u selo Baljke. Tu su se već nalazili drugovi iz brigade — Radovan Mirković i Tomo Vujović. Oni su sazvali konferenciju radi mobilizacije boraca u Desetu brigadu. Kad smo stigli u selo, iznad kuća Radmilovića, zatekli smo u jednoj pojati iskupljene Baljčane. Došli su svi oni koji su bili sposobni za borbu. Drugovi Mirković i Vujović izađoše pred nas.

»Evo, držimo sastanak i dogovaramo se ko će u brigadu«, kažu. Naredio sam Radovanu Bojoviću, koga sam poznavao, da postroji prisutne Baljčane. Zatim sam im održao govor.

Na kraju sam ih upitao da li žele da stupe u brigadu. Svi su odgovorili da žele.

»Da li među vama ima neko koji neće da se bije sa neprijateljem?«

»Nema«, rekoše.

Tada smo od njih formirali četu. Naredio sam komandiru da je odvede na Bijelu Rudinu i da se javi komandantu bataljona Danilu Šarencu. Četa je otišla s pjesmom iako se talijanski mitraljez nalazio samo nekoliko stotina metara daleko od sela, na Hadžibegovu brdu.

Odziv Baljačke omladine napravio je prekretnicu u bilećkom kraju. Glas o odlasku Baljčana u brigadu pukao je kroz čitavu Hercegovinu i odmah se omladina Bijeljana i Davidovića svrstala u čete i došla u sastav bataljona. Iz sela Pađani, u kome žive Vukoje, oko četrdeset boraca došlo je u brigadu, a odmah za njima Papići iz Vlahinje i Mirušani. Omladina bilećkog kraja masovno se odazvala pozivu Partije, tako da su većinu brigade dugo vremena činili Bilećani.

Ali, imamo i teškoća koje nije lako riješiti. Boraca je svakim danom sve više. Imamo i oružja, no municije je sve manje. Istrošili smo je u čarkama s četnicima. Iz pete ofanzive ionako nismo skoro ništa iznijeli. A sada, nigdje da zaplijenimo ni dvadeset metaka. Ispitujemo na sve strane da li postoji negdje kakva manja neprijateljska jedinica, da li i kuda prolaze neprijateljske kolone, ima li igdje, izvan naselja, kakav magacin? Nigdje ništa. Ni govora o tome. Neprijatelji su osjetili našu blizinu pa se drže na okupu u garnizonima.

Dođe jedan drug s terena i izvjesti nas da se u Lastvi, na željezničkom mostu, nalazi trideset domobrana i jedan oficir, musliman, koji hoće da se preda i da nam izruči čitavu postaju, zajedno s vojnicima, oružjem i municijom.

»Pa šta čekate?«, pitam. »Što ga ne zovete?«.

»Ne čekamo mi«, kaže ovaj drug. »Izgleda da se oficiru ne žuri. Sve nešto odlaže«.

Zainteresovalo me to. Nekoliko puškomitraljeza i nekoliko sanduka municije nije mala stvar. Rješismo odmah da se spustimo dolje prema Lastvi i da se vidimo s tim oficirom. Pošli smo iz Baljaka. Do Lastve je daleko. Treba proći kroz nekoliko sela u kojima četnici još gospodare. Nije tamo kao i iznad Bileće i prema Stocu, gdje ima si-

gurno više od deset sela koja su sva partizanska: Pađeni, Podgorje, Zasada, Bijeljani, Davidovići, Bijela Rudina, Vrbica i još neka; s njima su, dok smo mi bili u Bosni, četnici imali dosta muke. Ta sela im se nikad nisu potpuno pokorila. Koliko je u tim selima porodica koje su posljednje zalogaje dijelile s partizanskim ilegalcima! Koliko je omladinki i omladinaca, starica i staraca, koji su noću satima vodili ilegalce između neprijateljskih zasjeda! Dolje ispod Bileća sasvim je drukčije stanje. Ima nekoliko partizanskih porodica, ali su u manjini i zbog toga pod vrlo jakim četničkim terorom, tako da im nije dozvoljeno ni iz kuće da izađu. Međutim, seljani kažu da ima porodica za koje se sumnja da pomažu i hrane ilegalce, i pored toga što su im četnici ispred kuća postavili straže.

Glavni četnički komandant u ovim krajevima, nekakav Baćević, koga su iz Londona proglasili vojvodom i koji se šeta u limuzini dobivenoj od Talijana, svojom prepredenom politikom drži seljake ispod Bileće uza se i hrani ih praznim obećanjima, kojima ovi jadni ljudi vjeruju. Treba nešto učiniti da ih odvojimo od vojvode i njegovih četnika.

Razmišljajući o tome stigoh u Lastvu.

Sastali smo se s Mehmedbašićem, tako se zvaše komandir domobranske postaje. Nismo izmijenili mnogo reiječi, a već sam vidio o čemu se radi: pošten neki čovjek, prijateljski raspoložen prema nama, ali neobično neodlučan i strašljiv. Kaže on meni:

»Ima ih nekoliko kojima ne smijem ni da spomenem predaju. Možda bi pružili otpor, može i gužva da se stvori. A Trebinje, vidiš, blizu je. Nijemac bi za čas ovdje dojurio«.

»Ništa se ti ne boj«, ubjeđujem Mehmedbašića. »Lako ćemo mi sa tih nekoliko ustaša. Najbolje, brate, da ih odmah likvidiramo, da porušimo ovdje ovaj most i da pođemo uzbrdo«.

Zapeo komandir i nikako da se složi s našim predlogom. On je stvorio drukčiji plan i uvjerava nas da je bolje da učinimo ovako: da dovedemo ovdje našu jedinicu, da se malo zapuca i da se inscenira zarobljavanje postaje.

»Onda ćemo lako da se izvučemo i da se otresemo ovih neprijatelja. A komanda u Trebinju će misliti da smo bili primorani na predaju«.

Najzad smo popustili. Šta da radimo? Nećemo, valjda prijatelja uhvatiti za vrat.

Odmicali smo od Lastve. Riješili smo da što prije pošaljemo bataljon i da što skorije svršimo stvar s tom postajom. Nekako mi je sumnjiva bila neodlučnost Mehmedbašićeva. On je svakog časa mogao da se predomisli i da odustane od svoje namjere.

Navratio sam u neke poznate kuće. Pitam za stare poznanike. Ovdje poznajem svaku porodicu. Raspitujem se za prilike gore, u mome selu i okolini. Kako je tamo narod raspoložen, kako stoje s hranom, kako su proživjeli prošlu godinu? Ne znaju zasigurno šta je s mojom porodicom. Pod četnicima su živjeli u stalnom strahu, nije se smjelo prelaziti iz sela u selo, bilo je opasno čak i na njivu izaći. Moji su više u zatvoru nego na slobodi.

Odavde do mog rodnog mjesta ima dva sata hoda. Pošao sam tamo. Idem kroz šumarke i razmišljam o julskim danima četrdesetprvi. Sjećam se prvih okršaja s Talijanima. Izlaze mi pred oči likovi drugova koji su među prvima poginuli. Šta se sve poslije odigralo, šta sam doživio! Morao sam da pođem tamo bar na jedan dan. U decembru četrdeset prve posljednji put sam bio u svom selu. Od tada je prošlo blizu dvije godine. A događaja se nagomilalo pa mi to vrijeme izgleda kao deset godina. A opet, ponekad mi se čini da su ove dvije godine proletjele tako brzo da ih nisam ni osjetio.

»I gore ima ilegalaca«, priča mi jedan komšija koji je pošao da nas prati. Iznad Aranđelova se nalaze dvije ili tri grupe«.

Brzo smo izašli na brijeg iznad prve kuće. Gledam okolo, sve kao i prije: ograde, pojate, kamenjar, nagorjeli zidovi. Eno i moje kuće!

U selo ne možemo. Tamo se nalazi nekakva četnička straža. Moramo da okrenemo opet uza stranu, u šumu, da dođemo u vezu s jednom grupom ilegalaca. Nađoh se ubrzo s jednom desetinom. Neočekivano sam se sreo i sa svojom suprugom.

»Živ?«, veli Olga, ne vjerujući svojim očima, iako me gleda. Prije mjesec dana čula je da sam u Hercegovini i da sam se živ vratio iz Bosne i iz pete ofanzive.

»Živ i zdrav. A djeca, kako su?«

Za majku i oca i ne pitam. Znam već. Ispričali su mi seljaci da su ih četnici predali Talijanima i da su u talijanskom logoru. Ni za kuću ne pitam. Vidio sam je maloprije, ostali su samo zidovi. Po drugi put je zapaljena. Brzo mi prolaze misli kroz glavu. Sve hoću da pitam. Ali se odmah prisjetim — nema sada vremena za to.

Olga mi priča da je morala pobjeći. Četnici su namjeravali da i nju predaju Talijanima. Tri mjeseca poslije mog odlaska rodila je sina. Još ga nisam vidio. U maju 1942. četnici su iznenada upali u Lastvu. Iznenadili su i partijsku organizaciju. Komunisti nisu bili obaviješteni o tome šta se dešava u okolini pa su ih četnici pohvatali na partijskom sastanku u Lastvi. I Olga je bila na tom sastanku, tu je i zarobljena. Alija Ćerimagić, komunista, učitelj, također se tu zatekao. Pokušao je da pobjegne. Ubijen je tom prilikom. Olgu i ostale četnici su odveli u zatvor. Pošto je imala dijete od svega dva mjeseca, slali su je s patrolom da ga doji i opet je vraćali u zatvor. Nakon nekoliko dana, preko nekih ljudi, mojih komšija, koji su bili u četnicima i koji su joj pomogli, puštena je kući. Ali, uvijek kad bi se ma šta desilo što je četnicima mirisalo na otpor, napunili bi zatvore. Između ostalih zatvorili bi i Olgu. Nosila je malog Voja u bešici sa sobom u zatvor. Opet bi joj oni isti ljudi pomogli, puštali je. A onda, opet u zatvor, poslije prve akcije ilegalaca. Nije više mogla da izdrži, pobjegla je u ilegalce, u brda iznad Lastve, a djecu ostavila kod jednog mog rođaka. Dobro je učinila.

Partijska organizacija u Lastvi nije prekidala rad. Bilo je pomalo oportunizma, ali se radilo. Postoje uslovi da se mobiliše nešto dobrih boraca, članova Partije i skojevaca.

Olga i drugovi napričaše mi mnogo novosti. Pored ostalog da su u talijanskim zatvorima strijeljani: Vuka Šakotić, učiteljica iz Lastve, Luka Sredanović, omladinac, koga smo iz brigade poslali na teren, i mnogi drugi.

»Koliko ima ljudi spremnih za brigadu?«, pitam drugove.

»Trideset«, odgovara njih nekoliko u jedan glas. Trideset dobrih boraca. Spremni su da odmah pođu s vama«.

Ljudi u ovim selima nestrpljivo su očekivali da se pojavi neko iz brigade. Tu blizu, u Bijeloj gori, nalazi se Radovan Šakotić, komandant Trećeg bataljona, koji se probio sa Sutjeske. I on čeka da uspostavi vezu s brigadom i da joj se priključi. Trebalo se što prije povezati s njegovom grupom. Jer, ako četnici saznaju da sam ovdje u svom selu, napraviće uzbunu. A ja nisam obavijestio drugove u štabu brigade da ću ovamo navraćati. Sa mnom su ovdje samo dva kurira. A Četvrti bataljon je daleko.

Pitam moje komšije ko će od njih ostati ovdje zbog veze sa Vidakom Babićem koji treba noćas da dođe. Svi se nećkaju. Vidim, nikome se ni časa više ne ostaje.

»Toliko smo te čekali, i sada da se odmah rastanemo« kaže jedan mladić. »Nećemo živi ostati iza tebe«.

Neću nikome da naredim, nekako mi nezgodno. Svakome bi bilo žao na mene da ga ostavim. Okrenem se Olgi i kažem joj:

»Ti ćeš Olga, ostati«.

Ona me razumjela. Teško joj je bilo, ali ni riječi nije rekla. Ostala je da čeka vezu, a mi smo otišli.

U Bijeloj gori, dva-tri sata hoda od mog sela, nađosmo Radovana Šakotića. Još se nismo ljudski ni pozdravili, a on i njegovi drugovi ispričaše:

»Četnici su se nešto mnogo uskomešali. Nešto pripremaju. Ne bi valjalo da nas iznenade«.

U toku noći posvršavali smo sve poslove koje smo predvidjeli. Povezao sam se i s ostalim drugovima koji rade na ovom terenu, pripremio sve za pokret. A ujutru, oko osam sati, upravo kad smo polazili, dolje u mom selu zapucaše puške i zaštektaše mitraljezi. To smo i očekivali.

Talijani, pomislim. Neko im javio da smo tu pa došli i opkolili selo. Sada pretresaju brda.

Međutim, nisu to bili Talijani. Iz sela je izbjegla jedna žena i ispričala nam da je nekoliko stotina četnika upalo u selo, da su zapalili preostale dvije kuće, da tuku seljane i raspituju se za nas. Kod sela, iznad kuća, naido-

smo na nekoliko naših boraca koji su četnicima pružili otpor. Tom prilikom poginuo je Vidak Babić, moj komšija, i Novica Šegrt. Ranjena je i Olga.

Situacija je ozbiljna. Moramo se što prije izvući, što prije stići u bataljon. Pokupih odmah sve ljude. Dogovorismo se o putu i još iste večeri krenusmo.

Usput smo se razdjelili na grupe da bismo lakše prolazili. Odvojio sam se s nekoliko drugova i sišao u zaselak kod Lastve da vidim šta je sa satnikom Mehmedbašićem, da li bi sada nekako htio da preda domobransku postaju. Prvi seljak na koga smo naišli upozori nas:

»Ne idite dalje. Talijani su na mostu i oko mosta«.

»Talijani?«, iznenadih se. »Otkud oni, a gdje su domobrani, gdje je onaj satnik?«.

Zlo se desilo s našim Mehmedbašićem: oklijevao nesretnik, mudrijao, smišljao kako će najpametnije da izvrši predaju, da bude nekako i vuk sit i ovce na broju. A Talijani doznali kako on šuruje s partizanima i jednog jutra spopali ga za vrat. Sada je u zatvoru s nekoliko drugih domobranskih oficira. Rđavo će se provesti.

Žurili smo u bataljon. Moramo što prije napasti neprijatelja. Tek tako ćemo se učvrstiti, jačati brigadu, dobiti nove borce, osvježiti naše redove.

Dok smo se vraćali, moji mi Lastvani ispričaše kako su preživjeli vladavinu četnika. Neke od njih su toliko izmlatili da su sada slabiji nego oni što su bili u Zelengori. Kad bi ih u zatvoru dobro istukli, nekima su davali oružje i vodili ih sa sobom. Ti jadnici su bili toliko zaplašeni i neodlučni da nisu smjeli preći partizanima. Tako je sa svim Hercegovcima, našim simpatizerima, koje su četnici tjerali na Prozor i u Liku. Vrlo malo ih je prebjeglo na našu stranu, iako su imali prilike za to. Istina, šaputali su među sobom, nešto su organizovali, ali je sve ostalo na tome. Nisu bili odlučni koliko treba, uplašile ih četničke batine po zatvorima.

Proljetos, prije dolaska Nijemaca u Trebinje, četnici su tu imali veliki zatvor. U njemu je bilo dosta poznatih drugova. Kad su došli Nijemci, razjareni i kivni na četnike što nisu odigrali svoju ulogu onako kako su obećali, četnička bratija je morala da bježi iz Trebinja. Sa sobom

su i zatvorenike poveli put Zubaca. Neki su od njih pobjegli iz Trebinja, neki usput, a neki su ubijeni u bježanju.

Usput sam poslao pismo Ljubi Miljanoviću, koji je bio u Trećem bataljonu na Sutjesci i nekako uspio da se probije. Sada se nalazi negdje u Ljubomiru. Tamo je, kažu nam, dosta dobro stanje. Četnički vojvoda, žandarmerijski kaplar Kovač, svojom drenovačom odbio je od sebe ne samo narod nego i neke svoje saradnike. Ima i takvih koji su nosili brade, a sada traže vezu s partizanima. Batina ih razočarala i vojvodin nacionalizam. Da li će Ljubo nekoga dovesti.

IV

Nigdje se ne osjećam ljepše ni sigurnije nego sa svojom brigadom. Ona nam je više od godinu dana druga roditeljska kuća. Bio sam svega nekoliko dana odvojen od nje, a stalno sam mislio kad ću nazad. Poslije četiri dana putovanja, preko Baljaka, Divina i Dabra, najzad sam stigao u štab brigade. Čekalo me je tamo mnoštvo raznih novosti i novih podataka o stanju u bilećkom kraju. Pričaju mi šta se ovdje u međuvremenu dešavalo. Ovi dijelovi brigade imali su već nekoliko okršaja s četnicima, naročito sa Ljubinjcima. U jednoj borbi, u blizini samog Ljubinja, poginula je junački mala, mlada i uvijek raspjevana mostarska radnica Ešrefa.

U toku posljednje dvije-tri nedjelje brigada je dobila dosta novih boraca. Svaki novi sukob s četnicima privlačio je i nove dobrovoljce u naše jedinice. Sukobi po selima razbijali su strah od četničkog nasilja, ljudi su se kuražili i tražili brigadu.

»Računajući ove tvoje Lastvane, Deseta sada ima blizu pet stotina boraca«, veli Rade, a lice mu sija od zadovoljstva.

»Još malo, pa ćemo opet da budemo snažni kao prije« dodaje komesar.

Ali, nisu to oni stari borci koji su s nama prošli kroz tri krvave ofanzive, jurišali na Jajce, Žepče, Prozor . . .

To su mladi i neiskusni vojnici koji još nisu omirisali ozbiljne bitke. Načelnik Rade, izgleda, misli o istom. Pušeći cigaru, mirno reče:

»Uskoro će svi oni da postanu udarnici, bunkeraši. Treba ih malo povesti na četnike i na esesovce«.

Te noći zadugo nismo zaspali. Ležimo kao i obično u slami, na zemljanom podu i pretresamo novosti. Komesar nam prepričava radio-vijesti. Brzo se oporavila naša udarna glavnina od strahota pete ofanzive. Proleteri i jedinice koje su otišle s drugom Titom već su se povezali s partizanima u Hrvatskoj i Sloveniji.

»U Slavoniji partizani postižu značajne uspjehe, nastavlja komesar. Tamo operiše Šesti korpus«.

Naš stari drug iz ustanka Petar Ilić Drapšin sada je komandant korpusa u Slavoniji. Na kraju smo se složili da i mi moramo ozbiljnije napadati — već je kraj avgusta.

Sljedećeg dana odlučismo da udarimo na Sitnicu, na sela ispod planine. Ovaj kraj se smatra četničkom tvrđavom. Tamo se uvijek nalazilo nekoliko četničkih bataljona tamo su i kuće nekolicine istaknutih četničkih komandanata.

Dočekali su nas na padinama planine. Rano izjutra započela je borba i produžila se čitav dan. Neprijatelj je postepeno popuštao i povlačio se niz planinu, prema jugu. Čišćenje terena završeno je tog dana. Kad sam došao do kuće jednog vojvode, okupiše me borci i stadoše moliti:

»Da zapalimo vojvodinu kuću? Nećemo ih uvijek štediti. Oni pale redom sve što je partizansko«.

Posavjetovao sam se s drugovima i složili su se. Četnici su bez milosti palili svaku kuću iz koje je neko otišao u partizane. Mi ćemo sada, za opomenu, da zaždimo samo kuću njihovog vojvode.

Nadaleko se vidio taj požar. I nadaleko začas se čulo da su partizani otjerali četnike sa planine Sitnice.

I nas je to osokolilo. Sa Sitnice smo krenuli u gatački kraj. Tamo su četnici još bili potpuni gospodari situacije. A mnogobrojni naši simpatizeri čekali su da brigada dođe i nešto učini.

Maršovali smo opet dobro poznatim stazama i prolazili kroz poznata sela. Sve je po starom, samo se ponegdje

umjesto kuća vide opaljene zidine. Starih, poznatih lica srećemo vrlo malo. Koliko ćemo još puta proći ovim našim brdima, pitam se sjećajući se prve ratne zime i prvih okršaja s Talijanima i četnicima na ovom istom terenu.

Zanoćismo na Ravnom. To je nekada bilo bogato i lijepo selo. Sada su tu uglavnom samo ruševine. Prema planu, sljedećeg dana rano ujutro trebalo je da nastavimo za Izgore. Ali, kad smo se spremali za pokret, stiže jedna naša patrola i izvijesti nas da su Nijemci krenuli ovamo od Gacka.

Odmah nam je bilo jasno da su saznali za pravac našeg pokreta pa su pošli da nas presretnu. Nismo se prevarili. Nedaleko od sela jedan naš bataljon sukobio se sa njemačkom kolonom i potukao je do nogu. Borba je trajala kratko. Naši su pomlatili tridesetak Nijemaca i zaplijenili nešto oružja i municije. A municija je bila za nas velika dobit. Vojske imamo, ali nema dovoljno municije.

U Izgorima nas dočeka gotovo čitavo selo. Odavde je vrlo malo ljudi otišlo u četnike. Dobar broj ih je još odavno u našim redovima. Sada mi se Izgori učiniše ljepši nego ikad prije. Sjetih se da sam ovdje, u ovom pitomom selu, između surovih planina Volujaka i Lebršnika, četrdeset i druge godine prvi put vidio druga Tita. I tada smo preživljavali teške trenutke, ali smo pod Titovim rukovodstvom savladali sve teškoće. Sada su Vrhovni štab i drug Tito daleko od nas.

Nigdje se nismo dugo zadržavali. Morali smo bez zastoja manevrisati, izbjegavati jače neprijateljske snage, da bismo u manjim sukobima čeličili nove brigadire. Iz Izgora se spustismo niz Neretvu, kroz popaljeni i pusti Borač. Usput smo na nekoliko mjesta čuli o nekakvim njemačkim kolonama koje vršljaju oko Neretve, oko Oblja i Uloga.

»Najbolja Švabina vojska, ljudi«, kaže nam jedan seljak.

»A ima li ih koliko? Šta pričaju, kuda namjeravaju?«

»Svejedno, kuda će«, veli Rade. »Izgleda mi da ćemo se svakako s njima sresti«.

Uputili smo jedan bataljon da napadne njemačku kolonu između Kalinovnika i Sarajeva i da se poveže s

partizanskim jedinicama, ako ih ima na tome terenu. Sa ostalim našim snagama krenuli smo prema Oblju, najkraćim putem na cestu.

Mi u selo s jedne, a Nijemci s druge strane. U tren oka planu oštra borba. Bila je to odmorna esesovska jedinica. Nikako nije htjela da se pomiri s tim da izgubi ovu borbu. Međutim, pošlo nam je za rukom da je zaobiđemo i da sručimo vatru u njen nezaštićeni bok. Vidim lijepo kako se neprijateljski vojnici prevrću i kako trne jedno po jedno žarište njihove vatre. Ali se još ne daju. Nikako ne prestaju kratke, oštre komande njihovih oficira:

»Forverc, forverc!«

Ni znaka o povlačenju. Vjerovatno računaju da su nagazili na malu partizansku grupu koja je ostala u životu poslije pete ofanzive. Zato ne uzmiču.

Borba potraja punih šest-sedam časova. Izdali smo strogo naređenje komandirima da nipošto ne smiju dozvoliti da se kod boraca pojavi kolebanje ili sumnja u pobjedu. Mnogo bi nas to koštalo, i ne samo u ovoj borbi nego i u čitavom našem radu na ponovnom oživljavanju ustanka u Hercegovini.

Potpuno smo ih potukli. Oko stotinu Švaba ostalo je po sjenokosima iznad obaljske ceste. Razbijeni esesovski bataljon u prvi sumrak pobjegao je u Kalinovnik, tamo mu je bilo najbliže.

U ovoj borbi mi nismo imali gubitaka. Ranjen je samo komesar Četvrtog bataljona Tripo Bjelica. Odatle smo ponovo nastavili put u pravcu Mjedenika. Ovdje je stigao i Drugi bataljon, koji je bio poslan da izviđa teren i hvata veze sa našim jedinicama, o kojima nam je narod pričao da se nalaze na ovoj teritoriji.

Poslije ove pobjede nad esesovcima stiže izvještaj od drugova iz južne Hercegovine da četnički komandanti dižu glave i da pronose vijesti kako je Deseta brigada ponovo pobjegla za Bosnu. Krenuli smo odavde. Iz Mjedenika smo pošli prema Mjedenoj glavi, zatim preko sela Jugovića. Četnici pod komandom zloglasnog Milorada Popovića počeli su da se pribiraju. Na čelu Četvrtog bataljona išao je komandant Danilo Šarenac. Pod samom Mje-

denom glavom dočeka ga četnička grupa i smrtno ga rani. Tu se razvi žestoka borba. Naši ubrzo razbiše četnike i protjeraše ih u pravcu Bodežišta i Obješenika.

Nosili smo smrtno ranjenog Danila Šarenca. Vidjeli smo odmah da smo ga izgubili. Njega je Miro Popara primio u Partiju u podoficirskoj školi u Mariboru. Poslije velikih pobjeda nad njemačkim i četničkim jedinicama ovo je za brigadu bio težak udarac.

Prema podacima kojima smo raspolagali četnici Milorada Popovića su opet formirali svoju teritoriju iznad gornjih gatačkih sela i govore da partizani tuda više nikad neće proći za Hercegovinu.

Mrak nas uhvati prije nego smo stigli u selo Bodežište. Tako se smračilo da na korak ispred sebe ništa ne vidimo. Kolona se kreće bez ikakvog rastojanja. Borci moraju da se drže jedan za drugog. Nigdje nikog. U selu se čuje samo poneki pas tornjak i katkad plane puška u brdu.

Idem s Radom i dvojicom kurira ispred jedne čete u pravcu prvih seoskih kuća. Bataljon smo uputili po strani, brdima. Banusmo u jednu kuću, kroz čija se vrata vidjela svjetlost s ognjišta.

»Ko je?«, dočeka nas prigušen i prestravljen glas.

»Partizani«, reče jedan od naših kurira.

Tek tada pri ognjištu ugledah žensku priliku s uzdignutim rukama. Govorila je brzo, kao da se davila:

»Bježite, kukala vam majka! Evo Nijemaca! Nijemci, ustaše, Talijani, puno ih selo«.

Pogledao sam, bez riječi, u Rada; on hladno procijedi:

»Klopka. Izvlači se! Treba zauzeti kose iznad sela«.

Dok smo trčali nazad, zaustavi nas neki srditi glas iz mraka:

»Stoj! Ko ide?«

»Dvanaest!«, velim, misleći da su naši. Dvanaest je bio odziv, naš znak raspoznavanja.

»Kakav dvanaest, majku ti«, dreknu onaj iz mraka i škljocnu zatvaračem. Sijevnuše dvije-tri puške. Negdje

pokraj sela poletje raketa. Psi još bješnje zalajaše. Srećom, ubrzo se sve utiša. Neprijatelj nije više ništa sumnjivo primijetio.

Kad se razdanilo, imali smo šta da vidimo: dolje, u selu, sve vrvi kao u mravinjaku. Vojnici sa šlemovima, konji, mazge. Pripremaju se, izgleda, za polazak na položaj.

Naređujemo hitno izvlačenje bolnice i zaposjedanje glavnih položaja iznad sela. Međutim, neprijatelj nas je ubrzo otkrio. Napade jednu našu četu. Zagraktaše šarci i šmajseri. Oglasiše se i bacači. Vjerovatno, neprijatelj je očekivao susret s nama.

Stojimo na brdu po strani od sela, i osmatramo kako se boj postepeno rasplamsava. Odjednom. vidjesmo kako prema našoj osmatračnici, odozdo, žure tri Nijemca pod šlemovima.

»Neprijateljska patrola«, kaže Rade. »Naređeno joj da zauzme ovu nezaposjednutu kotu«.

Čekamo da se sasvim približe. Ne mičemo se da nas ne bi primijetili. Kad su došli na dvadesetak koraka, opalismo nekoliko metaka. Oni popadaše za kamenje, jedan se opruži, a drugi dvojica počeše da bježe. Ali, ni oni ne stigoše daleko.

Uskoro poče borba i desno od nas, tamo gdje je bio Peti bataljon. Zatim se prenese još dalje, u pravcu kuda je otišao Treći dalmatinski bataljon.

Iznenađeni smo, otkuda i tamo Nijemci. Neprijatelj je, znači, daleko brojniji nego što smo mislili. Shvatili smo da je situacija ozbiljna tek kad dotrčaše neki seljaci i rekoše nam:

»Evo Švaba i s druge strane. Dolaze vam s leđa. Ima ih preko pet stotina, četnici ih vode«.

Neprijatelj je, dakle, napravio plan da nas opkoli. Hoće da nas uništi, tu, na rubu Hercegovine, prije nego opet siđemo dolje, na jug.

Brzo smo donijeli odluku. Nipošto nećemo primiti ovu opasnu borbu. Ne smijemo ostati ovdje i dozvoliti da oko nas sasvim zatvori obruč daleko nadmoćniji neprijatelj.

Orijentisali smo bataljone da se probijaju prema Čemernu, a bolnica i štab brigade s jednom četom trebalo je da se izvuku sjevernije, ka Izgorima, kroz još preostali, uzani prostor koji nije zatvoren.

Od jutra do mraka trajala je bitka. Kasno po podne pronađoše nas kuriri iz Četvrtog bataljona s izvještajem štaba. Poslije četveročasovne borbe razbili su Nijemce i zadobili veliki plijen. Poslali smo im odmah hitno naređenje da pođu u susret neprijateljskoj koloni koja je dolazila iz drugog pravca i da je po svaku cijenu potuku.

Kod boračke škole nađosmo štab Drugog bataljona. Evo komandanta Nikole Ljubibratića. Radost izbija iz njegovih plavih očiju. On priča prije nego se pozdravio s nama:

»Pomlatismo ih. Zakukala im je crna kukavica. Zaplijenili smo sedamdeset osedlanih konja. Ubijene još nismo prebrojili, ali ih ima više od stotine«.

U toku noći stigao je izvještaj od Četvrtog bataljona. Javljali su o uspješno izvršenom zadatku. Peti je također postigao uspjeh. Ofanziva Nijemaca, Talijana, četnika i ustaša na Desetu još prvog dana doživjela je potpuni slom.

Naša kolona je sada imala nekoliko desetaka ugojenih, švapskih konja za jahanje. Gledao sam borce kako ponosno sjede u novim vojničkim sedlima, na vrancima koji su još juče po našoj namučenoj zemlji nosili nadute hitlerovske osvajače. Deseta je opet postala zaista udarna brigada Titove vojske. Eto, šta smo uspjeli da napravimo od šačice iznurenih i izmrcvarenih ljudi koji su se probili iz obruča pete ofanzive. Sada možemo daleko spokojnije da pođemo u susret novim događajima, da sigurnijim koracima idemo našim putem.

U sjevernom dijelu Hercegovine zahladi već krajem avgusta. Nastupao je septembar 1943. godine. Naročito ovdje, podno visokih strmih masiva Maglića, Zelengore, Lebršnika, jesen se osjeća još u prvim nedjeljama septembra. Listopadne šume već počinju da žute. Sve je više dana sa mutnim, oblačnim nebom. Ali, sad nas mnogo ne brine približavanje zime. Sad opet stojimo na vlastitim

nogama. Već smo se povezali sa susjednim jedinicama. Slušamo redovno »Slobodnu Jugoslaviju«. Vijesti su svakim danom sve povoljnije.

Pozvao nas je u Pivu Obrad Cicmil, koji tamo rukovodi pokretom od prvog dana ustanka.

»Četnici su, piše, veoma aktivni, a mi imamo samo jedan mali partizanski bataljon«.

Pošli smo u Pivu, da odmorimo brigadu i da pomognemo drugovima.

Cicmil nam je opširno izložio situaciju u ostalim srezovima Crne Gore. Događaji su se sada razvijali brzo i vrlo povoljno. Namnožili su se partizanski odredi. Četnici sve otvorenije sarađuju sa okupatorom. Razgovarali smo čitav jedan dan. Imali smo šta da pretresamo. Naveče, taman smo se spremali na počinak, kad stigoše kuriri s hitnom poštom za štab brigade. Pružajući pisma, mladić nasmijanog lica, vjetrom opaljenog, veli:

»Peko zauzeo Foču«.

Drugi korpus nastupa prema Crnoj Gori! Nije moglo biti ljepše vijesti! Začas se ljudi raziđoše da pronesu vijest. Nastade pucnjava. Takav je bio partizanski običaj: kad se čuje za neku pobjedu tada se puca, iako nemamo dovoljno municije.

»Drugi korpus u Foči!« — išla je vijest brzo, od usta do usta.

Požurio sam da što prije pročitam poštu da vidim o čemu se radi.

U pismu je pored ostalog stajalo da je Deseta brigada stavljena pod komandu štaba Drugog korpusa i da neko iz štaba brigade odmah dođe u štab korpusa na važno vojno savjetovanje. Prema mišljenju štaba korpusa na savjetovanje u Foču trebalo je da dođem ja. To me je obradovalo. Uzeo sam sa sobom jednu četu iz Prvog bataljona i odmah krenuo.

Teško je opisati kakva je izgledala Piva pod jesen četrdeset treće. Ofanziva je ostavila strašne tragove. Goransko, Sinjac, Stabna, Miloševići, Šćepan-Polje — sva ova sela redom spaljena do temelja. Svuda grobovi, naših i njemačkih vojnika. Poznate su mi ove staze i kote. Do-

bro ih pamtim iz teških majskih dana. Želim da na svakom mjestu zastanem, zagledam, podsjetim se. Ali, morali smo da žurimo, da maršujemo bez odmora.

Približavali smo se Foči, već nailazimo na patrole proletera. Odmah iza brijega leži taj grad, koji su partizani nekoliko puta oslobađali. Najednom, dok sam mislio o tome, tamo negdje kod grada, zatreštaše puščani plotuni i snažno odjeknuše mitraljeski rafali. Planu prava bitka. Zastadoh, neodlučan. Stade čitava naša kolona.

»Šta li je to sad?«

»Ko je to napao Foču?«

U svakom slučaju, nismo smjeli mnogo oklijevati. Trebalo je poći naprijed i pomoći našima, ako se zaista radi o iznenadnom napadu neprijatelja. Ubrzo naiđosmo na jedno odjeljenje proletera. Ne stigoh još ni da upitam vođu patrole šta se to tamo, u Foči, dešava, a on, sav radostan povika:

»Jeste li čuli? Ne znate šta je novo?« I odmah zatim dodade:

»Italija kapitulirala! Musolini pao!«

Takvu vijest, zaista, nisam očekivao. Još sinoć sam mislio da nas ništa nije moglo tako obradovati kao vijest o zauzimanju Foče. A sada!

U Foči je vladalo pravo prazničko raspoloženje. Čim sam se sreo s Pekom, odmah smo poveli razgovor o kapitulaciji Italije, o krupnim događajima koji se moraju pojaviti u vezi s tim.

»Ovo moramo iskoristiti«, govorio je Peko. »Što prije Talijane razoružati. Pokupiti im oružje. Mobilisati nove borce. Da, mobilisati, sada predstoje uslovi za to«.

Sljedećeg dana prisustvovao sam formiranju Drugog korpusa. Treća divizija je opet osposobljena i ima istu formaciju kao prije pete ofanzive. U njenom sastavu su naša Deseta i Peta crnogorska brigada.

»Postavljen si za zamjenika komandanta divizije«, kaže mi Peko.

Mislio sam a onda rekao drugovima: »Ne bi valjalo da sada napustim Hercegovinu. Treba najprije dobro da učvrstimo naše pozicije u Hercegovini, da još više omasovimo i osposobimo brigadu«.

Drugovi su se složili s tim da i dalje ostanem u Desetoj brigadi dok ona još ne poraste. Od nje je trebalo stvarati diviziju. I to će, svakako, uskoro biti. Događaji će se sada, poslije kapitulacije Italije, mnogo brže razvijati. Samo ako mi, Partija i naša vojska, budemo umjeli iskoristiti ovako povoljne prilike.

Iz Foče smo se vraćali Sutjeskom. Išli smo putem kojim smo prošli proljetos, gdje su se vodile najžešće borbe u petoj ofanzivi.

Nikada neću moći da zaboravim prizore na koje smo tada nailazili na Sutjesci. Leševi naših nesahranjenih boraca posijani svuda oko puta. Još se nisu potpuno raspali, naročito na onim mjestima do kojih sunce ne dopire, gdje caruje vječita hladovina. Ponegdje smo nailazili na čitave gomile leševa. Naši nesrećni drugovi, ranjenici i tifusari, ubijani su iz automata i naslagani kao posječena drva. Idući, tako, uz Sutjesku, s vremena na vrijeme smo se zaustavljali i zagledali poneki leš. Gledali smo ne bi li prepoznali nekog druga iz brigade ili nekog drugog poznatog. Većina poginulih bili su opljačkani. Ništa se uz njih nije nalazilo. Na svakom koraku nailazili smo na prosute sveske ili listiće: bili su to rukopisi umnoženi na šapirografu i knjige iz kojih smo učili.

Nailazimo na poznata mjesta iznad Tjentišta. Ovdje negdje, u blizini, granata brdskog topa pogodila je grupu naših boraca, Gačana, koje smo morali ostaviti. Oni su tu negdje pali, tu bi ih morali i sada naći. Zaostao sam desetak minuta iza kolone, skrenuo nekoliko koraka sa staze i zavirio u neke krpe koje su tuda ležale. Ispod stijene, u zbijenom šipražju, ugledah groznu sliku: dvadesetak leševa čija se lica nisu mogla vidjeti ležalo je na gomili. Pogled mi se, samo za trenutak, zadržao na tom prizoru. Nisam mogao da izdržim. Fašisti su prikupljali naše ranjenike, dovlačili sve na jedno mjesto, i onda ubijali, izgleda, bajonetima i noževima. Tu su sigurno, bila i ona trojica Gačana koje nismo mogli da izvučemo.

S nama su u koloni i neki dijelovi Pete crnogorske. Oni su dobili naređenje da se prebace u Crnu Goru, da se tamo sastanu sa ostalim jedinicama svoje brigade. Kad

naiđemo na neki potresniji prizor, samo se nijemo pogledamo. Čovjek ne zna šta bi razgovarao u ovako mučnoj situaciji.

Bližili smo se mjestu gdje je Treća divizija, 15. juna, izvršila onaj slavni i besmrtni juriš. Pogledam Dragišu Ivanovića. On mi češće skrene pažnju na neko mjesto borbe. Ali, vidim, očekujemo i mislimo isto i ja i on; kad ćemo naići pokraj mjesta gdje je pao Sava.

Davno je bilo prevalilo podne. Hladovina se nadnijela nad Sutjesku, kad mi Dragiša pokaza:

»Eno, ondje gore je to mjesto«.

Začas smo se našli tamo, na tom krvavom razbojištu. Sve borac do borca, već postali kosturi. Ugledasmo Savine čizme, vire iz zemlje i šušnja, koji su seljaci iz Vrbnice, krijući od Nijemaca, nabacali. Kad smo odgurnuli šušanj odmah smo poznali Savu. Na dolamici se vidjelo kuda ga je presjekla njemačka mašinka. Kad smo ga dohvatili, stade se raspadati kao da je od paučine. U džepu dolamice nađosmo muštiklu na koju je Sava pušio.

Teški su to časovi bili, najteži u mome životu. Gledam Ljubicu, snahu Savinu, koja je bila u njegovoj brigadi; ona plače za sinom Draganom i za Savom. Teško joj i jeste. Dragana je školovala i postao je, iako još maloljetan, Savin kurir, nikada se od njega nije odvajao. I pao je pored svoga strica. Stojim nad njihovim kostima. Gledam ostale drugove, blijedi su, a oči im pune suza.

Pored Save poznadosmo načelnika štaba Roganovića, koji je za vrijeme stare Jugoslavije bio kapetan i od prvog dana ustanka učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi. Isto tako prepoznasmo Dušana Bojovića, studenta iz Nikšića, koji je bio obavještajac Treće divizije. Tu ih i sahranismo. Dragiša Ivanović, komesar Pete brigade, postroji četu i počasnom paljbom odasmo poštu mrtvom komandantu. S nekoliko dirljivih riječi oprostismo se od Save i ostalih drugova.

U koloni produžismo put uz dolinu rijeke Sutjeske, prema Izgorima. Usput samo leševi, jedan do drugoga. Nijemci su hvatali i strijeljali naše ranjenike, a njihovi poginuli bili su sahranjeni, nad glavama im pobijeni krstovi od daske. Kad smo stigli u Izgore, saznadosmo da je

Deseta brigada oslobodila Gacko i da je u brigadu došao veliki broj naših boraca. Dogovorili smo se sa štabom Treće divizije da mi pođemo u Gacko, u štab Desete brigade, a vojska da se odmori u selu Vrbi. U Gacku zatekosmo drugove iz štaba Desete brigade. Rade Hamović nam priča o stanju u Hercegovini poslije kapitulacije Italije. Upoznali smo drugove da je odlukom Vrhovnog štaba Rade Hamović postavljen za komandanta Desete brigade, a ja za zamjenika komandanta Treće divizije. Zatim smo se dogovorili da Deseta i dijelovi Pete crnogorske napadnu Bileću.

Odmah sutradan otpočela je borba na prilazima Bileće. U međuvremenu Nijemci su dovukli jače snage i nismo uspjeli da je zauzmemo. Tada smo se dogovorili da štab divizije sa Petom crnogorskom produži preko Banjana prema Nikšiću, a da ja ostanem u Hercegovini sa Desetom brigadom. Odavde smo ponovo krenuli prema Stocu i Ljubinju. Trebalo je što prije razbiti četnike i doći do talijanskog oružja i municije. Usput je naš Prvi bataljon opkolio jednu njemačku četu i za pola sata je potpuno uništio. Manevrišući po Hercegovini ponovo odlučismo da napadnemo Bileću.

Borba za ovu malu varošicu od kamena, u koju partizani nisu još ulazili, ne potraja dugo. Nijemci pružiše žilav otpor, ali za kratko vrijeme. Bili su se dobro utvrdili i zasipali su nas otuda žestokom vatrom. Kad se naše čete probiše iz nekoliko pravaca, nasta zabuna među Nijemcima. Izgledalo je da ćemo zauzeti Bileću bez većih žrtava. I naši se uskomešaše.

Tada nas izvijestiše da je poginuo komandir čete Šarenac, da je njegova četa zastala i da ima dosta ranjenih.

Često se to dešavalo. Pogine komandir ili komesar, a borci se odmah pokolebaju i teško kreću naprijed. Malo kasnije, u istom bataljonu, poginuo je još jedan Bilećanin, omladinski rukovodilac čete Vujović. Kao da je bilo suđeno Bilećanima da svojim životom plate oslobođenje svoga grada.

Bileća je bila potpuno očuvana. Ni traga ruševinama i paljevinama na koje smo nailazili u gotovo svakom oslobođenom gradu. Ali, građana nađosmo vrlo malo.

Bila je to naša velika pobjeda. Poslije pete ofanzive i svih priča o uništenju partizana, o potpunom razbijanju Desete brigade, sada je odjednom širom Hercegovine pukao glas: »Partizani zauzeli Bileću!«

Zbilja, velike pobjede, uspjeh koji će nam neocjenjivo mnogo pomoći prilikom mobilizacije novih boraca.

Još nismo bili potpuno pretresli grad, a već je funkcionisala komanda mjesta. Sada tako radimo: u svakom oslobođenom mejstu postavljamo svoju vlast, biramo odbore, postavljamo komandanta mjesta.

Ali, naša vlast u oslobođenoj Bileći ne bi dugog vijeka. Sutradan, pred veče, od Gacka se pojavila velika njemačka automobilska kolona. Istovremeno, dobili smo izvještaj o približavanju jake njemačke kolone od Trebinja.

Žurili smo se na jug da i tamo izvedemo nekoliko akcija, da pomognemo partijskoj organizaciji na terenu, koja je poslije kapitulacije Italije punom parom radila na mobilisanju novih boraca. Osim toga, prema izvještajima nekih drugova, tamo su se još uvijek držali neki manji talijanski garnizoni i postojali su izgledi da će nam položiti oružje.

U Hrasnu nas dočekaše naši dobri i odani prijatelji. Ovo je selo postalo još čvršće. Narodna vlast je vrlo dobro funkcionisala. Sad nas je, sem svega drugog, čekala, spremna za pokret, kompletna četa Hrašćana. Odavde se jednog dana spustismo u donji dio Popova polja. Napadosmo na Ravno. Tu su ustaše držale vlast. Borba potraja čitavu noć. Sutradan grozničavom brzinom evakuisali smo plijen. Na nogama smo neprestano već dvadeset i četiri sata. A onda pokret. Tako to traje već mjesecima. Pobjeda nad ustaškim i domobranskim jedinicama u Ravnom potvrdila je glas koji je o nama kružio po čitavoj Hercegovini.

Pozna jesen četrdeset treće bila je puna borbi, marševa, napora, čiju težinu ipak nismo mnogo osjećali. Sada

smo mi bili u ofanzivi, sada su naši redovi svakog časa rasli, sada smo svakog dana bilježili poneku pobjedu. To nam nije dalo da se umorimo.

Pošli smo daleko na jug, na teritoriju Dalmacije. Tamo u jednom selu čekao nas je dirljiv susret: oko šezdeset drugova probilo se kroz njemačke položaje iz Dubrovnika i pošlo da traži našu brigadu. Vodi ih Drago Đukanović, mlad, okretan čovjek, bivši oficir, koji je duže vremena radio u našem ilegalnom pokretu u Dubrovniku. Ostali su gotovo svi, sami skojevci i članovi Partije. Palo nam je u poslednje vrijeme mnogo komunista. Ali, evo dolaze nam stalno novi. Borba kuje nove borce koji stupaju na mjesto starih. Sad smo dobili i dubrovačku četu. To su većinom Hrvati i muslimani. Bio je to naš krupan uspjeh. Odmah smo krenuli u gornju Hercegovinu. Usput, seljaci nam javiše da se u selu Veličanima, ukraj Popova polja, iskupilo mnogo četnika.

»Koliko ih ima?«, pita Rade, držeći stalno cigaretu u ustima. »Ima li ih hiljadu?«

Seljaci su tvrdili da ih ima oko dvjesta, dvjesta pedeset najviše. U stvari, bilo ih je zaista preko hiljadu, koliko je Rade, šaleći se, rekao. Odlučili su da nas puste u polje i da nas onda na brisanom prostoru zaspu vatrom s obadvije strane. Ispalo je, međutim, drukčije. Jednim dijelom naših snaga krenuli smo prema njima, tamo gdje su nas i očekivali, a glavninu zabacismo u stranu. U zoru udarismo po njihovom nezaštićenom krilu. Naši su bataljoni potjerali od sela Dračeva tako snažno čitavu ovu masu da se ona odjednom, čim je pokrenuta s mjesta, rasula u paničnom bjekstvu. Tom prilikom zarobismo nekoliko desetina četnika. Uglavnom su to bili Sitničani i Ljubomirci. Drhtali su od straha. Bili su presrećni kad su se uvjerili da će se sve manje-više svršiti sa šišanjem njihovih brada. Na barovitom polju ostalo je četrdeset četničkih leševa od prošle noći. Ostavili su i svoju zastavu, crnu gusarsku zastavu s mrtvačkom glavom. Već sutradan u našim selima se pojavila nova pjesma, koju je narod sam sastavio:

»Na sred sela Veličana,
osta barjak Sitničana«.

I jedna druga:

»Ide Rade i vodi brigade
četnicima da ošiša brade«.

Narod je u Desetoj brigadi već vidio svoju veliku snagu.

Ova pobjeda nad četnicima u Popovom polju donijela nam je velike koristi. Razbili smo ih pa su mobilisani seljaci pobjegli svojim kućama. Niko ih više u četničkim redovima nije mogao zadržati. Vjerovali su da im glave ne bi bile sigurne ukoliko bi se i dalje držali uz četničke komandante. Ta pobjeda je olakšala i rad našim političkim radnicima na terenu i omogućila im da postignu velike uspjehe. Oni su u selima dočekivali ove seljake koji su bježali iz Popova polja i pozivali ih u partizane. Sada se stanje promijenilo, pa nam oni prilaze da bi sačuvali glave, jer je u četničkim redovima postalo vrlo nesigurno. Tada smo formirali još jedan bataljon. Ljudi su masovno stupali u njega. Jedino nam nisu došli oni koji su na duši imali kakav zločin: batinjanje, silovanje, pljačku ili ubistvo. Za komandanta ovog bataljona postavili smo Ljuba Miljanovića, visokog momka, Ljubomirca, koji je s nama prošao Bosnu i koji je ranjen jurišajući s Mostarcima na talijanske bunkere u Prozoru. Bio je to hrabar momak i vrlo omiljen među svojim borcima. Takvih se junaka malo rodilo u Ljubomiru.

Novi bataljon Ljubomiraca odmah je stupio u borbu. Gonio je četnike koji su odstupali iz Popova polja. Njegova borbenost ubrzo se pročula u Hercegovini. Tamo kuda je on prodirao, nije se trebalo brinuti o uspjehu.

A, iskreno rečeno, teško je kazati koji je bataljon od koga bio bolji.

Uspjesi naše brigade u južnoj Hercegovini, naročito velika pobjeda nad četnicima nasred Popova polja, zatim pridolaženje novih boraca u naše redove, snažno su podigli naš ugled. Nije više bilo četničke razmetljivosti, nisu se više mogle vidjeti Švabe kako bezbrižno šetaju kuda im je drago.

Posljednjih dana u sastav brigade došle su dvije-tri kompletne čete sastavljene od Dubrovčana, Hrašnjana, Prebilovčana i drugih. Bili su to još borbama nevični borci, novajlije, koji su, po iskustvu, bili daleko iza starih prekaljenih brigadira. Ali, već prvi okršaji s neprijateljem pokazaše da su se naše jedinice popunile odličnim momcima koje će borba brzo prekaliti, kao što je i stare borce prekalila.

Maršovali smo prema Bileći. Sada više ne moramo da jurimo kao što smo radili za posljednja dva-tri mjeseca, dok smo bili nemoćni, malobrojni. Tada nas je spasavala jedino taktika stalnog, danonoćnog manevra: zanoćiš ovdje, osvaneš dvadeset i više kilometara dalje. Sa istim snagama javljali smo se na deset mjesta i neprijatelj nije znao koliko nas ima i gdje da nas čeka. Sada možemo da rastegnemo naše snage, da se zadržimo nekoliko dana u selu u koje dođemo. Ne prođemo nijednim selom a da se neko ne javi u brigadu.

Riješili smo da opet napadnemo Bileću. Uslovi su bili još povoljniji nego prošli put, a grad nam je bio vrlo potreban. Trebalo je da se u njemu malo sredimo, da pred narodom potvrdimo uspjehe koje smo postigli u posljednje vrijeme.

Naš plan s Bilećom pokazao se sasvim dobar. Uzesmo grad bez ikakvog napora. Partizani raspoloženi, orni za bitku, upoznali već sve prilaze i prolize, a neprijatelj demoralisan, slab.

Kad je borba završena, okupili smo štab brigade na savjetovanje. Još ranije smo došli do zaključka da je komandovanje ovakvom i ovolikom brigadom prilično otežano. Sada smo to pitanje morali da raspravimo.

»Iz dana u dan taj problem će se sve više isticati«, kaže Rade. »Eto, pogledajte, kako smo već sada rastegnuti: imamo jedinica u Gacku, u stolačkom srezu, u Bileći; imamo jedanaest bataljona«.

Oslabila je naša veza s divizijom i sa štabom Korpusa. Treća divizija je sada, ostalim svojim snagama, zašla duboko u Crnu Goru, prema Podgorici, a korpus se širio na sve strane.

Diskusija nije dugo trajala. Još ranije smo uočili potrebu da bataljone grupišemo u tri udarne grupe. A tri grupe bataljona, to je već ličilo na tri brigade, na diviziju.

»Samo formalno nismo još divizija. Moramo najprije da pošaljemo predlog Vrhovnom štabu i da čekamo odluku«, zaključili smo na sastanku.

Istog dana razišli su se kuriri s naredbom o novoj formaciji Desete brigade. Odmah smo dali pravac kretanja grupama bataljona. Prva grupa treba da ide u pravcu Sitnice, a odatle preko Dabra za Nevesinje; Druga da se koncentriše na jugu Hercegovine, a štab, s jednim bataljonom, ostaje kod Bileće.

U Bileći život teče normalno. Kao da nije juče vođena borba na ulicama grada. Komandant mjesta je stari Janko Bjelica, ugledan čovjek iz ovog kraja. Od ustanka aktivno je radio u našem pokretu. U posljednje vrijeme morao je da živi u dubokom ilegalstvu.

»Kako posao?«, pitam komandanta Janka, koji je uvijek raspoložen i u nekom poslu.

»Odlično!«, smije se on. »Samo, molim te, nemojte se vi mnogo udaljavati od nas. Nekako je, brate, ugodnije raditi kad znaš da je brigada blizu. Još je ova fašistička banda žilava i ofanzivna«.

V

Dobro je zahladnjelo, oktobar je brzo prolazio. Šuma je već prilično ogoljela. Udarili su vjetrovi i kiše. Mirisalo je na skoru zimu. Ali, mi nismo zamišljeno gledali u šumu i oblačine koje su se neprestano kovitlale nebom. Drukčije smo se sada osjećali: nalazimo se u kraju u kome nam je poznata svaka staza i svaka kuća. Imamo u svojim rukama jedan grad u kome je prije rata bilo sjedišta sreza. Imamo jedanaest bataljona operativne vojske koja je u stanju da se suprotstavi neprijatelju.

Ne samo to. Skoro čitav narod drukčije misli, drukčije se odnosi prema borbi. U našim bataljonima nalaze se najbolji i najvredniji njegovi sinovi.

»Bileću nećemo održati, ako slučajno navale da je povrate«, veli Rade odbijajući dimove i nadnoseći se nad sekciju na kojoj mu nijedno mjesto nije nepoznato.

»Ali peta ofanziva se više ne može ponoviti«, zaključili smo zajednički.

Zbog toga smo bili mirniji. Nijemci nas nikad više neće opkoliti kao u petoj ofanzivi.

Razgovaramo tako, a polako se mrači. Negdje se u selu čuje pjesma vojnika. Dođoše neki drugovi sa sjevera. S njima je Obren Ivković, koji je trebalo da primi komandu nad jednom grupom bataljona. Po partizanskoj navici odmah ga pitamo za novosti:

»Šta ima u Gacku i Nevesinju?«

Obren priča kako su se Nijemci nešto neobično uzrujali, kako se u narodu priča da se sprema nova ofanziva. Gatački bataljon je vodio nekoliko žestokih borbi s Nijemcima i četnicima. Najzad je bio prinuđen da se preko Zelengore i Borča prebaci u Površ i da tamo uhvati vezu s našim snagama.

»Dugo smo razmatrali situaciju i najzad riješili da s bataljonima krenemo u sastav brigade«, kaže na kraju Obren.

»Pa gdje su vam sada bataljoni?«

»Tu su u blizini«.

Možda su i dobro učinili što su došli ovamo. Razgovaramo kakve su mogućnosti neprijatelja, kad se pojavi intendant Gatačkog bataljona, koji je danas odozgo došao. Zadihan je kao da je trčao.

»Jedna njemačka kolona ide ovamo. Ima preko stotinu kamiona, a prate ih tenkovi. Naši su dočekali prethodnicu. Jedan borac je skočio na kamion i ubio njemačkog mitraljesca. Međutim, kad su stigli tenkovi, naši su se povukli. Bataljon se pomjerioudesno«.

Ne sačekasmo da intendant završi priču, nego poskakasmo iz sobe pred kuću.

Odmah smo naredili da se spremi za pokret. Noć je, u prvi čas nismo mogli ništa da čujmo. Ali, kad smo malo bolje poslušali, do ušiju nam je doprla prigušena huka motora. Malo kasnije, u mraku, pema Gacku, počeše da

se ukazuju svjetla. Jedno, dva, tri, naniza se ogromno mnoštvo svijetlih tačaka, koje su polako plovile kroz gustu pomrčinu.

Prije svanuća Nijemci su ušli u Bileću. Bile su to jedinice divizije »Princ Eugen«. To smo saznali odmah izjutra.

»Imaćemo posla!«, kaže Hamović.

S divizijom »Princ Eugen« već smo se dobro poznavali. Nismo mogli da zaboravimo borbe oko Lebršnika, pa danonoćne krvave okršaje iznad Nikšićkog polja i kasnije u petoj ofanzivi. Dobro su se tukli ti ugojeni Hitlerovi zločinci.

Novoformirane grupe bataljona nisu još bile koncentrisane i nisu vodile samostalne akcije. Hercegovina je ispresijecana komunikacijama i lako bi se moglo desiti da nas neprijatelj razbije. To nismo smjeli dozvoliti. A da bi se obezbjedili od iznenađenja, morali smo čvrsto držati vezu sa svakim bataljonom.

Žurili smo na sitničku visoravan. Odlučili smo da tamo prikupimo sve dijelove brigade. Iza nas, u blizini Bileće, ostao je samo jedan bataljon. Ostavili smo ga da operiše samostalno i da razvlači snage neprijatelja.

Penjemo se iz Fatničkog polja uz kamena brda, a beskrajna njemačka kolona uputila se za nama putem od Bileće. Ne potraja dugo kad počeše da dejstvuju njihovi minobacači i artiljerija. Granate su padale jedna po jedna, zatim čitave salve. Mine su eksplodirale po šiljatim i modrim visovima brda iznad Fatničkog polja.

U Vranjskoj, planinskom selu podno planine Sitnice, zatekosmo dijelove Prve grupe bataljona. Vojska se pripremala za priredbu. Osluškivali su eksplozije njemačkih mina i pravili šale naračun toga.

»Ako nam priredu pokvare, dvostruko će nam platiti. Biće im po nosu ako zađu u ova brda«.

Naši su ipak održali ovu priredbu. Vojnici su se veselili s mještanima kao da njemačke kolone ne navaljuju sa svih strana. Otišli su tamo i članovi štaba. Ostali smo sami Hamović i ja. Te noći nismo spavali. Dogovarali smo se kojim pravcem da se izvučemo iz obruča, jer su izvještaji govorili da smo okoljeni.

Negdje iza ponoći stigoše kuriri sa izvještajima.

»U Stolac je stigla ogromna njemačka vojska. Jednim dijelom ide prema Ljubinju. Jače kolone su krenule prema planini Sitnici, prema položajima bataljona«, javljao nam je Narodnooslobodilački odbor iz sela Vlahovića.

Stiže, zatim, izvještaj od zaštitnice. Kažu da su Nijemci zanoćili na Divinu, odmah tu dolje na cesti sa koje smo juče došli. Nijemci na Divin dovlače topove i ukopavaju ih duž čitavog puta.

Sada se ni najmanje nije moglo sumnjati da se radi o ozbiljnoj ofanzivi.

Zora sviće i u našu sobicu polako prodire danje svjetlo. Rade, naslonjen na malo prozorče, piše bez prestanka. Najednom skoči na noge.

»Otkuda ova raketa?«

»Kakva raketa?«, upitah.

Istrčasmo pred kuću. Napolju tišina. Nebo se na istoku zarumenjelo, ali se iznad nas još uvijek crne obrisi planine Sitnice. Rade me uhvati za rukav i bez riječi pokaza desno: jedna za drugom uzletješe iza brda dvije blještave rakete i ubrzo iščezoše iza horizonta.

»U Simijovi«, rekoh. »Zatvorili su nam i posljednji izlaz«.

Odmah smo izbudili i ostale drugove. Nije bilo potrebno mnogo govoriti o našem položaju. Svi su shvatili.

Kuda god krenemo, moramo se probijati. Nijemci i četnici su nas opkolili na malom prostoru. Na sve četiri strane su komunikacije i jaki neprijateljski garnizoni. A po okolnim selima ima još dosta četnika. Prema Planoj i Bileći, nesumnjivo, nalaze se njihove najveće snage. Hamović predloži da okrenemo baš tamo. I mi se odmah složismo s njim. Odlučismo se za najteži pravac, jer on može da bude najlakši, iz prostog razloga što nam se tamo sigurno najmanje nadaju.

Izdali smo zapovijest bataljonima. Za udar na najjaču njemačku kolonu uputili smo odmornije bataljone. Izgleda da je neprijatelj želio da se s ranjenicima probijamo tamo gdje je on postavio najslabije snage, da bi nas glavninom snaga udario po leđima i stjerao u nizinu, prema

Neretvi. Kuda bi se onda probijali? Šta nas je tamo čekalo? Ali do sada smo prošli veliku školu u surovom partizanskom ratu, tako da nas teško može prevariti.

»Prikupiti sve snage i — na juriš. Po svaku cijenu probiti njemački lanac kod Bileće, tamo gdje smo juče prešli cestu«, tako smo precizirali u naredbi komandantima bataljona.

Ako uspijemo, onda ćemo se naći u besputnim crnogorskim masivima. Tamo se lako može manevrisati. Imaćemo gubitaka, ali došli smo u takvu situaciju da se moramo probiti bez obzira na žrtve.

Nisu dugo trajale pripreme za juriš. Za to vrijeme i neprijatelj se, nesumnjivo, priprema.

U borbu je najprije uletio Drugi bataljon, iza njega Treći. Oni su se nalazili na pravcu našeg nastupanja. Zatim je planulo i na desnom i na lijevom krilu. Bataljoni koji su išli kao pobočnice također su brzo došli u dodir s neprijateljem. Još u početku se pokazalo da je naša procjena bila pravilna; prema nizini Nijemci su nam ostavili mogućnost za izvlačenje.

Sa svih strana grmi njemačka artiljerija. Zasipaju, izgleda, bez ikakvog nišanjenja. Nastoje da izazovu kod nas što veću paniku. Rasprskavaju se granate po kršu. Zvoni i pršti kamenje. Dimi se i praši naročito po istaknutim čukama. Neprijatelj je u borbu ubacio i masu automatskih oružja. Prodorno zavijaju šarci. Slile se sve eksplozije u jedan glas, samo tutnji. Čim je sunce granulo, dođe i avijacija.

Šaljemo kurira komandantu Trećeg bataljona, koji je u prethodnici:

»Što prije bataljon u borbu!«

Komandir Druge čete Ljubomirskog bataljona pita je li nužno da zauzme Osmića gomile, vrh koji se nalazio malo udesno. Nijemci, možda, dotle neće uopšte stići, pa da se uzalud ne rasipaju snage.

»Što prije uzeti Osmića gomile!«, naređuje Rade.

Gledam kako naši žure uz visoko kamenito brdo. Odjednom s druge strane, gotovo pod samim vrhom, javiše se njemački šarci. Kako su ih Ljubomirci dobro i junački dočekali! Još je trajao taj dvoboj na Osmića gomi-

lama, a Drugi hitno traži pojačanje. Nijemci su ih dočekali jakim snagama. Drugi bataljon se sukobio prsa u prsa sa bataljonom esesovaca. Na ostalim sektorima nije bilo ništa lakše. Otkuda da im pošaljemo pojačanje?

»Drugi mora izdržati«, odgovaramo kratko.

Lako se nama izvući, ali i ranjenike moramo da spasimo.

Nevesinjski bataljon odstupa.

»Ni koraka nazad«, naređujemo im.

I Gačani javljaju o jakim jurišima fašista. Kažu da se još drže.

»Držite se. Neće dugo trajati«, sokolimo ih.

Četiri sata je ovako trajalo. Ljuta bitka nimalo nije jenjavala. Smjenjivali su se juriši i protivjuriši. Stizali su uzbudljivi izvještaji na listićima, u kojima su nas komandiri obavještavali o stanju, izražavali sumnju ili molili pomoć. Bili su to napregnuti trenuci. Svaki časak je mogao da bude presudan.

Drugi bataljon je učinio odlučan potez. Njegova druga četa na vlastitu inicijativu zašla je za leđa njemačkom bataljonu i otvorila vatru. Fašisti su se uskomešali, oslabio je njihov pritisak naprijed. Štab bataljona je odmah preduzeo mjere. Komandant i komesar poveli su na juriš ostale čete. Nijemci su pokušali da se spasavaju bijegom. Ali, panika je osvojila njihove redove.

Zaređaše sve povoljniji izvještaji i od drugih jedinica. Oko podne, poslije šest časova neprekidne borbe, imali smo daleko jasniju situaciju: neprijatelj je na svim sektorima zadržan, a na jednom mjestu potpuno razbijen. U Smijovi je bio raskinut njemački obruč. Trebalo je što prije ići dalje.

Pristižu i pojedinosti o uništenoj živoj sili neprijatelja, o zaplijenjenom materijalu.

»Tri šarca i 20 pušaka, oko 30 ubijenih Švaba«, javlja Treći bataljon.

»Našli smo dvadesetak leševa dosad«, izvještava Peti.

Drugi bataljon je na brzinu izbrojio oko 15 mrtvih esesovaca, zaplijenjenih 6 mitraljeza, preko 100 pušaka...

Dotjeraše i neke zarobljenike. Pokušavamo da ih ispitamo o njemačkim snagama, o namjerama, ali esesovci

digli noseve, niječu glavom. Ne znaju ništa, vele. Da ih vodimo sa sobom? A zašto, kuda? I tako hitlerovci ne priznaju da mi postojimo! U petoj ofanzivi strogo su se držali naredbe — da partizane ne zarobljavaju, da ubijaju sve redom, a ljetos smo uhvatili jedno naređenje ove iste divizije — da se spali selo Hajirlići, da se pobiju sva čeljad koja se tamo zateknu. Ako ih pustimo, opet će pucati na nas. Kad budemo stavljeni u ravnopravan položaj s ostalim vojskama na svijetu, onda ćemo i mi da poštujemo međunarodnu konvenciju o zarobljenicima.

Dan je odmicao. Borba se prilično stišala i izgledalo je da je pobjeda izvojevana. Često se dešavalo da čim posao pođe za rukom, makar ne bio još ni do polovice završen, budnost oslabi. Zato se svakog časa mora budno pratiti razvoj bitke od početka do kraja, u partizanima čak i nakon njenog svršetka.

Naredili smo brzo koncentrisanje svih dijelova koje smo imali u blizini. Morali smo što prije naprijed, što prije kroz lanac neprijatelja, preko puta Bileća — Gacko. Sunce se već bilo sklonilo za visove Sitnice kad smo se počeli spuštati prema cesti. Tamo su bez prestanka brektali motori kamiona i tenkova. S vremena na vrijeme Nijemci su puštali poneki rafal i slali topovsku granatu. Nije bilo moguće prikriti naš pokret i naše namjere. Na putu nas je očekivao glavni teret borbe.

Ne znam tačno kako se osjećaju borci, ali u meni je svaki nerv do krajnosti napet. Ovdje je gotovo sva naša snaga, koju smo s toliko muke stvorili. Ovdje je bolnica sa trideset ranjenika. Ovdje je i naša komora. Sve zavisi od proboja noćas.

Sreća nas je pratila, prava ratna sreća. Noć je bila tamna, bez mjeseca. Primicali smo se oprezno cesti na kojoj su se dovikivali Nijemci i kojom su dolje-gore plivali farovi njihovih kamiona. Na desnoj i na lijevoj strani oko naše glavnine nalaze se pobočnice koje su izmakle nešto malo naprijed. Pred nama je samo jedna mala prethodnica.

Najzad smo stigli pred samu cestu. Odjednom, lijevo planuše plotuni, zatim rafali. Dotrča naša veza. Štab ba-

taljona javlja da su nagazili na neprijatelja koji se uzidao u šančeve duž čitave ceste.

»Što jači pritisak na tom mjestu!«, naređujemo oštro.

Možda bi mogli da ih zavaramo, da tamo privučemo njihovu pažnju i njihove snage.

S glavninom bataljona treba još brže naprijed. Svaki trenutak je dragocjen. Borci, rekao bih, ne dišu. Samo se ponekad čuje šapat:

»Možda ih uopšte tu nema?«

»Tu su, sigurno...«

»Sada ćemo za vratove«.

Znali smo dobro, iz iskustva, da u ovakvim prilikama nema boljeg rješenja nego što brže naprijed. Komandanti ispred boraca.

Još dva-tri koraka i evo nas na bjelkastoj traci koja se provlači kroz kamenjar. Još nema puščanog plamena. Osvrćemo se desno, lijevo. Nigdje nikog! Onda opet komandujemo, ali šapatom.

»Kolona brzo — trkom! Brzo! Brzo!«

Rade i ja smo stajali nasred ceste i požurivali borce. Trenuci su sporo prolazili. Izgledalo je da prebacivanje naših bataljona preko ceste traje čitavu vječnost, a u stvari nije prošlo ni dvadeset minuta dok je prošao i posljednji konj s ranjenikom. Poslije naiđe zaštitnica.

U taj čas negdje s lijeva, iz neposredne blizine, zasikta šarac. Nijemci su ipak otkrili prevaru. Sada su jurišali na nas. Pljusak čelika zasu po zakržljalom grmlju oko ceste.

Ali, kasno su stigli. Naša kolona je trkom odmicala ka planinskim selima, uz crnogorske strane.

Sutradan nam je komandant Petog bataljona donio dokumenta koja su nađena kod ubijenog esesovskog majora. Tu se nalazila i kopija strogo povjerljivog naređenja štaba divizije »Princ Eugen« upućenog jedinicama koje su imale da učestvuju u ofanzivi. U njemu je, između ostalog, stajalo da se mora izvršiti opkoljavanje »komunističkih bandi« po mogućnosti na golom platou ispod Sitnice, između Bileće, Stoca i Ljubinja. Zatim da se one moraju potisnuti ka jugu, u područje rijeke Bregave i nabaciti na Neretvu.

»Nema, Švabo, više opkoljavanja i uništavanja!«, kaže Rade. »Sad je na nas red, sad ćemo mi da vas učimo ratovanju. Mi smo završili školu, vi ste nas školovali, pa smo sada bolji od učitelja. Vidjećemo!«

Izvukli smo sve dijelove brigade iz njemačkog obruča bez osjetnih gubitaka. Za jedan jedini dan pomrsili smo esesovcima sve račune, koje su za ovu munjevitu ofanzivu pripremali nedjeljama.

Kao po pravilu, paslije svake ofanzive neprijatelja naša vojska je postajala još jača, odnosila još veće pobjede. Sada se to više ispoljavalo: napadi okupatora postajali su slabiji, a naša protuofanziva sve obimnija i žešća.

Ni jednog dana nismo se odmarali. Izvršili smo odmah pokret na sjever, prema Gacku. Tamo su došle neke četničke jedinice. Više od jedne brigade. Došle su odnekud iz istočne Bosne. Po selima u koja su zalazili četnici su pričali kako ih je vojvoda Baćović mobilisao da idu »u sretanje kralju«, koji »svakog dana može da se iskrca s Englezima i Amerikancima u Boki Kotorskoj«. U stvari, bilo je sasvim jasno da su četničke vojvode dovukle svoju »vojsku« u Hercegovinu da bi nastavile borbu protiv naše brigade.

U prvom selu iznad Gatačkog polja bataljoni naše Prve grupe presreli su četnike koji su žurili »pred kralja«. Zavedeni istočnobosanski seljaci iznenadili su se, prosto ih je zbunio taj susret. Pobjegli su odmah nazad, na Gat, i tamo se ušančili.

»Gat oteti na juriš!«, naredismo odmah.

Treći dalmatinski i novoformirani Ljubomirski bataljon, poletjeli su na juriš protiv četničke brigade koja je držala zloglasno utvrđenje Gat. To je ono utvrđenje na kome su proleteri prošle godine u proljeće napali četnike i pretrpjeli teške gubitke. Tu je poginulo mnogo drugova, među njima i drugarica Aleksandra Rankovića, Anđa, tekstilna radnica.

Gledao sam Dalmatince i Ljubomirce kako jurišaju na tvrđavu. Srećom bili su brzi. Četnici nisu uspjeli da na Gat izvuku čitavu brigadu. Utvrđenje je branila samo jedna četa četnika, a ostali njihovi dijelovi peli su se uz

utvrđenje s druge strane. Išli su prilično slobodno i samouvjereno, sa zastavama i s pjesmom. Mislili su da tako uplaše partizane. Ali su se prevarili. Borci ova dva naša bataljona napali su ih hrabro i za nepuna dva sata borbe oteli Gat i protjerali četničku brigadu put Gacka. Četnici su tako panično bježali da ni u varošici nisu smjeli da se zadrže. Prevareni seljaci, kad su vidjeli da nisu dovedeni da dočekaju kralja nego da napadaju partizane, glavom bez obzira pobjegoše put Bosne.

Smijali smo se, a opet nam je bilo neugodno: kako ovog našeg jadnog čovjeka može svaka protuva da slaže i da ga vuče za nos. Rekli im da idu pred kralja i oni povjerovali. To je i smiješno i tužno.

Četnici pobjegoše, a mi izdasmo novo naređenje:

»Napasti Gacko!«

Dok je vruće, mislili smo treba dejstvovati. Bataljoni su raspoloženi za jurišanje i treba im omogućiti da se naratuju.

Esesovski bataljon koji je držao Gacko na brzinu se pripremao za pokret. Pošto su vidjeli kako četnička masa bježi, Nijemci više ni časa nisu čekali. Naša Prva grupa gotovo je bez borbe zauzela Gacko. Otpor su pružili samo četnici na Miholjačama, i to je bilo sve. Taj otpor je prosto skršen jurišom razigranih bataljona.

Sutradan, drugovima s juga javiše nam da su Nijemci predali četnicima Bileću i povukli se prema Trebinju. Četnici su demoralisani. Poslije vijesti o našoj pobjedi na Gacku ne znaju ni šta čine, toliko su se izgubili.

Gledam Rada, a on mene.

»Hoćemo li na Bileću?«

»Zašto ne? Ja se slažem«.

U toku nepun mjesec po treći put smo zauzeli Bileću. Nije prošlo ni nedjelju dana od fašističke ofanzive sračunate na opkoljavanje i uništavanje naše brigade, a mi smo već oslobodili dva grada.

Sad smo mogli da predahnemo. U jedinicama je trebalo sprovesti reorganizaciju: popuniti komande i ostala rukovodstva, učvrstiti štabove grupa.

Crni, pomoćnik političkog komesara, odlazi iz brigade. On će sada da rukovodi Oblasnim komitetom Partije

za Hercegovinu. Polazi odmah na jug Hercegovine. Tamo ima da obavi neke poslove i održi više sastanaka. Pozdravljamo se s njim. Prosto ne možemo da zamislimo da on više neće biti svakodnevno s nama.

»Žao mi je, Crni, što nas ostavljaš!«, velim.

Crni raspoložen. Gleda me blago i tapšući me po ramenu, kaže:

»Ne brini, Vlado! Ne možemo mi jedni bez drugih, vojska bez Partije, a Partija bez vojske«.

Iz Bileće smo uskoro krenuli prema Nevesinju. Tamo su još uvijek vršljale četničke jedinice i gospodarile dijelom sreza. Pošli smo tamo da stvorimo plan za čišćenje terena od nevesinjskih četnika koji su znali samo da se šepure po selima, pred neboračkim stanovništvom. Čim se pojave naši bataljoni, oni pobjegnu i čekaju da mi odemo pa da se opet pojave. Najteže je s takvim neprijateljima: ne možeš ih uhvatiti.

Period poslije pete ofanzive do novembra 1943. godine predstavlja najslavnije stranice u istoriji Desete brigade. Tada je brigada odnijela niz krupnih pobjeda nad okupatorskim jedinicama. Do nogu su potučene krupne okupatorske grupacije u gatačkoj površi, Ravnom i Oblju, kod Stoca, oko Trebinja i Bileće. Deseta brigada razbila je ofanzivu na Sitnici više Bileće i do nogu potukla njemačku kolonu koja je napadala od Bileće. U tom periodu zadat je smrtni udarac četnicima u Hercegovini. U manevrisanju po hercegovačkim selima uništavane su četničke grupacije jedna za drugom.

Tih dana dobismo izvještaj da su četničke bande iznenadile naš Peti bataljon i nanijele mu teške gubitke. Poginuo je komandant bataljona Zoro Kelava, radnik iz Livna, koji je bio tek postavljen za komandanta bataljona. Poginuo je i njegov zamjenik Mišo Popović, visok mladić crnih očiju, rodom iz Sarajeva. Prije rata bio je poznat sportista. Pao je i komandir čete Jusuf Bočilo, radnik iz Glamoča i mala rumena djevojka Cela rodom iz okoline Livna. Među mnogim drugim borcima poginuo je i komesar čete Boro Barać, iz Mostara. Pogibija ovih drugova poslije ovolikih naših uspjeha teško nas je pogodila.

Širom Hercegovine, i tamo gdje brigada nije dospjela, samoinicijativno su nicale partizanske čete, koje su osnivali partijski komiteti od onih partizana i omladinaca koji u maju 1942. nisu uspjeli da se izvuku iz talijansko-četničkog obruča. Ove čete i grupe svakodnevno su se priključivale brigadi. Pobjede brigade i veliki broj dobrovoljaca stvorili su takvo političko raspoloženje u narodu da su u partizane dolazili i oni koji su do juče bili manje ili više pasivni. Tako smo, uskoro poslije kapitulacije Italije, u Desetoj brigadi imali jedanaest udarnih bataljona dobrovoljaca, ne računajući Mostarski bataljon koji je tada operisao na teritoriji Konjić — Prozor pod imenom Mostarski odred. Sem toga, u Hercegovini su u to vrijeme postojali Sjevernohercegovački i Južnohercegovački odred, koji su imali svoje terenske bataljone i čete i koji su izvodili krupne svakodnevne akcije protiv četnika i ustaša, čuvajući teritoriju koju je brigada oslobodila.

DIO ČETVRTI

I

Nalazimo se u Vrbi, nekoliko kilometara poviše Gacka, u pravcu Zelengore. Hladno je već nekoliko dana. Ovdje, kad dune sjeverac s planina, srce od hladnoće hoće da pukne. Od mora se spremaju oblaci. Biće kiše sigurno, ako još i snijeg ne padne poslije ove hladnoće.

U Hercegovini ključa na sve strane. Partizanske grupe niču i tamo gdje se ne nadamo. Partijske organizacije na terenu osnivaju male odrede, napadaju neprijatelja i tek onda traže vezu s našim jedinicama. Razmišljam: gdje je naš front, kuda se prostire. Nije lako na to odgovoriti. Čitava istočna Hercegovina je ratno poprište. Neki dan smo oslobodili Gacko i Avtovac. Krvave su bile borbe za oslobođenje tih mjesta. Nijemci su napustili Gacko da bi prikupili snage i pokušali da nas opkole u okolini Bileće. Doveli su i četnike iz Bosne. Bilo ih je nekoliko hiljada. Ali im je sve to bilo uzalud.

Često mislimo o tome: da li Vrhovni štab i drug Tito znaju o stanju kod nas i našim uspjesima. Nemamo radio-veze s njima. Ni kurirska veza nije laka. Kuriri se teško probijaju preko planina, pored neprijateljskih garnizona i preko puteva koje neprijatelj dobro čuva.

Sastanak štaba Desete brigade.

Sumiramo uspjehe i određujemo zadatke. Naši uspjesi nisu mali. Jedanaest bataljona i nekoliko odreda. Ljetos, poslije pete ofanzive, imali smo svega nešto oko dvije stotine sposobnih boraca u brigadi. Ponosni smo na ovo

što smo učinili uz veliku pomoć partijske organizacije i naroda, koji nam sada iskreno prilazi.

Ljudi nam dolaze čvrsto riješeni da nas više nikad ne napuštaju, ubijeđeni da je naš pokret jedini izlaz iz stanja u koje su ih dovele razne nazovivojvode i bivši žandarmerijski kaplari. Priča se da je četnički vojvoda Kovač razlupao radio-aparat kad je čuo da i Radio-London poziva narod da pomaže Tita i jugoslovenske partizane.

»Ovo je laž, ovo nam neko podvaljuje. Komunisti i tamo vladaju!«, galamio je vojvoda van sebe od ljutine, potegao pištolj i nekoliko metaka sasuo u radio-aparat.

Demoralisani su i mnogi drugi četnički komandanti i komandiri. Zato ih napuštaju svi oni koji se nisu zamjerili narodu pljačkom ili ubijanjem, i dolaze u naše jedinice. Ima ih i takvih koji briju brade, šišaju se, bacaju kokarde i dolaze u partizane.

Ima i onih koji ne smiju da dođu jer su uvučeni u zločine koje im ne bismo oprostili. I oni su se pokolebali i govore:

»Lako je partizanima, oni imaju političke komesare koji poučavaju vojnike kakvi treba da budu prema narodu. Zato ih narod voli. Da smo pametnije radili, ne bi ni nas narod napuštao. Osim toga, partizani imaju na svojoj strani simpatije hrvatskog i muslimanskog naroda. Mi smo tamo izgubili sve, ako je nekad i bilo ikakvog uticaja«.

Ovo su priznanja naših neprijatelja. I po njima sudeći može se vidjeti veliki zaokret u raspoloženju naroda koji je, istinu govoreći, prije godinu dana bio pod jakim uticajem neprijateljske propagande. Hercegovački četnici su izvršili velike zločine u Lici, Dalmaciji, Prozoru pored onih koje su napravili tu, kod svojih kuća, pljačkajući i ubijajući sve one koji nisu htjeli da im priđu. Ovi zločini su doprinijeli da narod omrzne četništvo i njegove vođe, što je ubrzalo diferencijaciju; izdvojili su se pošteni, a to je većina naroda.

Većina u bataljonima danas su oni koji su do juče bili silom ili milom mobilisani u četničku vojsku. Tamo su imali prilike da vide što znači četništvo i pričanje iz-

dajnika o slobodi i borbi protiv komunizma. Rijetki su oni koji to na svojoj koži nisu iskusili. Špiro Babić i Sava Kovač, bivši žandarmi, koji su se proglasili vojvodama, drenovačom su pokušavali da uvedu disciplinu i pokorenost u svoje redove. Sad ovi novi partizani pjevaju, prijeteći vojvodama:

»Pamtiće se drenovača
Babić Špira i Kovača,
Pričekajte crne vođe
dok narodna vojska dođe«.

Samo formalno još nemamo diviziju. Inače, po broju bataljona i boraca u njima, naša brigada je divizija. Ali, za formiranje divizije potrebno je odobrenje Vrhovnog štaba. Zaključili smo da Vule Mićunović i ja odemo u Pljevlja, u štab Drugog korpusa, da upoznamo drugove o stanju kod nas i preko radio-stanice uspostavimo vezu sa Vrhovnim štabom i prenesemo izvještaj. Ujedno, drugovi iz štaba brigade i Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, ovlastiše me da budem predstavnik Hercegovine na zasjedanju CASNO-a (Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja).

Odmah poslije sastanka Vule i ja krenusmo na put. S nama je pošla i jedna četa Prvog (Bilećkog) bataljona Desete brigade.

Idemo preko Ravnog, zatim preko Pive, pored Pivskog manastira. Ni sam ne znam koji mi je ovo put da prolazim ovim terenom. Ali, sada je stanje drukčije. Piva i čitava okolina već je slobodna. U svim mjestima kroz koja prolazimo postoje dobro organizovani narodnooslobodilački odbori, odmladinska i partijska organizacija. Sve to funkcioniše kako treba i sve je okrenuto prema frontu, radi za one koji se bore protiv neprijatelja. Kod Pivskog manastira smješteni su Komanda mjesta, Narodnooslobodilački odbor opštine i rukovodstva drugih političkih organizacija u opštini.

Piva je jako stradala u ratu. U toku pete ofanzive Nijemci su popalili i uništili gotovo sva sela. Mnogo je naroda pobijeno i krv je velika prolivena. Sada u Pivi

počinje novi život. Niču planinske kolibice. Ovdje je narod vrlo bistar i žilav. Naučio ga život i borba za goli opstanak. Iako je daleko od putova i gradova, kuće su čiste. U sobama peći i drveni patos. Posteljina čista, ugodno bi bilo spavati u ovim krevetima. Pivljani su školovali svoju djecu. Koliko je ovdje domaćina koji imaju sinove pravnike, profesore ili oficire. Povezali su se sa svijetom pa nisu zaostali kao što bi čovjek mogao očekivati u ovim planinama, daleko od svih puteva, gdje se dolazi poslije nekoliko časova pješačenja strmim i uskim planinskim stazama.

U Pivi je već prava jesen. Kad smo krenuli uz Durmitor, bilo je hladno. Na ovoj visini uhvatilo se prvo inje. Durmitor se bijeli kao da je po njemu snijeg pao.

Kad smo se spustili niz Durmitor, nađosmo se uskoro u planinskoj varošici Žabljaku. U toku rata ona je rušena nekoliko puta. Za vrijeme pete ofanzive gotovo je sa zemljom sravnjena. Ovdje je sada sjedište sreskog Narodnooslobodilačkog odbora i drugih sreskih organizacija. Tu je i sjedište komande Durmitorskog odreda.

Lijepo su nas Crnogorci dočekali. Smjestiše nam četu i napraviše večeru. Žabljak je čuveno turističko mjesto. Prije rata su tu dolazili ljudi iz raznih krajeva svijeta da uživaju u neobičnim prirodnim ljepotama.

U toku ovog rata Durmitorski odred je postao čuven i proslavio je Žabljak i okolinu. Taj odred je u početku 1942. godine dobio specijalni zadatak da oslobodi Foču i tako sačuva muslimansko stanovništvo od četničkog pokolja.

Večerali smo s Josipom Malovićem. On je sada ovdje na vojnoj dužnosti. Josip je jedan od mnogih hrabrih boraca Četvrte crnogorske brigade. Viđen je čovjek, koščat, pravi Crnogorac, vojnik pun ponosa.

Odavde smo se, odmah tog večera, telefonom javili štabu korpusa u Pljevlja. Ujutru su iz Pljevalja poslali limuzinu po nas. Naše putovanje od Žabljaka do Pljevalja ispalo je ugodno i lako. Prešli smo Taru preko novog provizornog mosta, postavljenog nisko iznad vode, jer je stari bio porušen.

U štabu korpusa zatekosmo mnogo poznatih drugova. Tu su: Peko Dapčević, Mitar Bakić, Rudi Primorac, Branko Obradović, Velimir Jakić, Mile Peruničić i drugi. U Pljevljima je sjedište OK KPJ za Sandžak a sekretar komiteta je Vojo Leković.

Ugodno je šetati po slobodnom gradu kada se dođe iz planina, naročito kad znamo da nemamo mnogo slobodnih većih mjesta kao što su Pljevlja. Šetajući, razgledamo grad. Najviše nas je zanimalo kuda su Crnogorci napadali na Pljevlja, u jesen 1941. godine. Naročito me interesovalo kuda je napadao Grahovski bataljon. U tom bataljonu je tada poginulo dosta drugova s kojima sam sarađivao prije rata. U tom velikom napadu na Pljevlja, koji nije uspio, poginulo je više od dvije stotine članova KPJ, i to sve junaka po izboru. Teško je čovjeku u srcu kad ožive uspomene na drugove koji su ovdje zauvijek ostali.

Toga dana naveče imali smo sastanak u štabu korpusa. Podnijeli smo opširan izvještaj o stanju u Hercegovini. Najviše smo govorili o političkom raspoloženju ljudi.

Na tom sastanku, poslije analize prilika u Hercegovini, zaključismo da Vrhovnom štabu i drugu Titu predložimo da donesu odluku o formiranju hercegovačke divizije.

Ujutru rano automobilom smo krenuli u Kolašin. Tamo je zakazano prvo zasjedanje Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja.

Po dolasku u Kolašin navratili smo u Pokrajinski komitet za Crnu Goru. Tu smo našli drugove: Ivana Milutinovića, Blaža Jovanovića, Andra Mugošu, Veljka Zekovića, Veljka Mićunovića i još neke druge. Razgovaramo o putu koji treba da pređu delegati Crne Gore i Hercegovine, određeni za drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća naroda Jugoslavije u Jajcu.

Kasnije smo pošli na zasjedanje Prve crnogorske skupštine. Ono se održava u lijepo ukrašenoj dvorani. Za predsjednika Skupštine izabraše profesora Medicinskog fakulteta u Beogradu Nika Miljanića. Ovaj sposobni hi-

rurg mnogo je učinio za Narodnooslobodilačku vojsku. On je liječio naše najteže ranjenike. Koliko ih je tako reći iz mrtvih podigao.

Crnogorski narod, poslije teških borbi, poslije velikih žrtava i krvi svojih najboljih sinova, dobija svoju skupštinu, predstavnički organ, plod dugogodišnje borbe crnogorskih komunista i rodoljuba.

Poslije zasjedanja s Pekom Dapčevićem i Mitrom Bakićem vratili smo se u Pljevlja.

Tamo nas je čekala naredba Vrhovnog štaba o formiranju hercegovačke divizije. Našoj radosti nema kraja. Hercegovina je dobila diviziju! To je Dvadeset deveta divizija NOVJ. Naredbom je određen i sastav štaba nove divizije: politički komesar Dragiša Ivanović, stari komunista, inženjer; načelnik štaba Rade Hamović, dosadašnji komandant Desete hercegovačke, a komandant ja.

Do našeg polaska u Hercegovinu imali smo još jedan slobodan dan. To smo iskoristili i iz Pljevlja otišli autom do Prijepolja. Tu se nalazi štab Druge proleterske divizije. U štabu zatekosmo političkog komesara Radomira Babića i komandanta Ljubodraga Đurića.

U Prijepolju puno partizana. Za nas koji smo više u planinama i selima nego u gradovima i većim mjestima i mali gradovi predstavljaju neobične i prijatne doživljaje. Oni i partizanska vojska u njima ulivaju nam nove snage, učvršćuju uvjerenje da će sloboda uskoro doći. Tek je novembar 1943. godine, a mi u srcu Hitlerove Evrope, koju je on nazivao trvđavom, šetamo po slobodnim gradovima i svaki dan saznajemo o novim pobjedama partizanskih jedinica širom zemlje. Poslije razgovora sa drugovima iz štaba divizije, krenuli smo u Pljevlja, zatim, bez zadržavanja, opet u Žabljak. Tu smo našli Ivana Milutinovića i s njim krenuli preko Durmitora.

Vraćamo se u Hercegovinu. Idemo opet preko Pivske planine u Pivski manastir, pa dalje preko Ravnog u Gacko Dok smo prolazili preko Goranska, čuli smo sa pravca Gacka tutnjavu velikog boja. Znao sam, tako je bilo u našem planu, da to naše jedinice napadaju Fazlagića Kulu, čuveno ustaško uporište. Dugo vremena nam ustaše iz Kule prkose. Trebalo je i ranije da ih napadnemo, ali

nisu postojali uslovi za takav poduhvat. Kula je naseljena muslimanima. Ustaše su, odmah 1941. godine, uspjele da zavedu veliki broj ljudi iz Kule i da ih gurnu u bratoubilačko klanje. Strašne zločine su napravile u okolnim selima. Samo u selu Korita bacili su 160 živih ljudi, svojih komšija u jednu jamu. Nije bilo lako ubijediti srpsko stanovništvo u Gacku i okolini da nisu svi muslimani ustaše i naši neprijatelji, da su to učinili zločinci — neprijatelji i muslimana i Srba. S druge strane ustaše su govorile muslimanima da partizani s četnicima kolju muslimane. Takva ustaška politika, mada plitka laž, imala je odjeka u neukom svijetu. U 1941. samo smo nekoliko ljudi iz Fazlagića Kule imali u partizanima. Ali, upornim političkim radom i zalaganjem komunista uspjeli smo da napravimo izvjesnu diferenciju između ustaških zločinaca i onih koji su bili pasivni posmatrači događaja. Sada nam se više nije čekalo ni zbog naših daljih vojničkih uspjeha, ni iz političkog razloga. Svi su uslovi sazreli da napadnemo Fazlagića Kulu, da razbijemo ustaše u interesu i naše borbe i politike bratstva i jedinstva koju vodimo. Riješili smo da oštro kaznimo zločince, a da poštene ljude pozovemo pod našu zastavu. Nismo sumnjali u uspjeh našeg poduhvata.

Kad smo prolazili preko Ravnog, prema Lebršniku, sreli smo neke ljude iz Gacka. Oni su nam pričali o borbama na Fazlagića Kuli. Ustaše su držale četrnaest dobro utvrđenih sela ispod planine Bjelašnice, na ivici Gatačkog polja. Borba je trajala samo jedan dan. Naši su ih napali sa svih strana i prisilili na predaju. Nešto ustaša, koje nisu smjele da čekaju partizane, pobjeglo je u pravcu Nevesinja. Narod je naše borce sačekao kod svojih kuća. Bilo je i dobrovoljaca koji su stupili u naše jedinice. Iako ranije teško zavađeni, danas su se našli zajedno u partizanima i Srbi i muslimani Gačani i pošli putem prvoboraca komunista koji skupa ratuju od početka ustanka. Sad smo još sigurniji da ćemo iskovati bratstvo i jedinstvo u ovim krajevima, nasuprot planovima neprijatelja naroda, bili oni Srbi, muslimani ili Hrvati.

Čitavo područje gatačkog sreza je oslobođeno. Naše jedinice su se odmorile, nemamo mnogo muke ni sa ishra-

nom. Ne bojimo se ofanzive koja se, prema izvještajima iz pozadine, užurbano priprema protiv nas. To će biti šesta po redu ofanziva na našu slobodnu teritoriju i na naše jedinice. Ona nas mnogo ne zabrinjava. Naša najveća snaga jeste bogato iskustvo u vođenju partizanskog rata.

Žurimo da što prije stignemo do naših drugova i da od njih čujemo novosti iz posljednjih borbi s neprijateljem. Stigosmo u Avtovac, varošicu pored Gacka. Primiče se veče i borba se privodi kraju. Vatra jenjava. U susret nama, iz Gacka, dođe Rade Hamović.

»Muštuluk. Fazlagića Kula je oslobođena od fašista i ustaša. Imamo i dobrovoljaca, većina naroda nas je sačekala, iako su ustaše tvrdile da nas narod neće čekati . . .«

»Čestitam ti na uspjehu«, rekoh mu. »I ja za tebe imam novosti. Formirana je hercegovačka divizija, imamo odluku«.

Okupili smo se oko Ivana Milutinovića, koji nam reče:

»Neka vam je srećna divizija, drugovi Hercegovci, i neka su vam ujedno srećne pobjede koje ste izvojevali za ovo vrijeme otkako ste se odvojili od Vrhovnog štaba«.

Ubrzo se saznalo za odluku o formiranju Dvadeset devete divizije. U narodu je odmah nikla pjesma:

»Puška puca, a šarac izvija,
sad juriša naša divizija«.

Ovu pjesmu, kao i stotine drugih koje se rađaju u narodu, pjeva i staro i mlado, borci na položaju i omladina na skupovima. Drug Milutinović nam reče:

»Ne zaboravite da je sada najvažnije: vojničke pobjede koje ste postigli učvrstiti pojačanim političkim radom u narodu«.

Drugovi koji rade u partijskim komitetima na terenu imaju pune ruke posla. U jedinicama, također, politički rad je na prvom mjestu. Imamo dosta novih boraca koji su došli od svojih kuća ili su nam prebjegli iz četničke i domobranske vojske; došli su sa raznim shvatanjima o karakteru naše borbe, nejasna su im mnoga pitanja. Politički komesari jedinica i komunisti objašnjavaju smisao naše borbe i vaspitavaju nove partizane. Borci koji su

prošli petu ofanzivu i iskusili sve njene teškoće sada su rukovodioci u četama i bataljonima. Peta ofanziva se pokazala i kao odlična škola za vojne i političke kadrove u jedinicama. Tu školu ne može zamijeniti nikakva vojna akademija kad su u pitanju izdržljivost, upornost i snalažljivost. Ovi kadrovi su nam garancija da ćemo izdržati u ovoj ofanzivi koja je već otpočela.

Putem od Bileća i Nevesinja već nadiru jake njemačke kolone. Naši su se sukobili s njima. Još nije potrebno da po svaku cijenu branimo teritoriju koju smo oslobodili. Osnovno je da sačuvamo ljude, da čuvamo jedinice od sukoba na onim mjestima koja je neprijatelj odabrao. Vještina komandovanja u partizanskom ratu sastoji se u tome da i onda kad neprijatelj napada sam odabereš mjesto na kome ćeš primiti borbu, a da on i ne zna koje je to mjesto. Na taj se način neprijatelj dovede u situaciju da očekuje napad iza svakog kamena, iza svakog grma i kose.

Napuštamo Fazlagića Kulu i Gacko. Njemački mitraljezi se čuju na Kobiljoj glavi. Bolnicu smo uputili u pravcu Vrbe i dalje, u partizanska sela gatačke površi.

Crnogorska delegacija koja je pošla na zasjedanje AVNOJ-a u Jajce, a koju predvodi Ivan Milutinović, ide preko Prozora i bosanskih planina. Dali smo joj pratnju koja će je obezbjeđivati na putu. Hercegovačka delegacija, sa Uglješom Danilovićem na čelu već je otputovala preko Borča i dalje, preko planina.

II

U međuvremenu stiže depeša iz štaba korpusa. Traže da odmah uputimo jednu brigadu preko Banjana i Grahova u pravcu Risna i Crkvica, iznad same Boke Kotorske, da razbije četničku organizaciju koja je tamo počela da jača i onemogućava rad našim političkim radnicima. Osim toga, pokret jedne brigade u pravcu Jadrana zbunio bi njemačku komandu, koja sigurno ne računa na tako veliku smjelost, pošto bi to u stvari, predstavljalo ubacivanje u njenu pozadinu.

Dogovorili smo se da uputimo tamo Desetu brigadu i da ja kao predstavnik štaba divizije pođem s njom. Od-

mah smo poslali naređenje štaba brigade da brigada krene iz Fazlagića Kule preko Stepena i Troglava u pravcu Banjana. Naglašeno je da ću joj se ja usput priključiti i odrediti dalji pravac njenog kretanja.

Prije mog odlaska s Desetom u štab divizije dođe politički komesar Dragiša Ivanović. Bio je umoran, i priča kako je gazio dubok snijeg preko Durmitora. Dragiša je stari borac Pete crnogorske. I nama i njemu je drago što je određen za komesara naše divizije. Peta crnogorska i Deseta hercegovačka zajedno su ratovale dugo vremena, zajedno su bile od svog formiranja, zajedno su prošle najteže časove u svojoj istoriji, zajedno odnosile pobjede kojima se mogu ponositi.

Pošao sam sa nekoliko kurira u susret Desetoj brigadi. Na Troglavu sam našao štab brigade: Čeda Kapora, komesara i Nikolu Ljubibratića, komandanta. Oni mi predadoše izvještaj u kome je pisalo da su Nijemci pošli s jačim snagama iz Stoca, Bileće i Trebinja u pravcu Gacka i da su naše jedinice primile borbu s njima na putu Bileća — Gacko. Njemačke snage ne nastupaju samo putem. Kreću se frontalno, preko brda i dolina i zaposjedaju vrhove po desetinu kilometara udaljene od puta. Njemačke jedinice vode veliku komoru, imaju mnogo konja i mazgi. Po tome vidimo da su krenule na duži put i da će zalaziti u planine. Već su zašle u Babu planinu. Prema njima, sem Dvanaeste brigade imamo i Sjevernohercegovački odred, koji se, također, na sektoru Davidovići-Plana sukobio s njemačkim snagama.

Ko zna šta nam sve neprijatelj sprema na ovom terenu. U svakom slučaju, Nijemci bi bili zadovoljni kad bismo mi pristali da se povlačimo u planine, prema Zelengori.

Poslao sam ovaj izvještaj štabu divizije i uz njega dodao svoje mišljenje da se treba evakuisati prema Izgorima. Kasnije ćemo izvršiti manevar i zabaciti se, crnogorskom granicom, ponovo za leđa neprijatelju.

Sa članovima štaba Desete brigade pošao sam u štab Dvanaeste. Nađosmo ga u selu Kapavici. Pošli smo svi zajedno na položaje, koji nisu bili daleko. Naši se suprotstavljaju neprijatelju kod Malog Planinka. Danilo Kom-

nenović, komandant Dvanaeste, upoznaje nas sa stanjem na položajima. Jedan naš bataljon sukobio se sa Nijemcima u selu Lađevići i zarobio komoru jednog njemačkog bataljona. Ispred nas prolaze borci vodeći zarobljene konje i mazge. Nijemci nadiru krvnički. Naredio sam da se Deseta postavi na desno krilo Dvanaestoj brigadi i da joj pomogne u odbijanju neprijateljskih napada, koji su u punom jeku. Komandant Kujačić javlja da je u toku dana s bataljonom opkolio jednu njemačku kolonu na liniji Brestice — Davidovići i zadobio veliki ratni plijen. Između ostalog, zaplijenio je opremu hirurške ekipe njemačke divizije koja nas napada. Kod poginulog komandanta njemačkog bataljona nađena je zapovijest i sekcija na kojoj je označen pravac kretanja njihovih jedinica u toku ove ofanzive.

Dok smo se mi borili oko Gacka i Fazlagića Kule, Peta krajiška divizija je prodrla u Sandžak. Njemačke jedinice su pošle za Krajišnicima preko Zelengore, Kalinovika i Sutjeske. Nijemci su namjeravali da na Drini napadnu Krajišnike. Ove jedinice koje nas napadaju iz Stoca, Trebinja, Bileće i Mostara imaju za cilj da saobraze svoje napade onima koji se vrše iza naših leđa, tamo u pravcu Zelengore.

Ružno vrijeme na našim položajima. Stalno pada ili snijeg ili kiša, ili oboje zajedno. Vojska nam nije najbolje obučena. Svaki borac ima na sebi nešto od onog što je donio od svoje kuće. Nismo još zaplijenili dovoljno odjeće od neprijatelja da obučemo sve naše borce. A pomoći još ne dobijamo niotkuda. Ispred nas u pravcu Plane, Vardara, Davidovića i dalje prema Bresticama trešti krvavi boj. Nekoliko desetina kilometara širok je naš front. Čuju se puške, mitraljezi i ručne bombe. Hercegovci brane svoj kamen.

Ovdje na Planik stigoše drugovi iz Banjsko-vučedolskog bataljona, koji je nedavno formiran da bi čuvao slobodnu teritoriju u Banjanima. Među njima su i Mato i Milan Kilibarda i profesor Miljanić. Oni nas izvijestiše da su četnici iz trebinjskog sreza sa grahovskim četnicima u toku prošle noći napali na Banjane i izbili u Somunu planinu. Pomažu svojim saveznicima Nijemcima. A Ba-

njani su neposredno iza naših leđa! Treba odmah nešto preduzeti! Banjsko-vučedolski bataljon vodi s njima borbe u Donjim Crkvicama.

Odmah sam se dogovorio sa štabom Desete da glavninu snaga svoje brigade koncentriše u Gornjim Crkvicama. Kasnije ćemo se dogovoriti kada ćemo krenuti u napad. Dvanaesta ostaje da u toku noći povrati teritoriju koju je izgubila u toku dana. Rekao sam im da se štab divizije i bolnica sa Jedanaestom brigadom nalaze negdje oko Izgori.

U toku noći donijeli smo odluku da Deseta brigada u munjevitom naletu napadne četničke jedinice u Banjanima i da ih goni bez predaha sve dok ne oslobodi Banjane, Orahovo i ovaj kraj sve do mora. Napad je izvršen prije zore. Prvim snažnim naletom bataljoni desete brigade natjeraše trebinjske i grahovske četnike u panično bjekstvo. Naši bataljoni nisu bili u stanju da ih sustignu — tako su brzo odstupali. U toku jednog dana oslobodili smo čitave Banjane. Naveče smo se našli u Velimlju, centru Banjana. Tu je odmah došla Komanda mjesta, Odbor i rukovodstva ostalih naših organizacija.

Sa Desetom brigadom krenuo sam u Viluse, preko sela Riječana. Tu je 1941. godine bila smještena prva partizanska bolnica. U njoj je tada radio partizanski ljekar Jovan Bulajić, koga smo izgubili na Sutjesci, u petoj ofanzivi.

Banjani su dali dosta boraca Petoj brigadi. Mnogi od njih nisu se vratili. Ostali su u Bosni ili na Sutjesci i tako uzidali svoje kosti u temelje slobode, za koju se borimo, i boljeg života i ovih krajeva, za čim težimo.

Stigosmo na Viluse.

Ne mogu a da nekome ne saopštim svoje uspomene. Pričam drugovima da se ovdje rodio Đoko Bulajić, onaj hrabri omladinski rukovodilac koji je pao u Ivici kraj Ljubinja boreći se sa svojim drugovima iz Hercegovine. Došao je u Hercegovinu još u 1941. godini. Poslala ga je Partija da pomogne omladinskim rukovodstvima u političkom radu s omladinom. Bio je član Okružnog komiteta SKOJ-a prije našeg odlaska za Bosnu. Kasnije je radio u skojevskoj organizaciji u brigadi. Prije rata bio je gimna-

zijalac. U jedanaestoj godini života počeo je da piše pjesme. U petnaestoj godini postao je član Partije. Izgubismo ga u jednom napadu na četnike. Zauvijek će ostati u našem sjećanju.

Ovdje je i kuća Milana Kovačevića, našeg starog druga, komuniste. On je pao na ulicama Jajca braneći to naše slobodarsko mjesto od njemačkog okupatora, koji je nadirao da nam ga otme po svaku cijenu.

Oko mene se okupili stari poznanici: majka Đoka Bulajića i terenski politički radnici Jošan Daković i Savo Vujačić. Razgovoru našem ne bi bilo kraja da nismo morali ići naprijed.

Nikola Ljubibratić, Čedo Kapor i ja krenuli smo s Prvim bataljonom preko Klobuka u pravcu Lastve. Na Klobucima naiđosmo pored kuće mog komšije Jakše Benderaća. I Jakša i njegova žena srećni su što nas vide. Stari Jakša nam kaže:

»Ne žalim što je moj dragi sin Majo poginuo na Trebinju, ne žalim što mi je i sin Veljko strijeljan na Zupcima, što ga ubiše moji krvnici-četnici, kad vidim da ste živi i da vas ima više nego onda kad ste otišli. Ne žalim sutra umrijeti kad vidim kako ovi izdajnici i kukavice bježe pred vama. Ne žalim ni ostalu djecu dati u našu vojsku. Da sam mlađi i ja bih krenuo s vama da osvetim svoje sinove. . .«

Jakša Benderać je nosilac Karađorđeve zvijezde. Borio se u balkanskim ratovima i u prvom svjetskom. Benderaći su poznata i junačka kuća i najmanje umiru prirodnom smrću. Većina ih je pala na raznim bojištima. Razlika je jedino u tome što su Jakšini sinovi bili komunisti. Njegov Majo bio je komunista još od prije rata. Suđen je zbog pokušaja da pređe granicu kada je pošao u Španiju. Drugi Jakšin sin, Veljko, također komunista, bio je politički komesar bataljona.

Ispod Klobuka, na Zastrmu, dočekaše nas njemačke, ustaške i četničke jedinice. Ali borbenost naših četa prevagnu i neprijateljske jedinice stadoše bježati. Nije nam tada bilo teško suprotstaviti se neprijatelju. Prvi bilećki bataljon, pod komandom Raka Mirkovića i Neđa Ilića, nije moglo ništa zaustaviti. Nije mu ovo bilo prvi put

da napada daleko nadmoćnijeg neprijatelja i da ga pobjeđuje. Kad četnici čuju da im u susret ide Prvi bilećki, bježe glavom bez obzira. Toliko im je strah u kosti utjerao. Poslije svega dva-tri časa žestoke borbe Prvi bataljon razbi udružene snage neprijatelja. Svi su pobjegli u paničnom strahu u pravcu Trebinja. Ovom prilikom naročito se istakla četa pod komandom komandira Savovića i komesara Sima Vojnovića.

Pošto smo razbili neprijateljske jedinice, vratili smo se u Viluse. Tu sam se sastao sa starim majorom Bulajićem, koji je 1941. i 1942. godine bio u partizanima i sada nas radosno dočekao.

Na položajima na Klobuku ostavili smo Drugi bataljon. Ostalim bataljonima izdali smo naređenje da nastupaju u pravcu Grahova.

Ispred Grahova nas opet dočekaše četnici, ali uzalud. Naše čete su nezadrživo napredovale. Štab brigade je išao s jedinicama. Kako je sada tužno pogledati Grahovo! Kao da to nije ona varošica. Ne samo što je popaljena i porušena nego mi nekako potamnjela, kao da žali svoje stanovnike. Grahovo mi je bilo poznato od ranije kao veselo mjesto, pa i onda kad su žandarmi po njemu krstarili. Dolazio sam ovamo u pijačne dane. Tada je Sava Kovačević izlazio među ljude i govorio im, uprkos žandarmerijskim kundacima. Nije tu bio samo Sava, nego i njegovi drugovi i saradnici: Pavle, Brđo i još stotine Grahovljana koji su među prvima pošli u borbu. Mnogih danas nema među živima. Ostali su u klancima Sutjeske, na Zelengori, po bosanskim planinama — svuda gdje je partizanska puška pucala.

Nikad neću zaboraviti kako se Sava peo na čatrnju i otuda govorio narodu i omladini, pozivajući ih u borbu protiv pljačke i nasilja vladinih ljudi, napadajući izrabljivačku politiku vladajućih, prijeteći da će i njima jednog dana doći kraj.

Neću zaboraviti ni 1941. godinu, kada su Grahovljani, 13. jula, jurišali na utvrđene kasarne iz kojih su Talijani sipali čelik iz mitraljeza, topova, bacača. A Grahovljani su ih napadali naoružani puškama i ponekom ručnom granatom.

Nije lako opisati Savinu borbu, njegovu riješenost i odanost Partiji i narodnooslobodilačkoj borbi, koje je ispoljio odmah u prvim danima ustanka. Ali, ne radi se samo o njemu i drugim pojedincima koji su se isticali, nego o stotinama mladića i djevojaka, koji su bili riješeni u živu vatru da uskoče. A takvi su ostali do kraja — vjerni i sebi i Partiji pod čijom su zastavom i činili čuda od junaštva. Mnogo se piše i govori o heroizmu, ali razumjeti onaj masovni heroizam, masovnu riješenost da se daju životi za stvar Partije i narodne borbe, može jedino onaj koji je to vidio i osjetio, mogu samo oni koji su iskreno i čista srca prišli Partiji i narodu.

Neprijatelj se i okomio na Grahovo i Grahovljane baš zbog toga što je znao da se tu nalaze brojni kadrovi koje je Partija odgojila i dala narodu da ga štite i da se bore za njegovo potpuno oslobođenje — nacionalno i socijalno. Koliko je divnih, Partiji odanih boraca, neprijatelj uništio dok smo mi bili odsutni iz Crne Gore i Hercegovine, dok smo ratovali po bosanskim planinama. Znam i sada, posmatrajući Grahovo, da je učinjeno dosta grešaka, zastranjivanja, sektaštva i brzopletosti. A to se komunistima, koje je odgojila naša Partija, nije smjelo desiti. Greške su napravljene iz neznanja, u ubjeđenju da je dobro ono što se radi i kad nije bilo dobro. Sve bi bilo mnogo drukčije da smo imali čvršću vezu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom. Najviše je grešaka počinjeno zato što smo precjenjivali svoje snage, što smo ponekad mislili da nam niko ništa ne može, pa smo i frontalne borbe vodili u 1941. godini, onda kad se niko u pokorenoj Evropi nije usuđivao da okom trepne. Sada smo dosta toga naučili. Sada oslobađamo i gradove i sela, ali ih i napuštamo ako neprijatelj koncentriše velike snage. To je partizanski rat sa daleko, i tehnički i brojno, nadmoćnijim neprijateljem. A 1941. godine bilo nas je dosta koji smo mislili da bismo bili u stanju sa nekoliko bataljona dočekati neprijatelja i sve njegove snage koje može da odvoji sa istočnog bojišta.

Naši bataljoni su produžili da gone četnike prema Crkvicama i Risnu. Njemačka komanda je obaviještena da su partizani prišli Boki Kotorskoj. Nijemci su odmah

pripremili protivnapad. Pošli su jakim snagama od Risna prema Grahovu i od Trebinja prema Vilusima.

Naši su bataljoni na sektoru Grahovo — Otsječenica — Klobuk vodili teške borbe s njemačkim jedinicama koje su potpomagane od domobransko-ustaških i četničkih četa. Iako je bilo strašno nevrijeme, naše su jedinice pokazale natčovječanske napore i po kiši i snijegu tukle mnogo jačeg neprijatelja. I mi smo na ovim položajima pretrpjeli osjetne gubitke od njemačke minobacačke i artiljerijske vatre. Pošto je u potpunosti izvršila zadatak korpusa, Deseta se prebacila na sektor Banjana.

Dok smo se vraćali, pratila nas je kiša. Dođosmo u vrh Banjana, u selo Crni Kuk. Tu nađosmo drugove iz štaba divizije.

Ovdje, u Banjanima, živi neki Kosta Radović. Ugledan čovjek u narodu ovog kraja. On je do sada bio komandant zelenaša, vojske koju je formirao Krsto Popović, uz pomoć Talijana. Ta vojska i zelenaška organizacija, u ovim krajevima nema mnogo pristalica. U narodu su zelenašku vojsku prozvali podrugljivim imenom »Tetkina vojska« po Jeleni, kćerki bivšeg crnogorskog kralja Nikole, koja se udala za talijanskog kralja Emanuela. Razlike između zelenaša i četnika gotovo i ne postoje: i jedni i drugi su neprijateljski raspoloženi prema partizanima, i jedni i drugi služe Talijanima. Jedino što zelenaši manje vjeruju u svoju pobjedu, pa danas i ne predstavljaju nikakvu vojničku snagu. U njihovim redovima se okupilo, pored fašizmu vjernih pristalica, sve ono što nije spremno da se u redovima četnika odlučno bori protiv partizana, a ima dosta i onih koji se kolebaju da li da pođu u partizane. U svakom slučaju — političko šarenilo. Ima tu dosta špekulanata koji bi da sjede na dvije stolice. Dobro im je, jer u ovim krajevima Crne Gore i Hercegovine vlada glad, a špekulanti se snašli: Talijani daju platu na pušku. Još prošle godine izvučene su sve puške koje je narod od turskog vremena čuvao iza atula i u pećinama. Mnogi nisu mogli da dođu do pravih pušaka pa su našli samo cijevi, usadili ih u drvo i privezali kanap. Ta nazovipuška visi u kući, a na nju se dobija sledovanje makarona, kao da je prava. Ima i Hercegovaca u zelena-

šima. To su većinom oni koji nisu mogli da ostanu među četnicima jer su poznati kao partizanski simpatizeri, pa pošto im je zbog toga onemogućeno da i dalje ostanu u četničkoj vojsci, a nisu imali dovoljno kuraži da pređu u partizane, pošli su u zelenaše. Lukavi talijanski okupator tolerisao je te pojave jer su mu ovi ljudi bili dobro došli. Računao je: samo neka ih je što manje u partizanima. A ovi ljudi nisu vidjeli svoje političke zablude.

Pozvali smo Kostu Radovića, komandanta zalenaške jedinice u Banjanima, na razgovore u Koprivičinu kuću, u kojoj je dugo vremena bio smješten štab naše divizije. Odazvao se našem pozivu. Došao je sa dr Nikom Miljanićem, predsjednikom Crnogorske skupštine narodnog oslobođenja.

Odmah, čim dođoše, Kosta Radović poče razgovor oko nekakvog konja koga su naše jedinice oduzele. Traži da im se taj konj vrati. Oduzet je od jednog seljaka iz Banjana, nekog Miljanića. Radović kaže:

»Vratite čovjeku konja jer je ljut i bojim se da ne ode zbog toga u četnike«.

Rekao sam mu:

»Ako se tome Miljaniću zbog konja ide u četnike, onda neka ide. Nego bolje bi mu bilo da čuva glavu i sjedi kod kuće. Kad ga naše jedinice uhvate u četnicima, bojim se neće ga pitati zašto je tamo: zbog kralja ili zbog konja«.

Nismo znali u kojoj se jedinici nalazi taj konj, pa smo Radoviću dali drugog, koji je dan ranije zaplijenjen od Nijemaca.

S Radovićem smo se rastali kao prijatelji. Kasnije, one njegove pristalice koje nisu bile prijateljski raspoložene prema partizanima ispjevaše pjesmu u kojoj su napadale Radovića da smo ga tobože kupili za poklonjenu kobilu.

Odavde smo izvršili pokret u pravcu Gornjih Crkvica. Tu, u Gornjim Crkvicama, dugo vremena je boravio štab naše divizije. Već je nastupio januar 1944. godine.

Naše brigade se nalaze širom Hercegovine: oko Gacka, Nevesinja, Stoca, Bileće, prema Trebinju. Nema sata

a da se u nekom kraju ne vodi borba protiv neprijatelja. Zima je ove godine velika. Mećava bjesni naročito u sjevernoj Hercegovini.

Saznali smo za sudbinu jedne grupe težih ranjenika koju smo pred ofanzivu uputili u korpusnu bolnicu u Pljevlja. Pošli su, u pratnji jedne čete, jer nismo mogli da im pružimo potrebnu njegu u našoj divizijskoj bolnici. Krenuli su početkom decembra preko Pive, Pivske planine i Durmitora da bi preko Žabljaka stigli u korpusnu bolnicu. Ali, u putu su saznali da je velika ofanziva njemačkih jedinica zahvatila čitav Sandžak i granični dio Crne Gore. Nijemci su bili zauzeli Pljevlja, Žabljak i sva veća oslobođena mjesta. Morali su se vratiti u divizijsku bolnicu. Jednog jutra osvanuše u Crkvicama. Svi su bili raspoloženi, drago im je što su opet među nama. Pričaju kako su se teško probijali preko snijegom prekrivenih planina. Teški ranjenici, koje bi trebalo nositi na nosilima, jahali su na konjima kroz planine, slabim putovima. Od gladi i umora konji su padali pod njima. Četa koja ih je pratila dobro se snalazila. Mijenjala je umorne konje na nekoliko mjesta. Neki ranjenici su se na ovom teškom putu izliječili i sada traže da se vrate u svoje jedinice. Kažem im:

»Polagano, drugovi, ne žurite, treba dobro da se odmorite i rane da zarastu pa tek onda da mislite na odlazak u jedinice«.

Ovdje, u selu Crkvice, stigoše delegati sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje je predvodio Uglješa Danilović. Među njima su: Vaso Miskin Crni, Čedo Kapor, Novak Mastilović i drugi. Pričaju nam o radu AVNOJ-a i svoje utiske s putovanja.

AVNOJ je sada najviši organ narodne vlasti, predstavništvo naroda koji se bori protiv okupatora, za nacionalno oslobođenje. Na zasjedanju u Jajcu je odlučeno da se kralj Petar ne smije vratiti u zemlju sve dok o tome narod, poslije potpunog oslobođenja zemlje, na demokratskim izborima, ne kaže svoju riječ. Drug Tito, vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije, odlukom AVNOJ-a, dobio je zvanje maršala.

Ovdje, u Crkvicama, pored štaba divizije, smješten je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, Oblasni narodnooslobodilački odbor i Oblasni komitet SKOJ-a. Ovdje se primaju instrukcije za rad u oslobođenim i u neoslobođenim krajevima Hercegovine i dolaze izvještaji sa terena od sreskih komiteta i drugih naših organizacija. Imamo i dobro organizovanu vezu sa štabom korpusa. Dobro funkcioniše i služba radio-vijesti. Stenografi hvataju radio-emisije Moskve, Londona i Slobodne Jugoslavije. Vijesti se odmah umnožavaju i šalju na teren, tako da su i narod i vojska na vrijeme obaviješteni o svim događajima u zemlji i inostranstvu, posebno dobro o stanju na ratištima u zemlji i na drugim frontovima, istočnom naročito. Agitprop Oblasnog komiteta ima i svoj list. Istina, on se još izvlači na šapirografu, u ograničenom broju primjeraka.

S drugovima iz Jajca došlo je i nekoliko Krajišnika, političkih radnika, koje je Partija poslala da pomognu u političkom radu u Hercegovini. Među njima su: Ljubo Babić, Slobodan Erceg Braco, Boško Kecman, Ahmet Šehović Šeho i još neki.

Stigao je i ukaz Vrhovnog štaba o proizvođenju prvih oficira Narodnooslobodilačke vojske. Rade Hamović i ja dobili smo čin potpukovnika; Nikola Ljubibratić, Danilo Komnenović, Obren Ivković i još neki čin majora; nekoliko komandanata bataljona u našoj diviziji čin kapetana.

Dolaskom drugova iz Jajca otpočeo je u Hercegovini intenzivan politički rad u narodu i jedinicama. Učesnici zasjedanja govorili su na skupovima o odlukama AVNOJ-a, o susretu s drugom Titom, o toku zasjedanja. I u vojsci i u narodu vlada o tome veliko interesovanje. Ne samo da većina naroda pozdravlja i odobrava odluke AVNOJ-a, nego se osjeća ponos zbog toga što smo mi Jugosloveni, u porobljenoj Evropi, našli toliko hrabrosti da proglasimo slobodnu državu u vrijeme kad ostali narodi podnose Hitlerov jaram.

Naša omladinska i skojevska rukovodstva vrlo su aktivna u radu s omladinom. Održavaju se političke konferencije omladine na kojima se razmatraju sva pitanja spoljne i unutrašnje politike; Zatim radne konferencije,

na kojima omladina raspravlja o pomoći našoj vojsci u materijalu, odjeći i hrani, o tome koji će omladinac da ide u vojsku. Većina omladinaca traži da idu u vojsku. Ali nije moguće svima dozvoliti da odu sa terena. Treba neko i u narodu da ostane: ima mnogo zadataka koje treba rješavati. Potrebno je organizovati obradu zemlje drugova koji su na frontu ili porodica poginulih boraca; smještaj i prenos ranjenika sa fronta u naše bolnice; tečajeve za opismenjavanje naroda, u prvom redu omladine itd. Omladina svojim poletom, svojom spremnošću za borbu podiže borbeni moral u narodu.

Pored drugova koji su došli iz Bosne da pomognu u radu i političkom vaspitanju omladine — Brace Ercega i Boška Kecmana — tu odranije rade Braco Kosovac, Brana Kovačević, Osman Đikić i još dosta neumornih političkih radnika, koji su zaslužni za postignute uspjehe omladinske organizacije. Braco Kosovac je došao u Hercegovinu početkom 1942. godine. On je kao gimnazijalac, odmah 1941. godine, izišao u partizane na Romaniju. Otuda su ga drugovi poslali u Hercegovinu da rukovodi radom skojevske i omladinske organizacije. U junu 1942. godine, kada su se naše jedinice povukle u pravcu Bosne ostao je odsječen u Hercegovini. Radio je ilegalno na teritoriji koju su pritisli četnici i Talijani. Čitavo vrijeme, sve do našeg povratka u Hercegovinu poslije pete ofanzive, on je vrlo aktivno radio na povezivanju partijskih i skojevskih organizacija, na buđenju i podizanju otpora u narodu, koji je pod pritiskom četničke strahovlade bio u opadanju. Dočekao nas je u Hercegovini i nastavio da stvara i učvršćuje organizacije SKOJ-a i USAOJ-a.

Brana Kovačević je Mostarac. On je vrlo mlad, još u gimnaziji, postao skojevac. Učesnik je poznatog savjetovanja skojevaca prije rata kod Bugojna. Dobro je poznat po svojoj živosti i sposobnostima još iz predratnog rada SKOJ-a u Mostaru. 1941. godine izašao je u partizane i u 1942. godini bio rukovodilac Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu. Vrlo je omiljen u redovima omladine.

Osman Đikić je takođe omladinac iz Mostara i predratni skojevac. I on radi sa još desetak omladinskih rukovodilaca na osposobljavanju naše omladine za zadatke ko-

ji su neposredno pred njom i za one koji je očekuju u budućnosti.

Izgrađuje se kadar političkih rukovodilaca, kojih dosad nismo imali dovoljno. Imali smo boraca i članova Partije, ali sa nedovoljno teoretskog znanja i praktičnog iskustva. Što se tiče praktičnog iskustva, ono se stiče u svakodnevnom političkom radu, a za teoretsko spremanje kadrova organizovan je politički kurs pri Oblasnom komitetu Partije. Ljubo Babić, koji je poslat iz Bosne organizuje prvi politički kurs, na koji smo odredili nekoliko desetina drugova iz vojske i iz komiteta sa terena. Tako je i kod nas otpočelo organizovano proučavanje marksizma i njegova primjena na konkretne političke uslove u Hercegovini.

Stvorena je narodna vlast u oslobođenim krajevima, formirane su organizacije na neoslobođenoj teritoriji, u gradovima i selima u kojima još vlada okupator i njegovi pomagači ustaše i četnici. Sada se na političkom kursu izgrađuju kadrovi koji će rukovoditi ne samo organima vlasti nego i drugim našim organizacijama — partijskim, omladinskim i ženskim, a kasnije raditi i u frontu i sindikatima.

U Oblasnom odboru Narodnooslobodilačkog fronta okupljeno je više uglednih ljudi iz Hercegovine — Srba, Hrvata i muslimana, ne samo komunista nego i dosta drugih oprobanih patriota. Sekretar Oblasnog odbora fronta je Radovan Papić, koji nam je nedavno došao iz Prve proleterske divizije. On je jedan od organizatora i rukovodilaca ustanka u Hercegovini, posebno u bilećkom kraju. Tu je i pop Novak Mastilović koga su ustaše vodile na jamu da ga ubiju, ali im je otuda pobjegao. On je vrlo ugledan čovjek u Hercegovini. Tu je i Halid Čomić, stari komunista i poznat čovjek ne samo među muslimanskim stanovništvom nego i među Srbima. Svi dobro znaju za njegovo zalaganje da se spriječi bratoubilačko klanje između muslimana i Srba, odmah poslije okupacije zemlje. Njemu su, kao uglednu čovjeku, 1941. godine ustaše ponudile da se primi dužnosti ustaškog logornika. On je po direktivi partijske organizacije primio tu dužnost i pružio

odlučan otpor ustašama kada su namjeravale da pokolju srpsko stanovništvo u gornjim dijelovima bilećkog sreza.

Ne samo u Oblasnom odboru nego i u sreskim i opštinskim odborima Narodnooslobodilačkog fronta okupljeni su najugledniji ljudi iz Hercegovine, komunisti i rodoljubi, odlučno privrženi narodu i njegovoj borbi.

U početku ustanka bilo je vrlo teško organizovati politički rad sa ženama na selu. Mnoge žene i same su smatrale da bi njihovo bavljenje politikom bilo grešno, pa čak i nemoralno. Toliko su žene u prošlosti bile zapostavljene, prezrene i odbačene da su i same vjerovale da nemaju pravo da budu ravnopravne s muškarcima i da ne treba da učestvuju u društvenom životu. Bavljenje politikom smatrale su privilegijom muškaraca. Ta shvatanja su se jako izmijenila u partizanskim selima. Desetine, stotine žena i djevojaka iz Hercegovine pale su u borbi s puškom u ruci u raznim dijelovima zemlje. Još više je onih koje su privrženost slobodi platile glavama u ustaškim, četničkim i talijanskim zatvorima. Žene i djevojke su se naročito dobro ponijele kad je Hercegovina bila okupirana od četnika i Talijana, dok je naša Deseta brigada ratovala u bosanskim planinama, selima i gradovima. Nebrojeno je primjera da su žene pljuvale u lice izdajnicima, ne prezajući od zatvora. Poznat je primjer blizu stotinu žena i djevojaka iz trebinjskih brda, koje su četnici strpali u zatvore tražeći da otkriju gdje se kriju komunisti — ilegalci. Ni jedna nije htjela da progovori. Ni kad su usijanim peglama glačali njihove tabane, nije se čuo njihov glas. A to nije usamljen primjer herojstva hercegovačkih žena i djevojaka. Skrivanje ilegalaca i njihovo snabdijevanje hranom, a posebno obavještenjima o neprijatelju, provođenje naših kurira kroz opasna i nepoznata mjesta, nošenje ranjenika, prikupljanje odjeće i obuće za partizane — sve su to poslovi koje hercegovačke žene rade evo već nekoliko ratnih godina. I mora se odati priznanje tim našim majkama, ženama, sestrama i djevojkama.

Nisu žene aktivne samo na tim praktičnim zadacima. U političkom životu sela one danas predstavljaju ozbiljnu snagu. Njihova se riječ čuje na svakom skupu, na svakom

sastanku, tamo gdje se rješavaju pitanja i gdje se govori o politici i našoj borbi. Danas nije rijedak slučaj da čujemo ženu kako poziva da se mobilišu sve snage u borbi protiv neprijatelja.

Hercegovačke žene i djevojke ugledaju se na žene komuniste prvoborce. Poznata je u narodu Dragica Pravica, mlada studentkinja Filozofskog fakulteta u Beogradu, koja je pala od izdajničke četničke ruke. Ona je, prije nego je zarobljena, bila sekretar Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu. Kad su je dželati u Ljubomiru izveli na strijeljanje, uzviknula je:

»Uzalud nas ubijate, izdajnici naroda. Komunističku partiju niste u stanju ubiti. Ona živi dok žive radnici i radni seljaci, živi zajedno sa žuljevima. A doći će naši drugovi i osvetiti nas krvavo«.

Kad je plotun riknuo i kad je smrtno ranjena pala u tek iskopanu raku, Dragica je produžila da govori. Govorila je stalno i kad su na nju zemlju stali nasipati.

Ljubica Ivković je poginula u jurišu na talijanske fašiste, u maju 1942. godine, kao partijski rukovodilac Udarnog bataljona. Pala je kao heroj. Nije moguće nabrojati sve žene koje su poginule kao borci u jurišu na neprijatelja.

Danas, u 1944. godini, žene Hercegovine časno izvršavaju svoje zadatke koji doprinose bržem i potpunijem oslobođenju njihove zemlje. Imamo desetine istaknutih žena političkih radnika koje rade u Antifašističkom frontu žena i u drugim našim političkim organizacijama. Jedna od njih, Olga Marasović, komunista, došla je iz Sarajeva i još u 1942. godini radila na osnivanju, povezivanju i učvršćivanju partijskih organizacija u Hercegovini. Sreli smo se još u toku četvrte neprijateljske ofanzive u oslobođenom Nevesinju. Ona je vrlo energičan i sposoban politički radnik. Smjelo istupa na skupovima i mitinzima. Sem Olge imamo još drugarica sposobnih političkih radnika. Tu su: Danica Kurtović, Ljubica Milošević, Pirika (radnica iz Sarajeva), Jelena Hamović, Bisera Puzić i mnoge druge.

U Crkvicama, oko štaba divizije i rukovodstava političkih organizacija, okupilo se dosta poznatih drugova.

Imamo sada dosta intelektualaca. Neki dan nam dođoše poznati umjetnici: Pjer Križanić, čuveni karikaturista, i Eli Finci, književnik. Stigoše i Vlado Jokanović, pravnik, Salko Nazečić, profesor, dr Drago Ljubibratić i drugi.

Ovdje su nam došle i strane delegacije: američka vojna, a kasnije i ruska sanitetska.

Primiče se proljeće. Snijeg nestaje i na vrhovima planina. Sunce ugrijalo hercegovački kamenjar. Ozelenjelo ono malo šume koja ni zelena nije u stanju da pokrije gole hercegovačke stijene.

Slabo stojimo sa hranom za vojsku. Narod je davao dok je teklo. Sada, kad se primiče proljeće, ponestalo je svega. Narod se hrani zeljem, koprivom, a ima pomalo i mlijeka. Za vojsku to nije dovoljno. Nema ni mesa. Stoka jako mršava pa je meso loše. A nema ni soli dovoljno da ga osolimo. Nestalo brašna. Hljeba ni za lijeka. Jedini hljeb koji vojska dobija je od sijerka, crven i tvrd kao cigla. Borci se šale jedući ga i u šali dobacuju da njime mogu i neprijatelja tući, kao bombama.

Teške muke imamo dok prikupimo i raspodijelimo hranu za vojsku. Ali, preturiće se nekako i ova glad i oskudica. Treba se strpjeti dok stigne nova ljetina.

Poslije dolaska velikog broja intelektualaca u partizane formirali smo solidnu kulturno-prosvjetnu ekipu koja sprema kulturno-umjetničke programe za jedinice i narod. Komponovana je i pjesma o našoj Dvadesetdevetoj diviziji. Prvi stihovi glase:

»Nastupa divizija smjelo,
junačka Dvades't deveta . . .«

Pred proljeće odlučismo da premjestimo štab divizije i ostale ustanove koje se nalaze u Crkvicama u središte Hercegovine, Divin. Na ovom terenu bili smo bliže svim bojištima u Hercegovini, a veza s jedinicama mnogo nam je povoljnija i brža.

Borbe se stalno vode u okolini Nevesinja, Gacka, Bileće, Trebinja, Ljubinja i Stoca. Imamo slobodnu gotovo čitavu istočnu Hercegovinu, osim gradova. Iz gradova

svakodnevno napadaju neprijateljske jedinice pokušavajući da se oslobode pritiska naših četa i bataljona. Otkako smo otpočeli sa većim akcijama, avgusta 1943. godine, pa sve dosad, na Bileći se vode gotovo svakodnevne borbe. Ako mi ne napadamo, onda četnici sa Nijemcima, ili sami, vrše protivnapade. Bileću smo dva puta otimali od četnika u poslednjoj godini. Izgleda da neprijatelj drži mnogo do Bileće i računa s njom kao sa uporištem koje mu je neobično značajno. Još od jesenas užurbano radi na njenom utvrđivanju. Izgradio je niz bunkera od betona, a svaku kuću pretvorio u bunker, zazidao prozore i podesio ih kao puškarnice. Biće muke kad budemo odlučili da je napadnemo, ako ne budemo raspolagali teškim oruđima. Dva bataljona moramo stalno da držimo kod Bileće, da bi spriječavali izlazak četnika u okolna sela. Tamo je Prvi bataljon Desete brigade, u kome su i borci i rukovodioci gotovo isključivo Bilećani. Oni dobro znaju teren i četnike koji su se utvrdili u gradu. I četnici dobro poznaju njih, i mnogo ih se boje. Kad saznaju da je Prvi bataljon u blizini, odmah bježe u utvrđene bunkere u samom gradu. Prvi bataljon često logoruje u selu Baljcima, svega dvadeset minuta hoda od Bileće. Tu se borci odmaraju za vrijeme zatišja. Tu je organizovan politički i kulturno-prosvjetni rad sa narodom i borcima. Komandant bataljona Rako Mirković i poltički komesar Neđo Ilić sa uspjehom vode ovaj bataljon i nižu pobjedu za pobjedom. Mi u štabu smo znali: ako ima kakav težak zadatak, treba poslati Prvi bataljon i biće sve u redu. Istina, ni drugi bataljoni nisu mnogo zaostajali iza njega. Takav je, na primjer, Četvrti bataljon Jedanaeste, i Treći Dvanaeste, kojim komanduje Ljubo Miljanović i Treći (Dalmatinski) Desete, naročito kada se radi o borbama u gradovima. To su sve sami bunkeraši. Kad Treći bataljon pođe u napad, ukoliko samo ima dovoljno ručnih bombi, pred njim neprijatelj se ne može održati pa da su ne znam kakvi bunkeri u pitanju.

A Bilećani iz Prvog bataljona Desete se osilili. Misle da im četnici ništa ne mogu, i da im ne smiju blizu prići. Njihove straže prema Bileći nikada nisu bile brojne, niti oprezne. A četnici se mjesecima spremaju da se osvete

ovom bataljonu. Poznaju se međusobno: sve su to komšije. Jedan otišao u partizane, a drugi ostao u četnicima, opljačkao nešto ili učestvovao u strijeljanjima partizanskih simpatizera u Lici, Bileći ili Prozoru, pa ne smije da dođe u partizane. Bore se i jedni i drugi krvavo, samo što ovi koji su u partizanima imaju nadu u pobjedu i znaju zašto se bore pa su mnogo bolji borci.

Jednog dana, u proljeće 1944. godine, četnici jačim snagama napadoše u zoru ovaj bataljon. Borci su spavali. Naveče je bila igranka u selu pa se umorili u igri i tvrdo pospali. Kada su vidjeli da ih opkoljavaju mjesto da odstupe u brda i tako izbjegnu obruč u kome su se našli, pošli su na juriš prema Bileći. a četnici su za ovaj sukob brižljivo pripremili svoje ljudstvo i doveli ga u velikom broju. Stradalo nam je nekoliko divnih drugova, hrabrih boraca. Mogli su se spasiti, samo da je bilo malo više opreznosti, a malo manje samouvjerenosti i potcjenjivanja neprijatelja. Tu nam poginuše: Miloš Bajović, pomoćnik političkog komesara bataljona, Žarko Papić, komandir čete, Boro Dutina, mitraljezac, Stevan Radmilović, mitraljezac, Bojana Vujović, bolničarka i još nekoliko odličnih mladića, neustrašivih boraca i dobrih partizana. Ovdje se ponovio isti slučaj kao jesenas u Dolima ispod planine Sitnice, sa Petim (Livanjskim bataljonom). I ovaj naš po junaštvu poznati bataljon četnici su napali iznenada, tako da nam je poginulo nekoliko hrabrih drugova, među kojima i čuveni komandant Petog bataljona Anto Kelava Zoro.

Ovu svoju taktiku mučkih napada na naše jedinice koje se nalaze u svojim logorima na odmaranju, četnici su i dalje primjenjivali. Tako nam napadoše i Prvi bataljon Dvanaeste brigade u selu Pilatovcima, takođe kod Bileće. Ali, ovdje nismo imali žrtava zato što su borci, čim su napadnuti, odstupili i tako izbjegli obruč.

Naredili smo svim bataljonima da pojačaju straže i da ne smiju dozvoliti da ih četnici iznenade.

Ali, uzalud se četnici koprcaju. Odbrojani su im poslednji dani. U narodu se pojavila i pjesma o tome:

»Oj četnici, crni vrani,
Crni su vam došli dani«.

Radio-London govori u prilog partizana i njihove borbe. Kaže da su partizani jedina vojska u Jugoslaviji koja vodi borbu na strani saveznika. Znaju to i oni koji se još drže uz četnike i sumnjičavo vrte glavama. Vide da su zagazili i gledaju mogu li se vratiti. Mnogima je to i uspjelo.

Oskudijevamo u municiji. Naši ilegalci nam svake noći sa neoslobođene teritorije donose municiju, većinom puščanu i ponešto bombi, koju dobivaju od onih što su se još zadržali s četnicima. Dosta je primjera koji govore o tome da je malo četnika koji se nisu pokolebali i koji se ne pitaju šta će sutra biti s njima. Šalju nam ponešto municije, što su prvi znaci da misle o prelasku na našu stranu.

Jednog proljetnog dana u štab divizije dođe depeša od štaba korpusa da stupimo u vezu s Mostarskim odredom i dovedemo ga u sastav divizije. Taj Mostarski odred je naš bivši Treći (Mostarski) bataljon, koji je u toku pete ofanzive ostao u sastavu Pete crnogorske brigade, u obruču, da čuva ranjenike. Oni drugovi koji su uspjeli da izađu iz obruča, pošto nisu imali drugog izlaza, vratili su se u Mostar i tamo neko vrijeme živjeli ilegalno. Kasnije su otišli u konjički kraj u partizane. Sada se njihov odred nalazi u okolini Boračkog jezera i jako se omasovio. Došli su im mnogi dobrovoljci iz Mostara i okolnih sela i gradova. Došlo je i dosta mještana iz okoline Konjica. Sada Mostarski odred nije više mala jedinica. Ima boraca za čitavu brigadu. Daleko je od drugih jedinica i ima dosta posla. Bori se protiv Nijemaca, ustaša, četnika, ustaške milicije i svih drugih neprijateljskih formacija. Nedavno su četnici prodrli do bolnice odreda i uboli više od dvadeset ranjenika. Poginulo je i nekoliko boraca koji su obezbjeđivali bolnicu.

Danilo Komnenović, komandant Dvanaeste brigade, pošao je da uspostavi vezu s Mostarskim odredom. Tamo je našao Voja Kovačevića, koji je ranjen na putu za Jajce, pa je tu ostao da se liječi.

Predložili smo štabu korpusa da se od Mostarskog odreda formira trinaesta partizanska brigada, četvrta po

redu u našoj diviziji. Ubrzo su nas obavijestili da su saglasni i brigada je formirana.

Za političkog komesara Trinaeste brigade određen je Enver Čemalović, koji je u Mostarskom bataljonu bio od njegovog formiranja. To je vrijedan borac i dobar komunista. Omiljen je među svojim borcima. Uvijek je spreman na šalu, pa i u najtežim trenucima. Trinaesta brigada je uskoro odnijela niz pobjeda u sukobu s neprijateljem.

Ubrzo po formiranju Trinaeste brigade u čast Drugog kongresa USAOJ-a formiran je i Omladinski bataljon. On će biti temelj buduće Četrnaeste, omladinske brigade, pete partizanske brigade u Hercegovini.

Svaka naša pobjeda značila je i dolazak novih boraca u naše jedinice. Doskora su nam dolazili oni koji su bili zavedeni od četničkih vođa. Sada nam, isto tako masovno, pristupaju i oni iz domobranskih jedinica i milicije. Sada već imamo veliki broj Hrvata u našim redovima. Ranije u našim jedinicama nije bilo mnogo Hrvata iz Hercegovine. Uticaj neprijatelja na hrvatske mase bio je jači u Hercegovini nego u ma kom drugom kraju naše zemlje. Tu se radilo većinom o siromašnom seljaku koji je teško živio u bivšoj Jugoslaviji. Neprijatelji naroda, frankovci i ostali ološ, uspjeli su da ga zavedu pa je iz zapadne Hercegovine bilo najviše ustaša koji su slijepo radili ono što su od njih tražili Pavelić i okupator. Sada, oni pošteni, koji nisu bili u ustašama i koji se nisu slagali sa Pavelićevom politikom istrebljenja i međusobnog klanja, dolaze u naše redove. Bratstvo i jedinstvo kujemo u borbi protiv zajedničkog neprijatelja svih radnih ljudi, i Srba, i Hrvata, i muslimana. U jedinicama u kojima se svi oni zajedno bore najbolje ćemo udariti temelje novim odnosima, novim ne samo među nacionalistima, nego i medu radnim ljudima uopšte.

U svjetsku javnost prodrla je istina o Jugoslaviji, o njenim narodima i njihovoj borbi. Nekoliko emisija Radio-Londona i Radio-Moskve, u kojima se govorilo da su partizani istinski borci za slobodu, demoralisalo je petokolonaše i one koji su ih slijepo slijedili. One su dovodile do bezumlja četničke vođe kojima je Draža obećavao da će

u očima zapadnih saveznika ostati čisti bez obzira što pomažu okupatoru da uguši ustanak i borbu za nacionalno oslobođenje koju vode jugoslovenski narodi.

Dobili smo radio-depešu u kojoj nam Vrhovni štab najavljuje skori dolazak savezničkih aviona sa oružjem i drugim potrebama za vojsku.

Ubrzo se pročulo u narodu za ovu vijest. Dobili smo i ugovorene znake na koje će nam avioni padobranima bacati materijal. A avioni kao za inat ne dolaze. Zbog toga je zavladala nevjerica u njihov dolazak. Prolazile su noći jedna za drugom. Vojnici su iz noći u noć pripremali drva za vatre koje je trebalo paliti kad se začuje zvuk aviona. Osluškivali su, a avioni nikako da dođu. Stalno nas obavještavaju:

»Spriječeni, čekaju zgodnije vrijeme«.

Napokon, jedne noći, pojavili su se na nebu savezнички avioni. Sad više nije bilo sumnje u to da nas zapadni saveznici pomažu. Hercegovinom su se brzo pronijeli glasovi:

»Partizani dobili veliku pomoć od Engleza«.

Savezничка avijacija je tih dana bombardovala industrijske centre i saobraćajne čvorove u okupiranoj Evropi. Na putu za Bugarsku i Rumuniju prelijetale su preko naše zemlje velike formacije savezničkih aviona. Neki od tih aviona, oštećeni u vazdušnim sukobima ili od protivavionske artiljerije, padali su na našu teritoriju. Avijatičari koji su uspjeli da se spasu pomoću padobrana tražili su partizane. Mnogi od njih su uz pomoć naših jedinica spaseni. Neki su pali na teritoriju koju su držali četnici. Njih su oni odmah predavali Nijemcima. Zato su savezнички avijatičari izbjegavali susret ma s kim dok se ne bi uvjerili da se radi o partizanima. Kad bi ugledali crvene zvijezdice na titovkama, iskakali su radosno iz grmlja. Znali su svega tri naše riječi:

»Jugoslav, partizan, Tito!«

I to je bilo dovoljno da se sporazumiju s našim borcima. Inače, bilo je vrlo malo naših boraca koji su ponešto znali engleski, pa su se s američkim avijatičarima sporazumijevali sa svega nekoliko riječi i gestikulacijom.

Spasene avijatičare slali smo u Crnu Goru, odakle su, sa aerodroma u Breznama, odlazili avionima u svoje jedinice u Italiji.

Čistimo teren od ostataka neprijateljskih jedinica. Neki dan jedna naša jedinica očistila je područje oko Dabarskog polja. Donedavno su ovuda krstarile četničke jedinice. Sada su to samo njihovi ostaci, grupice i pojedinci koji se kriju u pećinama i škripovima. Preko dana iz tih svojih rupa ne smiju da izađu. I kad naših jedinica nema u blizini od naroda ne smiju glavu pomoliti iz pećina.

Iznad jednog sela pored Dabarskog polja nalazi se velika pećina. U nju se sklonilo nekoliko preostalih četnika iz toga kraja. Zamaskirali se i dobro utvrdili unutra. Otkrili smo ih, ali nekoliko dana nikome nisu dali ni blizu da priđe. Pozivali smo ih da se predaju, ali nisu htjeli. Govorili smo im da su ionako u bezizlaznom položaju. Nisu htjeli ni da čuju. Zovu ih borci poimenice. Došao sam i ja pod pećinu. Zovemo ih da izađu. Ali ne pomaže. Umjesto odgovora ospu vatrom iz pušaka i mitraljeza. Nije nam preostalo ništa drugo nego da spremimo kurire da od štaba divizije donesu protivoklopnu pušku, koju smo neki dan dobili od Rusa. Čim su drugovi iz nje opalili nekoliko metaka u pećinu, na vratima se pojavi bradati čovjek. Mahao je rukama kao izbezumljen. Iza njega izađe još nekoliko njih, svi sa bradama i dugom kosom. Mole za milost.

Jadno izgledaju ti ostaci vojske Draže Mihailovića. Ušao sam u pećinu. Unutra nepodnošljivo smrdi. Ovdje je živjelo njih nekoliko više od dvadeset dana. Nikuda nisu izlazili. Smrdi, kao da se sve unutra raspada. Imaju još malo hrane i vode u drvenim posudama. Spavali su na suvom lišću. Jedan im je poginuo prije tri dana i još tu leži. Ima i nekoliko težih ranjenika.

»Zašto se niste ranije predali?« — pitamo ih.

»Nije nam dao komandir. Rekao nam je da će nas pobiti kao pse ako pokušamo da se predamo. I eto, nismo smjeli«.

»Gdje vam je komandir?«

»Noćas je pobjegao. Ni mi nismo primijetili kad se izvukao. Gledamo jutros, njega nema, odmaglio«.

»A vas ostavio da izginete?«

Oni slijeżu ramenima.

»Što se niste predali kad ste vidjeli da vas je on ostavio, da je pobjegao?«

»Nismo smjeli. Rekao je: »Ako se predate, mi četnici ćemo vas pomlatiti kao paščad«.

»Jest«, veli drugi, »taman je tako rekao: »Pomlatićemo vas kao paščad«.

Sad idemo sve dalje. Idemo u ona područja gdje smo ranije rijetko odlazili. Deseta i Dvanaesta brigada su otišle prema Neretvi, u Dubrave, u neposrednu blizinu Čapljine. Strašne zločine oko Neretve napravile su ustaše 1941. godine. Ima sela u kojima nije ostala ni jedna muška glava. U selu Prebilovcima ostali su samo muškarci jer su na vrijeme pobjegli u brda, ustaše su poklale žene i djecu. Hiljade Srba je u ovim selima poklano i bačeno u jame. Kasnije, 1942. godine, tamo su došli četnici. Oni su klali i ubijali hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Strašno je i misliti o onome šta se ovdje ranije dešavalo. Sada smo u mnogo boljem položaju. I Srbi, i Hrvati, i muslimani su se našli zajedno u partizanskim jedinicama i gone koljače, i četnike i ustaše podjednako. Narod nam to odobrava, jer je to jedini pravi put da se vedrije pogleda u budućnost.

U krajevima u koje ranije nismo često dolazili narod je uplašen. Boji se partizana. O nama su mu svašta pričali. Govorili su da partizani kolju sve redom, da oduzimaju i pale imanja, da djecu od majki otimaju. Narod nije baš potpuno vjerovao u to, ali se boji. Ljudi su za ovo nekoliko ratnih godina vidjeli mnogo krvi i leševa pa nije čudo što su svi uplašeni i što strepe za svoju budućnost.

Na putu koji vodi za Mostar razoružali smo nekoliko ustaških stanica. Uništili smo i nekoliko kamiona. Poslije ovih sukoba dođe nam nekoliko desetina dobrovoljaca iz ovih krajeva.

Pošao sam s Desetom brigadom iz Dubrava u pravcu Ljubinja. Trebalo je da napadnemo Ljubinje. Nije to težak zadatak. Ljubinje je danas polupusta porušena varošica. Prije rata je tu bio centar sreza. U toku rata je često prelazila iz ruku u ruke. Nalazi se pod brdima, na ivici polja. Čim neko s jedne strane zapuca, onaj koji se nalazi unutra bježi. Iz okoline Ljubinja ima dosta boraca u našoj diviziji, ali ih ima dosta koji još nisu u partizanima. Nema ih mnogo ni u četnicima. Oni se, većinom, kriju oko svojih kuća, po kamenjaru. Najviše bi voljeli da ih niko ne dira. A mi ne možemo na to pristati. Ako ih mi ne prihvatimo, hoće četnici. Zato ćemo ih, kad oslobodimo varošicu, pozvati da stupe u partizane.

Ovo je naše četvrto ratno proljeće. Jedinice brojno jačaju. Danas smo jači nego ikad ranije. U gotovo svim selima nalazi se naša vojska. Formirana je narodna vlast po selima, opštinama i srezovima.

Lijepo je ovo proljeće četrdeset i četvrte. Svi su izgledi da će godina dobro ponijeti i da ćemo imati bogatu žetvu. Sigurni smo da ćemo do kraja ove godine osloboditi Hercegovinu od tuđina i dočekati toliko željenu slobodu.

III

Krajem juna u štab divizije počeše da stižu izvještaji o pokretima njemačkih jedinica. Koncentrišu se na pojedinim mjestima. Gotovo smo zaboravili na neprijateljske ofanzive. A ovi pokreti i koncentrisanje neprijateljskih trupa ličili su nam na pripreme za ofanzivu.

Načelnik štaba divizije Rade Hamović analizira izvještaje i sumnjičavo vrti glavom:

»Izgleda mi da nas neće mimoići ova ofanziva. Nije ni čudo, jer još od desanta hitlerovaca na Drvar traje neprijateljska ofanziva. Sedma po redu. Ona bjesni u Krajini i centralnoj Bosni. Vjerovatno je da će zahvatiti i naše krajeve«.

Iz Gacka nas izvještavaju da su se naše jedinice tamo sudarile sa nekakvom čudnom vojskom. Svi na glavama nose crne fesove. To je bila po zlu poznata »Han-

džar-divizija«. Malo kasnije, kao vjesnici nove ofanzive, pojaviše se na terenu njene jedinice. Ovu diviziju, formiranu od ustaša, pretežno iz redova muslimana, sa njemačkim komandnim kadrom, upoznali smo još u petoj ofanzivi. Najviše borbi i sukoba imali smo tada sa »Vražijom divizijom« i sa divizijom »Princ Eugen«.

Iako dobijamo pomoć od saveznika, ona nam nije ni izdaleka dovoljna. Najviše nam je koristila pomoć u hrani. Dobili smo dosta suvog konzerviranog krompira, nešto riže i brašna. Oružja i municije takođe je bilo, ali ne onoliko koliko nam je potrebno. Potrebna nam je municija za njemačko oružje, kojim smo sada pretežno naoružani. Zato smo morali da šaljemo poneku jedinicu sa isključivim zadatkom da nabavi municiju, ne samo za svoje potrebe nego i za druge jedinice. Naš odred »Rade Pravica«, koji operiše u Trebinjskoj šumi i brdima, došao je do municije u poslednjem sukobu sa Nijemcima. Uputili smo u bataljon Ljuba Miljanovića da mu pomogne u nekoliko akcija i da nam pošalje zaplijenjenu municiju. Uskoro smo poslali i Živka Jošila sa jednim bataljonom na teren Popova polja sa istim zadatkom. Poslije tri dana bataljon nas je izvijestio o prvoj uspjeloj akciji. Iza toga o drugoj. Ubrzo se vratio sa dosta municije.

Morali smo da mislimo na ofanzivu, čiji se početak već osjećao, i na spremnost naših boraca da je izdrže. Razmišljamo o tome, često i razgovaramo. Svi naši zaključci su pozitivni. Vedrije gledamo na ishod predstojeće ofanzive nego i jedne ranije, mada ne sumnjamo u to da će biti okrutna, kao što su i sve prošle bile. Ali, danas, smo brojniji nego ikad ranije. Osim toga, komandni kadar prošao je kroz sve teškoće partizanskog ratovanja od 1941. do prve polovine jula 1944. godine.

Dobili smo i treći ukaz o unapređenju i proizvođenju oficira Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije. Tim ukazom Rade Hamović i ja unapređeni smo u čin general-majora. Sem nas dvojice imamo još unaprijeđenih oficira: pukovnika, potpukovnika, majora, kapetana. To su drugovi koji su prošli sve teškoće našeg ratovanja i prekalili se u borbi, pa ih sada ne može zbuniti ma kakva ofanziva.

Crnogorski partizani i partijska organizacija pripremaju proslavu 13. jula, dana kada je, 1941, čitav crnogorski narod krenuo s oružjem u ruci da goni okupatora iz svoje zemlje. U Kolašin, gdje je bila glavna proslava, poslali smo i mi iz Hercegovine svoje predstavnike. Među ostalim poslali smo Rada Hamovića. Ubrzo po njihovom odlasku stiže iz štaba korpusa radio-depeša u kojoj je stajalo da je general-major Rade Hamović postavljen, naredbom Vrhovnog štaba, za načelnika štaba II korpusa i da se više neće vraćati u štab naše divizije. Za načelnika štaba Dvadeset devete divizije postavljen je Drago Đukanović.

Poslije odlaska Rada Hamovića, u štabu divizije od starih članova štaba Desete brigade ostao sam jedino ja. Vlado Tomanović je poginuo u toku pete ofanzive; Vaso Miskin Crni sada je sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu; Čedo Kapor je sekretar Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu.

Izvještaji jedinica govore o pokretu njemačkih snaga iz raznih pravaca prema našoj slobodnoj teritoriji. Ali to više nisu one elitne jedinice koje su se ranije žilavo borile u sukobu s našim četama. Njihov sastav ni izdaleka nije sličan ranijem. U prvim okršajima naši su ih pošteno pomlatili. Bataljon pod komandom Radovana Šakotića, na području Nevesinja, u prvom sukobu sa Nijemcima zaplijenio je, između ostalog, i dva brdska topa, a dva druga uništio. Taj bataljon je potpuno potukao neprijateljsku jedinicu koja je iz Nevesinja pošla u napad.

Slične borbe i porazi neprijatelja desili su se i na drugim sektorima, između Trebinja i Bileće, Stoca i Ljubinja.

Sada štab divizije ima stalnu radio-vezu sa štabovima brigada. Oni nam javljaju da neprijatelj i dalje nastupa nesmanjenom žestinom. Naredili smo štabu Dvanaeste brigade da se zabaci iza leđa neprijatelju koji nastupa iz Nevesinja u pravcu Bileće. Ovo je Dvanaesta odlično izvela. U toku noći čitava brigada je upala u pozadinu neprijatelja, u sela kroz koja su Nijemci pred veče prošli. Oni su mislili da su se partizani povukli ispred njih, kad, najednom, u toku noći, čitava brigada se

stvori iza njihovih leđa. Ujutru je zavladala prava panika u njihovim redovima. Neprijatelj je izgubio veliku komoru i mnogo vojnika. Dvanaesta je izvršila napad iz pozadine, a Deseta s fronta. Čitav dan je trajala žestoka borba. Neprijatelju je uspjelo da izvuče ostatak jedinica tek naveče, očajničkim jurišom.

U ovom sukobu istakao se Četvrti bataljon Desete brigade pod komandom Jovana Bobota i Treći Dvanaeste pod komandom Ljuba Miljanovića. Treći bataljon Dvanaeste je sastavljen gotovo isključivo od Ljubomiraca. Formiran je prošle godine u oktobru. Istakao se u nizu okršaja, koje je imao, kao po nekom pravilu, sa nadmoćnijim neprijateljem. Gledao sam borce ovog bataljona u martu ove godine, kada smo, da bismo pomogli operacije primorske grupe partizana, uputili Dvanaestu da jednim manevrom prema moru rastereti naše snage na sjeveru i da napadne neprijatelja s leđa. Vodili smo teške borbe oko Grahova. Imali smo i nekoliko žrtava. Tu nam je zarobljena drugarica Dara Krunić, koja je od početka ustanka radila na terenu sa omladinom. Četnici su je progonili zbog toga što je pomagala partizanske ilegalce, pa smo je morali povući u jedinicu. Bila je ranjena. Onako ranjenu uhvatili su je Nijemci, odveli i predali četnicima. Kasnije smo dobili izvještaj da je Dara strijeljana. Svima nam je žao te vrijedne partizanke.

Bataljon Ljuba Miljanovića imao je tada teške borbe s njemačkim jedinicama. Gledao sam ga kako se bori na Zupcima, iznad samog Trebinja. Iako je bilo blizu proljeće, udario snijeg i mećava. Nije lako na golim brdima iznad Trebinja izdržati takvu hladnoću. A jedinice »Vražije divizije« pošle da po svaku cijenu otmu visove iznad Trebinja koje je držao Treći bataljon. Tukli Nijemci artiljerijom, ali im nije koristilo. Krenuli tada na juriš. Čitav bataljon »Vražije divizije« jurišao je na jednu kotu koju su branile dvije čete Trećeg bataljona. A od mraza smrzlo oružje kod partizana. Nijedna puška ne radi, a kamoli mitraljezi. Pomislio sam da će nam stradati bataljon. Ali, borci ih dočekaše ručnim bombama. Tu su se istakli Krsto Dabović, komandir Prve čete, i Jefto Ivanković, njegov zamjenik, koji je u toj borbi smrtno ranjen.

Odbijen je prvi juriš, ali je neprijatelj doveo novu, odmornu jedinicu i otpočeo drugi. Toga dana Nijemci su izvršili šest juriša. U svakom su ostavili dosta mrtvih i ranjenih. Sve bi prošlo bez naših većih žrtava da ne bi četnika koji naše napadoše s leđa. Zbog toga nam, uglavnom od četnika, pogibe osam hrabrih boraca.

Sjutradan opet ovaj bataljon stupi u borbu protiv nadmoćnog neprijatelja koji je bio zauzeo kotu Zastrm ispod Klobuka. Ljubomirci na juriš stjeraše Nijemce sa visoke kote. A neprijatelju stalo do nje pa krenuo da je ponovo otme. Nekoliko juriša je izvršio, ali bez uspjeha. Naši su se junački borili. Pred veče potjeraše Nijemce u pravcu Trebinja. Tom prilikom nam pogiboše dvojica vrijednih i hrabrih boraca: Milan Vučinić i Drago Kovač.

Sad je ovaj bataljon pošao prema Nevesinju. U njemu je mnogo ranjenih boraca. Za posljednjih nekoliko dana, iako nije bilo mnogo poginulih, bataljon je gotovo prepolovljen. Ali, junački se drži.

A kakav je tek Četvrti bataljon Jedanaeste brigade! Sastavljen je uglavnom od boraca koji su bili s nama od početka i od onih koji su dugo vremena proveli po četničkim zatvorima. Njima nije potrebno komandovati i tražiti od njih da uporno brane svoje položaje. Ovaj bataljon je napravio pravu kasapnicu od Nijemaca. Zarobljena je zapovijest komandanta »Vražije divizije«, u kojoj, pored zadataka jedinicama, piše da je Dvadeset deveta divizija jedna od elitnih divizija komunističke vojske i da ona ni jedan put do sada nije bila potučena na svome terenu. Zatim se kaže da je van svake sumnje da su se ovi boljševici dobro izvježbali u borbama i usavršili taktiku manevarskog ratovanja. Naglašava se da komandanti moraju biti naročito oprezni i da ne smiju dozvoliti da im se jedinice Dvadeset devete komunističke divizije nađu za leđima.

Ali, i pored svih naređenja i upozorenja, mi im se opet nađosmo za leđima i naše jedinice odniješe pobjedu i u ovoj ofanzivi.

Bilo je ovih dana, juna i jula 1944. godine, dosta borbi koje su govorile da je naša taktika manevrisanja

zaista dobro usavršena i da su njome ovladale i starješine manjih jedinica.

Uzalud je neprijatelj dovodio manje specijalne jedinice obučene za noćne napade. Baš su one najviše stradale. Sačekaju ih naši borci na same cijevi i tada se malo koji vrati odakle je pošao.

Naše pobjede nad dobro opremljenim i izvježbanim neprijateljskim jedinicama podigoše moral i borbeno raspoloženje naroda. Nestajao je strah, a raslo uvjerenje u sopstvene snage. Narod se sada nije osjećao ostavljen, uvidjeli ljudi da u našim jedinicama imaju čvrstu i sigurnu zaštitu. Kako je snažno djelovalo kad je narod vidio zaplijenjene topove, komoru i ostali materijal.

Za vrijeme ove ofanzive na Hercegovinu štab divizije smo ponovo premjestili na Crkvice. Tamo smo smjestili i bolnicu i ostale naše ustanove.

Upeklo sunce u hercegovačkom kršu. Velika vrućina i suša. Sve je žedno, jer u pojedinim dijelovima Hercegovine nema vode ni za ljude ni za stoku. Tako je svake godine kad udare velike vrućine. Da nije rata, ljudi bi gonili stoku na Trebišnjicu. Ovako moraju da je drže daleko od vode i da se muče dok je napoje.

Međutim, naše najnovije pobjede nad neprijateljem, koji je namjeravao da nas izbaci iz Hercegovine, unijele su zadovoljstvo u narod. Na sve strane čuje se pjesma omladine i boraca.

Dobili smo izvještaj da se u sjevernim dijelovima Hercegovine nalaze neke partizanske jedinice iz drugih krajeva. Uskoro saznasmo da je tamo stigla Šesta lička divizija. Malo kasnije preko Hercegovine je prešao i Dvanaesti korpus pod komandom Danila Lekića. Borci ovog korpusa većinom su rodom iz ravnice. Nisu navikli na kamen, a pogotovo ne mogu da se priviknu na ovako slabu ishranu kao što je naša. Dosta ih je iznurenih umorom i glađu. Neki od njih su ostali s našim jedinicama dok se ne oporave.

U ovim jedinicama ima puno djevojaka-boraca. Kažu da su iz pojedinih sremskih sela djevojke listom pošle u partizane. I sada junački izdržavaju sve teškoće i gladovanje.

Izvojevali smo mnoge pobjede, ali još nemamo oslobođenih varoši u Hercegovini. Odlučili smo da otpočnemo sa napadima na njih, da Hercegovinu potpuno očistimo od neprijatelja. Prvo je na redu Gacko, jer je najsjevernije i najpogodnije za napad, a nismo željeli da nam ovaj neprijateljski garnizon ostane za leđima. Do sada smo dva puta oslobađali ovaj gradić. Za vrijeme pete ofanzive, odnosno pred samu ofanzivu, Gacko je očišćeno od neprijateljskih jedinica. Tada je s nama pošlo dosta boraca iz Gacka i okoline. Kasnije, u novembru 1943. godine, jedinice Desete brigade ponovo su oslobodile ovo mjesto, ali nismo mogli da ga držimo duže vremena. Nastupila je uskoro šesta ofanziva, pa smo morali tražiti pogodniji teren za manevrisanje da bi njene posljedice bile što manje.

U Gacku se sada nalazi nekakva njemačka jedinica koja u posljednje vrijeme nije aktivna u borbi protiv nas. Možda bi bila zadovoljna da može otići iz Gacka. Ali, to nije lako. Nalazi se u obruču, pošto mi već mjesecima kontrolišemo sve puteve. Pored te njemačke jedinice tamo se nalaze i četnici sa štabom korpusa. Oni su grlati. Prijete: »Sad će doći kralj i Englezi. Sad ćemo mi pobijediti!« A ni oni nisu spremni da se bore. Njima bi odgovaralo da mi čekamo, jer vide da ih samo odugovlačenje može spasiti od potpune propasti. Čekanje — to je njihova parola od početka ustanka. Tada im je služila da ometaju našu borbu i spriječe formiranje partizanskih odreda, a sada treba da im produži život, jer nastavljanje borbe znači njihov kraj.

Da bi zadržao Gacko u svojim rukama, neprijatelj je morao da drži i Gat, utvrđenje na suprotnoj strani Gatačkog polja, koje je dobro poznato iz ovog rata. Na Gatu su se od početka ustanka vodile krvave borbe. Ovo utvrđenje nije samo ključ za grad Gacko, nego dominira čitavim poljem i okolinom, pa je nemoguće kretati se ma kud, ukoliko ga neprijatelj drži. Zato smo dali dosta žrtava napadajući ga, braneći i otimajući.

Ovog puta borba za Gat nije dugo trajala. Uzeli smo ga u naletu. Za grad Gacko, također, nije bilo velikih borbi.

Ušli smo u oslobođeno Gacko jednog toplog ljetnjeg dana. S nama je bila i savezničkа vojna misija. Obaviješteni smo da će se na Gatačko polje spustiti savezнički avioni da prenesu naše ranjenike na liječenje u savezničke bolnice u Italiji. Odmah su naši ljekari odredili ranjenike koje je trebalo uputiti u Italiju. Ovdje, u Gacku, ranjenici su čekali avione.

Jedinice koje su oslobodile Gacko produžile su da gone neprijatelja prema Nevesinju. U okolini nismo imali ni jednu našu veću jedinicu.

Ulazeći u oslobođeno Gacko, sjećao sam se ustanka, teških dana 1942. godine u ovom kraju i mnogih drugova i drugarica koji su ostali po raznim bojištima, u sukobima sa nadmoćnijim neprijateljem. Sjećam se omladinca Ranka Mihića, koji pade u borbi kod Bodežišta, Aleksandre Milošević, rukovodioca SKOJ-a, koju ubiše četnički zlikovci, Boška Popovića i Bore Avdalovića, koji poginuše u čuvenoj bici na Kupresu u četvrtoj ofanzivi, Obrena Šupića, koji ostade u Bijeloj kod Konjica, Obrada Petkovića, koji poginu na Ratkamenu kod Nevesinja, braće Višnjevaca koje izgubismo na Kobiljoj glavi i Ivana Starovića, koji pade u petoj ofanzivi; zatim Milovana Starovića, Spasoja Markovića, Milete Okiljevića, Asima Pašića i mnogih drugih. Kako su to bili hrabri borci i dobri komunisti!

Preko štaba korpusa Vrhovni štab nam je naredio da mu stavimo na raspolaganje pedeset oficira. U Makedoniji i Srbiji formiraju se nove partizanske jedinice, a nedostaju oficiri sa partizanskim iskustvom, oprobani i provjereni u borbama. Ovi naši drugovi trebalo je da prime odgovarajuće dužnosti u tim novoformiranim jedinicama i da ih povedu u nove borbe. Morali su avionima da se prebace u Italiju, a otuda u jedinice u koje su određeni.

Jednoga ljetnog jutra, rano u zoru, začusmo mitraljeske rafale u brdima iznad samog Gacka. Domalo stigoše izvještaji da jedna veća četnička jedinica nastupa sa sjevera prema Gacku.

»Evo ih«, čusmo, »već su na ulazu u grad, njihove grupe upadaju u kuće na periferiji«.

Šta da radimo? Nemamo u blizini ni jedne jedinice koja bi ih dočekala. A ovdje su tolike naše ustanove i bolnica sa teškim ranjenicima koji su određeni za transportovanje u savezničke bolnice. Imamo jednu talijansku partizansku četu, ali na nju ne možemo da računamo. Ta je jedinica obezbjeđivala bolnicu, a njeno je ljudstvo bilo iscrpljeno. Ni oni, kao ni Vojvođani, ne mogu da podnesu hercegovačku ishranu: ona im je nedovoljna i slaba. Osim Talijana imamo i nekoliko rekonvalescenata koji još nisu sposobni za borbu, pa ih držimo uz bolnicu.

Drago Đukanović, načelnik štaba divizije, poveo je oficire koji su se ovdje zatekli. Njih pedeset pošlo je u protivnapad na daleko brojnijeg neprijatelja. Napali su četnike bombama i rafalima iz mašinskih pušaka. Borba je bila oštra, ali nije dugo trajala. Izgleda da su četnici bili iznenađeni ovako oštrim protivnapadom. Računali su da će u Gacku naići samo na ranjenike i osoblje oko štaba divizije, malobrojno i nenaoružano. Zato su i krenuli u ovu avanturu koja ih je dosta koštala. Ostavili su desetak mrtvih, a ostali su pobjegli glavom bez obzira preko Zelengore, za Bosnu. Poslije jednog sata ni naš top nije mogao da ih tuče, toliko su odmakli.

Poslije nekoliko dana čekanja stigoše i savezнички avioni. Jedan transportni dvomotorac spusti se na Gatačko polje. Dan sunčan i topao. Navalio narod da vidi avion i da pozdravi posadu. Engleski avion, a ruska posada. Lijep primjer saradnje saveznika na djelu.

»Zdravstvujte, tovarišči!«, kažu crvenoarmejci, nasmijani i radosni.

Iznad polja dva lovca kruže i čuvaju avion koji je na zemlji. To su partizanski avioni koje su nam dali Englezi. U njima su naši, partizanski piloti, koji dobro poznaju svaku stopu zemlje.

Ranjenici su smješteni u avion i on je krenuo preko Jadrana.

U oslobođenom Gacku pripremili smo oblasnu konferenciju Narodnooslobodilačkog fronta. Na ovom skupu su se našli predstavnici Hercegovine, njeni najbolji i najugledniji sinovi između Srba, Hrvata i muslimana. Došli su da izraze svoju spremnost za borbu do konačnog oslo-

bođenja zemlje, da se dogovore i ponesu poruke i pozive narodu da napregne sve svoje snage za pomoć frontu i borbi za uništenje neprijatelja koji nas je porobio, zavadio i tako zavađene namjeravao potpuno da uništi.

Poslije konferencije priređen je veliki narodni zbor, najveći koji se do tada u ovim krajevima pamti. To nije bio samo politički zbor nego opštenarodno slavlje, radovanje slobodi koja je na pragu.

Gacko sa okolinom zauvijek je oslobođeno od neprijatelja. U njemu se formira narodna vlast koja će od sada nesmetano raditi i organizovati život u slobodi, izgrađivati bratstvo i jedinstvo kojem su temelje svojom prolivenom krvlju udarili gatački borci sa ostalim sinovima naše zemlje.

IV

Nema odmora. Treba napadati dalje. Na redu je četničko utvrđenje — Bileća. Ali na Bileću napasti bez teškog naoružanja značilo bi dati dosta žrtava. Zato smo zatražili da nam se, ako je moguće, pošalju topovi.

Gatački aerodrom stalno radi. Dolaze avioni i odnose ranjenike. Spusti se poneki i sa ratnim materijalom.

Na Bileću bismo odmah napali, ali čekamo da dobijemo topove. I sa Bilećom je bilo kao sa Gackom. Oslobodili smo je prvi put u septembru 1943. godine. Zatim je nekoliko puta prelazila iz ruku u ruke. Krajem prošle godine četnici su počeli da je utvrđuju. Sada je načičkana bunkerima od betona i željeza. Oko bunkera isprepletena je bodljikava žica. Četnička komanda polaže velike nade u Bileću. Tu je dovela svoje najelitnije jedinice. Znamo da će se boriti uporno. Zato u štabu često razgovaramo o toj akciji.

Prije izvjesnog vremena komesar naše divizije Dragiša Ivanović je otišao na dužnost političkog komesara Mornarice. Na njegovo mjesto postavljen je Vojo Kovačević. Sada je najveća briga štaba kako osloboditi Bileću uz što manje žrtve. Raspoloženje boraca za ovaj napad je odlično. Jedva čekaju da se osvete četnicima za sve ono što su pretrpjeli boreći se s njima oko Bileće više od

godinu dana. Nije bilo skoro ni jednog dana da se nije oko nje vodila borba. Mnogi su nam drugovi pali u tim borbama. Borci to pamte i sa nestrpljenjem očekuju dan kada će osvetiti svoje pale drugove i jednom zauvijek osloboditi Bileću.

Već je rana jesen 1944. godine. Počele jesenje kiše i oblaci ne napuštaju nebo iznad nas. Putevi mokri i blatnjavi. Oko Bileće i dan i noć trešte mitraljeski rafali. Oblačno vrijeme otežava slijetanje aviona sa teškim naoružanjem.

Najzad, jednog dana, stigoše avioni sa savezničkim topovima namijenjenim našoj diviziji. Tako je došao čas da naredimo juriš na utvrđenu Bileću. Borba je trajala sedam dana i noći. Dovukli smo topove u neposrednu blizinu betonskih bunkera i tukli ih direktnim gađanjem. Naišli smo na žilav otpor neprijatelja. U gradu nema njemačkih jedinica. Tu su samo četnici. Draža im je naredio da Bileću brane po cijenu da svi izginu. Nijemci su ih dobro snabdjeli oružjem i municijom. A znaju ako napuste Bileću da im nema spasa, da se moraju ili predati ili skakati u Jadransko more. A predati se narodu koji ih mrzi nije bilo lako. Znali su da su svakome poznati zločini koje su počinili.

Do sada nismo imali krvavije bitke. Sedam dana i sedam noći ne prestaje vatra iz pušaka, mitraljeza, minobacača, topova. Najviše rade ručne bombe. Pada kiša, oblaci pritisli zemlju. Pravi pakao. Trešti na sve strane.

I Nijemcima je u interesu da Bileća ostane u četničkim rukama. Ona štiti Trebinje i Dubrovnik, onemogućava naš izlazak na Jadran i oslobođenje primorskih gradova.

Na Bileću napadaju naše dvije brigade: Deseta i Dvanaesta. Deseta je dobila zadatak da poslije oslobođenja Bileće nastavi gonjenje neprijatelja prema Trebinju.

U jeku borbi za oslobođenje Bileće stigoše kuriri iz Nevesinjskog polja. Šalje ih štab Operativne grupe za sektor Nevesinje — Kalinovik, čiji je komandant Danilo Komnenović a politički komesar Špiro Srzentić. Kuriri nam doniješe pismo koje je štabu divizije uputio četnički major Lukačević, komandant četničkog štaba za Bosnu i

Hercegovinu i Sandžak. U njemu nam javlja da je dobio naređenje da stupi u vezu sa partizanskom komandom i otpočne zajedničku borbu protiv Nijemaca, pa traži da se sastane sa našim štabom kako bismo predvidjeli zone dejstva protiv neprijatelja.

Štab Operativne grupe u propratnom dopisu nas izvještava da Lukačević raspolaže vojskom od deset do dvadeset hiljada četnika, većinom iz istočne Bosne, Sandžaka i nešto iz Hercegovine. Ima ih i iz Srbije. Bježe od naših divizija koje su već duboko zašle u Srbiju, oslobađajući je i nastupajući prema Beogradu da bi se tamo sastale sa jedinicama Crvene armije.

U svom izvještaju štab Operativne grupe naglašava da se ove četničke jedinice slobodno kreću pored njemačkog garnizona u Nevesinju. Očigledno je da četnici ne misle na ozbiljnu borbu protiv Nijemaca. Stalo im je jedino do toga da se nekako spasu i da nas prevare kako bi nam kasnije, ako se ukaže prilika, udarili nož u leđa, kao što su i do sada činili. Ove četničke jedinice, kaže se u izvještaju, kreću u pravcu Stoca. Štabu grupe smo radiogramom naredili:

»Napadnite ih svim snagama i gonite u stopu, bez predaha. Sa izdajnicima pregovarati nećemo«.

I zaista štab grupe je sa svojim jedinicama odmah napao četnike u Nevesinjskom polju i vodio borbe protiv njih goneći ih prema Stocu i Trebinju.

Bilećki garnizon se još bori, valjda računa na pomoć četnika koji idu u pravcu Stoca.

Komandant Desete brigade Nikola Ljubibratić izabrao je dvadesetak bombaša i rekao im:

»Od vas, drugovi, zavisi da li ćemo još krvariti na Bileći«.

Zatim ih je poveo na bunkere koji su već bili provaljeni artiljerijskim granatama.

Kad su ovi bombaši uskočili u prvi, najveći bunker, na uglu glavne ulice, otpočeo je masovni juriš. Teško je to opisati. Nikad dotada nisam vidio tako nešto. Kad je mnoštvo naših boraca navalilo na grad, malo je četnika uspjelo da izvuče glavu. Došao sam u Bileću dok se na

nekim mjestima još vodila borba. Gledao sam partizane kako jurišaju i hvataju četnike na ulicama. Sve se to odvijalo veoma brzo i nikakva sila nije mogla spriječiti naše borce da se na licu mjesta ne obračunaju sa četnicima, da ne čine ono što su riješili dok su posljednjih sedam dana ležali u lokvama krvi i vode i da ne iskale ono što se u njima nakupilo u toku više od godinu dana, otkako krvarimo na Bileći. Uzaludno je bilo govoriti da mi ne smijemo da se svetimo kao što bi četnici sigurno radili. Sjetili su se borci naših ranjenika koje su poklali baš ovi četnici koji sada bježe pred njima; sjetili su se bolnice u Zvijerini, bolnice u Izgorima, u kojoj su izgorjeli naši ranjenici, pa teških ranjenika u Vrbnici i najzad, nekoliko naših ranjenih drugova koji su nedavno ovdje nastradali.

»Zar nismo bili dovoljno strpljivi«, govorili su ozlojeđeni borci. »Zar ih nismo zvali da dođu k nama, kada je bilo vrijeme. Zar im nismo otvoreno kazali šta ih čeka ako ne dođu u naše redove ili ako ne odustanu od borbe protiv nas. Jesu li nas poslušali? Nisu. Kad nisu dosada, neće ni otsada. Bradonjama nema mjesta među nama. Došlo je vrijeme da im se osvetimo za sve što su počinili u toku ovoga rata«.

Umirivao sam ih i dokazivao im da je potrebno više strpljenja.

Komandant Ljubibratić priča:

»Nikad mi nije bilo teže nego danas kad sam poslao bombaše na bunkere. Sjajni su to drugovi. Pretpostavljao sam da ih tamo čekaju mitraljeski rafali i da će, čim zakorače na brisan prostor, biti pokošeni. Ali, srećom, nije bilo tako«.

Saznajemo da su mnoge četničke jedinice napustile Bileću čim je otpočeo naš posljednji juriš. Te su jedinice bile sastavljene od seljaka iz okolnih sela, iz Sitnice, Zavođa i drugih mjesta. Sada je potrebno poći tamo i pozvati ih da se predaju.

Neko mi pokaza gde se nalazila četnička komanda. Ušao sam tamo. Tu zatekoh Slobodana Šakotu, koji sada rukovodi Odjeljenjem za zaštitu naroda (Oznom) za Her-

cegovinu. On sa svojim saradnicima ima pune ruke posla. Bori se protiv špijunaže i prikrivenih neprijatelja koje su Nijemci posijali po svim mjestima.

Slobodan kaže:

»Evo ga, poznaješ li ga, druže Vlado?«

Pokazuje čovjeka koji sjedi pred njim, obliven znojem.

»To je onaj narednik što smo ga zarobili sa Pantićevim štabom kod Kalinovika, onaj što smo ga pustili jer nam je obećao da više neće ići sa izdajnicima«.

Sjetih se. Pustili smo ga jer smo smatrali — podoficir je, ne zna, zaveden je. Računali smo — popraviće se, opametiti.

Šakota mi zatim pokazuje radio-stanicu i kaže:

»Ispravna je. Imam i šifru, a tu je i radio-telegrafista, ovaj narednik, naš poznanik«.

»S kim imaš vezu?«, pita ga Slobodan.

»Sa štabom vojvode Baćevića«, raportira narednik. »U osamnaest i trideset, svakog dana«.

»Odlično«, reče Šakota.

On se već pobrinuo za sve pojedinosti. Četnički narednik je obećao da nam neće podvaliti prilikom predaje šifrovanih depeša. I napravismo prvu depešu koju, tobože, šalje četnički komandant Kureš vojvodi Baćeviću. Depeša je glasila:

»Komunisti žestoko napadaju. Trpimo velike gubitke. Izdržaćemo. Šaljite pomoć«.

Ujutro vojvoda Baćević govori:

»Strpite se, braćo. I ovamo je teško stanje. Crveni napadju. Dobili smo depešu iz Italije. Kralj sa Englezima dolazi za dva dana«.

Šaljemo sličnu depešu Lukačeviću:

On nam odgovara:

»Ne mogu vam nikako pomoći. Držite se još malo. Riješili smo da uđemo u Trebinje, zatim u Dubrovnik i da tamo sačekamo Engleze. Oni dolaze za dva dana. Nijemci u Trebinju i Dubrovniku neće pružiti otpor«.

Nastavli smo da putem radio-veze šaljemo »očajničke vapaje za pomoć«. Vojvoda Baćević svaki put ponavlja jedno te isto:

»Izdržite. Englezi dolaze za dva dana«.

Na koncu smo poslali i ovakvu depešu:

»Crveni su već prodrli u grad. Pošaljite pomoć preko Nevesinja. U stanju smo poslati jedan bataljon da vas dočekamo«.

Baćević, najzad, odgovara:

»Večeras šaljemo poručnika Remetića s jurišnim bataljonom. Sačekajte ga na liniju Glavatičevo — Kifino Selo. General Draža pozdravlja svoje heroje. Komandant Kureš predložen za Karađorđevu zvijezdu«.

Odmah smo uputili depešu našim jedinacama da sačekaju četnički jurišni bataljon tamo gdje ga je Baćević poslao.

Četiri dana smo imali radio-vezu sa štabom vojvode Baćevića i Lukačevića i tako bili redovno obavještavani o stanju u njihovim redovima.

Petog dana po oslobođenju Bileće vojvoda nam se javio u određeno vrijeme. Nadali smo se vijestima o pokretima njegovih jedinica ili predlozima za odlikovanje. Ali, ovog puta radio-depeša je sadržala svega nekoliko riječi:

»Majku vam komunističku . . . «, a zatim prosta, prava četnička psovka, koja se ne može napisati.

Otada nam se nisu više javljali, niti su odgovarali na naše pozive. Očigledno je da su do njih stigli oni koji su preživjeli tragediju u Bileći. Sada je vojvodi bilo jasno s kim je ovih dana razgovarao. Mora da se uhvatio za glavu zbog podataka koje nam je dostavio i jedinica koje je slao u naše klopke.

Još jedan grad u Hercegovini je slobodan. Raduju se Bilećani. Oni su u ovom ratu dosta krvi prolili. Imali su dobre borce. Bilećki kraj je dao Mira Poparu, Vlada Tomanovića, Vlada Vučinića, Žarka Glogovca, Haka Selimovića, Milana Kukića, Miloša Tomanovića, Vula Vujnovića, Danila Šarenca, Jefta Bošnjaka, Mata Dutinu, Žarka Papića, Vlada Aleksića, Pavla i Nikolu Vukoja i još desetine heroja koji su pali za slobodu na raznim bojištima. Partizani Bilećani imali su tu nesreću da u svom kraju iskrvare protiv domaćih izroda kao niko drugi. I prilikom posljednjeg oslobođenja grada palo ih je dosta.

Poginuo nam je i komandant bataljona Nikola Bjelica Breda, divan junak, koji je sa svojim drugovima iz Desete brigade prešao Bosnu i Sutjesku i bio svuda gdje je njegova brigada ratovala. A pogibe na kućnom pragu, od svojih komšija, koje su se prodale neprijateljima naroda i zemlje.

Uputili smo poziv Bilećanima koji još nisu bili stupili u naše jedinice da dođu k nama i da se bore za oslobođenje. Poziv se odnosio na sve muškarce sposobne da nose pušku, pa i na one koji su do juče bili u četničkim jedinicama, naravno, ako se nisu ogriješili o narod i njegovu borbu učešćem u pljački i zločinima. Došlo ih je dosta — Sitničana, Bilećana. Svi traže da se rasporede među Bilećane i obećavaju da neće biti loši borci. I, stvarno, pokazali su se hrabrim. Jurišali su na Trebinje i Dubrovnik ne zaostajući za starim partizanima. Među njima je bilo dosta onih koji su bili u bilećkim bunkerima. Svima smo oprostili. Sada od njih tražimo da djelom dokažu da su prekinuli sa svojom prošlošću. Borben je to elemenat. Vjerovali smo da će biti dobri partizani. I nismo se prevarili.

V

Žurimo. Na redu je oslobođenje Trebinja. Nestrpljiv sam. Jedva čekam da vidim ovaj grad. Kakav li je poslije četiri godine okupacije? Da li ću tamo zateći ikoga poznatoga? Je li iko ostao živ poslije tolikog divljanja neprijatelja? Da li će ko priskočiti sa oružjem u ruci da pomogne oslobođenje svog grada?

Do sada u Trebinje partizani nisu ulazili. Uvijek, u toku rata, kad bih ušao u neki oslobođeni grad, pomišljao sam kad će doći vrijeme da uđem u oslobođeno Trebinje.

U Bileću se doselio Oblasni odbor, Oblasni komitet i druga rukovodstva. Priprema se miting. Narod dolazi sa zastavama. Slavi se oslobođenje. Na mitingu smo govorili Radovan Papić, Vaso Miskin i ja. Ali, štab divizije mora naprijed. Premještamo se u Ljubomir, jer je otuda

lakše rukovoditi borbom za oslobođenje Trebinja. Tamo je i štab Operativne grupe. Na Trebinje napadaju 13. i 14. hercegovačka i 2. dalmatinska proleterska brigada. Poručili smo da dođe i artiljerija.

Naredili smo da jedinice neprekidno vrše izviđanje prema Trebinju, sve do početka napada. Imali smo na umu onu depešu majora Lukačevića. Ko zna, možda će mu Nijemci stvarno predati Trebinje? Ako to učine, ne bi valjalo. To bi značilo nove borbe, slične onima u Bileći.

Urbzo dobismo izvještaj:

»Nijemci evakuišu grad. Brigada Danila Komnenovića već vodi borbu sa Nijemcima koji odstupaju«.

Požurili smo prema Trebinju. Dobro poznajem ove krajeve. Ovdje smo počeli ustanak. Došao sam na Jasen. On je krajnja tačka do koje smo dopirali. Prošlog proljeća smo uspjeli da se sa jednim bataljonom probijemo u blizini Trebinja i da tamo pohvatamo neke četničke oficire. Od Jasena strmo vodi put ka Trebinju. Oko Trebinja je, pored same Trebišnjice, ravnica. To je rodno zemljište, Trebinjsko polje. A oko njega — na desetine golih i pustih brda. Iz Trebinja vodi put za Dubrovnik, ka moru.

Oko grada se već vode borbe. Žurimo da što prije stignemo tamo.

Pitam neke borce gdje se naši nalaze.

»Eno ih već na ulazu u sam grad«, odgovaraju mi. »A dalmatinski proleteri već su se spustili s druge strane Trebišnjice do samog grada, do željezničke stanice«.

Nismo još bili stigli u Goricu kad dođe izvještaj da su Dalmatinci protjerali Nijemce sa one strane Trebišnjice.

Najednom, odjeknu strahovita eksplozija, od koje se zemlja potrese.

»Nijemci digoše most u vazduh«, reče neko.

Dalmatinci jurišaju kao divovi. Žuri im se da oslobode Trebinje, jer će onda pravo na svoje more, prema Dubrovniku i dalje pored obale. Oni su već, tako nam javljaju, duboko ušli u grad. A majstori su za uličnе borbe.

Naša Četrnaesta omladinska brigada stupila je u borbu sa Nijemcima ispod Trebinja i izvještava da je već stigla do ulaza u grad sa zapadne strane. To je prvo veliko borbeno krštenje naše omladinske brigade, kojom komanduje Radovan Šakotić, stari borac i umješan vojni rukovodilac. Skroman je to čovjek, gotovo neprimijetan, ali uvijek spreman za borbu. Stalno misli na jedinicu i na njene zadatke.

Pred zalazak sunca naša artiljerija napravi nekoliko krupnih rupa na utvrđenjima oko grada. To je unijelo zabunu među Nijemce, a naši krenuše na juriš. Uskoro je likvidirano i njemačko uporište na drugom kraju grada, u logoru, i malo zatim paljba prestade.

Prošao sam ulicama Trebinja. To je pravo razbojište. Po pločnicima leševi njemačkih vojnika, ispreturana kola, ubijeni konji, prosuta ratna oprema. Neprijatelj je pokušao da bježi ka Dubrovniku, ali ga je na ovom pravcu dočekala Četrnaesta omladinska brigada i do nogu potukla. Teško se čovjek osjeća kad gleda ovakve prizore.

A uspomene navalile, ne mogu da im se otmem. Sjećam se rane mladosti i ilegalnog rada. U Trebinju nas je narod sa velikim oduševljenjem dočekao. Ljudi se pozdravljaju s nama i pitaju za svoje. Sjećam se drugova s kojima sam prije rata saradivao, a kojih danas nema: Dragice i Rada Pravice, Asima i Muja Zupčevića, Steva Bratića, Zaima Adžovića, Maja Benderaća. Nema još stotine prvoboraca koji dadoše živote za slobodu domovine i svog grada.

Koliko su puta ovdje došli Sava Kovačević i Miro Popara, koji su nam pomagali u radu u početku ustanka i ranije. Pričali su nam da ćemo, kad udemo u slobodno Trebinje i uspostavimo narodnu vlast, i izdajnicima dokazati da je narod uz nas. I evo, danas uđosmo u oslobođeno Trebinje, ali oni nisu dočekali da vide našu pobjedu. Vrijeme o kojem su nam govorili dolazi, već je došlo, krajevi koje smo oslobodili neće više pasti u neprijateljske ruke. Stanje na frontovima je takvo da je naša pobjeda osigurana. Ali, među nama nema velikog broja onih drugova koji su se unaprijed radovali pobjedi i slobodi.

Partijska organizacija u susjednim opštinama, Grahovu i Nikšiću, radila je prije rata neprekidno i aktivno. Moji susjedi, omladinci, pod uticajem Save Kovačevića, bili su većinom komunistički orijentisani.

Godine 1929. pozvan sam na odsluženje vojnog roka. Kada sam došao na odsustvo, opet sam se sreo sa Savom Kovačevićem. Tada je organizovao omladinski izlet u Bijelu goru, na takozvana Begova korita, koja se nalaze na granici između Hercegovine i Crne Gore. Na ovaj izlet pošao sam i ja. Često je Sava organizovao ovakve izlete i na taj način okupljao omladinu oko sebe. Na njima se, pošto nije bilo žandarma i špijuna, slobodnije govorilo o borbi radnika za svoja prava, o socijalizmu, slobodi i bratstvu naših naroda, o ulozi omladine u borbi za prava radnog naroda.

Kada sam se vratio u Split, u svoju jedinicu, zatvoren sam. Žandarmi iz mog rodnog kraja poslali su tužbu protiv mene. Tužili su me da sam, kao vojno lice, učestvovao na izletu koji su organizovali komunisti, na kom se govorilo protiv postojećeg poretka. Tukli su me na saslušanjima. Nikada neću zaboraviti udarce koje sam dobio od nekog kapetana Trubajića. Na saslušanjima i na sudu nisam ništa priznao od onog zbog čega sam optužen. Tako sam, u nedostatku dokaza, oslobođen. Pošto sam došao sa odsluženja vojnog roka, u septembru 1931. godine, odmah me pozvao Sava Kovačević. Saopštio mi je da sam primljen u KPJ. Rekao mi je da je na odluku o prijemu, između ostalog, uticalo i moje držanje u zatvoru. Tada mi je govorio o zadacima člana KPJ. Jedan od krupnih zadataka bilo je formiranje partijske ćelije u mom rodnom mjestu, u Lastvi. Trebalo je okupiti najbolje omladince i raditi s njima — pripremati ih za Partiju.

Tada sam pripadao grahovskoj partijskoj organizaciji. Uskoro poslije prijema u Partiju, pozvan sam u Grahovo. Rečeno mi je da treba da prisustvujem sastanku Opštinskog komiteta KPJ za Grahovo.

Taj prvi sastanak zauvijek će mi ostati u sjećanju. Nisam, čini mi se, imao težeg zadatka u životu. Trebalo je da podnesem izvještaj o stanju na terenu i o svom radu. Nisam bio vičan ni spreman za podnošenje izvještaja. Sava

je to primijetio. Pomogao mi je — ostavljen sam da posljednji izlažem. Sastanak smo održali u kući pekarskog radnika Dušana Lazovića koji je poginuo na Sutjesci u toku pete ofanzive. Na sastanku je bilo 10—12 drugova.

To je bilo vrijeme kada je u našoj zemlji u cjelini, a posebno u ovim pasivnim krajevima, vladala poznata teška ekonomska kriza. Ljudi su, prosto, gladovali. Nije bilo posla, nije bilo hljeba. Rijetko je ko imao dinar u džepu. A trebalo je plaćati porez i razne prireze. Jednom riječju: ljudi su živjeli teže nego ikada. Neraspoloženje u narodu je raslo. Vlast je postajala sve omrženija. Ljudi iz ovih krajeva sa radošću su dočekali stvaranje Jugoslavije, oslobođenje i ujedinjenje naših naroda. Ali ova kriza ozbiljno je pokolebala njihovu vjeru u vladajući režim. Počeli su na njega da gledaju kao na nešto tuđe. O tome je, koliko se sjećam, i bilo najviše riječi na ovom sastanku, na kome je konstatovao da rastu simpatije ljudi za KPJ i njenu borbu, bez obzira što su žandarmi i činovnici ubeđivali seljake da su za krizu i ostale nevolje krivi komunisti.

Nešto kasnije, u mom selu je formirana prva partijska ćelija, koju su sačinjavala tri člana: Božidar Gobović (poginuo u NOB), Rajko Šegrt i ja. Ova ćelija je odmah počela da politički radi sa ljudima u selu.

Opštinskom komitetu u Grahovu bilo je stalo do toga da se što prije formira partijska organizacija u Trebinju, kako bi se proširio naš uticaj i oko nje okupili napredni ljudi. Sava Kovačević i ja dobili smo zadatak da se upoznamo sa prilikama i ljudima u Trebinju. Tako smo upoznali drugove: Voja Koraća, Steva Bratića, Husa Hadžihasanovića i Mića Aleksića. S njima smo održavali stalne veze i 1934. godine formirali partijsku ćeliju u gradu. Te godine formirali smo i opštinski komitet KPJ. Prvi sekretar komiteta bio je Stevo Bratić, koga su, kao sekretara Sreskog komiteta KPJ za srez Trebinje, 1942. godine ubili četnici.

Opštinski komitet u Trebinju i partijske ćelije na terenu bili su direktno vezani za Okružni komitet u Nikšiću, pošto tada još nismo imali čvršćih veza sa mostarskom organizacijom. Za to vrijeme najviše sam radio na održa-

vanju veza između organizacija u Trebinju i nikšićke partijske organizacije. Pored ćelije u Trebinju i one u mom selu, formirali smo ćeliju i u selu Vučija, opština Lastva. Na sastanku, kada se formirala ta ćelija, sjećam se, prisustvovali smo Sava i ja. Za sekretara ćelije izabrali smo Sekulu Sredanovića, siromašnog seljaka iz tog sela.

Najviše uspeha smo postigli u političkom radu sa omladinom. Već tada smo u Trebinju imali skojevsku organizaciju, koju su sačinjavali srednjoškolci i mladi radnici. Ona je uskoro postala vrlo snažna i brojna. Kasnije smo preko komunista, koji su tamo radili, imali pod direktnim uticajem i Učiteljsko udruženje u Trebinju.

Žandarmi i policija bili su obaviješteni o postojanju partijske organizacije. Vršili su pretrese i osumnjičene pozivali na saslušanje. Ali im to nije koristilo. Partija i njeni članovi bili su sve popularniji u narodu. Već tada, između 1931. i 1935. godine, Sava Kovačević je bio dobro poznat i omiljen ne samo u Grahovu i okolini nego i u Trebinju i selima oko njega. Često je zatvaran i saslušavan. Ali, svaki put kada su ga u lancima sprovodili do zatvora, Partija je dobila nove simpatizere.

U selima su postojale aktivne i dosta brojne sokolske organizacije. I u njima su komunisti radili sa ljudima pa je naš uticaj i tu rastao iz dana u dan.

Kasnije je došla 1941. godina, kratak rat i kapitulacija, a zatim rad na pripremanju ustanka. Vrijeme od početka ustanka tako je brzo proteklo da mi se sada čini da sam juče napustio rodni kraj.

Ne mogu da spavam. Čuje se neprestana grmljavina boja južno od Trebinja, prema Dubrovniku. Ustao sam i tražio informacije o razvoju borbi.

Sutradan dođoše u Trebinje svi dijelovi štaba divizije. Uskoro stiže i Oblasni odbor i rukovodstva drugih organizacija i ustanova, bolnica, kulturno-prosvjetna ekipa divizije i drugi. Organizovali smo veliki narodni zbor. Došao narod sa zastavama i pjesmom. Pozdravlja partizane i raduje se slobodi koju je dugo čekao.

Vršimo pripreme za napad na Dubrovnik. Prije toga trebalo je likvidirati četnike Lukačevića, koji su se kon-

centrisali ispod Trebinja. Lukačević je veliki intrigant. Vjerovatno su mu u tome pomagali emigranti iz inostranstva. Sa svojom grupom, koju je poveo na Jadran da sačeka saveznike, napao je neke njemačke jedinice. Sad se ne zna da li Lukačević napada Nijemce zbog toga što bježe iz zemlje ili da bi se predstavio saveznicima kao nekakav borac protiv fašizma. U svakom slučaju, ne radi se samo o običnom špekulantu. Međutim, on se našao u smiješnoj situaciji. Potvrdilo se ono što smo govorili čitavo vrijeme rata — da se četništvo ne bi moglo održati bez podrške Nijemaca. Lukačević se sa svojom vojskom nije održao više od dvadeset i četiri sata od trenutka kada je raskinuo sa svojim gospodarima Njemcima. Naša Dvanaesta brigada napala je i razbila njegove četnike tako da nisu znali jedan za drugoga. Na taj način su pomršeni zakulisni planovi Lukačevića sračunati na to da podvali saveznicima i da se sa svojim četnicima prikaže kao borac za narodno oslobođenje.

Dok je Dvanaesta čistila teren od ostataka četničkih jedinica, ostale naše brigade su prodirale u pravcu Jadrana. Druga dalmatinska je pošla u Konavle, oslobodila Cavtat i produžila prema Dubrovniku. Deseta i Dvanaesta su napadale njemačke utvrđene položaje na Ivanjici, iznad Dubrovnika.

Već smo gospodari željezničke pruge koja vodi u Dubrovnik. U našim je rukama i pruga koja prolazi kroz Popovo polje. U manastiru Zavali likvidiran je bataljon talijanskih fašista crnokošuljaša, koji su poslije kapitulacije Italije ostali uz svoje saveznike — hitlerovce.

Pošli smo na položaj iznad Dubrovnika. Ispred nas, gledajući sa Ivanjice, pukla širina našeg Jadrana. Borbe se vode na prilazima grada. Oprezni smo, jer Nijemci prate svaki naš pokret i gađaju artiljerijom.

Došao sam među članove štaba Desete brigade. U tom času jedna artiljerijska granata pade između nas. Gledali smo je kako se kotrlja. Srećom, nije eksplodirala.

Borba je trajala čitavu noć. Sutradan, prije zore, naše jedinice su gonile neprijatelja koji je bježao u pravcu Dubrovačke rijeke. Naredili smo da brzim manevrom

presijeku i zaposjednu taj jedini put kojim je neprijatelj mogao izbjeći iz Dubrovnika u pravcu Metkovića.

U toku operacija za Dubrovnik Dvadeset šesta dalmatinska divizija se iskrcala na sektoru Neum — Klek — Ston. I sad vodi borbu sa njemačkom kolonom koja se povlači iz Dubrovnika prema Metkoviću. U ovim borbama Dalmatinci su oko Vukova klanca nanijeli teške gubitke njemačkim jedinicama i uništili skoro svu motorizaciju i teško naoružanje koje su Nijemci uspjeli da izvuku iz Dubrovnika.

Hladno oktobarsko jutro. Izašli smo na obalu našeg mora. Dubrovnik nas je dočekao s cvijećem, zastavama i klicanjem narodnooslobodilačkoj vojsci i drugu Titu. Dubrovčani nikada prije nisu vidjeli partizane, niti je u bližoj okolini njihovog grada pucala partizanska puška. A ni mi, partizani Dvadeset devete hercegovačke divizije, nismo prije dolazili na more. Ima boraca kojima je ovo prvi put da ugledaju morsku pučinu. Radost je obostrana. Raduje se narod jer je nestalo okupatora, radujemo se mi, partizani, jer smo došli na Jadran. A neprijatelj, u paničnom bjekstvu, gleda da spasi golu kožu napuštajući zauvijek našu zemlju. Kako se ne bismo radovali?

Dubrovnik sa svojim starim spomenicima stoji pred nama. Ovako slobodan i naš čini nam se još ljepši nego što jeste. Mirno bde stare kule, nekadašnja odbrana Republike. Starim pločnicima ne odjekuju više okupatorske čizme. Golubovi mirno sleću na trg i građevine.

Ranije su moji zemljaci, Hercegovci, dolazili u Dubrovnik da kao obalski radnici utovaraju i istovaraju brodove i nose kofere gospodi koja je ovdje provodila ljeto. Gašo Čečur, komandant bataljona, rodom iz Ljubomira kraj Trebinja, koji je ranije radio kao radnik u Dubrovniku, sada održava red u oslobođenom gradu.

U Dubrovniku smo organizovali veliki narodni miting. Vojska i narod slave pobjedu i izlazak naših jedinica na ovaj dio Jadrana. Tu smo proslavili još jednu pobjedu — oslobođenje Beograda. Glavni grad naše zemlje oslobodile su naše jedinice uz pomoć Crvene armije. »Beograd je u našim rukama!«, čulo se sa svih strana.

Svi se radujemo ovoj vijesti. I narod, i vojska. Svima je radost na licu, u očima, jer je svakome jasno: konačno oslobođenje nije daleko.

Govorio sam na mitingu. Govorili su i predsjednik Oblasnog odbora za Hercegovinu pop Novak Mastilović i komandant Druge dalmatinske brigade, Obrad Egić, zatim Vaso Miskin Crni i Olga Marasović. Govorili smo o novoj Jugoslaviji, o bratstvu i jedinstvu naših naroda, o borbi protiv svih onih koji bi željeli da podijele našu zemlju.

Poslije oslobođenja Dubrovnika naše brigade su se uputile u raznim pravcima. Deseta je otišla prema Boki Kotorskoj da zajedno sa Dalmatincima oslobodi Herceg-Novi, zatim Risan i druga mjesta. Dvanaesta maršuje u pravcu Metkovića, Gabele i Čapljine.

Naše brigade sada neobično brzo rastu. Dolaze novi borci. Primamo sve, makar se radilo o dojučerašnjim četnicima i domobranima. Još nije kasno doći u našu vojsku. Izvještaji iz jedinica govore da su se novomobilisani pokazali kao dobri borci. Jasno nam je — radi se o zavedenim ljudima koji tek sada vide da su bili na pogrešnom putu pa nastoje da operu ljagu sa sebe zbog pripadništva jedinicama koje su služile okupatoru.

U vojsci raste ofanzivan duh. Dobili smo izveštaj da je Dvanaesta oslobodila Metković, Gabelu i Čapljinu i da se nalazi na sektoru Čitluka, na putu Ljubuški — Mostar. Vojnici pitaju kad ćemo ih povesti da oslobode Mostar. I mi u štabu često razgovaramo o toj operaciji. Oslobođenjem Mostara mi bismo završili borbe za oslobođenje Hercegovine. Ostala mjesta bi pala čim bi s Mostarom bilo gotovo.

U jedinicama grmi pjesma:

»I Mostar će ovih dana
Past u ruke partizana«.

Već nekoliko dana Deseta i Druga dalmatinska brigada vode borbu oko tvrđava Herceg-Novog. Nijemci pružaju žilav otpor. Štab divizije je riješio da ja pođem u štab Desete brigade. Trebalo je ubrzati likvidaciju neprijateljskog garnizona u Herceg-Novom da bismo Desetu brigadu mogli prebaciti u zapadnu Hercegovinu radi pro-

širenja dejstva u pravcu Mostara. Pošao sam s kuririma autom iz Dubrovnika. Pošto je put između Cavtata i Dubrovnika bio onesposobljen za automobilski saobraćaj, komanda mjesta već formirana na Grudi poslala nam je zaprežna kola da nastavimo put prema Herceg-Novom. Stigosmo na Grudu. Tu sam prije rata po kazni služio devet mjeseci u rezervi. Tada sam upoznao mnoge Konavljane i na Grudi formirao partijsku ćeliju, u kojoj su bili upravnik pošte Lavrić i još dva radnika. Svu trojicu su Talijani, prilikom provale, strijeljali.

U Igalu sam zatekao političkog komesara Desete brigade Neđa Ilića i komandanta Prvog bataljona Raka Mirkovića. Dogovorili smo se da Prvi bataljon duž ceste izvrši juriš i da pomogne Drugom bataljonu koji se u toku prošle noći probio u grad, zauzeo neke kuće u njegovom centru i iz njih se brani. Borba je bila teška, ali su Nijemci brzo savladani i Herceg-Novi je oslobođen.

Kad smo ušli u grad, dočekao nas je Narodnooslobodilački odbor, koji je tu ilegalno živio i radio.

Poslije oslobođenja Herceg-Novog Deseta brigada je dobila zadatak da izvrši pokret u pravcu zapadne Hercegovine.

VI

Po odobrenju Vrhovnog štaba u Dubrovnik se iskrcala jedna brigada engleske pomorske artiljerije i bila upućena na slobodnu teritoriju u pravcu Nikšić — Grahovo i Gacko — Nevesinje.

Naše brigade su dejstvovale u zapadnoj Hercegovini i sa dalmatinskim jedinicama oslobodile Čapljinu, Ljubuški i izbile na liniju Čitluk — Široki Brijeg — Mostar.

Ostale naše jedinice oslobodile su Stolac, prodrle prema rijeci Buni i produžile dejstvo u pravcu Mostara, Nevesinja i dalje prema Konjicu.

Prolazimo kroz Ljubinje porušeno i popaljeno, ali zauvijek oslobođeno. To je malo mjesto koje je dalo Novicu i Milana Domazeta, Mićića i Mirka Sikimića sa stotinama drugih junaka iz obližnjeg Popova polja koji su poginuli u jurišima na neprijatelja.

Ovdje, kod Ljubinja, stradala je četa partizana ilegalaca kad je pošla sa zastavama u susret Desetoj brigadi u najtežim časovima četvrte ofanzive. Mučki su je napali četnički banditi Ivana Janičića.

Iz Ljubinja smo stigli u Stolac, gradić na rijeci Bregavi. To je rodno mjesto Rada Hamovića i Gojka Đurića, koji pogibe kao zamjenik komandanta bataljona na Volujaku u toku pete ofanzive. Odavde je Dušan Grk, organizator ustanka u stolačkom srezu. I ovaj je kraj bio uz naš pokret za čitavo vrijeme rata. Prije i u početku ustanka nije bilo lako obuzdati strasti i spriječiti bratoubilačke pokolje, pa su ustaše ubile veliki broj Srba, a kasnije četnici dosta hrvatskog življa. Bratoubilački rat između naših naroda mogla je da spriječi samo naša Partija i njoj treba da zahvale mnogi koji su ostali u životu.

Uskoro stigoše nove radosne vijesti. Dobismo depešu da će se u Dubrovniku iskrcati i naša Prva tenkovska brigada. Manji dio te brigade već se davno iskrcao i učestvovao je u borbama za oslobođenje Knina.

U oslobođenoj Hercegovini budi se novi život. Svuda se održavaju konferencije sa narodom, zborovi, mitinzi, osnivaju se i biraju odbori narodne vlasti i Narodnooslobodilačkog fronta. Omladina je sva na nogama. Pjesma i veselje na sve strane. Vaso Miskin Crni, sekretar Oblasnog komiteta, radi neprekidno, i dan i noć, razgovara sa partijskim radnicima, daje im uputstva, govori na skupovima, prisustvuje sastancima. Čedo Kapor, sekretar Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, takođe je uvijek na nogama: nešto novo preduzima, organizuje vlast, podstiče njeno funkcionisanje. Isti je kao i ranije, dok je bio politički komesar brigade — nikad nema mira. On tako se čini, i ne bi želio da miruje, da se odmori makar čas, pošto se najbolje osjeća kad radi, kad je u pokretu.

Živost svuda. Zemlja se mijenja, kao da to nije ona koja je četiri godine bila u ratu. Da nije ruševina i još svježih rana za izgubljenim drugovima, Hercegovina bi uskoro zaboravila da je bila u ratu.

Štab divizije, Oblasni odbor, Oblasni komitet i druge ustanove nalaze se u Trebinju.

Nijemci i ustaše izvršili su protivnapad na naše položaje duž Neretve i oteli nam Čapljinu. Spermamo se da je ponovno oslobodimo. Sada imamo i artiljeriju i tenkove. Neće je moći odbraniti, premda se žilavo bore.

Idemo na Mostar. Borci i narod znaju da se u našem Mostaru još uvijek nalaze Švabe i ustaše. Jedinice bruje od glasova: »Idemo na Mostar.«

Mnogi Mostarci su već izašli u partizane. U Trinaestoj brigadi ima dosta Mostaraca. A svi Hercegovci vole Mostar. To je najveći grad u Hercegovini, i prirodno je što misle o njegovom oslobođenju. Pogotovo kad svi dosta znamo o njegovoj borbi protiv mrskog okupatora. Pričali su nam drugovi da se partizani usred dana u nekim zabačenim ulicama kreću sa crvenim zvijezdama na titovkama. U tim ulicama nema ni jednog izdajnika. Narod je gotovo listom uz nas. Samo se tako može objasniti da su naši drugovi iz Trećeg mostarskog bataljona, poslije proboja iz obruča u petoj ofanzivi, mogli doći u Mostar, tu se skloniti i sačuvati, da bi kad su se odmorili i sredili, na poziv Partije i rukovodstva odreda opet pošli u partizane. Rijetko se može naći neki drugi grad sa većim procentom stanovništva spremnog da se aktivno uključi u partizanski pokret. Ima gradova u kojima ogromna većina naroda simpatiše partizane i jedva čeka kad ćemo doći i donijeti slobodu, ali je malo gradova kao što je Mostar, u kome je toliko ljudi spremnih da prihvate teške i opasne zadatke. Izdajnici i špijuni nisu mogli opstati u ovom gradu. Nije bilo malo slučajeva da su nasred ulice, usred bijela dana, izvršavane kazne nad izdajnicima i agentima koji su se pokazali opasni za naš Pokret. To su činili mostarski skojevci i mladi članovi Partije, oni koji su i u svom bataljonu pokazali čuda od junaštva.

Pošao sam u Trinaestu brigadu, među Mostarce. Brigada se nalazila na položajima iznad Mostara. Putujem kolima vozi jedan mlad Mostarac. Vozeći, stalno pjeva. Kaže mi:

»Druže komandante, kad vozim prema Mostaru, čini mi se da ne dohvatam do gasa, kao da letim, tako mi je drago što idemo u ovom pravcu«.

Izašao sam na položaj. Partizani se okopili i pitaju: »Kad ćemo u Mostar?«

Vratio sam se u štab divizije, koji se nalazi u Trebinju, čvrsto riješen da tražimo od Vrhovnog štaba da napadnemo na Mostar.

Te iste večeri iznenada dođe u naš štab Petar Drapšin, koji je u Hercegovini četrdeset druge nosio ime Petar Ilić.

Stiže sav radostan. Zagrli se sa svima nama, jer nas sve poznaje još iz četrdeset druge godine. Pita za drugove koji su mu ostali u sjećanju. Raspituje se za stanje u diviziji. Ostali smo mu u lijepoj uspomeni, i pored svega što je, zajedno s nama, poživio u toku te godine. Ima vrlo lijepo mišljenje o borbenosti Hercegovaca.

Priča nam da je sad obišao sve krajeve u kojima je ranije bio: Dabar, Fatnicu, Bileću i sva okolna mjesta. Za ove krajeve vežu ga uspomene iz mnogih borbi u kojima je učestvovao u početku ustanka. Bio je u Pađenima, Planoj, kod Bjelica i Vukoja — svugdje je imao poznanike.

Ovdje se zatekao i Salko Fejić, Mostarac, član Oblasnog komiteta za Hercegovinu. Odmah smo poveli razgovor o napadu na Mostar.

Petar Drapšin kaže da je zbog toga i došao ovamo. Gotovo čitavu noć provedosmo u razgovoru. Pričali smo o bitkama koje smo vodili i o onima koje nas još čekaju do potpunog oslobođenja zemlje i sloma hitlerovske Njemačke. Najviše smo razgovarali o mostarskoj operaciji. To je naš neposredni zadatak.

»Drugovi«, reče nam Petar Drapšin na sastanku, »danas šaljem depešu Vrhovnom štabu sa predlogom da jedinice Osmog korpusa sa Dvadeset devetom divizijom napadnu i oslobode Mostar. Biće to velika bitka. Neprijatelj je riješio da lako ne pusti Mostar. Biće potrebno razraditi plan napada«.

Tu smo, pred njegov odlazak, utvrdili zadatke jedinicama. Drapšin je bio vrlo savjestan vojni rukovodilac, nije htio da mu promakne ni jedna sitnica a da je unaprijed ne predvidi. Imao je veliko iskustvo i bio talentovan vojskovođa. Učestvovao je u građanskom ratu u Spa-

niji, a od kraja 1941. do juna 1942. godine bio je na čelu partizanskih jedinica u Hercegovini. Kasnije je ratovao u Slavoniji, potom rukovodio operacijama za oslobođenje Knina. A sada, evo ga gdje kao komandant Osmog korpusa pravi planove za oslobođenje Mostara.

Poslata je opširna depeša Vrhovnom štabu. Ubrzo je stigao odgovor da su saglasni sa predloženom operacijom.

Štab Osmog korpusa nalazi se u Imotskom. S njim imamo svakodnevnu radio-telegrafsku vezu. Petar nas poziva da dođemo kod njega da razradimo zajednički plan napada na Mostar. S nama je pošao i Vaso Miskin.

Došli smo u Imotski. Štab korpusa smješten je u jednoj velikoj zgradi. To je sad pravi, moderno opremljeni vojni štab. U Imotskom mnogo partizanske vojske. Puno kamiona, tenkova i drugih vozila. Osmi korpus već sada ima jake tenkovske i artiljerijske jedinice.

Ušli smo u štab. U komandantovoj sobi, na zidovima, vojne karte. Na stolovima telefoni. Ulaze i izlaze kuriri-motociklisti iz raznih mjesta u kojima su smještene jedinice Osmog korpusa.

Te noći dugo smo razgovarali o planu napada. Osim Petra, tu su Pavle Jakšić, načelnik štaba, i Boško Šiljegović, politički komesar.

Vratio sam se iz Imotskog vrlo zadovoljan. Zadivio me izgled moderno opremljenih jedinica i sposobnost njihovih rukovodilaca.

Kad je počelo nastupanje naših snaga prema Mostaru, pošao sam sa štabom Trinaeste brigade na položaje iznad vrela Bune, u brda. Sa tih brda, na kojima se nalaze stare tvrđave, gledao sam kako artiljerija Osmog korpusa tuče okolinu Mostara.

Tu na položajima Trinaeste sastavili smo zapovijest za nastupanje.

Okolinom se razliježe pjesma boraca.

Prije nego je pala noć, odjeknuli su prvi mitraljeski rafali, i ovdje i gore, na putu za Nevesinje, gdje se već nalaze jedinice naše Desete brigade.

Dva dana i dvije noći potrajaše borbe na prilazima gradu. Fašisti su uporno branili svaku stopu zemlje. Po njivama u okolini grada, koje su morale da napuste na-

tjerani našim jurišima, ostavili su nagazne mine. Rijeku Bunu, koja bijaše nadošla od velikih kiša, neprestano zasipaju mitraljeskim rafalima. Minobacači, također, ne prestaju da tuku. Treći dan naši su prišli do same rijeke. Naređeno je da se prebacuju čamcima. Ali, pokušaj nije uspio.

Nije bilo vremena za oklijevanje. Imali smo sve više gubitaka. A odavde, s položaja, vidimo da su Dalmatinci na drugoj strani Neretve došli do iznad samog grada. Izdali smo naređenje da se forsira rijeka.

Došao sam među borce i rekao:

»Drugovi, mi moramo prvi u Mostar«.

Uskoro je otpočeo juriš. Posmatrao sam nastupanje boraca, koje me podsjećalo na nezadržive jurišе Prvog udarnog bataljona 1942. godine. Usred bijelog dana, pod neprijateljskom vatrom borci su, ne zaklanjajući se, gazili hladnu rijeku koja im je dopirala do grudi. Gazeći, pucali su iz pušaka i mitraljeza. Jurišali su prijeteći neprijatelju s druge strane rijeke.

Toga dana naša Deseta brigada je uništila sva njemačka uporišta na putu Nevesinje — Mostar. Jedino se još drži sam grad, ali je opkoljen i uskoro će morati da padne.

Sa zapadne strane Dalmatinci su doprli do prvih kuća u Mostaru. A pred noć bataljoni Trinaeste brigade zauzeše vojnu bolnicu, koja se nalazi na južnom ulazu u grad.

Svaki čas dolaze izvještaji od jedinica. Štabovi brigada nas često izvještavaju o stanju na položajima.

Stalno mislim o tome da li će biti potrebno da se još jedan dan borimo za Mostar. Da li ćemo i sutra morati da se tučemo za svaku ulicu i svaku kuću, da krvarimo i da razaramo ovaj grad koji je toliko propatio. Iz tog razmišljanja trže me kurir Trinaeste brigade. Komandant brigade javlja:

»Nalazimo se usred grada. Tenkovi Osmog korpusa već su prodrli u grad, zauzeli mostove i tako onemogućili odstupanje velikom broju njemačkih vojnika . . .«

Povikao sam:

»Mostar je slobodan!«

Kao da mi se veliki teret svalio sa srca. Neće doći do većeg razaranja grada, nećemo morati da dajemo još veće žrtve, sačuvani su mostovi.

U toku noći u štab divizije dođe politički komesar pa smo zajedno rano ujutro krenuli u Mostar.

Nikada neću zaboraviti prizore koje sam tada vidio u tek oslobođenom gradu. Svi Mostarci su bili na ulicama. Svi učestvuju u velikom slavlju. Vesele se što su dočekali slobodu o kojoj su toliko maštali u toku ovog rata toliko surovog naročito za slobodarski Mostar i njegove ljude.

Mostar je dao blizu dvije hiljade partizana. I to kakvih boraca! Sjećam se Mostarskog bataljona koji je u slobodnim časovima sav bio hor. Kad bi zapjevao, odjekivale su bosanske šume i hercegovački krševi. I evo, Mostar, koji je četiri godine davao otpor i nije se pokorio, u kome je partizanska borba često vođena na ulicama, slavi svoje oslobođenje. Ali, u pobjedničkoj vojsci nema stotine mostarskih prvoboraca i organizatora ustanka: dr Safeta Mujića, braće Brkića, braće Fejića, Mladena Balorde, Lace i Rife, Lea Bruka i Obrada, nema divnih drugova i drugarica koji padoše po Bosanskoj krajini, sjevernoj Hercegovini, na Volujaku, na Sutjesci i ostalim bojištima.

Sretoh se sa drugovima iz Mostara. Među njima je Salko Fejić, član Oblasnog komiteta. On me upozna sa odlukom da se u Mostaru održi veliki narodni zbor na kome će govoriti Petar Drapšin, Vicko Krstulović, Avdo Humo i ja.

U međuvremenu stigoše kuriri Desete hercegovačke brigade i donesoše izvještaj da je prošle noći definitivno oslobođeno Nevesinje. Njemački garnizon je potpuno uništen. Na putu Grebak — Bakračuša leži nekoliko stotina mrtvih njemačkih fašista i njihovih pomagača.

Tog časa sjetih se poginulih nevesinjskih junaka iz Prvog udarnog bataljona: Dukice Graovca, Vuka Torovića, Sava Brenja, Voja Gušića, Ljubice Ivković, Vula Skoka, Draga Papića i desetine drugih koji ne dočekaše da vide zauvijek oslobođeno Nevesinje.

Na velikom zboru okupili su se svi Mostarci i vojska koja je tada bila u gradu.

Poslije mitinga obilazimo grad. Razgledamo trofeje. Imamo mnogo zaplijenjenog ratnog materijala. Ovdje je uništen gotovo čitav neprijateljski garnizon. Vrlo malo fašista je uspjelo da bježeći spasi glave. Ima na stotine zarobljenika, Nijemaca i ustaša. Ali sada se štab ne brine za zarobljenike. Tu brigu preuzeli su oficiri Ozne. Oni imaju pune ruke posla. Treba da ispitaju i kazne one koji su vršili zločine.

Šetam gradom sa Petrom Drapšinom. On je kroz Mostar prošao 1941. godine na putu za istočnu Hercegovinu, kamo ga je uputio Vrhovni štab da nam pomogne u rukovođenju ustankom. Sada komanduje modernom, brojnom i dobro opremljenom vojskom. Poslali smo zajednički izvještaj Vrhovnom štabu o oslobođenju Mostara.

Slušamo radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija«. Spiker prenosi vanredno saopštenje Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije o oslobođenju Mostara.

Poslije nekoliko dana u Mostar je došao Đuro Pucar Stari, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Vaso Miskin me poziva da dođem u Oblasni komitet. Tu sam zatekao druga Starog. On se raspituje o snazi naše divizije, raspoloženju boraca i naroda. Pričamo mu sve najbolje, jer je zaista tako.

Ovo je moj prvi susret sa Đurom Pucarom Starim. Znao sam i ranije da je on sekretar Pokrajinskog komiteta Partije, da je u početku ustanka rukovodio partijskom organizacijom u Bosanskoj krajini. Svi smo se u toku rata divili uspjesima Krajišnika. Krajiška rukovodstva nisu imala onih grešaka i skretanja kojih je bilo u Hercegovini i Crnoj Gori.

Drug Stari se nije mnogo zadržao kod nas u Mostaru. Otišao je prema Splitu.

Dosta radosti smo doživjeli u oslobođenom Mostaru. Ni danju ni noću nisu prestajale manifestacije naroda i vojske.

Sa Veleža duva jak sjeverac, kako zna samo ovdje u Mostaru da bjesni danima. Vedro je, sunce ogrijalo kao da je proljeće. Da nije vjetra, bilo bi lijepo.

Dobili smo naređenje Vrhovnog štaba o daljim zadacima naših jedinica. Osmi udarni dalmatinski korpus, kojim komanduju Drapšin i Šiljegović, treba da nastupa duž jadranske obale u pravcu Splita i dalje, a naša divizija u pravcu Bosne, dolinom Neretve, ka Ivan-planini.

Opet se rastajemo s Petrom Drapšinom. Sigurni smo da ćemo se opet sastati, bar onda kad oslobodimo zemlju.

Prije rastanka s jedinicama Osmog korpusa organizovali smo vojnu paradu kroz grad. Više od dva sata prolazile su jedinice ulicama Mostara kroz gustu masu građana i seljaka, koji su iskreno ispraćali svoju vojsku, zahvalni borcima što su ih oslobodili od fašističkog ropstva. Prolazi kroz grad naša artiljerija, mnogobrojni topovi i haubice raznih kalibara, koje smo zarobili u posljednje vrijeme. Idu tenkovi Prve tenkovske brigade i izazivaju oduševljenje stanovništva. Takvog oduševljenja, takve iskrene radosti naroda zbog snage svoje vojske još nisam vidio.

Dalmatinci su otišli svojim putem, a mi smo krenuli dolinom Neretve u pravcu Konjica. Naišli smo na Jablanicu, porušenu, onakvu kakvu smo je ostavili poslije četvrte neprijateljske ofanzive, u zimu 1943. godine.

Nijemci su odstupali pred našim jedinicama korak po korak. Branili su se kao očajnici. Imali smo muke dok smo oslobodili Ramu i Ostrožac. Tu su nas zadržali nekoliko dana. Ipak smo ih potjerali u pravcu Konjica. Otuda su pružali uporan otpor. Prišli smo im blizu. Naša artiljerija precizno gađa. Artiljerijskom vatrom smo likvidirali, jedan po jedan, betonski bunker, iz kojih su iskakali fašisti kao izbezumljeni.

Došao sam na položaj i slušam razgovor boraca — obnavljaju uspomene iz ranijih borbi za Konjic.

Sjetih se mladog Konjičanina Maksima Kujundžića, koji pogibe prošle godine kod Nevesinja kao komandant Omladinskog bataljona. Bio je to zaista primjeran omladinac i borac, ali ne dočeka da vidi svoj Konjic slobodan.

Borci razgovaraju:

»Nema sada četnika da nas napadnu s leđa!«

»Nema više ni one stare bahatosti njemačke, bježe kao kukavice ako ih ne čuvaju betonski bunkeri«.

»Uzećemo im i Konjic za dan-dva pa ne znam kako se uporno otuda branili«.

Pred noć u Konjicu sinu bljesak eksplozije. Dolinom Neretve se pronese strašan tresak, koji potraja nekoliko sekundi. Slušamo i mislimo šta li se to dogodilo. Neko reče:

»Digoše u vazduh kameni most pred Konjicom«.

I stvarno, pripremajući se da bježi iz Konjica, neprijatelj je digao u vazduh veliki kameni most preko Neretve. Kad smo došli u grad, mještani nam ispričaše da su Nijemci još prije tri dana dovukli na most mine, povezali ih električnim vodovima i tako pripremili rušenje mosta za momenat kad budu prisiljeni da napuste grad.

Konjic porušen. Tražili smo kuću da smjestimo štab divizije, ali nismo našli ni jedne u kojoj bismo se mogli smjestiti; gotovo sve su bile ruševine.

Jedinice su produžile da gone neprijatelja. Pošli smo i mi put Ivan-planine. U putu smo održali sastanak štaba.

»Ne valja ako nam neprijatelj poruši željezničke mostove. Još ako mu uspije da poruši tunel kroz Ivan-planinu, onda će Hercegovina dugo vremena ostati odsječena od ostalog svijeta. Ako dignu i Lukačev most, kao što su to učinili sa konjičkim, onda ćemo imati velike muke dok se to kasnije izgradi«, konstatovano je na sastanku štaba.

Upoznali smo štabove i jedinice sa ovim i tražili da se učini sve kako bi se spriječilo rušenje mostova.

Te noći jedan bataljon Desete brigade gonio je Nijemce u stopu sve do Lukačeva mosta. Izgleda da je neprijatelj bio riješio da ga poruši. Ali, nije mu uspjelo. Naš bataljon ga je spriječio i most je sačuvan. Tom prilikom je poginuo komandant tog bataljona Jovan Bobot. Pao je u posljednjoj bici u Hercegovini.

Poznavao sam ga vrlo dobro. Bio je to odvažan i hrabar mladić. Malo ih je takvih u našoj diviziji. Rođen je u jednom selu kod Bileće. Odmah u početku ustanka primljen je u KPJ i pokazao se neobično hrabrim. Nije bilo borbenog zadatka koji on nije bio u stanju da izvrši. A bio je siguran i pouzdan. Gdje je on bio sa jedinicom, tamo je morala biti i pobjeda. Uvijek je išao pred bataljonom.

Jovan je sam sebi digao lijep spomenik, mislio sam sjećajući se njegovog lika. Kasnije, kad zemlja bude slobodna, prolaziće vozovi i u njima će putovati borci Dvadeset devete divizije. Oni će se sjećati Jovana i pričaće svojim saputnicima: »Ovdje je poginuo Jovan Bobot, hrabri komandant bataljona Dvadeset devete divizije. Poginuo je boreći se za most koji su Nijemci namjeravali da sruše i da nam onemoguće dalje napredovanje u pravcu Bosne«.

Pred nama stoje visoke bosanske planine zavijane snijegom: Ivan-planina, Bjelašnica, Treskavica i njihovi ogranci. Sve ih dobro poznajemo iz ovog rata.

Iza nas ostaje Hercegovina, posijana grobovima, porušena i popaljena — ali slobodna, zauvijek oslobođena od svih neprijatelja naroda.

Nije ovo četrdeset druga, kada smo Hercegovinu ostavili punu neprijateljskih jedinica koje su žarile i palile. Nije ni četrdeset treća, kada smo bili malobrojni i nejaki, kada smo morali da izbjegavamo veće neprijateljske jedinice i da vodimo partizanski rat. Prošlo je ono vrijeme kada je neprijatelj od nas bio vojnički jači. Ostaje za nama naš rodni kraj, koji smo bezbroj puta prošli uzduž i poprijeko. Nema nijednog brda, nijedne kote na koju se nismo po nekoliko puta popeli da otuda otjeramo neprijatelja.

Sada je narod u Hercegovini odahnuo. Lakše mu je mada nemamo dovoljno hrane niti mogućnosti da mu efikasnije pomognemo. Borba za oslobođenje još nije završena, ali narod Hercegovine živi i živjeće u slobodi. Garancija za to je njena divizija i ostale divizije naše narodne vojske, koje se pod komandom druga Tita bore za slobodu.

VII

Jurišom naših jedinica zauzeta je Bradina, željeznička stanica i malo brdsko naselje ispod Ivan-planine. Kasnije smo izbili na Ivan-sedlo i produžili da gonimo neprijatelja prema Sarajevu. Ujutro su naše prethodnice doprle do Raštelice, male željezničke stanice na drugoj strani planine. Gledajući kako naše jedinice napreduju, činilo se da ćemo za dan-dva biti kod Sarajeva, glavnog grada Bosne i Hercegovine. Ali, to se nije desilo.

Na Ivan-sedlu dobismo izvještaj iz neprijateljske pozadine o pokretu jačih neprijateljskih snaga. Javljaju da je na put Sarajevo — Zenica pristigla divizija »Princ Eugen«, naša poznanica još iz pete ofanzive.

Otkuda sad ta divizija? Zar još postoji? Sad sam siguran, biće teških borbi mada se bliži kraj rata.

Nismo još stigli da se u štabu posavetujemo o daljim mjerama kad otpoče njemački protivnapad. Najprije je više od dva sata trajala žestoka artiljerijska i minobacačka vatra po našim položajima, a zatim uslijedi napad pješadije.

Tako je počela krvava borba na Ivan-sedlu, koja je bjesnila više od dvadeset dana. Pred nama su se nalazile jedinice divizije »Princ Eugen«, u našim krajevima po zlu poznate. Koliko je kuća zapalila? Koliko je žena i djece ubila u Pivi, u Hercegovini i drugim krajevima? Koliko je naših ranjenih drugova platilo glavom od pripadnika ove divizije, sastavljene od zločinaca i dželata?

Za cijelo to vrijeme dok smo bili na položajima na Ivan-planini i danju i noću su se redali juriš za jurišom — čas naš, čas njihov. Ne može se reći koji je od koga bio snažniji, žešći i krvaviji. Imali smo mnogo žrtava, palo je mnogo divnih boraca jurišajući na neprijatelja sa jednom jedinom željom: da ga otjeraju iz svoje zemlje i da doprinesu bržem završetku ovog krvavog rata.

Nekoliko puta za vrijeme tih velikih borbi dolazio sam u Mostar. Naši politički radnici intenzivno su radili. Najviše su orijentisani na mobilizaciju novih boraca za naše jedinice. Svaki dan je dolazilo u Mostar po nekoliko desetina novih boraca, koji su odatle, dolinom Neretve,

upućivani u jedinice na Ivan-sedlu. Prije odlaska na front na brzinu su obučavani: kako se rukuje puškom, kako se zaklanja i kako se traži novi položaj kad se jedan napušta. Sve su to morali naučiti za svega nekoliko dana.

Štab divizije smo premjestili sa Ivan-planine u Konjic. U gradu smo jedva našli kuću da u nju smjestimo ranjenike koji su svakodnevno dolazili sa položaja na Ivan-sedlu. Konjic je pred samo njegovo oslobođenje teško bombardovala saveznička avijacija, te je i to doprinijelo da u njemu ne ostane čitave zgrade.

Pošto su borbe postale vrlo oštre, trebalo se spremiti za duži boravak na ovom položaju. Nije bilo drugog izlaza — morali smo prihvatiti frontalnu borbu koju nam je neprijatelj nametnuo. Držati se naše partizanske taktike, značilo bi omogućiti Nijemcima i ustašama da opet ulaze u gradove koje smo oslobodili, dozvoliti im da vrše pokolje stanovništva, da ubijaju žene i djecu. Zato smo se radije riješili da uz gubitke odolijevamo naletima neprijatelja, a zatim, prelazeći u napad, da ga slomimo. Trebalo je ići naprijed, ka Sarajevu.

Nijemci su vrlo brižljivo utvrdili svoje položaje sistemom rovova pokrivenih zemljom i drvetom. Ali najveću teškoću za nas predstavlja to što naši borci neće da se čuvaju, da se zaklanjaju onako kako se to mora činiti u savremenom ratu. Ima ih koji smatraju da je kukavičluk dobro se zakloniti ili da se za takvog može pomisliti da je loš borac. Ostala takva shvatanja pa trpimo mnogo više gubitaka nego što bi se moralo. Osim toga, partizani nisu vični rovovskom ratu pa im je teško dokazati da se moraju ukopavati, da je važno pobijediti neprijatelja i pri tome ostati živ. Omladinci u svom entuzijazmu prednjače, zanesu se pa golim grudima jurišaju na utvrđenja. Imamo dosta muke da smanjimo naše gubitke, da ih svedemo bar na onu mjeru koja je neminovna.

Borbe se nastavljaju sa nesmanjenom žestinom. Naši se gubici svakodnevno povećavaju. Poslije dvije nedjelje borbi na Ivan-sedlu, naša divizija je imala više od 1.500 ranjenih i poginulih boraca. Zabrinjavaju nas toliki gubici. Ne ginu nam samo mladi i neiskusni borci, nego

podjednako i prekaljeni ratnici, veterani udarnih bataljona Desete brigade. Žao mi ih je sviju. Teško mi pada kad ovako ginu, a još teže što ginu kad se nalazimo pri kraju rata.

Sada je Vule Mićunović politički komesar Dvadeset devete divizije. On je tu dužnost primio još dok smo bili u Trebinju. To je mlad čovjek, intelektualac iz Crne Gore koji je s našom Desetom brigadom prošao najteže dane — Sutjesku i sve kasnije ofanzive. Sposoban je politički komesar, komunista koji svojim primjerom vaspitava ratnike, a zahvaljujući svojem znanju i političkoj zrelosti uspješno rukovodi političkim radom u jedinicama. Staložen je, pronicljiv, zna da pravilno postupi sa svakim s kim dođe u dodir.

Naša divizija sada ima više od šesnaest hiljada boraca. Pregledajući izvještaj o brojnom stanju, sjećam se onih dana četrdeset druge godine kada smo imali jedva četiri stotine boraca u odredu koji je pod pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga morao da napusti Hercegovinu. Gledajući jedinice na položaju, raduje me što svi ovi mladi ljudi koji su nam kasnije došli imaju vojničko držanje i što su spremni da se žrtvuju za pravednu stvar, za konačno oslobođenje zemlje. Među njima ima dosta hrabrih boraca, iako su nedavno došli u naše redove iz hercegovačkih sela i varošica. Njihovi podvizi, pojedinačni i grupni, ulijevaju čovjeku nadu i uvjerenje da će oni istrajati bez obzira na teškoće koje nas još čekaju.

Svaki čas me neki od boraca u prolazu upita:

»Kad ćemo, druže komandante, udariti svom snagom? Da jednom probijemo front i uništimo esesovce«.

Već smo zašli u treću nedjelju krvavih borbi na Ivanu. Dolje, u dolini Neretve, već se pojavio behar, cvjetaju voćke i trava zazelenjela — počinje proljeće. Naše jedinice na sremskom frontu napreduju uništavajući neprijatelja pred sobom. Crvena armija je zauzela Budimpeštu. Saveznici na zapadu uništavaju neprijatelja na kopnu, moru i u vazduhu. Jedinice Jugoslovenske armije takođe napreduju na svim frontovima. Vrijeme je da i mi

krenemo u odlučan juriš i da razbijemo neprijateljska utvrđenja pred sobom.

Jednog jutra, još nije bilo sasvim svanulo, izašao sam sa načelnikom štaba divizije, Dragom Đukanovićem, na položaj. Bijaše prilično hladno i pala rijetka magla po planini. Noć je prošla mirno. Nije bilo napada ni sa jedne strane. Samo su s vremena na vrijeme štektali njemački mitraljezi. Toliko da se jave da su još tu i da ospu teren ispred sebe rafalima — jer se Nijemci boje naših bombaša. Rakete su povremeno parale nebo i kroz rijetku maglu osvjetljavale prostor između naših i neprijateljskih položaja.

Zašto neprijatelj ćuti? Možda se i on priprema za napad?

Stojimo na položaju i posljednji put razgledamo predviđene pravce napada pojedinih jedinica. Naredili smo da otpočne artiljerijska priprema napada. Čim su naši topovi počeli da tuku, borci se podigoše iz svojih rovova. Posmatrali su dejstvo artiljerije. A kako i ne bi? Mi partizani smo u toku čitavog rata bili željni vlastitih teških oruđa. Nikad ih nismo imali dovoljno. Ponekad bi se desilo da steknemo topove, ali uskoro smo se morali rastajati s njima. Sada imamo čitavu artiljerijsku brigadu u našoj diviziji. Brigadom komanduje Tripo Bjelica, koji je u partizanima od početka ustanka. Hrabar je borac i uspješno rukovodi jedinicom. On je prije rata služio u artiljeriji i dobro poznaje ovaj rod vojske. Prosto je zaljubljen u svoje topove i koliko god da ih imamo, ne bi mu ih bilo mnogo. Sem topova, voli konje i jahanje. Sada njegova artiljerija uspješno tuče njemačke položaje.

Čim smo izdali naređenje za napad, borci su iskočili iz svojih rovova i jurnuli na neprijateljska utvrđenja sa poznatim partizanskim uzvikom:

»Naprijed, udarnici!«

Od uzvika se prolomila planina. Odzvanjale su strane pokrivene stoljetnim četinarskim šumama.

I uskoro, tek što je sunce obasjalo, na Ivan-planini više nije bilo živih Nijemaca. Esesovci su se povlačili prema Sarajevu.

Sve naše brigade učestvovale su u gonjenju neprijatelja. Ranije smo namjeravali da pošaljemo Dvanaestu brigadu u Hercegovini, jer je bila predviđena da uđe u sastav Korpusa Narodne odbrane, koji je imao da obezbjeđuje oslobođene gradove i sela i čisti razbijene grupice neprijatelja koje su ostale u planinama krijući se od naroda i njegove vojske. Dvanaesta brigada je trebalo da postane Treća brigada Bosansko-hercegovačke divizije Narodne odbrane. Ali, i pored toga, Dvanaestu smo poslali naprijed jer smo očekivali nove borbe i sukobe sa odmornim snagama koje je neprijatelj držao u rezervi.

Deseta brigada je nastupala napadajući neprijateljske snage lijevom stranom komunikacije koja od Ivan-planine vodi prema Sarajevu. Trinaesta brigada je napadala desnom stranom, a ostale snage, koje su sačinjavale centar fronta, nastupale su putem i željezničkom prugom goneći pred sobom neprijatelja koji se povlačio. Naša mlada Artiljerijska brigada nastupa putem i gađa iz neposredne blizine utvrđenja koja je neprijatelj izgradio duž pruge i izgoni iz njih preplašene neprijateljske vojnike. Topovi zasipaju granatama put koji je zakrčen kolonama neprijateljskih vojnika i komorom.

Napredovanje naših jedinica trajalo je čitav dan. Nastupalo se pod borbom sa neprijateljskim jedinicama, koje su se teško oporavljale od gubitaka što su ih pretrpjele na Ivan-planini. Pred noć smo stigli na put koji od Sarajeva vodi u pravcu Kiseljaka i dalje prema Zenici i Travniku. I ovu je komunikaciju neprijatelj posljednjih dana uporno branio. Iz izvještaja smo saznali da su jedinice pod komandom generala Slavka Rodića potukle Nijemce kod Busovače. Nijemci su branili ovaj put računajući da njim odstupe kad im stanje u Sarajevu postane nepodnošljivo. Odavde, od Blažuja, treba da krenemo ne prema Sarajevu nego ulijevo, u pravcu Kiseljaka. Ovim putem Nijemci namjeravaju da se povlače iz Sarajeva jer ih tamo napada nekoliko naših jedinica. I napad za oslobođenje Sarajeva je već otpočeo. Sarajevo napadaju 2, 3. i 5. udarni korpus.

Sada mi je jasno: za dvadeset i četiri sata situacija će se razbistriti. Nema sumnje, Nijemci će pokušati da se probijaju. Oni su u Sarajevu koncentrisali velike snage. Odstupajući sa Balkana, mnoge njihove jedinice su se našle tu. Još su toliko jaki da se mogu organizovano povlačiti pred našim jedinicama, ako već nisu u stanju da odbrane gradove koje napadamo.

Međutim, trebalo je učiniti sve da se što manje esesovaca izvuče iz naših krajeva prema sjeveru, jer smo znali da će nas opet tamo dočekati i da će, kad se koncentrišu, biti opasniji. Znali smo: velike zločine su počinili i zbog straha da ne budu kažnjeni, neće se predati.

Zauzeli smo položaje na putu Blažuj — Kiseljak i riješili da tu zanoćimo. Pred samu noć, kako smo i predviđali, počeše njemački napadi. Još uvijek neprijatelj raspolaže velikim snagama — motorizacijom i artiljerijom. Juriša na naše položaje. Ali to više nisu poznati juriši esesovaca iz ranijih dana. Nisu se usuđivali da se udalje od puta. Jurišali su bezvoljno. Dotrče pred naše položaje i kad ih ospe vatra iz mitraljeza, ukopavaju se oko puta, zavlače glave u rupe. Nema više onih bahatnih hitlerovaca, koji su nadmeno išli u juriše. Bježali su putem ostavljali ratnu opremu, bacajući oružje, sa jedinom željom da spasu glave i izbjegnu zarobljavanje. Iza njih su ostajali kamioni, topovi, konji i kola i mnogo ratnog materijala.

Svanulo je. S danom se pojavila i naša avijacija. Lovački aparati mitraljiraju mase neprijateljskih vojnika koje se kreću putem i oko puta.

Nalazim se na položaju s političkim komesarom divizije Vulom Mićunovićem. Gledamo naše lovce kako mitraljiraju njemačke jedinice. Razgovaramo i obnavljamo uspomene iz rata. Sjećamo se Zelengore i Sutjeske. Gdje su sada njemačke štuke koje su onako »junački« tukle naše nezaštićene ranjenike?

Napadi naših jedinica ne prestaju.

Šesti je april 1945. godine.

Poslije podne pronese se glas: »Sarajevo je oslobođeno«. Ta vijest je djelovala kao kad sunce ogrije poslije oluje.

Dogovaramo se na brzinu. Postoji opasnost da nam glavnina neprijateljskih snaga pobjegne. Zaključujemo: »Dvanaesta brigada da napadne Kiseljak«.

Brzo smo uputili naređenje Dvanaestoj brigadi, kojom komanduje Ljubo Miljanović.

Znali smo da će Ljubo na čelu svoje brigade uletjeti u Kiseljak. I nismo se prevarili. Dvanaesta je, sutradan, 7. aprila, zauzela Kiseljak. Tako se neprijatelj našao u klopci. Naši su mu presjekli put i onemogućili odstupanje. A druge naše jedinice su bile za petama neprijatelja na Kobiljoj glavi — kosi kojom se probija put od Blažuja prema Kiseljaku. Na tom sektoru, od Kobilje glave do Kiseljaka, odigrale su se poslednje velike bitke za Sarajevo. Još su bojevi bili u jeku kad je stigla depeša od štaba Treće divizije, kojom nas komandant Savo Burić obavještava da je Sarajevo oslobođeno.

Pod uticajem vijesti o oslobođenju Sarajeva ubrzo se riješila bitka na Kobiljoj glavi. Nije prošlo više od dva sata preostale neprijateljske jedinice položiše oružje.

Nije lako opisati kako je izgledalo bojište od Blažuja do Kiseljaka. Sav put pokriven leševima, prosutom i izlomljenom ratnom opremom. Ovako nešto ni na filmu se ne može vidjeti. Put je izrovan ručnim i avionskim bombama, minama i artiljerijskim granatama. Osim leševa njemačkih vojnika i mrtvih konja i mazgi s ukočenim nogama okrenutim uvis, vide se kamioni u plamenu.

Kad je bitka završena, pošao sam s komesarom u Sarajevo. Nikada neću zaboraviti ono što sam tada vidio na putu prema gradu. U Sarajevo i Sarajevsko polje slegla se ogromna vojska, mnoge naše jedinice. Tu su slavne krajiške brigade — borci sa Kozare i Grmeča, o kojima smo u toku rata često mislili slušajući vijesti o njihovim pobjedama. Uvijek kad sretnem Krajišnike, sjetim se ofanzive na Kozaru i mnogih borbi koje su ih proslavile. Tu su zatim jedinice sastavljene od boraca sa Čičine Romanije, koji su svojim pobjedama nad neprijateljem u toku četrdeset prve i četrdeset druge godine i nama u Hercegovini davali podstreka da izdržimo u krvavim borbama i teškim marševima. Ovdje su i crnogorske jedinice — slavna Treća divizija, sastavljena od proletera koji su

se proslavili širom zemlje herojski braneći ranjenike na Sutjesci. Tu su još mnoge jedinice naše Jugoslovenske armije, koja vodi posljednje bojeve za oslobođenje. Ali, pored radosti pobjede, dočekaše nas i potresne slike — svjedočanstva o divljanju krvnika koji su čvrsto riješili da unište što više naroda, da se osvete onima koji su se radovali slobodi svoje zemlje. Pokazaše nam drvored kestenova na Marin-dvoru o kojima su visili obješeni ljudi i žene, rodoljubi koje ustaše i Nijemci nisu htjeli da ostave žive, da sačekaju oslobodioce grada. Tužna je to slika. Ključala je u meni žeđ za osvetom nad ubicama ovih nevinih žrtava.

Idemo glavnom ulicom a ne mogu da zaboravim ono što su nam građani ispričali na Marin-dvoru. Komesar mi govori, kao da pogađa moje misli:

»Još ćemo imati prilike da se sretnemo sa fašistima«.

To komesar pokušava da me tješi jer vidi tugu na mom licu, a ni on nije manje ganut sudbinom Sarajlija. Ne radi se samo o povješanim na Marin-dvoru. Saznali smo za divljanja zloglasnog ustaškog vođe Luburića, koji je u svojoj vili napravio logor smrti sličan onima u Njemačkoj. Desetine i stotine ljudi ubijeno je u toj vili.

Naročito nas je ganula vijest o pogibiji sekretara Mjesnog komiteta KPJ Vladimira Perića Valtera. On je pao prilikom borbi za oslobođenje Sarajeva, braneći objekte koje su Nijemci namjeravali da unište prilikom napuštanja grada. Sačuvani su mostovi na Bistriku, sačuvana je i električna centrala. Valter je poginuo braneći baš nju. U Sarajevu je došao iz partizana sa zadatkom da organizuje rad Partije i pomoć našim jedinicama u materijalu u kome smo oskudjevali. Te zadatke je uspješno rješavao. Kažu ljudi da se slobodno kretao gradom u uniformi neprijateljskog oficira. Imao je dobro organizovanu obavještajnu službu. Bio je vrlo sposoban da poveže simpatizere našeg pokreta u veoma teškim uslovima. Prilikom borbi za Sarajevo Valter je organizovao udarne petorke, sastavljene od građana, koje su dejstvovale u pozadini neprijatelja, u samom gradu, i tako doprinijele njegovom oslobođenju.

Dođosmo u hotel »Evropu«. Tamo nađosmo članove Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Avda Huma i Pašagu Mandžića Murata, kojeg sam upoznao u petoj ofanzivi kao komesara Šeste istočnobosanske brigade. Odmah sam se sjetio susreta s njim i Majom na Zelengori. Kad smo se tamo našli, dali su mi šaku pržena ječma. Bio sam tada veoma gladan i taj dar teško ću ikada zaboraviti. Pašaga hitro ustade, pođe mi u susret i poljubismo se. Veseo je, sija od zadovoljstva.

»Jesi li zaboravio, kaže, kad smo na Zelengori jeli onaj prženi ječam?«

»Neću to, siguran sam, nikad zaboraviti«, rekoh smijući se.

Nismo imali vremena da se duže zadržavamo. Trebalo je da se što prije vratimo u štab divizije. Znali smo da nas čekaju novi zadaci.

Idemo kroz grad i razgledamo tragove borbi po ulicama. Susrećemo građane koji nas posmatraju vedrih lica, nasmijani. Bez obzira na težak život pod okupacijom i na to što su mnogi izgubili svoje najmilije, veseli su jer je u njihov grad došla toliko čekana sloboda.

Štab divizije je smješten u Hadžićima. Vraćamo se istim putem i gledamo tragove borbi i lom duž čitavog puta. Stigli smo u Hadžiće pred samu noć.

U štabu imamo puno posla. Treba izvršiti mnoge organizacione poslove. Mnoga komandna mjesta su upražnjena. U toku posljednjih borbi neki drugovi su poginuli, a neki ranjeni. Najviše nam je poginulo komandira i političkih komesara četa, a dosta i bataljonskih rukovodilaca. Oni najčešće i ginu. Najbliže su borcima i moraju kad je najteže ličnim primjerom uticati na njih. A mi smo imali takve vojne i političke rukovodioce koji nisu prezali da u interesu uspješnog izvršenja borbenih zadataka žrtvuju sve, pa i život. I sada smo izgubili dosta takvih drugova. Trebalo je popuniti njihova upražnjena mjesta prije polaska divizije na nove zadatke.

Poslije ponoći stiže kurir iz štaba korpusa. Nosi naređenje za pokret. Još čitam, a drugovi me pitaju:

»Sigurno je to naređenje za pokret?«

»Jeste«, rekoh.

»Gdje ćemo? U Travnik ili bliže negdje?«

»Dalje, dalje«, odgovorih.

Pročitao sam naređenje da čuju svi članovi štaba. U njemu je stajalo da su jedinice Osmog korpusa, pod komandom Petra Drapšina, oslobodile Bihać. Sada napreduju u pravcu Like, čisteći pred sobom preostale neprijateljske garnizone. Prema najnovijim izvještajima dolinom Krupe se probija jača njemačka kolona, koja ima za cilj da ugrozi bok Osmog korpusa. Zato Dvadeset deveta divizija treba, usiljenim maršom, da stigne što prije u Bihać, a kasnije će dobiti dalja naređenja.

Tako je Dvadeset deveta divizija krenula na put dug više od tri stotine kilometara. Pošli smo na marš umorni neispavani. Cijelu noć uoči polaska morali smo da radimo. Trebalo je raspraviti o svemu što bi nas moglo sresti na putu. Pokret je otpočeo u rano jutro, prije zore. Tako smo navikli: u toku partizanskih marševa uvijek smo kretali prije zore.

Idem uz kolonu koja je vrlo duga, gotovo nepregledna. Politički komesar Vule ostao je na začelju. Trebalo je da kontroliše polazak pozadinskih dijelova divizije.

Žurim da što prije izbijem na čelo dugačke kolone. Idući razmišljam o Hercegovačkom odredu kad je marševao preko Treskavice i Prenja, o onoj maloj koloni od svega četiri stotine boraca koju sam obilazio za nekoliko časaka. Sada samo Artiljerijska brigada ima više od stotinu vozila i više od stotinu artiljerijskih oruđa. Putem prolaze teške haubice, a ja se sjećam ona naša dva brdska topa koja smo nekoliko mjeseci prenosili na konjima po planinskim bespućima, pa smo ih na koncu, u petoj ofanzivi, morali sakriti da ne bi pali neprijatelju u ruke. Te naše male brdske topove voljeli smo svi podjednako — i borci i rukovodioci. A kako i ne bismo kad su nam to bila jedina teška oruđa, kad smo ih prenosili kroz Bosnu i preko Zelengore. Sada vidim, doći će vrijeme kada ćemo poći na Zelengoru i uzeti naše topove da ih predamo nekoj našoj artiljerijskoj jedinici da ih sačuva kao uspomenu na partizansku artiljeriju.

Pošto smo prešli nekoliko kilometara, počeše se javljati pojedinci koji nisu mogli da pješače. Sjede pored puta, a jedinica im odmakla. Nisu to simulanti, nego zaista ne mogu da idu, nekoga je obuća natukla, neki nisu navikli na dugo pješačenje. Prilazim im i hrabrim ih da istraju.

»Ne možemo, druže komandante«, odgovaraju.

»Pustite nas da samo odahnemo pa ćemo brzo stići svoju jedinicu«.

Našli smo neka kola i u njih smjestili one koji zaista nisu mogli da se kreću. Tako je naša kolona produžila bez zastoja. To nas raduje, željeli bismo da što prije stignemo na određeno mjesto. Ko zna kakvi nas još zadaci čekaju na našem putu u Bosansku krajinu? Možda ćemo otuda produžiti dalje. Treba goniti neprijatelja sve dok ne bude uništen ili dok se ne preda. To zna svaki naš borac. Zato su svi spremni da izdrže do kraja. Malobrojni su među nama borci sa Sutjeske i Neretve. Iako nema mnogih koji su u četrdeset prvoj i četrdeset drugoj jurišali na bunkere, borbeni sastav divizije je vrlo dobar. Zadržao se duh partizanskih jedinica koje smo imali u početku rata.

S vremena na vrijeme kolona mora da sačeka dok inžinjerijske jedinice poprave porušene dijelove puteva i mostove. Porušenih mostova ima dosta. Tragovi borbi nisu rijetki. Ali naši inžinjerci brzo rade. Poslije sat, najviše dva, put je osposobljen i krećemo dalje.

Prilazeći Busovači, štapska kola Artiljerijske brigade naiđoše na nagaznu minu i odletješe u vazduh. Poginulo nam je nekoliko oficira i vojnika, među njima i načelnik štaba Artiljerijske brigade.

Prošli smo Busovaču. Puna je ruševina, tragova nedavnih sukoba naših jedinica sa Nijemcima i ustašama u povlačenju. Primičemo se Travniku. Oko njega smo četrdeset druge godine vodili borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama i jedva uspjeli da razbijemo njemački obruč u kome smo se iznenada našli. Ali, tada smo išli planinama, teško prohodnim planinskim stazama. Sada idemo putevima, a to je velika razlika, koja govori o našem položaju i odnosu naših i neprijateljskih snaga. Ipak, čovjek se teško na to privikava, ne može da zabo-

ravi one dane kada je bilo teško ali i lijepo, jer smo iako malobrojni predstavljali snagu na koju su morali da računaju svi naši protivnici.

Naši inžinjerci sada prave mostove za prelaz preko rijeka i potoka. Sjećam se onog našeg mosta koji napravismo preko potoka Ugra na Vlašiću, a voda nam ga odnese prije nego što smo uspjeli da pređemo preko njega.

Prilazimo Travniku. Prolazimo pored spaljene željezničke stanice. Na svakom koraku ostaci zapaljenih i prevrnutih vojnih kamiona, tenkova, bornih kola. Iznad nas, visoko pod oblake, diže se planina Vlašić. Poznajemo svako uzvišenje na njoj. Prošli smo je uzduž i poprijeko nekoliko puta. Sada mislim o tome da li ću nekada imati slobodnog vremena da obiđem seljake koji žive u selima ispod Vlašića. Ima ih dosta s kojima smo se sprijateljili kad nam je bilo teško, koji su povjerovali u ono što smo im govorili: da će pobjeda, na kraju, biti naša. A nije bilo lako sve ljude ispod Vlašića uvjeriti u našu pobjedu, jer su im njemački agenti godinama dokazivali da je najveća snaga na svijetu Hitler i njegova vojska, da će hitlerovci pokoriti čitav svijet i da će svi oni koji u to ne vjeruju biti nemilosrdno kažnjeni. Mi smo, za vrijeme svog boravka među tim ljudima, mnoge pokolebali u tom uvjerenju. Dobro su nas tada primili neki ljudi u Korićanima, u Šišavi, u Petrovom Polju i Žilićima. Još nisam zaboravio našeg domaćina, starog Salka i njegovu gostoprimljivu ženu. Kako li su oni sada? Da li su ostali živi? Mnoge su neprijateljske jedinice prešle preko ovih sela poslije našeg odlaska iz ovih krajeva i ko zna šta je s njima bilo?

Prolazimo kroz Travnik bez zadržavanja. Nemamo vremena ni da se odmorimo. Oko nas razrušeni bunkeri koje su Krajišnici uništili. U borbama za Travnik pali su čuveni naši junaci Šoša i Mećava. Pali su, jurišajući pred svojim jedinicama, na samim prilazima gradu, u kome je neprijatelj imao vrlo jaka uporišta, u kome se utvrđivao misleći da ga nikada neće napustiti. Veliki je gubitak za našu vojsku bila smrt ove dvojice čuvenih rukovodilaca partizanskih jedinica, poznatih širom zemlje, koje su dobro zapamtili naši neprijatelji.

Putujemo preko Turbeta. Ovdje je naša Deseta brigada vodila bojeve i odnijela jednu od mnogih svojih pobjeda. Sada je Turbe slobodno. Nema nikakvih izgleda da će se neprijatelj ikada više ovamo vratiti. Narod izišao oko puta da isprati vojsku koja odlazi na zapad.

Prelazimo preko planine Komara, u pravcu Donjeg Vakufa. Zatim dođosmo na Vrbas, koji, mutan i nadošao, teče u pravcu legendarnog Jajca. Pored rijeke maršuje naša kolona. Prolazimo pored poznatih sela. U blizini Babina Sela, na drugoj strani, stoji srušen bunker za koji smo, prilikom napada na Jajce, vodili borbu čitavu noć. Iznad bunkera, gore u planini, nalazi se ono selo u kome smo se dobro odmorili poslije teškog trodnevnog marša, kada je trebalo da izvršimo manevar da bismo zavarali neprijatelja i osujetili njegove namjere u ofanzivi iz pravca Travnika. Danas sve to pripada prošlosti. Sada nismo u stanju da stignemo neprijatelja koji bježi napuštajući Bosnu.

Poslije napornog putovanja stigosmo u Jajce. Ovaj naš grad već dugo vremena živi u slobodi. Stanje u njemu već je normalizovano i mnogo se razlikuje od onog u tek oslobođenim gradovima. U Jajcu je čisto i uredno, ljudi i žene već navikli da žive u slobodi. Kao da je rat davno prošao. Parole po zidovima pozivaju narod da pomogne frontu, izražavajući njegove pozdrave našoj vojsci, slobodi, drugu Titu, Centralnom komitetu i Vrhovnom štabu. Vidi se da je ovdje bilo sjedište Zemaljskog vijeća — Vlade Bosne i Hercegovine i rukovodstva naše Partije, da je ovdje boravio drug Tito sa Vrhovnim štabom, da je ovdje bilo čuveno Drugo zasjedanje AVNOJ-a, koje je odlučilo o daljnoj sudbini naših naroda.

U Jajcu sam sreo Osmana Karabegovića, Hasana Brkića i Iliju Došena. Sva trojica su bivši studenti Beogradskog univerziteta, koje je još davno, prije rata, naša Partija odgojila da bi služili njoj i narodu kada to bude trebalo. Oni su se nalazili na dužnostima partijsko-političkih rukovodilaca od početka ustanka i dobro su poznati narodu u Bosni i Hercegovini. U Jajcu sam zatekao i Vojislava Kecmanovića Djedu, Jakova Grgurića i dr Blagoja Kovačevića. Dr Kovačević je moj zemljak i interesuje se

za stanje u našem rodnom kraju. Razgovarali smo dugo o svemu. Pričao sam mu o pojedinim ljudima, njihovom držanju i njihovoj sudbini u ovom ratu.

Nikad ranije nisam bio u ovom gradu. Istina, bio sam oko Jajca nekoliko puta, ali mi ratni uslovi i zadaci nisu dozvoljavali da se spustim u grad, mada je Deseta učestvovala u borbama za Jajce još 1942. godine.

Drugovi Osman, Hasan i Ilija pričali su nam o Jajcu i događajima koji su se u toku rata ovdje odigrali. Jajce će ući u istoriju, ono će se morati spominjati uvijek kada bude riječi o stvaranju nove jugoslovenske države.

Drugovi iz ZAVNOBiH-a priredili su večeru na koju su pozvali štab naše divizije. Za vrijeme večere pričali smo drugovima o borbama koje smo vodili u Hercegovini, o zajedničkim akcijama Osmog korpusa i Dvadeset devete divizije i velikim borbama za oslobođenje Sarajeva.

Pozdravili smo se sa drugovima i produžili prema Mrkonjić-Gradu. U Mrkonjiću smo razdvojili našu diviziju u dvije kolone. Jedna ide desno, ispod legendarnog Grmeča, preko Ključa, u Bihać; druga preko Petrovca, da se sastane sa prvom u Bihaću.

Kroz krajeve oko Ključa i Petrovca nikad ranije nisam prolazio. A osjećam se kao da sam kod kuće. Narod je ovdje u toku čitavog rata bio listom uz nas i aktivno je učestvovao u borbi. Nema kuće iz koje nije bar jedan borac otišao u našu vojsku. Dočekuju nas kao da smo im rodbina, svuda osmjesi na licima i radost zbog slobode koja je već tu. Nema više opasnosti da se vrate njemačke i ustaške jedinice. Neće više stanovništvo Bosanske krajine morati da bježi u planine, u snijeg, bez hrane i odjeće. Pred nas izlaze narod i odbornici i pitaju šta mogu da učine za nas, šta je potrebno da nam daju. Tako su ovi ljudi radili u toku čitavog rata. Oni su hranili svoju vojsku, junačke krajiške brigade koje se sada nalaze gotovo na svim bojištima Jugoslavije.

Raspitujemo se za stanje u Bihaću. Rekoše nam da je Bihać slobodan, ali da se u njegovoj blizini nalazi jedna njemačka jedinica koja je prije neki dan upadala u grad. Kasnije se povukla, i, izgleda, drži položaje prema Bosanskoj Krupi.

Produžili smo u pravcu Bihaća. Svuda iste slike: u selima nas dočekuju nasmijana i radosna lica mještana.

Došli smo u Bihać. Grad je jako porušen. Nema zgrade u kojoj bismo mogli da smjestimo štab divizije. A nismo imali ni vremena. Treba da produžimo naprijed, bez zadržavanja. Moramo da što prije napadnemo Krupu. Maršujemo dolinom Une. Most na Uni je porušen. Naša inžinjerija treba da ga podigne što prije. Dok se most podizao, dogovorili smo se da organizujemo miting u Bihaću. Ali, dođe naređenje da krenemo dalje, u pravcu Ličkog Petrovog Sela i zatim prema Ogulinu. U naređenju je stajalo da moramo usiljenim maršem nastupati u pravcu sjevera bez obzira na sve prepreke koje bi nam se mogle ispriječiti na putu.

Javljeno mi je da dođem na sastanak u štab Četvrte armije, kojom sada komanduje Petar Drapšin. Boško Šiljegović je politički komesar armije, a Pavle Jakšić načelnik štaba. Idući tamo, mislim o operacijama koje nas još čekaju do kraja rata. Sada je očigledno da rat neće dugo trajati.

Sjetio sam se riječi druga Tita prilikom formiranja Druge dalmatinske brigade: »Tuđe nećemo, a svoje ne damo«. Izgleda da ćemo poći da oslobađamo i one naše krajeve koji su u prošlosti bili u tuđinskom ropstvu, otrgnuti od svoje zemlje. Sa radošću ćemo prihvatiti te zadatke. Naša je dužnost da pomognemo tom narodu koji strasno želi priključenje svojoj domovini. Nema borca koji ne bi bio ponosan i naročito počašćen ako bi mu palo u dio da pođe u boj za oslobođenje Istre i Trsta od tuđinskog, fašističkog ropstva.

IX

Otkako smo krenuli iz Sarajeva maršujemo gotovo bez predaha. Prešli smo granicu Bosne i stupili u Liku. Prolazimo kroz pusta i popaljena lička sela.

Kiša stalno pada. Loše vrijeme otežava nam kretanje. Borci su umorni. Ali, nastavljamo marš bez zastajanja.

Putevi razoreni. Popravljamo ih na brzinu. No, iako popravimo poneki mostić i ona mjesta koja je neprijatelj namjerno porušio, nije moguće popraviti puteve koje je motorizacija razrovala u toku rata.

Vojska nam je prilično dobro obučena, iako nema jednakih uniformi. To je pravo šarenilo od uniformi: ima ih njemačkih, talijanskih, domobranskih i drugih. A najviše je civilnih odijela, od seljačkih gunjeva do gradskih kaputa i pantalona; od vojničkih cokula i seljačkih opanaka do niskih cipela. Ovo šarenilo nam ne smeta, nismo mi krivi što su jugoslovenska gospoda, generali i ministri, predali vojne fabrike i magacine okupatoru. Po tome kako nam je vojska obučena i obuvena vidi se njeno porijeklo i način na koji je stvorena, a to nama može samo da služi na čast, možemo zbog toga da budemo ponosni. Neka je slabo obučena naša kolona, mi se njome ponosimo, jer je to vojska radnika i seljaka, đaka i intelektualaca, onih koji su ostali vjerni svome narodu i njegovoj borbi za slobodu i bolji život. Kad bi došao neko ko nije vidio naše jedinice u jurišu na neprijatelja, mogao bi da dade primjedbu na nevojnički izgled boraca. Međutim, mi ne bismo pristali da mijenjamo ove naše čete i bataljone ni za kakvu drugu vojsku, ne znam kako obučenu i izvježbanu. Ima ljudi koji nam prigovaraju zbog izgleda naše vojske, ali mi se na to ne obaziremo. Kad narod bude ekonomski bolje stajao, mi ćemo i našoj Armiji izraditi nove uniforme. A šta ćemo tek učiniti da je naoružamo! Dosta smo muke vidjeli boreći se ne samo za uništenje okupatora i izdajnika, nego i za to da im otmemo oružje i municiju. Kada se rat završi, izgradićemo fabrike, opremiti vojsku i nikada više nikakav neprijatelj nas neće zateći nespremne.

Na putu sam za štab Četvrte armije. Vodi me jedan oficir kojeg su poslali da mi pokaže put. Znam, tamo ću dobiti detaljnija uputstva o daljem kretanju i zadacima divizije. Kad se ide automobilom, nije daleko do Kraljevice, a i put je ovdje mnogo bolji. Ovuda je prošla motorizacija Četvrte armije i put je popravljen. Prije nego se smračilo izbili smo na jadransku obalu. Jadran je zahvatila bura. Hladno je. Hladnije nego što je sada u bosan-

skim planinama. Ali Jadran lijepo djeluje. Čovjek se osjeća snažnijim kad ga posmatra.

U Kraljevici je štab Četvrte armije. Tamo me dočeka komandant Drapšin.

»Evo nas opet zajedno«, reče mi Petar šaleći se.

Vidim, drago mu je što smo se ponovo sreli.

»Gdje ti je jedinica?«, pita kasnije. »Kad će ovamo stići?«

»Tu je, u blizini«, rekoh.

Zatim me upozna sa stanjem na bojištima. U Rijeci i okolini vode se žestoke borbe. Nijemci su na ovaj sektor prebacili iz Italije gotovo čitav esesovski korpus da pomognu svojim snagama koje se izvlače sa teritorije Jugoslavije. Boje se odmazde naroda. Nije ovo Zapad. Nijemci na Zapadu nisu ni izdaleka vršili onakva zločinstva kao kod nas na Balkanu, i na Istoku uopšte. Zbog svega što su počinili kod nas ne smiju da čekaju svoju propast u našoj zemlji.

Naša je dužnost prema domovini i narodu da onemogućimo esesovcima da nekažnjeni odu iz naše zemlje, koju su u crno zavili svojim nebrojenim zločinstvima.

Naša Dvadeseta divizija je izbila na Prezid, dolinom rijeke Kupe. Dijelovi njenih jedinica nalaze se na Snežniku i prijeti im opasnost da ih neprijatelj ugrozi.

U Ogulin, gdje smo se spremali da prenoćimo, dođoše Vladimir Bakarić, sekretar CK Hrvatske i Ivan Gošnjak, komandant Glavnog štaba Hrvatske. Prvi put smo ih ovdje upoznali. Oni su nam poželjeli dobrodošlicu. Bakarić nam kaže da se rodio ovdje u Ogulinu. Zatim reče da odavde možemo uzeti zaprežna kola koja su nam prijeko potrebna za dalji put. Reče još da nam stavlja na raspolaganje transportno preduzeće Glavnog štaba Hrvatske za pomoć u prebacivanju vojske i ratne opreme. S Bakarićem i Gošnjakom smo razgovarali o borbama, situaciji u zemlji i planovima za oslobođenje Istre i Trsta. Zatim se pozdraviše s nama i krenuše za sjedište Glavnog štaba Hrvatske. Dijelovi naših jedinica već prolaze kroz Ogulin. Borci junački izdržavaju ovaj naporni put. Kad smo pošli iz Sarajeva, računali smo da je pred nama trista kilometara. A sada ispade mnogo više.

Kažem komesaru da moramo produžiti marš, da ne možemo stati dok se ne susretnemo s neprijateljem, pa ni tada, bez obzira na otpor koji nam bude pružio.

Maršujemo sve dalje. Idemo dolinom rijeke Kupe, prema Čabru. U putu nas je stiglo naređenje Generalštaba da ubrzamo pokret što je moguće više i da se ne zaustavljamo do daljeg naređenja.

A kiša nikako ne prestaje. Ljudi gaze blato do koljena. Drugovi iz Glavnog štaba Hrvatske dali su nam dvadeset kamiona za prevoženje boraca. Ali ni to nam nije dovoljno. Pogotovo što je put blatnjav, pa ni kamioni ne mogu da se kreću kako treba.

Ali, ipak odmičemo naprijed. Znamo da bi bilo dobro kad bismo mogli što prije stići do mjesta koje nam je određeno. Kad bismo imali toliko motornih vozila da sve borce smjestimo u njih, to ne bi bilo teško. Ovako sporo odmičemo.

Stalno požurujemo jedinice. Već smo u blizini Prezida. U ovom planinskom kraju još pada snijeg, iako se približava maj. Kao da je i proljeće odgodilo svoj dolazak. Kad smo došli do Prezida čusmo puščanu i mitraljesku vatru. Neko vodi borbu. Mi se već odavno nismo sukobili sa neprijateljem. Ima deset dana otkako nismo ni čuli mitraljesku paljbu. Oni nam izgledaju dugi, vrlo dugi, kao da je bilo davno kad smo vodili poslednje borbe. Sada nam je neobično što čujemo brzu paljbu mitraljeza.

Boj se bije na lijevoj obali Kupe, visoko u planini. Radilo se o nekim manjim grupama bjelogardejaca i četnika koje su zaostale i pokušale da se tamo prikriju.

Trebalo je uskoro da se opet sretnemo sa esesovskim jedinicama koje bježe pred nama još od Ivan-planine. Da li će imati hrabrosti da nas sačekaju? Da li ćemo imati prilike da se opet ozbiljnije s njima potučemo?

Za svaki slučaj poslali smo jednu brigadu u pravcu odakle se čulo puškaranje. Neka izvidi šta je to tamo. Možda su tamo stigli naši zemljaci četnici pa je potrebno da se i ovdje okrešemo. Kad smo bili u Sarajevu, rekli su nam da su razbijene grupe hercegovačkih četnika logorovale u okolnim selima, jele dobru hranu i pričale narodu kako će jednog dana uništiti partizane. Poneko im

je povjerovao i pošao s njima, ali većina nije. Ovi izdajnici i nisu stupili u ozbiljnije sukobe s nama poslije Bileće i Stoca. Trudili su se da odu što dublje u pozadinu, iza njemačkih linija. Sada, kada njihovi gospodari propadaju, nastoje da se sklone pod skut saveznika. Nadaju se da će im oni spasiti glave. Što se nas tiče, mi ne bismo imali ništa protiv toga da uteknu preko granice kada bi ih tamo čekala zaslužena kazna. Ali bojimo se da neće biti kažnjeni.

Nadamo se da ćemo ih naći u ovim planinama, iako znamo da ih nije mnogo došlo. Pričali su mi drugovi kod Sarajeva da je četnike, koji su pobjegli iz Hercegovine zahvatila epidemija tifusa i da ih je prepolovila. Da li ćemo nekoga ipak naći?

Glavnina snaga ide naprijed bez zastoja.

Pozadi nas ostala je jedna brigada sa Artiljerijskom brigadom. Moramo da ih sačekamo i da im odredimo pravac daljeg kretanja.

Sjedim sa političkim komesarom. Pušimo i razgovaramo gledajući u kartu. Vidimo, treba samo još mali prostor da očistimo i čitava naša otadžbina biće slobodna. Još koji dan i fašisti moraju dići ruke. Hitler propada. Nekada je mnogima izgledalo da je nepobjediv. Mi komunisti smo imali pravo kad smo dokazivali da će mu ipak jednom doći kraj. Šta bi bilo od naše nacionalne časti, od jugoslovenstva, da nije bilo Komunističke partije? Bilo je mnogo rodoljuba. Čitav narod je teška srca primio okupaciju zemlje. Ali nije bilo ni partije ni organizacije, sem naše, koja je bila sposobna da nešto preduzme protiv okupatora. Naprotiv, sve su one izdale narodne interese...

Ovdje, u Prezid, stiže grupa Slovenaca među kojima i Janez Hribar, komesar korpusa. Porazgovaramo s njima o borbama za oslobođenje Istre i Trsta. I njima se žuri, idu u pravcu Ajdovščine, gdje je trebalo tih dana da se formira prva slovenačka narodna vlada. Oni odoše preko Snežnika. Vule i ja razgovaramo o zadacima koji stoje pred našom divizijom.

Naš razgovor prekidoše mitraljeski rafali i ručne bombe koje osuše oko nas kao kiša. Napadnuti smo neposredno iznad puta, iz jedne šumice.

Tu se zatekla čitava kolona naših tenkova i kamiona, ali vojske vrlo malo, jedva jedna četa, i to nepotpuna.

Odmah smo odgovorili vatrom. Ne znamo ko nas sad napada. Otkuda ta jedinica ovdje, kolike su joj snage?

Gotovo čitav sat sipala je na nas vatra iz šumice kraj puta.

Uskoro vidjesmo da napadači imaju brade, kape sa crnim kićankama niz leđa i kokarde sa kraljevskim grbom. Privukli su se do naše motorizacije. Neki su uspjeli i ručne bombe da bace blizu kolone. Ali im ne dadosmo da svoju zamisao izvedu do kraja. Jedan naš bataljon, koji se nalazio nedaleko od nas, kad je čuo bitku, požurio je u pomoć, udario bandu s boka i dobro je pomlatio. Tu je ostalo više od trideset mrtvih četnika, a zarobili smo ih desetak. Bili su to četnici iz Srbije. Oni nam na saslušanju ispričaše da su s njima bili i neki hercegovački četnici, a bilo je i nekoliko esesovaca iz obaveštajne službe. Kažu da im je rečeno da se ovdje nalazi štab Hercegovačke divizije i nezaštićena motorizacija, pa su pošli da ih unište.

Komesar Vule otresa blato sa bluze i, umoran, sjedajući kaže:

»Eto, umalo ne izginusmo na kraju rata. Da je to bilo u početku ustanka, čovjek bi manje žalio. Ovako, kad je na pragu pobjeda, ne bi valjalo. I kad se rat završi, bićemo potrebni, biće zadataka za nas ratnike još dugo vremena«.

»Samo neka mole boga da ih ne stignemo prije nego pobjegnu kuda su naumili. Skupo će nam platiti, pa neka za njima plaču svi koji ih toliko žale«, kažem komesaru.

Toga dana, pred samu noć, stigosmo pred granične stubove. U stranama oko puta stoje napuštene granične karaule. Došli smo do mjesta gdje je prije rata bila granica između Jugoslavije i Italije. Naše brigade prolaze dalje. Niko i ne pomišlja da ovdje zastane, jer svi znamo da naših ljudi ima daleko iza ovih mjesta na kojima su poslije prvog svjetskog rata postavljeni granični stubovi. Uostalom, pred nama se nalazi neprijatelj. Sa saveznicima smo u dogovoru da se zajednički borimo protiv njemačkih fašista, pa ma gdje se oni nalazili.

Seljaci iz pograničnih sela izlaze pred nas. Pozdravljaju nas i dijele poklone borcima. To podjednako čine mještani sa obje strane granice, ali mi se ipak čini da je više topline kod onih koji su ranije živjeli pod Italijom. U njihovim očima vidim suze radosnice. Raduju se što su dočekali da vide vojsku zemlje čijim se pripadnicima osjećaju kako ulazi u njihova sela.

Naša kola zaustavlja starac, ćelav i krezub. Sa suzama u očima nudi nas vinom i pokazuje:

»Ovdje je, drugovi, ranije bila granica. Juče su ovuda prošle vaše čete. Fašisti bježe pred njima kao da se ne misle nikada zaustaviti«.

»Ne boj se stari«, kaže mu komesar Vule. »Ovdje je nekada bila granica, ali nikada više tu neće biti. Ti ćeš, i svi tvoji, živjeti ubuduće u svojoj zemlji. Niko neće više biti u stanju da te prisili da živiš pod tuđinom«.

Usput preko Snežnika stigoše nas komandant Četvrte armije Petar Drapšin i politički komesar Boško Šiljegović.

Put su zakrčile jedinice, snijeg, blato. Petar komanduje:

»Samo naprijed!«

Pozvaše me da pređem kod njih u automobil. Slušamo radio-vijesti u kolima. Čujemo, između ostalog, da je u Sarajevu održano zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine, na kome je formirana prva vlada, koju je sastavio Rodoljub Čolaković. Slušamo imena ministara u vladi Čolakovića. Za ministra poljoprivrede i stočarstva imenovan sam ja. Drugovi Boško i Petar mi čestitaju novu dužnost. Pitaju me da li mi je žao napustiti vojsku. Šta da im kažem kad i sami znaju da jeste. U svakom slučaju, dok rat traje, nadam se da ću ostati vojnik. Kasnije će biti lakše.

Stigosmo u mjesto Šent-Peter na krasu. Tu nas je narod radosno dočekao i posipao cvijećem. Ne može se opisati radost slovenačkog naroda što nas vidi u svojoj sredini. Dogovorili smo se sa komandantom i komesarom Četvrte armije da Desetu brigadu kamionima prebacimo do Trsta kao pojačanje Dvadesetoj dalmatinskoj diviziji i

Tenkovskoj brigadi, koje vode teške ulične borbe u Trstu, a da sa ostale tri pješadijske brigade, ojačane našom Artiljerijskom brigadom, napadnemo Postojnu. Pošao sam na položaje prema Postojni sa Nikolom Vidačićem, koji je, kao moj zamjenik, određen da komanduje operacijom za oslobođenje Postojne. Imali smo obavještenja da je tamo stigla njemačka oficirska škola iz Zagreba, neke talijanske fašističke jedinice i četnici Draže Mihailovića. Tu se skupila sva rulja koja bježi ispred naše Armije.

U Postojni su naše jedinice naišle na jako utvrđene neprijateljske položaje. Sve je tu bilo od betona i kamena. Borba je trajala dvadeset i četiri sata, a nismo uspjeli da likvidiramo otpor neprijatelja. Odredili smo čitavu Artiljerijsku brigadu da podrži napad pješadije.

Nije trebalo da se izlažemo gubicima u ljudstvu kad već raspolažemo snažnom artiljerijskom jedinicom.

Kad su zatresli naši topovi i teške haubice, koje smo nedavno oteli od neprijatelja, začas se stvorio pravi pakao na neprijateljevim položajima. Miris baruta iz topovskih cijevi podsjeti me na Jablanicu prije nešto više od dvije godine. Ali, tada smo poslije bitke morali da uništimo granate i topove. Sada je drukčije. Nižemo pobjedu za pobjedom i nalazimo se na pragu konačnog oslobođenja zemlje.

Pred snažnim artiljerijskim napadom i jurišima naših bataljona neprijatelj ubrzo poče da uzmiče pokušavajući da se izvuče prema Ljubljani, koja je još uvijek u njegovim rukama. Međutim, to mu nije uspjelo. Naša Trinaesta brigada presjekla mu je put i dočekala ga, te niko nije umakao.

Poslije oslobođenja Postojne pošao sam u pravcu Trsta, da obiđem Desetu brigadu, koja je vodila teške borbe u selu Opčine. Na prilazu gradu zatekao sam komandanta i komesara Četvrte armije. Oni su sa osmatračnice pratili tok bitke za oslobođenje Trsta. Izvijestio sam ih o rezultatu borbe u Postojni i o tome da su brigade pošle u pravcu planina.

Na ulazu u predgrađe Trsta Drapšin zaustavi jednu patrolu.

»Iz koje ste jedinice, drugovi?«, pita ih.

»Iz Desete hercegovačke, druže generale«, odgovara vođa patrole.

»I došli čak do Trsta?«, opet će Petar smiješeći se.

»Došli, druže generale«, odgovara mladić gledajući krišom svoje poderane opanke, iz kojih su ispale vunene čarape.

Gledamo ove mladiće. Izgledaju veseli, iako su umorni i garavi po licu od baruta. Ispod očiju modri podočnjaci od dugog nespavanja.

»I izdržali vam opanci od Hercegovine do Trsta?«, pita dalje Petar.

»Bili su gotovo poderani i kad smo pošli, ali evo izdržaše«.

»Šta ćemo ako bude trebalo ići dalje? Kako ćete s obućom?«

»Ništa vi ne brinite, druže generale«, veli mladić. »Mi ćemo ih malo popraviti pa će izdržati i do Berlina, ako ustreba«.

Drapšina su zadivili odgovori hercegovačkih mladića-seljaka koji su spremni da u svojim opancima oputnjacima idu dokle god bude trebalo, dokle god neprijatelji njihove zemlje ne padnu na koljena pred njima.

Pozdravismo se sa ovim hercegovačkim mladićima koji su patrolirali u predgrađu Trsta. Vođa patrole nam tada reče:

»Drugovi, moju su majku i sestru ubili esesovci iz divizije »Princ Eugen«. Riješio sam da ih gonim sve dok jednoga ima. Rekli smo našem komandantu bataljona: ‚Kod nas nema zarobljenika'. On stao da nam drži predike i veli: ‚Nismo mi kao oni'. Znamo to, ja znam da nismo. Nikada ne bih ubio ženu, dijete ili nekoga ko nije zločinac. Ali oni su meni kuću iskopali. Otac mi je umro prije rata. Imao sam samo majku i sestru. Bacili su ih žive u vatru, baš ovi koji sad bježe pred nama! Možda nisu svi bili zločinci. Ali, oni su u njihovom društvu. Je li i jedan od njih nešto učinio da ne kolju naš narod? Nije. Nema nikog ko bi nam potvrdio da je neki njemački vojnik u Jugoslaviji pustio suzu ili rekao nešto u prilog onih koje su esesovci bacali u vatru i klali noževima. . .«

»Dobro, mladiću, nemoj se uzrujavati. Mi smo narodna vojska«, reče mu Petar tapšući ga po ramenu. »Dobro ti je rekao tvoj komandant«.

»Znam, druže generale, ali. . .«

»Ništa ‚ali', reče Petar. »Kada pobijedimo, to će biti osveta nad svima koji su ubijali. Do viđenja«.

Mladići nas pozdraviše i naša kola produžiše za Trst.

»Ovaj nam održa prediku«, našali se neko u kolima.

Petar se okrenu prema meni i reče:

»Čuo si, Vlado, odgovor onoga borca. Taj bi ubio i svog komandanta kad bi mu rekao da među esesovcima ima ljudi koje ne treba kažnjavati«.

Odgovorio sam:

»Druže Petre, dosta ih je ovakvih kao što je ovaj mladić. Puna je Hercegovina ratom uništenih domova. Koliko je živih ljudi bačeno u jame, to nikada niko neće tačno saznati. A svi znaju da se to dogodilo onda kad su Nijemci i Talijani došli u našu zemlju kao okupatori. Kod nas u Hercegovini, jedno vrijeme, kad bi se čulo da je neko strijeljan, ljudi su govorili: »Blago njemu, on je strijeljan. Kako je onima koje žive bacaju u jamu«. Poznavao sam nekoliko ljudi iz hercegovačkih sela koje su ustaše i njihovi gospodari žive pobacali u jame. U jednom selu nisu našli muškarce, pobjegli ljudi, sakrili se van sela, u brda. Tada su ustaše pokupile žene i djecu, i s njima u jame. U drugom selu muškarci čekali kod kuća. Ustaše ih potrpale u kamione, i s njima u jame. Tako sada u jednom selu žive samo muškarci, u drugom samo žene i djeca. Došli mi s jedinicama i narod nam prišao listom. Niko taj narod od nas neće nikada odvojiti«.

Ulazimo u Trst. U gradu još traju borbe. U sjeveroistočnom predgrađu Trsta naša Deseta brigada napada na stara austrougarska utvrđenja iz kojih se brane Nijemci i četnici.

Sreo nas je komandant Desete brigade Rako Mirković. U petoj ofanzivi bio je komandir čete. Kasnije je vodio čuveni Prvi (Bilećki) bataljon u Desetoj brigadi. Hrabar je, a i hrabrom vojskom komanduje. Gledam ga, sav je garav od baruta, umoran i znojav, jer je stalno u pokretu.

»Dobro smo, druže komandante«, kaže Rako. »Prekjuče smo imali teške borbe. Zajedno sa jednom hrvatskom jedinicom zarobili smo u Bistrici dvadeset i šest hiljada esesovaca. Sada pred nama ima četiri do pet hiljada Nijemaca i četnika. Njih možemo sami uništiti ukoliko ne pristanu da se predaju«.

Ali, nismo mogli tako lako da likvidiramo neprijatelje koji su se branili iz starih utvrđenja. Krvavo su se borili. Neće da se predaju partizanima. Boje se odmazde pa se bore i čekaju da dođu engleske ili američke trupe.

Nismo bili u blizini kada su, kasnije, došli anglo-američki tenkovi. Za njima, u kolima, došao je i neki viši oficir, komandant te jedinice. Nijemci i četnici jedva su dočekali da im se predaju, radosni što neće pasti u ruke naših boraca.

Taj oficir je zatražio od komandanta Desete brigade da skloni jedinice ispred tvrđava, jer su mu Nijemci obećali da će se jedino njemu predati. Našeg Raka to strašno naljuti. Ni sam ne zna šta mu je tom prilikom skresao u lice. Da li je bilo u blizini tumača, ni to se sigurno ne zna. Uglavnom, ovaj viši oficir je razumio da naš komandant ne pristaje da povuče jedinice i da neće dozvoliti da se neprijateljski vojnici predaju Anglo-Amerikancima. Na koncu se naljutio i povukao svoje tenkove.

»Kako da im dam zlikovce koji su kod nas činili zločine. Neka oni kažnjavaju one što su kod njih divljali, mi ćemo ove naše«, pričao je kasnije Rako.

Dok je on ovo pričao, stiže izvještaj koji me strašno pogodi. Poginuo je moj stari drug i komšija Radovan Šakotić, komandant Četrnaeste brigade, s kojim sam dugo godina sarađivao. Kad su naše brigade krenule od Postojne prema Ljubljani, jednu našu odvojenu kolonu napali su engleski lovački aparati. Letjeli su nisko iznad puta. Omladinci su im čak, u znak pozdrava, mahali. Ali, odozgo su ih iznenada zasuli mitraljeski rafali. Valjda su piloti mislili da se radi o njemačkoj jedinici. Tom prilikom je smrtno ranjen komandant Šakotić i pored njega mladi potporučnik Danilo Ivković, rodom iz Nevesinja. Ta nas je vijest pogodila vrlo teško. Eto, do kraja rata očigledno nije daleko, neće još proći ni tri dana, a izgubismo druga

s kojim smo toliko dugo išli kroz teškoće i borbe. U početku ustanka Radovan Šakotić je bio komandir čete. U toku pete ofanzive komandovao je čuvenim Mostarskim bataljonom i branio ranjenike na Sutjesci. Tamo je ostao živ kada je bilo vrlo teško, a sada, na pragu slobode, pogibe.

Ostao je daleko od svog rodnog kraja, od svog Trebinja i kamenitih brda u kojima je odrastao.

Njegov grob je ostao na krajnjem sjeverozapadu naše zemlje, koju je on tako strasno volio i za koju se hrabro i pošteno borio. Stoji da opominje buduća pokoljenja da nikada ne zaborave na žrtve koje je trebalo dati, na teškoće koje je trebalo prebroditi u borbi za slobodu svoje zemlje.

Štab divizije smo privremeno smjestili u Postojni.

Naveče u naš štab dođe Petar Drapšin. Razgovaramo o nastaloj situaciji u Trstu, o dolasku brojnih anglo-američkih motorizovanih jedinica u grad. Zatim on ispriča kako su Anglo-Amerikanci saznali gdje se nalazi štab Četvrte armije i odmah ga okružili desetinama tenkova. Saopšti nam potom da su njemačke jedinice grupisane i da su zatvorile pravac za Rijeku. Zbog toga smo riješili da Desetu brigadu odmah kamionima prebacimo iz Trsta. Tamo je ona izvršila svoj zadatak. U toku noći trebalo je da napadne njemački korpus u Ilirskoj Bistrici. Sutra će nam stići u pomoć dvije hrvatske divizije da bismo tu razoružali Nijemce.

Tek što smo radiogramom poslali naređenje štabu Desete brigade za pokret u pravcu Ilirske Bistrice, u štab stiže predsjednik Slovenačke narodne vlade, Boris Kidrič. On nas upozna sa predlogom Edvarda Kardelja da Dvadest deveta hercegovačka divizija sa dvije slovenačke divizije što prije napadne i oslobodi Ljubljanu. Odmah smo se s tim složili i zajednički napravili operativni plan za oslobođenje Ljubljane.

Jedinice su odmah krenule. Pred Ljubljanom su Nijemci i bjelogardejci pružili očajnički otpor. Borba je trajala dvadeset i četiri časa. Naše jedinice su drugi dan pred veče prešle u opšti juriš i razbile poslednja njemač-

ka uporišta. Nijemci i bjelogardejci stali su bezglavo da bježe, zauvijek napuštajući Ljubljanu.

U glavnom gradu Slovenije pravo narodno veselje. Sav grad okićen jugoslovenskim, slovenačkim i partijskim zastavama. Niko sretniji od Ljubljančana. Slave svoju slobodu, za koju su se i sami toliko borili i dali bezbroj žrtava.

Štab divizije smo smjestili u hotelu »Splendid«. Ujutru nam dođe ministar unutrašnjih poslova Slovenije Ivan Maček. Čestitali smo mu oslobođenje glavnog grada.

Naše jedinice su očistile pojedina uporišta oko Ljubljane i produžile da gone neprijatelja u pravcu Kranja i Škofije Loke. Osvobodilna fronta Ljubljane pripremila je ujutru miting. Na njemu sam i ja govorio i prisutnima čestitao slobodu koju smo zajedno izvojevali.

Poslije mitinga štab naše divizije je pošao u pravcu Kranja, koji su naše jedinice u međuvremenu već bile oslobodile.

Najednom u Ljubljani zapraštaše puške i puškomitraljezi. Tog časa je preko radija saopšteno da je hitlerovska Njemačka potpisala kapitulaciju. Na sve strane vesela lica, radost u srcima ljudi. Ljubljana se junački ponijela u ovom ratu. Narodnooslobodilački pokret je obuhvatio većinu građana. Ona je veliki broj svojih sinova poslala u slavne slovenačke brigade, koje su se u šumama Slovenije borile protiv njemačkih i talijanskih fašista i domaćih izdajnika. Gotovo svaka kuća u Ljubljani predstavlja spomenik iz ovog rata. Ovdje su radile partizanske štamparije, partijski komiteti, narodnooslobodilački odbori; ovdje su komunisti i rodoljubi vodili pravi rat protiv policije i agenata; žene su javno demonstrirale protiv fašističkog režima i internacije. Veliki broj sinova i kćeri Ljubljane nije dočekao ovaj veliki dan slobode, ne samo svoje i svoga grada nego cijele Evrope. Svijet je odahnuo — nestalo je hitlerizma i Hitlerovog novog poretka!

Najljepše priznanje svim našim drugovima palim za ovo što smo sada doživljeli jeste obećanje da ih nikada nećemo zaboraviti, da ćemo ostvariti ideal za koji su oni dali živote: da naša zemlja više nikada neće doći u položaj u kome je dosad bila.

Radost pobjede uhvatila i mene, ali ona radost posebne vrste, radost pomiješana s tugom zbog toliko izgubljenih drugova, kojih nema da vide trijumf naše borbe i ovo veliko narodno slavlje.

U Kranju nas je dočekalo mnoštvo naroda. Slovenački partizani uspostavljaju narodnu vlast. Na ulicama grada i u selima veliko veselje, narod dočekuje svoju vojsku sa pjesmom i cvijećem.

Dobismo izvještaj od naših jedinica da su oslobodile Škofiju Loku, Tržič i Bled.

Na liniji Bled — Škofija Loka naše su jedinice zarobile njemačke kompozicije sa vojskom i ratnom opremom. Jedan niži njemački oficir, stariji čovjek, Austrijanac, priča preko tumača:

»Mi bismo se najradije predali Amerikancima. Jugoslovenskim partizanima i Rusima nismo nikako željeli da položimo oružje. Ni Francuzima se ne bismo laka srca predali. Onda dolaze Englezi. A oni su okrutni prema nama, iako su mnogo snošljiviji od Francuza«.

Razmišljamo o tim riječima, vidimo da je među njemačkim vojnicima bilo dosta govora o predaji, čim su stigli da naprave rang-listu vojski kojima bi se najradije predali. I nije ova priča besmislena. Rusi i Jugosloveni su najviše stradali od fašističke vojske. Njihove zemlje su bile pune Hitlerovih logora smrti. Hitler je namjeravao da potpuno uništi te narode. Predati se crvenoarmejcima ili jugoslovenskim partizanima znači naći se oči u oči sa onima čije su najmilije baš oni, Nijemci, poklali ili udavili u gasnim komorama, u svojim čuvenim logorima smrti. Predati se Francuzima — i to nije lako. I Francuzi su osjetili šta znači njemačka okupacija, i oni su saznali za logore, i njih je dosta likvidirano zbog učešća u pokretu otpora. Poslije njih dolaze Englezi, koji su osjetili hitlerovce najviše po zločinačkim bombardovanjima Londona i drugih nezaštićenih gradova. A Amerikanci su samo u novinama čitali o zvjerstvima njemačkih fašista. Čitati o nečemu u novinama i iskusiti to na svojoj koži — nije isto. Zato su Amerikanci prema njima najblaži, zato svi Nijemci žele da njima polože oružje.

Ali, ipak, ove jedinice pred nama nemaju drugog izlaza. Moraju nam se predati jer su i posljednje njihove snage za bilo kakav otpor iscrpljene. Pad Berlina i potpisivanje kapitulacije slomili su moral i najzagriženijih esesovaca.

S divizijom smo brzo stigli od Ljubljane preko Tržiča do Svete Ane na austrijskoj granici. Na tom putu sreli smo razne neprijateljske vojske: Nijemce, talijanske fašiste, koji su ostali vjerni Hitleru i poslije Musolinijeve smrti, četnike iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine, ustaše, ustaški nastrojene domobrane, bjelogardejce, ljotićevce, nedićevce i druge koji su u toku rata gazili i harali našu zemlju. Svi su oni željeli da prebjegnu na teritoriju gdje su se nalazili Anglo-Amerikanci. Međutim, to im nije uspjelo. Naše jedinice su im onemogućile dalje povlačenje. Kada su uvidjeli da im se posljednja želja ne može ispuniti, stali su se masovno predavati. Jednostavno su bacali oružje i dignutih ruku išli u susret našim borcima.

Hiljade, desetine hiljada zarobljenika, pognutih glava prolazile su pokraj nas, bez riječi, čak, činilo mi se, i ne misleći ništa. Vukli su se bezvoljno, kao da im je svejedno šta će biti s njima. Bilo je tu tragičnih prizora. Naši borci su prepoznavali ubice svoje rodbine.

Neki četnici i ustaše preobukli su se u njemačke ili domobranske uniforme da bi bar tako sačuvali glave. Ali nisu računali na to da će ih prepoznati njihove komšije. Drugovi iz odjeljenja bezbjednosti rekoše mi da su pronašli poznanike, četnike iz Hercegovine u uniformama domobrana. Otkrili su i nekog ustašu koji je, da bi se spasio, navukao srbijanske opanke i plačući tražio milost. Pravdao se kako je zaveden, kako su ga četnici u Srbiji na silu digli sa imanja, na koje bi, jedino to još želi, htio da se vrati.

Gledam kolonu zarobljenika i razmišljam: Kad sam ih, bježeći iz Risna uza stranu, četrdeset prve, prvi put vidio mnogo su drukčije izgledali. Talijanski fašisti sa perjanicama na glavama, uobraženi i zadrigli, oponašali su zavojevače iz vremena Rimske Imperije, koju su željeli da vaskrsnu i obnove. A mi, vojnici bivše države, napu-

šteni i prodani, bježali smo što dalje od puteva da ne bismo pali u njihovo ropstvo.

I evo, opet smo se sreli s njima. Oni koračaju pored nas kao zarobljenici, a mi smo pobjednici. Onda su nas izdali oficiri na koje smo računali da će nas voditi u borbe. Ali, našli su se drugi, koji ranije nikad nisu ni pomišljali da mogu biti vojskovođe i poveli narod u borbu na život i smrt.

Od bivših oficira ostali su samo časni izuzeci. Među nama je Rade Hamović, koji je prije rata bio aktivni potporučnik. Drago Đukanović, također aktivni oficir, i nekoliko intelektualaca rezervnih oficira. I to je gotovo sve, što smo mi u Hercegovini imali od ljudi koji su izučili vojnu vještinu. Svi ostali oficiri Dvadeset devete divizije potiču iz redova radnika i seljaka. Svoje školovanje su počeli i usavršili u borbi, učinili su vodeći jedinice u juriše na neprijatelja. I pokazali su se sposobnim da izvrše ono što se od njih očekivalo — uspješno su vodili jedinice do konačne pobjede nad okupatorima i njihovim slugama.

Štab naše divizije smješten je u Stojadinovićevoj vili na Bledu. Lijepo izgleda odmaralište bivšeg jugoslovenskog diktatora. On je pobjegao iz zemlje i sigurno je da se neće, niti smije više ikad u nju vratiti.

Proljeće je došlo u visoke planine Slovenije. Voćke i ovdje već počele da cvjetaju, livade se zelene, a nebo iznad nas plavo i bistro. Slovenija je lijepa zemlja. Njeni ljudi su vrijedni radnici. U ovom ratu su dokazali da iznad svega vole svoju zemlju, njenu slobodu i srećniji život.

Ostali smo nekoliko dana u ovim divnim krajevima. Ovdje nas je posjetio Rade Hamović raniji načelnik štaba naše divizije. Došao je iz Generalštaba, gdje sada radi, i donio naređenje da se Dvadeset deveta divizija vrati u Hercegovinu.

On nam ispriča da četničke grupacije, koje nisu uspjele da pobjegnu iz zemlje, vršljaju po Bosni i da se povlače preko Vlašića prema Travniku i Fojnici. Ukoliko naše snage koje se tamo nalaze ne unište ove Dražine

grupacije, i Dvadeset deveta divizija će učestvovati u njihovom uništavanju.

»Ali, čim dođemo u Mostar«, veli Rade, »ti ćeš predati dužnost Dragu Đukanoviću i odmah poći u Sarajevo na novu dužnost. Maršal ti javlja da uzmeš najbolja kola iz ratnog plijena. To ti je njegov poklon na rastanku sa vojskom«.

Borili smo se junački za vrijeme cijelog rata. Mnogo nam je divnih drugarica i drugova poginulo. Kad se čovjek sjeti tolikih gubitaka, onda tek shvati koliko je skupo stajala ova naša sloboda.

Pozdravismo se s Radom Hamovićem. Zbog njegovih zasluga za uspjehe Desete brigade i kasnije Dvadeset devete Divizije na rastanku smo mu poklonili automobil.

Politički komesar divizije i ja dobili smo poziv od predsjednika Vlade Slovenije Borisa Kidriča da dođemo kod njega na večeru priređenu u čast naše divizije, koja je učestvovala u borbama za oslobođenje Slovenije. Na večeri su bili i svi članovi Vlade i članovi CK KPJ Slovenije. Dizale su se zdravice u kojima su drugovi govorili o borbama, o zajednički prolivenoj krvi, o bratstvu i jedinstvu naših naroda. Na kraju smo se zahvalili na drugarskom dočeku.

Po ulicama Ljubljane izlijepljene parole: »Živjela bratska Dvadeset deveta hercegovačka divizija koja je pomogla oslobođenje Slovenije i grada Ljubljane«.

Radost na licima svih boraca. U Hercegovinu se vraćamo kao pobjednici, kao osvetnici žrtava koje su pale od ruke okupatora i njegovih slugu. Vraćamo se čvrsto riješeni da sačuvamo ovo što smo stekli, spremni da izginemo, ako bude trebalo, u odbrani slobode koja nas je tako skupo koštala. Vraćamo se da uskoro pođemo u novu borbu za obnovu onog što je rat porušio, da podižemo domove popaljene i porušene, da gradimo mostove i pruge, tvornice i škole.

Divizija se vraća preko Ljubljane za Rijeku. Tamo nas čekaju brodovi naše ratne mornarice. Njima ćemo prebaciti jedinice do Ploča i Metkoviča.

Kad smo sa štabom divizije stigli u Mostar, predao sam dužnost komandanta divizije načelniku štaba Dragu Đukanoviću.

Drugovi iz štaba priredili su mi oproštajnu večeru na kojoj su bili i članovi Oblasnog komiteta i Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora. Bio sam dirnut tom pažnjom. Žao mi se rastati sa jedinicama s kojima sam u toku rata proveo najteže časove svoga života, s kojima sam doživeo najljepše dane, s kojima sam dočekao slobodu.

U ovom raspoloženju zatekoše nas tužni glasovi. Komandant Dvanaeste brigade, Ljubo Miljanović naišao na četničku zasjedu u Bijelom polju kod Mostara i poginuo. Tako izgubismo, na kraju rata, još jednog junaka i dobrog komandanta. Njegova smrt nas je duboko potresla.

Ujutru sam pošao za Sarajevo i javio se predsjedniku Vlade Rodoljubu Čolakoviću, i sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Đuri Pucaru.

Rekao sam im da me je Maršal pozvao u Beograd. Odmah sam otputovao. Prvi put sam tada došao u oslobođeni Beograd. Javio sam se Aleksandru Rankoviću koji me toplo, drugarski primio. Nađoh tu i Krsta Popivodu. Marko mi na rastanku reče: »Treba da odeš u Beli dvor, da se javiš Maršalu«.

Pred Belim dvorom počasna oficirska straža. Šef kabineta druga Tita dočeka me na ulazu i povede u Titovu radnu sobu. Maršal veseo, nasmijanog lica. Na njemu lijepa maršalska uniforma. Kaže mi:

»Odavno se nismo vidjeli«.

Pita me kako su borci u Hercegovačkoj diviziji, kako je u Hercegovini. Pričam drugu Titu o svemu. On mi na to reče da smo mi imali zaista težak zadatak, da je često mislio hoćemo li uspjeti da savladamo teškoće i izvršimo zadatke koje nam je postavio kada nas je same poslao u Hercegovinu poslije proboja u petoj ofanzivi. Pošto Vrhovni štab nije imao veze s nama, reče da je tek kad smo kod Kalinovika likvidirali četnički štab, saznao da smo živi. To su mu ispričali članovi engleske misije kada su došli da protestvuju zbog te naše akcije. Naglasi da ga je ta vijest jako obradovala.

Pitam druga Maršala:

»Otkud mene postaviše za ministra poljoprivrede kad tako nešto nikad nisam radio?«

Maršal se nasmija i reče da ni on nikad ranije nije bio predsjednik vlade ali sad mora to da bude. On je izrazio svoje uvjerenje u to da ćemo se snaći u novim uslovima. Rekao je da je rat bio težak, ali da smo položili ispit, i da možemo biti sigurni da ćemo izgraditi zemlju u kojoj će naša mlađa pokoljenja uživati plodove napora koje smo uložili u toku narodne revolucije i koje ćemo još ulagati u vremenu koje je pred nama.

SADRŽAJ

DIO PRVI

Strana

I — — — — — — — — — — — — 5
II — — — — — — — — — — — — 17
III — — — — — — — — — — — — 22
IV — — — — — — — — — — — — 34
V — — — — — — — — — — — — 50
VI — — — — — — — — — — — — 78
IX — — — — — — — — — — — — 118
VIII — — — — — — — — — — — — 101
IX — — — — — — — — — — — — 118

DIO DRUGI

I — — — — — — — — — — — — 147
II — — — — — — — — — — — — 162
III — — — — — — — — — — — — 176
IV — — — — — — — — — — — — 186
V — — — — — — — — — — — — 205
VI — — — — — — — — — — — — 222
VII — — — — — — — — — — — — 228
VIII — — — — — — — — — — — — 245
IX — — — — — — — — — — — — 253

DIO TREĆI

I — — — — — — — — — — — — 285
II — — — — — — — — — — — — 321
III — — — — — — — — — — — — 339
IV — — — — — — — — — — — — 358
V — — — — — — — — — — — — 374

DIO ČETVRTI

	Strana
I	387
II	395
III	418
IV	427
V	433
VI	442
VII	453
VIII	457
IX	467

VLADO ŠEGRT

RATNE USPOMENE

•

Redaktor
ABDULAH SARAJLIĆ

•

Lektor
BLAGOJE SVORCAN
RADMILA BRAJOVIĆ

•

Tehnički urednik
ANDRO STRUGAR

•

Korektori
VERA ĐURIĆ
BILJANA ĐORĐEVIĆ

Štampanje završeno marta 1964. god.
Tiraž 4000

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd